મણકા પરોવવામાં તેને એટલો બધો રસ પડયો છે કે રોજ આ કામમાં વીસેક મિનિટ તલ્લીન બનીએ છીએ. ચાવીથી ચાલે તેવાં રમકડાંમાં ચાવી નાખવી અને ફેરવવી અને તેમને હાલતાં ચાલતાં જોવામાં તે એકાગ્ર બની જાય છે.

તેને વળી ખંડિત વસ્તુથી આઘાત લાગતો હોય તેમ તેને જોતાં 'ઝુ.....હા.....' 'ઝુ.....હા..... એમ કરે છે. તેના મોં ઉપર વેદના તરે છે, અને તે તરફ અમારું ધ્યાન તે ખેંચે છે. એને કાંઇ ભાંગવું તોડવું ગમતું નથી. ભાંગેલી તૂટેલી વસ્તુઓ તરફ કરુણા બતાવે છે.

અઢવાડિયામાં એકવાર તબલાં સાંભળવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે. તબલાં કે સંગીત સાંભળી ક. 'બેપા' ની જેમ મસ્તીથી નાચે છે.

લાંબાં લાંબાં વાક્યો (છૂટા શબ્દો અસ્પષ્ટ) બોલ્યાં જ કરે છે. ઇંગિતથી ભાવ પ્રકટ કરવા મથતો હોય છે. આ ખૂબ મધુર લાગે છે.

હમણાંથી ખૂબ ગમતી અને આનન્દી જણાય છે. પપા (ક.ના નાના) અને તેના મામા ગૌ. સાથે બહુ માયા થઈ છે. તેને જે જે લોકો ગમે છે તેમને બોલાવવા, તેમની આંગળી ઝાલી ચાલવું, અથવા તેમની સાથે જુદી જુદી રમતો રમવી, તેમનું અનુકરણ કરવું, તેને અત્યન્ત પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આ સ્વભાવ હમણાંથી વધારે ખીલ્યો છે.

તેને બીજાં બાળકો સાથે રમવાની સગવડ કરી આપી છે. દરેક સોમવારે તેની ઉંમરનાં તેમ જ તેનાથી જરાક મોટાં પાંચ સાત બાળકોને ઘેર બોલાવું છું. અમે રમતો રમીએ, અખાડામાં હીંચકા ખાઈએ, લપસણીએ લપસીએ, પક્ષીઓ જોઈએ અને છેલ્લે નાસ્તો લઈ છૂટાં પડીએ છીએ.

ગુરુવારે હું તેને લઈ કોઈને ઘેર જાઉં છું. તેને આમાં ખૂબ મઝા આવે છે, અને તે સંકોચ વિના, મુક્તપણે, હર્ષથી બધાં સાથે હળે ભળે અને રમે છે.

આ પ્રસંગોથી તેની સામાજિક વૃત્તિ સારી રીતે પોષાય છે.

તા. ૩–૧૨–૧૯૩૯ ઉંમર ૧. ૪ પૂરા
અ. વજન ૨૮-૨½
વધારો ૧૩½ ઔંસ.

હવે સરસ ઋતુ છે એટલે સવારે ૧૦-૧૧ વચ્ચે અમે બાગમાં જઈ રમીએ છીએ. ક્યારાઓ અને નાળાંઓનાં વહેતાં પાણીમાં કાગળની હોડીઓ, સૂકાં પાંદડાં વગેરે તરતાં મૂકી અમે તેની પાછળ દોડીએ છીએ. ઝરતાં પાણી અને વહી જતાં નાળાં અને કૂવામાંથી પમ્પ વડે ઊછળતાં પાણીને જોઈને તે ખૂબ રાજી થાય છે. પાણીમાં અમે ચાલીએ છીએ. પછી પતંગિયાં, બિસકોલી ઇત્યાદિ પ્રાણીઓને અવલોકીએ છીએ. રેતીમાં રમીએ છીએ, ગ્રામોફોન વગાડી નાચીએ છીએ. બહાર અથવા ઘરમાં બાલોપયોગી સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. દફ્તાની પહેલી પેટી હસ્તગત થઈ ગઈ છે. મણકામાં પહેલાં જેટલો રસ રહ્યો નથી.

અમારા જ વાંકને લીધે સમયસર અમે તેની બે ટેવો યોગ્ય રીતે નથી કેળવી તેથી હવે તે ટેવો ભૂંસાતી જ નથી. એક તો જ્યાં ત્યાં ભીનું કરી નાંખવું. અને બીજું બાટલી સિવાય દૂધ જ ના પીવું.

ભીનું કરે તો પોતે જ લૂછી નાખવાનો આગ્રહ રાખે છે. વાળવું સાધારણ ગમે છે. અમુક વસ્તુ જ્યાંથી લીધી હોય ત્યાં જ પાછી મૂકી આવે છે.

વાગ્યું હોય, કે દુખતું હોય તો તે બતાવે છે. પ્રણામ કરે છે. 'આજે' 'તાતા' કહે છે; સલામ કરે છે; હાથ વતી મીઠીઓ કરે છે. (kiss blow કરે છે.) અને મનમાં આવે તો મોં ચૂમીઓથી ભરી દે છે.

જાણીતાં કે અજાણ્યાં લોકોને બોલાવવાં, પાસે બેસાડવાં, સાથે આવવા કહેવું તેને બહુ ગમે છે. બધાં સાથે વિનાસ કોચે ભળે છે.

વળી તેને અમુક વસ્તુ ગમે અને ન ગમે તે હવે સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. અમુક કપડું અથવા ચીજ ન ગમે તો ઘસીને ના પાડે. ગુલાબી અને લાલ રંગ પ્રિય છે. તેવા રંગનાં કપડાં હોંશે હોંશે પહેરે છે. હાથ આપે અને પહેરવામાં સહકાર અને મદદ આપે. ન ગમતી ચીજ પહેરાવવા જઇએ તો સ્પષ્ટ અણગમો બતાવે અને આડો થાય; અમુક જ બૂટ ગમે છે.

તેના કાન ખૂબ તીક્ષ્ણ થયા છે. દૂરથી ગુજરાત કૉલેજનો ઘંટ સંભળાય ત્યારે ચૂપ થઈ જાય, મોં પર જિજ્ઞાસા તરવરે, આંગળી ઊંચી કરી આપણને સાંભળવા કહે. આગગાડીનો અવાજ એકદમ પકડે છે. મોટરનાં હૉર્ન ઓળખે છે અને તેના પપાની મોટર આવતી હોય તો એકદમ જાણી જાય છે. પક્ષીઓના અવાજ સાંભળે છે અને તેમનું અનુકરણ કરે છે.

ચિત્રોની પોથીઓ જોવી બહુ ગમે છે. ખાસ કરીને પશુપંખીની ચોપડીઓ. ચિત્રોને ઓળખે છે : 'કાકા' [પક્ષી], 'ફૂ' [ફૂલ], 'પપા' [એટલે કોઈપણ માણસ], 'ટટુ' [ઘોડો], ઘોડાના ચિત્રને જોઈ ડચકારા બોલાવે છે.

વિચાર કરું છું અને દિંગ બનું છું. હમણાં જ થોડા વખત પર ક. ભાગ્યે જ હાલીચાલી શકતો હતો. તેમાંથી ઘૂંટણીએ ચાલતો થયો અને હવે તે જાતે ચાલવા લાગ્યો છે ! પહેલાં માત્ર રડવાનો અવાજ સંભળાતો હતો. પછી

થોડા જ સમયમાં વચ્ચે વચ્ચે હસવાનો ખિલખિલાટ અને અસ્પષ્ટ ઉદ્ગારોનો કિલબિલાટ સંભળાવા લાગ્યો. અને આજે તે અસ્પષ્ટ શબ્દો બોલ્યા જ કરે છે. પક્ષીઓને 'કાકાભાઈ' અથવા 'કૉંકૉં', કૂતરાને 'કુકુ', મોટરને 'પપમ્', પિતાને 'પપા', મને 'મા' અથવા 'મમ્મા', બોરાકને 'મમ્', ફૂલને 'ફૂ', શોફરને 'પટા', માલીને 'કિત્તા', હમાલને 'નાથા', આયાને 'શાત્તા', તે ઉપરાંત 'આપો' 'આવો' 'અહીંઆ' એ શબ્દો બોલે છે એટલે વસ્તુને નામસંજ્ઞા સાથે જોડી શકે છે. સંબોધી, બતાવી અને સમજાવી શકે છે.

કુટુમ્બમાં મણિપુરી નૃત્યશિક્ષક આવ્યા છે તેથી અઠવાડિયામાં બે વાર હું નૃત્ય શીખું છું; ક. તે જુએ છે. નૃત્ય કરું છું ત્યારે રસ ન પડતો હોય એમ દેખીતી રીતે જણાય પણ આમ છતાં ઘણી વસ્તુ પકડે છે તે પાછળથી જણાય છે અને આશ્ચર્ય પામું છું. બેસતા વર્ષને દિવસે ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા ગયાં હતાં. થોડીવાર તેને ગમ્યું.

દિવાળીમાં ફટાકડા ફોડયા હતા. પહેલે અનુભવે તો ખૂબ મઝા આવી. કોઠી, કોડિયાં, મશાલ, તારામંડળ વગેરે આતશબાજીએ આનન્દ કરાવ્યો. મોટા ટેટા પણ ફોડ્યા અને 'ભમ ભમ' કહી ખૂબ ખુશી બતાવી. પણ રાત્રે ઊંઘમાંથી સફાળે ઊઠી જઈ તે રડતો તેથી ટેટા સિવાય બીજા ફટાકેડા ફોડવાનું જ હવે રાખ્યું છે.

તા. ૩–૧–૪૦ ઉ. ૧—૫

અ. વજન ૨૮–૫ વધારો ૨½ ઔંસ

ક. ને રાતે અચાનક ઉધરસ આવવા લાગી. બીજી સાંજે જરાક તાવ હતો. છાતીમાં શરદીની અસર જણાઈ. ઉધરસ વધતી જતી હતી. રાત્રે વધારે ઉધરસ આવતી. લગભગ અઠવાડિયું ખૂબ સંભાળવું પડયું. પીટીન [Pietin] નાં. ૨ અને. ૩ ઈન્જેકશન બે વાર આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો. હવે ઉધરસની કાંઈ નિશાની નથી.

તેના ભોજનનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે—

સમય.	બોરાક.
સવારે ૫॥—	દૂધ.
,, ૯॥—	ટમાટાનું સૂપ, ટમાટાં અને છૂંદેલા, બાફેલા બટાકા; શેકેલા પાઉં સાથે, દૂધ.
,, ૧૧॥—	મોસંબીનો રસ
બપોરે ૧॥—	રોટલી, જુદી જુદી જાતનાં દૂધિયાં શાક, છૂંદેલું કેળું, દૂધ.
બપોરે ૩॥—	મોસંબીનો રસ, નેસ્ટ્રોવિટ [Nestrovit]
સાંજે ૬॥—	ભાત, લચકો દાળ, વારા ફરતી દૂધિયાં શાક, સારેવડું.

સાંજે ૮॥— દૂધ.

ક. નો શબ્દકોષ વધતો જાય છે; એ બધાંની નોંધ કરવી મુશ્કેલ છે. ગાયને 'ગા', રેલગાડીને 'પપ્ પપ્, પપ્ પપ્, કૂ.....' તેને સંભાળે છે તે લક્ષ્મણને 'ભૈયા', બેચર હમાલને 'બેચા' કહે છે. જ્યાં સુધી અમુક વસ્તુને તે સમજતો નથી અથવા તેને આપણે કાંઈ કહીએ તે ગ્રહણ નથી કરી શકતો ત્યાં સુધી તે હુંકારો ભણ્યા કરે છે.

ગઈકાલે મારાં, પહેલાંના ચિત્રો મે ગોઠવવા કાઢયાં હતાં. તે જોવાં ક. બેઠો. અર્ધો કલાક સુધી તલ્લીન બની તે જોયાં. તેની નજર બહુ ઝીણી છે. નાની નાની વસ્તુઓએ તેનું ધ્યાન ખેચ્યું અને તેણે તે બધી મને બતાવી. વાંદરો લાડુના પાત્ર તરફ જાય છે તેવું એક ચિત્ર હતું. લાડુના પાત્રમાં હાથ નાખી તેણે ખાવાનો યત્ન કર્યો, અને 'મમ્ મમ્' કરી આનન્દથી પુકાર કરવા માંડયો.

ચોપડીઓ અને ભીતો પરનાં ચિત્રો જોવાં બહુ ગમે છે. દીવાલ પર બુદ્ધસુજાતાનું ચિત્ર જોઈ સુજાતાના હાથમાં રહેલું પાત્ર બતાવી મને કહે, 'મમ્ મમ્'. તેના માથામાં ફૂલ હતાં તે દર્શાવી કહે 'ફૂ'.

મોટરનાં ચિત્રો જોવાં ખૂબ રુચે છે. તેથી તેને તેનાં કેટલૉગ આપ્યાં છે. વળી પોતાથી બેસી શકાય તેવડી મોટી અને ચાવીથી ચાલે તેવડી નાની મોટરો અને રેલગાડી વગેરે રમકડાં તેના પપા લાવ્યાં છે એટલે તેની પાછળ મનથી સમય ગાળે છે. ખરી રેલગાડી જોવી તેને બહુ ગમે છે.

નાતાલને દિવસે પહેલી જ વાર તેની સાથે અમે સીનેમામાં ગયાં. બાળકો માટે કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. બહુ સારી પસંદગી નહોતી. તેને નિરીક્ષણ કરવામાં રસ પડયો. જેમ ચિત્રમાં વસ્તુઓ ઓળખવી ગમે છે, તેમ અહીં પણ ગમી. હલનચલન સાથે સંગીત પણ હોવાથી વિશેષ રસ પડયો હશે.

રોજ સવારે મ. અને હું તેને માટે પતંગ ઉડાવીએ છીએ. 'પતમ્ પતમ્' કહીને તે ઘેલો થઈ જાય છે, અને પતંગની પાછળ આકાશમાં ઊડી જવા યત્ન કરે છે. દોરી પકડવી અને દોરીના ઠમકા મારવા તેને ગમે છે.

બાગમાં માટીનો એક ટેકરો કરાવ્યો છે તે ઉપર ચઢવું, ઊતરવું, લપસવું તેને બહુ ગમે છે. ઢાળ ઉપર દોડાદોડી કરે છે.

બૉલ-બેટ પણ બહુ ગમે છે. પીંગપોંગની રમત જોઈ ખૂબ ખુશી થાય છે.

દડાની બીજી પેટી ઉપર યત્ન કરે છે પણ જરી અધરી પડે છે; તેથી લાંબો વખત રસ પડતો નથી. અવાજની

થોડા જ સમયમાં વચ્ચે વચ્ચે હસવાનો ખિલખિલાટ અને અસ્પષ્ટ ઉદ્ગારોનો કિલબિલાટ સંભળાવા લાગ્યો. અને આજે તે અસ્પષ્ટ શબ્દો બોલ્યા જ કરે છે. પક્ષીઓને 'કાકાભાઈ' અથવા 'કૉકૉ', કૂતરાને 'કુકુ', મોટરને 'પપમ્', પિતાને 'પપા', મને 'મા' અથવા 'મમ્મા', બોરાકને 'મમ્', ફૂલને 'ફૂ', શોફરને 'પટા', માલીને 'કિત્તા', હમાલને 'નાથા', આયાને 'શાત્તા', તે ઉપરાંત 'આપો' 'આવો' 'અહીંઆ' એ શબ્દો બોલે છે એટલે વસ્તુને નામસંજ્ઞા સાથે જોડી શકે છે. સંબોધી, બતાવી અને સમજાવી શકે છે.

કુટુમ્બમાં મણિપુરી નૃત્યશિક્ષક આવ્યા છે તેથી અઠવાડિયામાં બે વાર હું નૃત્ય શીખું છું; ક. તે જુએ છે. નૃત્ય કરું છું ત્યારે રસ ન પડતો હોય એમ દેખીતી રીતે જણાય પણ આમ છતાં ઘણી વસ્તુ પકડે છે તે પાછળથી જણાય છે અને આશ્ચર્ય પામું છું. બેસતા વર્ષને દિવસે ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા ગયાં હતાં. થોડીવાર તેને ગમ્યું.

દિવાળીમાં ફટાકડા ફોડ્યા હતા. પહેલે અનુભવે તો ખૂબ મઝા આવી. કોઠી, કોડિયાં, મશાલ, તારામંડળ વગેરે આતશબાજીએ આનન્દ કરાવ્યો. મોટા ટેટા પણ ફોડ્યા અને 'ભમ ભમ' કહી ખૂબ ખુશી બતાવી. પણ રાત્રે ઊંઘમાંથી સફાળે ઊઠી જઈ તે રડતો તેથી ટેટા સિવાય બીજા ફટાકડા ફોડવાનું જ હવે રાખ્યું છે.

તા. ૩–૧–૪૦ ઉ. ૧—૫

અ. વજન ૨૮–૫ વધારો ૨½ ઔંસ

ક. ને રાતે અચાનક ઉધરસ આવવા લાગી. બીજી સાંજે જરાક તાવ હતો. છાતીમાં શરદીની અસર જણાઈ. ઉધરસ વધતી જતી હતી. રાત્રે વધારે ઉધરસ આવતી. લગભગ અઠવાડિયું ખૂબ સંભાળવું પડ્યું. પીટીન [Pietin] નાં. ૨ અને. ૩ ઈન્જેકશન બે વાર આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો. હવે ઉધરસની કાંઈ નિશાની નથી.

તેના ભોજનનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે—

સમય.	બોરાક.
સવારે ૫॥—	દૂધ.
,, ૯॥—	ટમાટાનું સૂપ, ટમાટાં અને છૂંદેલા, બાફેલા બટાકા; શેકેલા પાઉં સાથે, દૂધ.
,, ૧૧॥—	મોસંબીનો રસ
બપોરે ૧॥—	રોટલી, જુદી જુદી જાતનાં દૂધિયાં શાક, છૂંદેલું કેળું, દૂધ.
બપોરે ૩॥—	મોસંબીનો રસ, નેસ્ટ્રોવિટ [Nestrovit]
સાંજે ૬॥—	ભાત, લચકો દાળ, વારા ફરતી દૂધિયાં શાક, સારેવડું.
સાંજે ૮॥—	દૂધ.

ક. નો શબ્દકોષ વધતો જાય છે; એ બધાંની નોંધ કરવી મુશ્કેલ છે. ગાયને 'ગા', રેલગાડીને 'પપ્ પપ્, પપ્ પપ્, કૂ.....' તેને સંભાળે છે તે લક્ષ્મણને 'ભૈયા', બોચર હમાલને 'બોચા' કહે છે. જ્યાં સુધી અમુક વસ્તુને તે સમજતો નથી અથવા તેને આપણે કાંઈ કહીએ તે ગ્રહણ નથી કરી શકતો ત્યાં સુધી તે હુંકારો ભણ્યા કરે છે.

ગઈકાલે મારાં, પહેલાંના ચિત્રો મેં ગોઠવવા કાઢ્યાં હતાં. તે જોવા ક. બેઠો. અર્ધો કલાક સુધી તલ્લીન બની તે જોયાં. તેની નજર બહુ ઝીણી છે. નાની નાની વસ્તુઓએ તેનું ધ્યાન ખેચ્યું અને તેણે તે બધી મને બતાવી. વાંદરો લાડુના પાત્ર તરફ જાય છે તેવું એક ચિત્ર હતું. લાડુના પાત્રમાં હાથ નાખી તેણે ખાવાનો યત્ન કર્યો, અને 'મમ્ મમ્' કરી આનન્દથી પુકાર કરવા માંડ્યો.

ચોપડીઓ અને ભીંતો પરનાં ચિત્રો જોવાં બહુ ગમે છે. દીવાલ પર બુદ્ધસુભદ્રાનું ચિત્ર જોઈ સુભદ્રાના હાથમાં રહેલું પાત્ર બતાવી મને કહે, 'મમ્ મમ્'. તેના માથામાં ફૂલ હતાં તે દર્શાવી કહે 'ફૂ'.

મોટરનાં ચિત્રો જોવાં ખૂબ રુચે છે. તેથી તેને તેનાં કેટેલૉગ આપ્યાં છે. વળી પોતાથી બેસી શકાય તેવડી મોટી અને ચાવીથી ચાલે તેવડી નાની મોટરો અને રેલગાડી વગેરે રમકડાં તેના પપા લાવ્યાં છે એટલે તેની પાછળ મન્થી સમય ગાળે છે. ખરી રેલગાડી જોવી તેને બહુ ગમે છે.

નાતાલને દિવસે પહેલી જ વાર તેની સાથે અમે સીનેમામાં ગયાં. બાળકો માટે કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. બહુ સારી પસંદગી નહોતી. તેને નિરીક્ષણ કરવામાં રસ પડ્યો. જેમ ચિત્રમાં વસ્તુઓ ઓળખવી ગમે છે, તેમ અહીં પણ ગમી. હલનચલન સાથે સંગીત પણ હોવાથી વિશેષ રસ પડ્યો હશે.

રોજ સવારે મ. અને હું તેને માટે પતંગ ઉડાવીએ છીએ. 'પતમ્ પતમ્' કહીને તે ઘેલો થઈ જાય છે, અને પતંગની પાછળ આકાશમાં ઊડી જવા યત્ન કરે છે. દોરી પકડવી અને દોરીના ઠમકા મારવા તેને ગમે છે.

બાગમાં માટીનો એક ટેકરો કરાવ્યો છે તે ઉપર ચઢવું, ઊતરવું, લપસવું તેને બહુ ગમે છે. ઢાળ ઉપર દોડાદોડી કરે છે.

બૉલ-બેટ પણ બહુ ગમે છે. પીંગપોંગની રમત જોઈ ખૂબ ખુશી થાય છે.

દડાની બીજી પેટી ઉપર યત્ન કરે છે પણ જરી અધરી પડે છે; તેથી લાંબો વખત રસ પડતો નથી. અવાજની

મણકા પરોવવામાં તેને એટલો બધો રસ પડયો છે કે રોજ આ કામમાં વીસેક મિનિટ તલ્લીન બનીએ છીએ. ચાવીથી ચાલે તેવાં રમકડાંમાં ચાવી નાખવી અને ફેરવવી અને તેમને હાલતાં ચાલતાં જોવામાં તે એકાગ્ર બની જાય છે.

તેને વળી ખંડિત વસ્તુથી આઘાત લાગતો હોય તેમ તેને જોતાં 'ઝુ.....હા.....' 'ઝુ.....હા.....' એમ કરે છે. તેના મોં ઉપર વેદના તરે છે, અને તે તરફ અમારું ધ્યાન તે ખેચે છે. એને કાંઇ ભાંગવું તોડવું ગમતું નથી. ભાંગેલી તૂટેલી વસ્તુઓ તરફ કરુણા બતાવે છે.

અઠવાડિયામાં એકવાર તબલાં સાંભળવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે. તબલાં કે સંગીત સાંભળી ક. 'બેપા' ની જેમ મસ્તીથી નાચે છે.

લાંબાં લાંબાં વાક્યો (છૂટા શબ્દો અસ્પષ્ટ) બોલ્યાં જ કરે છે. ઇંગિતથી ભાવ પ્રકટ કરવા મથતો હોય છે. આ ખૂબ મધુર લાગે છે.

હમણાંથી ખૂબ ગમતી અને આનન્દી જણાય છે. પપા (ક.ના નાના) અને તેના મામા ગૌ. સાથે બહુ માયા થઈ છે. તેને જે જે લોકો ગમે છે તેમને બોલાવવા, તેમની આંગળી ઝાલી ચાલવું, અથવા તેમની સાથે જુદી જુદી રમતો રમવી, તેમનું અનુકરણ કરવું, તેને અત્યન્ત પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આ સ્વભાવ હમણાંથી વધારે ખીલ્યો છે.

તેને બીજાં બાળકો સાથે રમવાની સગવડ કરી આપી છે. દરેક સોમવારે તેની ઉંમરનાં તેમ જ તેનાથી જરાક મોટાં પાંચ સાત બાળકોને ઘેર બોલાવું છું. અમે રમતો રમીએ, અખાડામાં હીંચકા ખાઈએ, લપસણીએ લપસીએ, પક્ષીઓ જોઈએ અને છેલ્લે નાસ્તો લઈ છૂટાં પડીએ છીએ.

ગુરુવારે હું તેને લઈ કોઈને ઘેર જાઉં છું. તેને આમાં ખૂબ મઝા આવે છે, અને તે સંકોચ વિના, મુક્તપણે, હર્ષથી બધાં સાથે હળે ભળે અને રમે છે.

આ પ્રસંગોથી તેની સામાજિક વૃત્તિ સારી રીતે પોષાય છે.

તા. ૩–૧૨–૧૯૩૯ ઉંમર ૧. ૪ પૂરા
અ. વજન ૨૮-૨½
વધારો ૧૩½ ઔંસ.

હવે સરસ ઋતુ છે એટલે સવારે ૧૦-૧૧ વચ્ચે અમે બાગમાં જઈ રમીએ છીએ. ક્યારાઓ અને નાળાંઓનાં વહેતાં પાણીમાં કાગળની હોડીઓ, સૂકાં પાંદડાં વગેરે તરતાં મૂકી અમે તેની પાછળ દોડીએ છીએ. ઝરતાં પાણી અને વહી જતાં નાળાં અને કૂવામાંથી પમ્પ વડે ઊછળતાં પાણીને જોઈને તે ખૂબ રાજી થાય છે. પાણીમાં અમે ચાલીએ છીએ. પછી પતંગિયાં, ખિસકોલી ઇત્યાદિ પ્રાણીઓને અવલોકીએ છીએ. રેતીમાં રમીએ છીએ, ગ્રામોફોન વગાડી નાચીએ છીએ. બહાર અથવા ઘરમાં બાલોપયોગી સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. દફ્તાની પહેલી પેટી હસ્તગત થઈ ગઈ છે. મણકામાં પહેલાં જેટલો રસ રહ્યો નથી.

અમારા જ વાંકને લીધે સમયસર અમે તેની બે ટેવો યોગ્ય રીતે નથી કેળવી તેથી હવે તે ટેવો ભૂંસાતી જ નથી. એક તો જ્યાં ત્યાં ભીનું કરી નાંખવું. અને બીજું બાટલી સિવાય દૂધ જ ના પીવું.

ભીનું કરે તો પોતે જ લૂછી નાખવાનો આગ્રહ રાખે છે. વાળવું સાધારણ ગમે છે. અમુક વસ્તુ જ્યાંથી લીધી હોય ત્યાં જ પાછી મૂકી આવે છે.

વાગ્યું હોય, કે દુખતું હોય તો તે બતાવે છે. પ્રણામ કરે છે. 'આજે' 'તાતા' કહે છે; સલામ કરે છે; હાથ વતી મીઠીઓ કરે છે. (kiss blow કરે છે.) અને મનમાં આવે તો મોં ચૂમીઓથી ભરી દે છે.

જાણીતાં કે અજાણ્યાં લોકોને બોલાવવાં, પાસે બેસાડવાં, સાથે આવવા કહેવું તેને બહુ ગમે છે. બધાં સાથે વિનાસ કોચે ભળે છે.

વળી તેને અમુક વસ્તુ ગમે અને ન ગમે તે હવે સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. અમુક કપડું અથવા ચીજ ન ગમે તો ધસીને ના પાડે. ગુલાબી અને લાલ રંગ પ્રિય છે. તેવા રંગનાં કપડાં હોંશે હોંશે પહેરે છે. હાથ આપે અને પહેરવામાં સહકાર અને મદદ આપે. ન ગમતી ચીજ પહેરાવવા જઇએ તો સ્પષ્ટ અણગમો બતાવે અને આડો થાય; અમુક જ બૂટ ગમે છે.

તેના કાન ખૂબ તીક્ષ્ણ થયા છે. દૂરથી ગુજરાત કૉલેજનો ઘંટ સંભળાય ત્યારે ચૂપ થઈ જાય, મોં પર જિજ્ઞાસા તરવરે, આંગળી ઊંચી કરી આપણને સાંભળવા કહે. આગગાડીનો અવાજ એકદમ પકડે છે. મોટરનાં હૉર્ન ઓળખે છે અને તેના પપાની મોટર આવતી હોય તો એકદમ જાણી જાય છે. પક્ષીઓના અવાજ સાંભળે છે અને તેમનું અનુકરણ કરે છે.

ચિત્રોની પોથીઓ જોવી બહુ ગમે છે. ખાસ કરીને પશુપંખીની ચોપડીઓ. ચિત્રોને ઓળખે છે : 'કાકા' [પક્ષી], 'ફૂ' [ફૂલ], 'પપા' [એટલે કોઈપણ માણસ], 'ટટુ' [ઘોડો], ઘોડાના ચિત્રને જોઈ ડચકારા બોલાવે છે.

વિચાર કરું છું અને દિંગ બનું છું. હમણાં જ થોડા વખત પર ક. ભાગ્યે જ હાલીચાલી શકતો હતો. તેમાંથી ઘૂંટણીએ ચાલતો થયો અને હવે તે જાતે ચાલવા લાગ્યો છે ! પહેલાં માત્ર રડવાનો અવાજ સંભળાતો હતો. પછી

થોડા જ સમયમાં વચ્ચે વચ્ચે હસવાનો ખિલખિલાટ અને અસ્પષ્ટ ઉદ્‌ગારોનો કિલબિલાટ સંભળાવા લાગ્યો. અને આજે તે અસ્પષ્ટ શબ્દો બોલ્યા જ કરે છે. પક્ષીઓને 'કાકાભાઈ' અથવા 'કૉકૉ', કૂતરાને 'કુકુ', મોટરને 'પપમ્', પિતાને 'પપા', મને 'મા' અથવા 'મમ્મા', બોરાકને 'મમ્', ફૂલને 'ફૂ', શોફરને 'પટા', માલીને 'કિત્તા', હમાલને 'નાથા', આયાને 'શાત્તા', તે ઉપરાંત 'આપો' 'આવો' 'અહીંઆ' એ શબ્દો બોલે છે એટલે વસ્તુને નામસંજ્ઞા સાથે જોડી શકે છે. સંબોધી, બતાવી અને સમજાવી શકે છે.

કુટુમ્બમાં મણિપુરી નૃત્યશિક્ષક આવ્યા છે તેથી અઢવાડિયામાં બે વાર હું નૃત્ય શીખું છું; ક. તે જુએ છે. નૃત્ય કરું છું ત્યારે રસ ન પડતો હોય એમ દેખીતી રીતે જણાય પણ આમ છતાં ઘણી વસ્તુ પકડે છે તે પાછળથી જણાય છે અને આશ્ચર્ય પામું છું. બેસતા વર્ષને દિવસે ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા ગયાં હતાં. થોડીવાર તેને ગમ્યું.

દિવાળીમાં ફટાકડા ફોડયા હતા. પહેલે અનુભવે તો બહુ મઝા આવી. કોઠી, કોડિયાં, મશાલ, તારામંડળ વગેરે આતશબાજીએ આનન્દ કરાવ્યો. મોટા ટેટા પણ ફોડ્યા અને 'ભમ ભમ' કહી બહુ ખુશી બતાવી. પણ રાત્રે ઊંઘમાંથી સફાળે ઊઠી જઈ તે રડતો તેથી ટેટા સિવાય બીજા ફટાકડા ફોડવાનું જ હવે રાખ્યું છે.

તા. ૩–૧–૪૦ ઉં. ૧—૫

અ. વજન ૨૮–૫ વધારો ૨½ ઔંસ

ક. ને રાતે અચાનક ઉધરસ આવવા લાગી. બીજી સાંજે જરાક તાવ હતો. છાતીમાં શરદીની અસર જણાઈ. ઉધરસ વધતી જતી હતી. રાત્રે વધારે ઉધરસ આવતી. લગભગ અઢવાડિયું બહુ સંભાળવું પડયું. પીટીન [Pietin] નાં. ૨ અને. ૩ ઈન્જેકશન બે વાર આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો. હવે ઉધરસની કાંઈ નિશાની નથી.

તેના ભોજનનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે—

સમય.	બોરાક.
સવારે ૫॥—	દૂધ.
,, ૯॥—	ટમાટાનું સૂપ, ટમાટાં અને છૂંદેલા, બાફેલા બટાકા; શેકેલા પાઉં સાથે, દૂધ.
,, ૧૧॥—	મોસંબીનો રસ
બપોરે ૧॥—	રોટલી, જુદી જુદી જાતનાં દૂધિયાં શાક, છૂંદેલું કેળું, દૂધ.
બપોરે ૩॥—	મોસંબીનો રસ, નેસ્ટ્રોવિટ [Nestrovit]
સાંજે ૬॥—	ભાત, લચકો દાળ, વારા ફરતી દૂધિયાં શાક, સારેવહું.

સાંજે ૮॥— દૂધ.

ક. નો શબ્દકોષ વધતો જાય છે; એ બધાંની નોંધ કરવી મુશ્કેલ છે. ગાયને 'ગા', રેલગાડીને 'પપ્ પપ્, પપ્ પપ્, કૂ.....' તેને સંભાળે છે તે લક્ષ્મણને 'ભૈયા', બેચર હમાલને 'બેચા' કહે છે. જ્યાં સુધી અમુક વસ્તુને તે સમજતો નથી અથવા તેને આપણે કાંઈ કહીએ તે ગ્રહણ નથી કરી શકતો ત્યાં સુધી તે હુંકારો ભણ્યા કરે છે.

ગઈકાલે મારાં, પહેલાંના ચિત્રો મે ગોઠવવા કાઢયાં હતાં. તે જોવાં ક. બેઠો. અર્ધો કલાક સુધી તલ્લીન બની તે જોયાં. તેની નજર બહુ ઝીણી છે. નાની નાની વસ્તુઓએ તેનું ધ્યાન ખેચ્યું અને તેણે તે બધી મને બતાવી. વાંદરો લાડુના પાત્ર તરફ જાય છે તેવું એક ચિત્ર હતું. લાડુના પાત્રમાં હાથ નાખી તેણે ખાવાનો યત્ન કર્યો, અને 'મમ્ મમ્' કરી આનન્દથી પુકાર કરવા માંડયો.

ચોપડીઓ અને ભીતો પરનાં ચિત્રો જોવાં બહુ ગમે છે. દીવાલ પર બુદ્ધસુજાતાનું ચિત્ર જોઈ સુજાતાના હાથમાં રહેલું પાત્ર બતાવી મને કહે, 'મમ્ મમ્'. તેના માથામાં ફૂલ હતાં તે દર્શાવી કહે 'ફૂ'.

મોટરનાં ચિત્રો જોવાં બહુ રુચે છે. તેથી તેને તેનાં કેટલૉગ આપ્યાં છે. વળી પોતાથી બેસી શકાય તેવડી મોટી અને ચાવીથી ચાલે તેવડી નાની મોટરો અને રેલગાડી વગેરે રમકડાં તેના પપા લાવ્યાં છે એટલે તેની પાછળ મનથી સમય ગાળે છે. ખરી રેલગાડી જોવી તેને બહુ ગમે છે.

નાતાલને દિવસે પહેલી જ વાર તેની સાથે અમે સીનેમામાં ગયાં. બાળકો માટે કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. બહુ સારી પસંદગી નહોતી. તેને નિરીક્ષણ કરવામાં રસ પડયો. જેમ ચિત્રમાં વસ્તુઓ ઓળખવી ગમે છે, તેમ અહીં પણ ગમી. હલનચલન સાથે સંગીત પણ હોવાથી વિશેષ રસ પડયો હશે.

રોજ સવારે મ. અને હું તેને માટે પતંગ ઉડાવીએ છીએ. 'પતમ્ પતમ્' કહીને તે ઘેલો થઈ જાય છે, અને પતંગની પાછળ આકાશમાં ઊડી જવા યત્ન કરે છે. દોરી પકડવી અને દોરીના ઠમકા મારવા તેને ગમે છે.

બાગમાં માટીનો એક ટેકરો કરાવ્યો છે તે ઉપર ચઢવું, ઊતરવું, લપસવું તેને બહુ ગમે છે. ઢાળ ઉપર દોડાદોડી કરે છે.

બૉલ-બેટ પણ બહુ ગમે છે. પીંગપોંગની રમત જોઈ બહુ ખુશી થાય છે.

દડાની બીજી પેટી ઉપર યત્ન કરે છે પણ જરી અધરી પડે છે; તેથી લાંબો વખત રસ પડતો નથી. અવાજની

થોડા જ સમયમાં વચ્ચે વચ્ચે હસવાનો ખિલખિલાટ અને અસ્પષ્ટ ઉદ્ગારોનો કિલબિલાટ સંભળાવા લાગ્યો. અને આજે તે અસ્પષ્ટ શબ્દો બોલ્યા જ કરે છે. પક્ષીઓને 'કાકાભાઈ' અથવા 'કૉંકૉં', કૂતરાને 'કુકુ', મોટરને 'પપમ્', પિતાને 'પપા', મને 'મા' અથવા 'મમ્મા', બોરાકને 'મમ્', ફૂલને 'ફૂ', શોફરને 'પટા', માલીને 'કિત્તા', હમાલને 'નાથા', આયાને 'શાત્તા', તે ઉપરાંત 'આપો' 'આવો' 'અહીંઆ' એ શબ્દો બોલે છે એટલે વસ્તુને નામસંજ્ઞા સાથે જોડી શકે છે. સંબોધી, બતાવી અને સમજાવી શકે છે.

કુટુમ્બમાં મણિપુરી નૃત્યશિક્ષક આવ્યા છે તેથી અઠવાડિયામાં બે વાર હું નૃત્ય શીખું છું; ક. તે જુએ છે. નૃત્ય કરું છું ત્યારે રસ ન પડતો હોય એમ દેખીતી રીતે જણાય પણ આમ છતાં ઘણી વસ્તુ પકડે છે તે પાછળથી જણાય છે અને આશ્ચર્ય પામું છું. બેસતા વર્ષને દિવસે ઉદયશંકરનું નૃત્ય જોવા ગયાં હતાં. થોડીવાર તેને ગમ્યું.

દિવાળીમાં ફટાકડા ફોડયા હતા. પહેલે અનુભવે તો ખૂબ મઝા આવી. કોઠી, કોડિયાં, મશાલ, તારામંડળ વગેરે આતશબાજીએ આનન્દ કરાવ્યો. મોટા ટેટા પણ ફોડ્યા અને 'ભમ ભમ' કહી ખૂબ ખુશી બતાવી. પણ રાત્રે ઊંઘમાંથી સફાળે ઊઠી જઈ તે રડતો તેથી ટેટા સિવાય બીજા ફટાકેડા ફોડવાનું જ હવે રાખ્યું છે.

તા. ૩–૧–૪૦ ઉં. ૧—૫

અ. વજન ૨૮–૫ વધારો ૨½ ઔંસ

ક. ને રાતે અચાનક ઉધરસ આવવા લાગી. બીજી સાંજે જરાક તાવ હતો. છાતીમાં શરદીની અસર જણાઈ. ઉધરસ વધતી જતી હતી. રાત્રે વધારે ઉધરસ આવતી. લગભગ અઠવાડિયું ખૂબ સંભાળવું પડયું. પીટીન [Pietin] નાં. ૨ અને. ૩ ઈન્જેકશન બે વાર આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો. હવે ઉધરસની કાંઈ નિશાની નથી.

તેના ભોજનનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે—

સમય.	બોરાક.
સવારે ૫॥—	દૂધ.
,, ૯॥—	ટમાટાનું સૂપ, ટમાટાં અને છૂંદેલા, બાફેલા બટાકા; શેકેલા પાઉં સાથે, દૂધ.
,, ૧૧॥—	મોસંબીનો રસ
બપોરે ૧॥—	રોટલી, જુદી જુદી જાતનાં દૂધિયાં શાક, છૂંદેલું કેળું, દૂધ.
બપોરે ૩॥—	મોસંબીનો રસ, નેસ્ટ્રોવિટ [Nestrovit]
સાંજે ૬॥—	ભાત, લચકો દાળ, વારા ફરતી દૂધિયાં શાક, સારેવહું.

સાંજે ૮॥— દૂધ.

ક. નો શબ્દકોષ વધતો જાય છે; એ બધાંની નોંધ કરવી મુશ્કેલ છે. ગાયને 'ગા', રેલગાડીને 'પપૂ પપૂ, પપૂ પપૂ, કૂ.....' તેને સંભાળે છે તે લક્ષ્મણને 'ભૈયા', બેચર હમાલને 'બેચા' કહે છે. જ્યાં સુધી અમુક વસ્તુને તે સમજતો નથી અથવા તેને આપણે કાંઈ કહીએ તે ગ્રહણ નથી કરી શકતો ત્યાં સુધી તે હુંકારો ભણ્યા કરે છે.

ગઈકાલે મારાં, પહેલાંના ચિત્રો મે ગોઠવવા કાઢયાં હતાં. તે જોવાં ક. બેઠો. અર્ધો કલાક સુધી તલ્લીન બની તે જોયાં. તેની નજર બહુ ઝીણી છે. નાની નાની વસ્તુઓએ તેનું ધ્યાન ખેચ્યું અને તેણે તે બધી મને બતાવી. વાંદરો લાડુના પાત્ર તરફ જાય છે તેવું એક ચિત્ર હતું. લાડુના પાત્રમાં હાથ નાખી તેણે ખાવાનો યત્ન કર્યો, અને 'મમ્ મમ્' કરી આનન્દથી પુકાર કરવા માંડયો.

ચોપડીઓ અને ભીતો પરનાં ચિત્રો જોવાં બહુ ગમે છે. દીવાલ પર બુદ્ધસુજાતાનું ચિત્ર જોઈ સુજાતાના હાથમાં રહેલું પાત્ર બતાવી મને કહે, 'મમ્ મમ્'. તેના માથામાં ફૂલ હતાં તે દર્શાવી કહે 'ફૂ'.

મોટરનાં ચિત્રો જોવાં ખૂબ રુચે છે. તેથી તેને તેનાં કેટલૉગ આપ્યાં છે. વળી પોતાથી બેસી શકાય તેવડી મોટી અને ચાવીથી ચાલે તેવડી નાની મોટરો અને રેલગાડી વગેરે રમકડાં તેના પપા લાવ્યાં છે એટલે તેની પાછળ મનથી સમય ગાળે છે. ખરી રેલગાડી જોવી તેને બહુ ગમે છે.

નાતાલને દિવસે પહેલી જ વાર તેની સાથે અમે સીનેમામાં ગયાં. બાળકો માટે કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. બહુ સારી પસંદગી નહોતી. તેને નિરીક્ષણ કરવામાં રસ પડયો. જેમ ચિત્રમાં વસ્તુઓ ઓળખવી ગમે છે, તેમ અહીં પણ ગમી. હલનચલન સાથે સંગીત પણ હોવાથી વિશેષ રસ પડયો હશે.

રોજ સવારે મ. અને હું તેને માટે પતંગ ઉડાવીએ છીએ. 'પતમ્ પતમ્' કહીને તે ઘેલો થઈ જાય છે, અને પતંગની પાછળ આકાશમાં ઊડી જવા યત્ન કરે છે. દોરી પકડવી અને દોરીના ઠમકા મારવા તેને ગમે છે.

બાગમાં માટીનો એક ટેકરો કરાવ્યો છે તે ઉપર ચઢવું, ઊતરવું, લપસવું તેને બહુ ગમે છે. ઢાળ ઉપર દોડાદોડી કરે છે.

બૉલ-બેટ પણ બહુ ગમે છે. પીંગપોંગની રમત જોઈ ખૂબ ખુશી થાય છે.

દડાની બીજી પેટી ઉપર યત્ન કરે છે પણ જરી અઘરી પડે છે; તેથી લાંબો વખત રસ પડતો નથી. અવાજની

No Pages to Display

(સંપાદકની નોંધ–ચાલુ)

વણીની દૃષ્ટિએ એક બીજાને પૂરક છે અને જો કંઈ તફાવત હોય તો તે સિધ્ધાન્તના વ્યવહારમાં હોઇ શકે; પરંતુ એ તો નઇ તાલીમ સંઘ અને નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘ જો એક બીજાના કામથી વધુ પરિચિત થાય તો જ કંઈક નક્કી કરી શકે એવું સૌને લાગ્યું.

બીજા મુદ્દાની છણાવટમાં કેળવણીનો એક રીતે મુખ્ય આત્મા જે શિક્ષક, તેની મુંઝવણોનો અને તેને ઊંચો લાવવાનો જ્યાં સુધી પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી નૂતન બાળકેળવણીના ક્ષેત્રમાં કોઇ પ્રગતિ થઇ શકશે નહિ એવો સૌનો સૂર હતો. નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘની પ્રવૃત્તિમાં સામાન્ય બાળશિક્ષક વધારેમાં વધારે રસ લે એ દૃષ્ટિએ આગળ પ્રયત્નો થવા જોઇએ એમ ઘણાંને લાગ્યું હતું. શ્રી. નામલેએ મુંબઇનો શિક્ષક સંઘ ન. બાળશિક્ષણ સંઘનું કાર્ય આગળ ધપાવવા માટે કઇ રીતે સંઘટિત થઇ રહ્યો છે તેની વિગતો રજૂ કરી હતી.

પૂ. નાનાભાઇએ વાર્તા કેવી હોવી જોઇએ એ વિશેના પોતાના મન્તવ્યો એમની વિશિષ્ઠ ઢબે રજૂ કર્યા હતા.

કેટલાંય વર્ષોથી નહિ મળ્યા હોય એવા–સ્વ. ગિજુભાઇના અને પૂ. શ્રી. તારાબેનના શિષ્યો અહીં એકત્ર થયા હતા તેનો અનોખો આનંદ સંમેલનમાં દેખાતો હતો. સાંજના મનોરંજન કાર્યક્રમો વઢવાણવાસી જનતાની ઉત્સાહભરી હાજરીમાં થયા હતા. સંમેલનની યોજના ઘડવાથી માંડીને તે છેક વ્યવસ્થા સુધીમાં શ્રી. ભોગીભાઇ, શ્રી. વજુભાઇ અને તેમના મિત્રોએ ખૂબ જ મહેનત ઊઠાવી હતી; તે માટે દરેક શિક્ષક ભાઇબહેનો તરફથી ધન્યવાદ અપાયો હતો. જે માટે આ સંમેલન યોજાયું હતું, તે ઉદ્દેશ ઘણે અંશે આમ સફળ થયો હતો. બાળકેળવણીના કાર્યને આગળ ધપાવવાની શુભનિષ્ઠાથી યોજેલા આ સંમેલનના સંચાલકોને અમારા ધન્યવાદ.

નવાં પ્રકાશનોઃ

'બાલમિત્ર ગિજુભાઇ'–લે. સોમાભાઇ ભાવસાર

'બાળકોનાં પયગમ્બર'–હરપ્રસાદ ભટ્ટ

'રમકડું'–માસિક તંત્રી શ્રી. કિશોર ગાંધી

'મૈત્રી'–વાર્ષિક ફેલોશીપ મંડળ

ગિજુભાઇ માટે જે લખ્યું છે તેમાં બાળકો માટે ખાસ લખાયેલા આ પુસ્તકથી સુંદર ઉમેરો થાય છે. સોમાભાઇએ ગિજુભાઇનો નિકટ પરિચય સાધ્યો છે ને તેમના જીવનકાર્યને પોતાનું કાર્ય માન્યું છે. એમનું આ પુસ્તક નાનાં મોટાં સૌ વાંચે એવું ઇચ્છીએ. પ્રકાશકઃ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ—કિંમત ચાર આના.

ભાઇ હરપ્રસાદ ભટે ડૉ. મોન્ટેસોરીના જીવન અને કાર્ય વિષે લખેલી આ પુસ્તિકામાં, મેડમના ચિરંજીવ સિધ્ધાંતો પણ છે અને જીવનકાર્યની રૂપરેખા પણ છે. ભાઇ હરપ્રસાદની બાળશિક્ષણની કાર્યદૃષ્ટિથી મેડમ પોતે મુગ્ધ છે; અને તેથી તેમને હાથે લખેલી આ નાની પુસ્તિકા બધા જ શિક્ષકોને ઘણી ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયક બનશે એવી અમને પૂરી શ્રધ્ધા છે. દરેક ઘરમાં અને બાલમંદિરમાં આ નકલ રાખવાની અમારી ભલામણ છે. પ્રકાશકઃ એ. એમ. આઇ (મુંબઇ શાખા) : કિંમત ચાર આના.

ગુજરાતમાંથી અનેક બાલમાસિકો આજે પ્રગટ થાય છે. છતાં બાળકોની ભૂખ હજી પૂરી સંતોષાઇ નથી. ભાઇ કિશોર ગાંધીને તંત્રીપદે શરૂ થયેલ 'રમકડું' ટૂંક સમયમાં જ બાળકોનું માનીતું થઇ ગયું છે. એમાંના વિવિધ રંગો અને ચિત્રોથી તથા જાતજાતના રસિક વાચનથી બાળકોની ભૂખ સદા સંતોષાતી રહો એવું ઇચ્છીએ છીએ; એમને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

મૈત્રીભાવનાના વાતાવરણથી કામ કરવા ઝંખતી મુંબઇની ફેલોશિપ શાળાનું વાર્ષિક 'મૈત્રી' જોતાં અને તેમાંનો બાલવિભાગ વાંચતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે. ૨૮ જેટલાં નાનાં ભાઇ–બેનોના અનેક વિષયો ઉપરના રસભર્યા લેખો તથા એમનાં જ દોરેલાં, એમની જ દુનિયાનાં ચિત્રો જોતાં દિલ ખુશ થઇ જાય છે. સંસ્થાના એ વિદ્યાર્થીવર્ગને, શિક્ષકવર્ગને તથા કલાકારને અમારાં અભિનંદન.

સં.

(સંપાદકની નોંધ–ચાલુ)

વણીની દૃષ્ટિએ એક બીજાને પૂરક છે અને જો કંઈ તફાવત હોય તો તે સિધ્ધાન્તના વ્યવહારમાં હોઇ શકે; પરંતુ એ તો નઇ તાલીમ સંઘ અને નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘ જો એક બીજાના કામથી વધુ પરિચિત થાય તો જ કંઈક નક્કરી કરી શકે એવું સૌને લાગ્યું.

બીજા મુદ્દાની છણાવટમાં કેળવણીનો એક રીતે મુખ્ય આત્મા જે શિક્ષક, તેની મુંઝવણોનો અને તેને ઊંચો લાવવાનો જ્યાં સુધી પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી નૂતન બાળકેળવણીના ક્ષેત્રમાં કોઇ પ્રગતિ થઇ શકશે નહિ એવો સૌનો સૂર હતો. નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘની પ્રવૃત્તિમાં સામાન્ય બાળશિક્ષક વધારેમાં વધારે રસ લે એ દૃષ્ટિએ આગળ પ્રયત્નો થવા જોઇએ એમ ઘણાંને લાગ્યું હતું. શ્રી. નામલેએ મુંબઇનો શિક્ષક સંઘ ન. બાળશિક્ષણ સંઘનું કાર્ય આગળ ધપાવવા માટે કઇ રીતે સંઘટિત થઇ રહ્યો છે તેની વિગતો રજૂ કરી હતી.

પૂ. નાનાભાઇએ વાર્તા કેવી હોવી જોઇએ એ વિશેના પોતાના મન્તવ્યો એમની વિશિષ્ઠ ઢબે રજૂ કર્યા હતા.

કેટલાંય વર્ષોથી નહિ મળ્યા હોય એવા–સ્વ. ગિજુભાઇના અને પૂ. શ્રી. તારાબેનના શિષ્યો અહીં એકત્ર થયા હતા તેનો અનોખો આનંદ સંમેલનમાં દેખાતો હતો. સાંજના મનોરંજન કાર્યક્રમો વઢવાણવાસી જનતાની ઉત્સાહભરી હાજરીમાં થયા હતા. સંમેલનની યોજના ઘડવાથી માંડીને તે છેક વ્યવસ્થા સુધીમાં શ્રી. ભોગીભાઇ, શ્રી. વજુભાઇ અને તેમના મિત્રોએ ખૂબ જ મહેનત ઊઠાવી હતી; તે માટે દરેક શિક્ષક ભાઇબહેનો તરફથી ધન્યવાદ અપાયો હતો. જે માટે આ સંમેલન યોજાયું હતું, તે ઉદ્દેશ ઘણે અંશે આમ સફળ થયો હતો. બાળકેળવણીના કાર્યને આગળ ધપાવવાની શુભનિષ્ઠાથી યોજેલા આ સંમેલનના સંચાલકોને અમારા ધન્યવાદ.

નવાં પ્રકાશનોઃ

'બાલમિત્ર ગિજુભાઇ'–લે. સોમાભાઇ ભાવસાર

બાળકોનાં પયગમ્બર'–હરપ્રસાદ ભટ્ટ

'રમકડું'–માસિક તંત્રી શ્રી. કિશોર ગાંધી

'મૈત્રી'–વાર્ષિક ફેલોશીપ મંડળ

ગિજુભાઇ માટે જે લખ્યું છે તેમાં બાળકો માટે ખાસ લખાયેલા આ પુસ્તકથી સુંદર ઉમેરો થાય છે. સોમાભાઇએ ગિજુભાઇનો નિકટ પરિચય સાધ્યો છે ને તેમના જીવનકાર્યને પોતાનું કાર્ય માન્યું છે. એમનું આ પુસ્તક નાનાં મોટાં સૌ વાંચે એવું ઇચ્છીએ. પ્રકાશકઃ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ—કિંમત ચાર આના.

ભાઇ હરપ્રસાદ ભટે ડૉ. મોન્ટેસોરીના જીવન અને કાર્ય વિષે લખેલી આ પુસ્તિકામાં, મેડમના ચિરંજીવ સિધ્ધાંતો પણ છે અને જીવનકાર્યની રૂપરેખા પણ છે. ભાઇ હરપ્રસાદની બાળશિક્ષણની કાર્યદૃષ્ટિથી મેડમ પોતે મુગ્ધ છે; અને તેથી તેમને હાથે લખેલી આ નાની પુસ્તિકા બધા જ શિક્ષકોને ઘણી ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયક બનશે એવી અમને પૂરી શ્રધ્ધા છે. દરેક ઘરમાં અને બાલમંદિરમાં આ નકલ રાખવાની અમારી ભલામણ છે. પ્રકાશકઃ એ. એમ. આઇ (મુંબઇ શાખા) : કિંમત ચાર આના.

ગુજરાતમાંથી અનેક બાલમાસિકો આજે પ્રગટ થાય છે. છતાં બાળકોની ભૂખ હજી પૂરી સંતોષાઇ નથી. ભાઇ કિશોર ગાંધીને તંત્રીપદે શરૂ થયેલ 'રમકડું' ટૂંક સમયમાં જ બાળકોનું માનીતું થઇ ગયું છે. એમાંના વિવિધ રંગો અને ચિત્રોથી તથા જાતજાતના રસિક વાચનથી બાળકોની ભૂખ સદા સંતોષાતી રહે એવું ઇચ્છીએ છીએ; એમને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

મૈત્રીભાવનાના વાતાવરણથી કામ કરવા ઝંખતી મુંબઇની ફેલોશિપ શાળાનું વાર્ષિક 'મૈત્રી' જોતાં અને તેમાંનો બાલવિભાગ વાંચતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે. ૨૮ જેટલાં નાનાં ભાઇ–બેનોના અનેક વિષયો ઉપરના રસભર્યા લેખો તથા એમનાં જ દોરેલાં, એમની જ દુનિયાનાં ચિત્રો જોતાં દિલ ખુશ થઇ જાય છે. સંસ્થાના એ વિદ્યાર્થીવર્ગને, શિક્ષકવર્ગને તથા કલાકારને અમારાં અભિનંદન.

સં.

(સંપાદકની નોંધ–ચાલુ)

વણીની દૃષ્ટિએ એક બીજાને પૂરક છે અને જો કંઈ તફાવત હોય તો તે સિધ્ધાન્તના વ્યવહારમાં હોઇ શકે; પરંતુ એ તો નઇ તાલીમ સંઘ અને નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘ જો એક બીજાના કામથી વધુ પરિચિત થાય તો જ કંઈક નક્કરી કરી શકે એવું સૌને લાગ્યું.

બીજા મુદ્દાની છણાવટમાં કેળવણીનો એક રીતે મુખ્ય આત્મા જે શિક્ષક, તેની મુંઝવણોનો અને તેને ઊંચો લાવવાનો જ્યાં સુધી પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી નૂતન બાળકેળવણીના ક્ષેત્રમાં કોઇ પ્રગતિ થઇ શકશે નહિ એવો સૌનો સૂર હતો. નૂતન બાળશિક્ષણ સંઘની પ્રવૃત્તિમાં સામાન્ય બાળશિક્ષક વધારેમાં વધારે રસ લે એ દૃષ્ટિએ આગળ પ્રયત્નો થવા જોઇએ એમ ઘણાંને લાગ્યું હતું. શ્રી. નામલેએ મુંબઇનો શિક્ષક સંઘ ન. બાળશિક્ષણ સંઘનું કાર્ય આગળ ધપાવવા માટે કઇ રીતે સંઘટિત થઇ રહ્યો છે તેની વિગતો રજૂ કરી હતી.

પૂ. નાનાભાઇએ વાર્તા કેવી હોવી જોઇએ એ વિશેના પોતાના મન્તવ્યો એમની વિશિષ્ઠ ઢબે રજૂ કર્યા હતા.

કેટલાંય વર્ષોથી નહિ મળ્યા હોય એવા–સ્વ. ગિજુભાઇના અને પૂ. શ્રી. તારાબેનના શિષ્યો અહીં એકત્ર થયા હતા તેનો અનોખો આનંદ સંમેલનમાં દેખાતો હતો. સાંજના મનોરંજન કાર્યક્રમો વઢવાણવાસી જનતાની ઉત્સાહભરી હાજરીમાં થયા હતા. સંમેલનની યોજના ઘડવાથી માંડીને તે છેક વ્યવસ્થા સુધીમાં શ્રી. ભોગીભાઇ, શ્રી. વજુભાઇ અને તેમના મિત્રોએ ખૂબ જ મહેનત ઊઠાવી હતી; તે માટે દરેક શિક્ષક ભાઇબહેનો તરફથી ધન્યવાદ અપાયો હતો. જે માટે આ સંમેલન યોજાયું હતું, તે ઉદ્દેશ ઘણે અંશે આમ સફળ થયો હતો. બાળકેળવણીના કાર્યને આગળ ધપાવવાની શુભનિષ્ઠાથી યોજેલા આ સંમેલનના સંચાલકોને અમારા ધન્યવાદ.

નવાં પ્રકાશનોઃ

'બાલમિત્ર ગિજુભાઇ'–લે. સોમાભાઇ ભાવસાર

'બાળકોનાં પયગમ્બર'–હરપ્રસાદ ભટ્ટ

'રમકડું'–માસિક તંત્રી શ્રી. કિશોર ગાંધી

'મૈત્રી'–વાર્ષિક ફેલોશીપ મંડળ

ગિજુભાઇ માટે જે લખ્યું છે તેમાં બાળકો માટે ખાસ લખાયેલા આ પુસ્તકથી સુંદર ઉમેરો થાય છે. સોમાભાઇએ ગિજુભાઇનો નિકટ પરિચય સાધ્યો છે ને તેમના જીવનકાર્યને પોતાનું કાર્ય માન્યું છે. એમનું આ પુસ્તક નાનાં મોટાં સૌ વાંચે એવું ઇચ્છીએ. પ્રકાશકઃ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ—કિંમત ચાર આના.

ભાઇ હરપ્રસાદ ભટે ડૉ. મોન્ટેસોરીના જીવન અને કાર્ય વિષે લખેલી આ પુસ્તિકામાં, મેડમના ચિરંજીવ સિધ્ધાંતો પણ છે અને જીવનકાર્યની રૂપરેખા પણ છે. ભાઇ હરપ્રસાદની બાળશિક્ષણની કાર્યદૃષ્ટિથી મેડમ પોતે મુગ્ધ છે; અને તેથી તેમને હાથે લખેલી આ નાની પુસ્તિકા બધા જ શિક્ષકોને ઘણી ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયક બનશે એવી અમને પૂરી શ્રધ્ધા છે. દરેક ઘરમાં અને બાલમંદિરમાં આ નકલ રાખવાની અમારી ભલામણ છે. પ્રકાશકઃ એ. એમ. આઇ (મુંબઇ શાખા) : કિંમત ચાર આના.

ગુજરાતમાંથી અનેક બાલમાસિકો આજે પ્રગટ થાય છે. છતાં બાળકોની ભૂખ હજી પૂરી સંતોષાઇ નથી. ભાઇ કિશોર ગાંધીને તંત્રીપદે શરૂ થયેલ 'રમકડું' ટૂંક સમયમાં જ બાળકોનું માનીતું થઇ ગયું છે. એમાંના વિવિધ રંગો અને ચિત્રોથી તથા જાતજાતના રસિક વાચનથી બાળકોની ભૂખ સદા સંતોષાતી રહો એવું ઇચ્છીએ છીએ; એમને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

મૈત્રીભાવનાના વાતાવરણથી કામ કરવા ઝંખતી મુંબઇની ફેલોશિપ શાળાનું વાર્ષિક 'મૈત્રી' જોતાં અને તેમાંનો બાલવિભાગ વાંચતાં અમને ખૂબ આનંદ થાય છે. ૨૮ જેટલાં નાનાં ભાઇ–બેનોના અનેક વિષયો ઉપરના રસભર્યા લેખો તથા એમનાં જ દોરેલાં, એમની જ દુનિયાનાં ચિત્રો જોતાં દિલ ખુશ થઇ જાય છે. સંસ્થાના એ વિદ્યાર્થીવર્ગને, શિક્ષકવર્ગને તથા કલાકારને અમારાં અભિનંદન.

સં.

22967

22967

નૂ. બા. શિ. સંઘ
હિંદમાં એણે કરેલું કાર્ય

[આઠમી આંતરરાષ્ટ્રીય મોન્ટેસોરી પરિષદમાં શ્રી. તારાબેને આપેલી રૂપરેખા

૧૯૧૪ના એ દિવસો હતા. મેડમ મોન્ટેસોરીનાં લખાણો વાંચીને જે પ્રેરણા મળેલી એમાંથી વાલીઓના એક મંડળને એમનાં બાળકોના શાળા-શિક્ષણની પૂર્વેના સમયના જીવનમાં અપૂર્વ રસ રસ જાગ્યો. સૌ ભેગા મળ્યા ને પરિણામે નૂતન બાલશિક્ષણ સંઘની સ્થાપના થઇ. આ સંઘ એટલે બાળકના નવશિક્ષણમાં રસ લેતી વ્યકિતઓનું મંડળ.

શ્રીમતી સરલાદેવી સારાભાઇ જેઓ આ સંઘના પ્રમુખ છે તેમની સામે પણ એમનાં બાળકો માટે આ પ્રશ્ન જ આવ્યો. તેમણે બાળકોના જીવનના વિકાસ અર્થે શકય તેટલા બધા પ્રયાસો અને સરળતા ઊભી કરવા જહેમત ઉઠાવી. એ કાળમાં તો પૂર્વ પ્રાથમિક શાળા જેવું કાંઇ હતું જ નહિ એટલે એમણે ૧૯૧૫માં પોતાની જ એક બાળ-શાળા ઊભી કરી, અને તેમનાં બાળકોની પ્રગતિ માટે જરૂરી એવા પ્રયાસો આદર્યા.

લગભગ આ અરસામાં જ, સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઇ બધેકા જે આ નૂ. બા. શિ. સંઘના આદ્ય-સ્થાપક હતા તે પણ એના પુત્ર અને પુત્રીના બાળશિક્ષણ માટે ઊંડો રસ લઇ રહ્યા હતા. ડો. મોન્ટેસોરીનાં લખાણોથી જીવનના વિકાસને પોષક શિક્ષણ જોઇએ એવી એમની ભાવનાથી, સ્વયંસ્ફૂર્તિ ભરી પ્રવૃત્તિના એમના દર્શનથી, સ્વાતંત્ર્યના એમના સિદ્ધાંતથી, માનવબાલમાં એમણે દાખવેલી અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી, નિયમનની નવી દૃષ્ટિથી, ઇનામ અને શિક્ષાની પ્રથાને દૂર કરવાના એમના આગ્રહથી, ગિજુભાઇના હૈયામાં ઊંડી અસર થઇ. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની આ વિશિષ્ટતાઓએ એમનું દિલ એવું જીતી લીધું કે જ્યાં સુધી એમણે વાંચેલું 'કાસા ૬ બમ્બિનાનાં મુકત બાળકો'નું વર્ણન સાચું ન કરી બતાવ્યું ત્યાં સુધી શાંત થઇ બેઠા નહિ. રાત ને દિવસ એમણે આ માટે કામ કર્યું; બાળકો માટે, શિક્ષકો ને માબાપો માટે એમણે સાહિત્ય લખ્યું અને જ્યારે ડો. મોન્ટેસોરીનાં સ્વપ્નાં સિધ્ધ થતાં જોયાં ત્યારે જ જરાક જંપ્યાં.

સંઘના ઉપપ્રમુખ અને જાણીતા વિદ્વાન શ્રી. નાનાભાઇ ભટ્ટે ગિજુભાઇના આ પ્રયાસોની કદર કરી અને મોન્ટેસોરી પધ્ધતિને મૂર્તિમંત કરવામાં ખૂબ સહાય કરી. પછી તો અનેક મિત્રોએ એમાં સાથ આપ્યો અને ૧૯૨૬માં આ સંઘની સ્થાપના થઇ.

સંઘે જે સૌથી પહેલી જરૂરી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે બાળમાનસ વિષેનું સાચું જ્ઞાન જનસમાજની પાસે રજૂ કરવાની; આને માટે સંઘે એક માસિકની યોજના કરી અને તેમાંના લેખોથી માબાપોને બતાવ્યું કે આપણે કઇ કઇ રીતે બાળકોનો વિકાસ રૂંધીએ છીએ; શિસ્ત અને વર્તન વિષેના આપણા ભૂલ ભરેલા ખ્યાલોથી આપણે બાળકોમાં કેવાં દુઃખો ઊભાં કરીએ છીએ અને તેમનું દમન કરીએ છીએ; અને તેમની કુમળી વયમાં આપણે કેવી ગંભીર ભૂલો કરીએ છીએ.

આ માસિક શરૂઆતમાં તો અમારા એક પ્રાંતીય ભાષામાં પ્રગટ થતું પણ આજે તે ત્રણ ભાષામાં પ્રગટ થાય છે; એમાંનુ એક હિંદી ભાષામાં પ્રગટ થાય છે જે હિંદી ભાષા આજે રાષ્ટ્રભાષા બની રહી છે. વિચારક જનતામાં આ માસિકે ઘણી નવી જાગૃતિ આપી છે. અમને આશા છે કે હજુ બીજી પ્રાતીય ભાષામાં પણ એનો સત્કાર થશે.

૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ નો કાળ હિંદની સામાન્ય જાગૃતિનો કાળ હતો. અમારા મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધીજી હજુ સ્થાન જમાવી રહ્યા હતા. એમણે લોકોને સર્વદેશીય વિકાસમાં રસ લેતા કર્યા. પરિણામે

નૂ. બા. શિ. સંઘ
હિંદમાં એણે કરેલું કાર્ય

[આઠમી આંતરરાષ્ટ્રીય મોન્ટેસોરી પરિષદમાં શ્રી. તારાબેને આપેલી રૂપરેખા]

૧૯૧૪ના એ દિવસો હતા. મેડમ મોન્ટેસોરીનાં લખાણો વાંચીને જે પ્રેરણા મળેલી એમાંથી વાલીઓના એક મંડળને એમનાં બાળકોના શાળા-શિક્ષણની પૂર્વેના સમયના જીવનમાં અપૂર્વ રસ રસ જાગ્યો. સૌ ભેગા મળ્યા ને પરિણામે નૂતન બાલશિક્ષણ સંઘની સ્થાપના થઇ. આ સંઘ એટલે બાળકના નવશિક્ષણમાં રસ લેતી વ્યકિતઓનું મંડળ.

શ્રીમતી સરલાદેવી સારાભાઇ જેઓ આ સંઘના પ્રમુખ છે તેમની સામે પણ એમનાં બાળકો માટે આ પ્રશ્ન જ આવ્યો. તેમણે બાળકોના જીવનના વિકાસ અર્થે શકય તેટલા બધા પ્રયાસો અને સરળતા ઊભી કરવા જહેમત ઉઠાવી. એ કાળમાં તો પૂર્વ પ્રાથમિક શાળા જેવું કાંઇ હતું જ નહિ એટલે એમણે ૧૯૧૫માં પોતાની જ એક બાળ-શાળા ઊભી કરી, અને તેમનાં બાળકોની પ્રગતિ માટે જરૂરી એવા પ્રયાસો આદર્યા.

લગભગ આ અરસામાં જ, સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઇ બધેકા જે આ નૂ. બા. શિ. સંઘના આદ્ય-સ્થાપક હતા તે પણ એના પુત્ર અને પુત્રીના બાળશિક્ષણ માટે ઊંડો રસ લઇ રહ્યા હતા. ડો. મોન્ટેસોરીનાં લખાણોથી જીવનના વિકાસને પોષક શિક્ષણ જોઇએ એવી એમની ભાવનાથી, સ્વયંસ્ફૂર્તિ ભરી પ્રવૃત્તિના એમના દર્શનથી, સ્વાતંત્ર્યના એમના સિદ્ધાંતથી, માનવબાલમાં એમણે દાખવેલી અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી, નિયમનની નવી દૃષ્ટિથી, ઇનામ અને શિક્ષાની પ્રથાને દૂર કરવાના એમના આગ્રહથી, ગિજુભાઇના હૈયામાં ઊંડી અસર થઇ. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની આ વિશિષ્ટતાઓએ એમનું દિલ એવું જીતી લીધું કે જ્યાં સુધી એમણે વાંચેલું 'કાસા ૬ બમ્બિનાનાં મુકત બાળકો'નું વર્ણન સાચું ન કરી બતાવ્યું ત્યાં સુધી શાંત થઇ બેઠા નહિ. રાત ને દિવસ એમણે આ માટે કામ કર્યું; બાળકો માટે, શિક્ષકો ને માબાપો માટે એમણે સાહિત્ય લખ્યું અને જ્યારે ડો. મોન્ટેસોરીનાં સ્વપ્નાં સિધ્ધ થતાં જોયાં ત્યારે જ જરાક જંપ્યાં.

સંઘના ઉપપ્રમુખ અને જાણીતા વિદ્વાન શ્રી. નાનાભાઇ ભટ્ટ ગિજુભાઇના આ પ્રયાસોની કદર કરી અને મોન્ટેસોરી પધ્ધતિને મૂર્તિમંત કરવામાં ખૂબ સહાય કરી. પછી તો અનેક મિત્રોએ એમાં સાથ આપ્યો અને ૧૯૨૬માં આ સંઘની સ્થાપના થઇ.

સંઘે જે સૌથી પહેલી જરૂરી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે બાળમાનસ વિષેનું સાચું જ્ઞાન જનસમાજની પાસે રજૂ કરવાની; આને માટે સંઘે એક માસિકની યોજના કરી અને તેમાંના લેખોથી માબાપોને બતાવ્યું કે આપણે કઇ કઇ રીતે બાળકોનો વિકાસ રૂંધીએ છીએ; શિસ્ત અને વર્તન વિષેના આપણા ભૂલ ભરેલા ખ્યાલોથી આપણે બાળકોમાં કેવાં દુઃખો ઊભાં કરીએ છીએ અને તેમનું દમન કરીએ છીએ; અને તેમની કુમળી વયમાં આપણે કેવી ગંભીર ભૂલો કરીએ છીએ.

આ માસિક શરૂઆતમાં તો અમારા એક પ્રાંતીય ભાષામાં પ્રગટ થતું પણ આજે તે ત્રણ ભાષામાં પ્રગટ થાય છે; એમાંનુ એક હિંદી ભાષામાં પ્રગટ થાય છે જે હિંદી ભાષા આજે રાષ્ટ્રભાષા બની રહી છે. વિચારક જનતામાં આ માસિકે ઘણી નવી જાગૃતિ આપી છે. અમને આશા છે કે હજુ બીજી પ્રાતીય ભાષામાં પણ એનો સત્કાર થશે.

૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ નો કાળ હિંદની સામાન્ય જાગૃતિનો કાળ હતો. અમારા મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધીજી હજુ સ્થાન જમાવી રહ્યા હતા. એમણે લોકોને સર્વદેશીય વિકાસમાં રસ લેતા કર્યા. પરિણામે

22967

गांधी स्मृति ग्रंथालय
भावनगर

P
050
SHI-8
22967

GANDHI SMRITI LIBRARY
BHAVNAGAR

આ પુસ્તક

22967
22967

તરફથી ભેટ

આ પુસ્તક..... દિવસ સાંજ સુધી રાખી શકાશે

2 JAN 2003

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૮૬

અંક ૧ લો
ફાલ્ગુન

: તંત્રીઓ :
ગિજુભાઇ
તારાબેન

ઈર્ષ્યા કરનાર પોતે જ તેના અગ્નિથી બળે છે. તે અન્યાયી બને છે. 'જગતમાં ન્યાય નથી' એમ કહી તે નાસ્તિક બને છે. પોતે આત્મવિશ્વાસ ગુમાવે છે અને કશા જ ઉપયોગી કામનો રહેતો નથી.

સારામાં સારા માણસો પણ ઈર્ષ્યાના ભોગ થઇ પડેલા જોવામાં આવે છે. ઈર્ષ્યા ધનની અને માલની જ થાય છે એવું નથી. મોટા માણસો બીજાની કીર્તિની, શક્તિની, ઉદારતાની, પ્રેમની, ધર્મની ઈર્ષ્યા કરે છે.

સ્થૂળ ઈર્ષ્યા કરતાં આ સૂક્ષ્મ ઈર્ષ્યા ભયંકર છે.

નવું . . . . . વર્ષ

આજે આપણે પ્રભુકૃપાથી સાત વર્ષ પૂરાં કરી આઠમા વર્ષમાં પ્રવેશીએ છીએ. જે પરમ કૃપાળુ શક્તિએ આટલાં વર્ષો નિર્વિઘ્ને આપ્યાં તે જ શક્તિ આ આઠમું વર્ષ આપણને સુખી, તેજસ્વી અને પ્રગતિવાળું આપે.

ઓ જગન્નાથ! અમે તો સદૈવ તારે આશરે રહીને, તારી જ શક્તિને બળે અલ્પ પ્રયત્નો કરીએ છીએ. સાત વર્ષના પ્રયત્નો તારે ચરણે મૂકી આઠમું વર્ષ અમે આરંભીએ.

તંત્રીઓ

૨૨૯૬૭ આભાર

પત્રિકાનાં વાચક ભાઇઓ અને બહેનો, શિક્ષકો અને શિક્ષકાઓ!

તમારા પ્રેમભર્યા સહકારની નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે. એ માટે અમે તમારાં ઋણી છીએ અને રહીશું. અમને જે અલ્પ સેવા કરવાની તમે તક આપી છે તેથી વિશેષ તક દર વર્ષે આપશો એવો અમારો વિશ્વાસ છે.

અમે માનીએ છીએ કે આ પત્રિકા જેટલી અમારી છે તેટલી જ તમારી છે. એને ફેલાવવા જેટલી હોંશ અમને છે તેટલી જ તમને હોય. અમે માગીએ કે આ પાત્રકાનો વિસ્તાર આઠમા વર્ષે તમે એટલો કરો કે આપણો સંઘ ઘણો મોટો અને વિવિધ બને. અસ્તુ.

ગત વર્ષ દરમિયાન અમારી કંઇ પણ ન્યૂનતાઓ રહી ગઇ હોય તે માટે ક્ષમા માગીને તમારા સંપૂર્ણ સહકારની આશા રાખીએ.

....મદદે આવો....

આઠમા વર્ષના આરંભમાં જ અમે તમારી મદદ માટે અમારો હાથ લંબાવીએ છીએ. આ માસમાં તમે તમારા થકી ફક્ત એક જ ગ્રાહક વધારી આપો. જો તમે ધારો તો આ કામ લેશ પણ અઘરું નથી. ફક્ત એક જ રૂપિયો બાળકોની ખાતર કાઢી આપતાં કોઇ પણ સમજુ માબાપને મુશ્કેલી નહિ જ પડે. આપ આજે જ એક માબાપને મળો અને તેને આપની પત્રિકા બતાવી ગ્રાહક કરો. અમારા ઉપર, પત્રિકા ઉપર અને પત્રિકા વાંચનારી દુનિયા ઉપર આપનો મોટો ઉપકાર થશે.

તંત્રીઓ

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

શિક્ષકની . . . . . નોંધપોથી

[૨]

કહે છે કે માલિની બાલમંદિરમાં આવ્યા પછી ગાળો દેતાં શીખી. બાબાનું પણ એમ જ છે.

સારાં કુટુંબોનાં નાનાં બાળકો જ્યારે બાલમંદિરમાં આવે છે; ત્યારે કેટલેક ઠેકાણેથી આવી ફરિયાદ આવે છે. ફરિયાદ વજૂદ વિનાની નથી હોતી. પરંતુ તે સામે બાલમંદિર બચાવ કરી શકે એમ પણ છે. એમાં બાલમંદિર ઘણેખરે અંશે ઓછું કારણભૂત માની શકાય. બાલમંદિરમાં ઘણી નાતજાતનાં અને જુદા જુદા સંસ્કારનાં બાળકો એકઠાં થાય છે. તે સૌ એકબીજાના સંસ્કારોની લેવડદેવડ કરે છે. કોઈ બાળક ધાંચી કે હજામનું હોય છે, તો કોઈ સાહિત્યરસિક કુટુંબનું હોય છે, તો કોઈ મીલમાલેકનું હોય છે. આમ બાલમંદિરમાં આપણા સમાજનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આવે ઠેકાણે કોઈ અસંસ્કારી કુટુંબનું બાળક આવી ચડયું હોય અને તે કુટુંબની રહેણીકરણી આપણાથી સુધારી શકાય એવું ન હોય તો કાં તો તે બાળકને બાલમંદિરમાંથી મુક્ત કરવું જોઇએ અગર સંસ્કારી જણાતા બાળકને તેવા બાળકથી દૂરનું પાડવું જોઇએ.

માલિની બહેનની ઉપરની વાત કાને આવી ત્યારે મને વહેમ આવ્યો કે તે ગાળો શીખી હોય તો વસુમતી પાસેથી જ શીખી હોય. મેં એને એ નાની મંડળીમાં વસુમતી સાથે ફરતી જોઇ નથી. મારી ખાત્રી તો ન હતી. એક એક દિવસ મેં આ માટે ગાળ્યો. માલતી કયાં કયાં હરેફરે છે તે જોયું: સંગીત પછી તુરત જ તે વસુમતી સાથે રમતી જણાય છે. બન્નેએ ઘરઘરની રમત માંડી. પ્રતિમા તથા પ્રજ્ઞા તેમાં ભળ્યાં. વસુબેન માતા, પ્રજ્ઞા પાડોશણ અને બાકીનાં બન્ને બાળકો.

વસુની બોલવાની છટા તેમ જ સુવાડવાની, ધવરાવવાની અને કપડાં પહેરાવવાની છટામાં આબેડ અને અનુભવી માતાનું અનુકરણ હતું. "આ છોડી તો કો'કને ઘેર જઇ ખાય છે. કેવું ખરાબ? રાંડ! જા અહીંથી, બસ! તારા બાપા દુકાનેથી આવશે ત્યારે કહી દઇશ." "ચાલો ફરવા. ફૂલ ન ચૂંટશો. તોફાન ન કરશો. સાચવીને ચાલજો." આમ કરતાં જાય છે ત્યાં બાળકને ઠેશ વાગે છે. માતાના સત્તાધીશ અવાજથી વસુમતી ભભૂકી ઉઠે છે: "આંધળી! દેખતી નથી?" વગેરે.

આ વખતે તો ગાળો સાંભળી નહિ. પણ તેમની રમતો ઉપરથી ખાત્રી થઇ કે આ ભાઈબંધીમાંથી માલિની બીજું શું શીખે?

માલિનીને વસુની ભાઇબંધીમાંથી બચાવી લેવી એ અઘરું તો છે જ, પણ તે કર્યે જ છૂટકો.

[૩]

આજનું નૃત્ય એટલી ઉચ્ચ કક્ષાનું હતું કે જેનો અનુભવ બાલમંદિરમાં મને હજુ સુધી થયો નથી. શાંતિ અજબ હતી. દિલરૂબાનો રણઝણાટ વાતાવરણ પર આધિપત્ય ભોગવતો હતો. કાંતિભાઇ ખુશમિજાજમાં હતા. દિલરૂબાના તારે તારે એનું હૃદય વીંધ્યું હતું. મણિભાઇની આંગળીઓ એમને નચવતી. આ

બધાની અસરથી જે હવા બંધાઇ તેમાં બાળકોનાં દિલ પણ નાચતાં હતાં.

જો આવું વાતાવરણ હમેશાં જામેલ રહે તો બાળકો શી પ્રગતિ ન કરે ? કાંતિભાઇનું એકેએક હલનચલન બાળકને કોઇ ઓર આનંદ આપતું. અને નવાઇ તો એ છે કે એ લોકો તેનું આબાદ અનુકરણ કરી શકતાં.

નૃત્ય વિષે મારી માન્યતા એવી છે કે શાંત અને સ્વસ્થ વાતાવરણમાં કુશળ સંગીત-શાસ્ત્રીના વાદન પર શિક્ષકે મન મૂકીને નાચવું. નાચનું વ્યાકરણ બાળકને ન જ દેવું. શિક્ષકનું નૃત્ય, ડોલન, હલવું વગેરે જોઇ બાળકો ફાવે તેમ નાચે. તેમને પગ એમ માંડવો કે હાથ એમ હલાવવો તેવું કશુંય કહેવું તે તેમની સ્વયંસ્ફૂર્તિ હણવા રૂપ છે. આ રીતે શરૂ થયેલ નૃત્યથી કેટલાંય બાળકોના દિલના તારેતાર આપણે ઉલસતા જોઇશું. તેમાં પગનો ઠેકો બરાબર હોય કે ન હોય તે વસ્તુ મારે મન ગૌણ છે.

આજનું દિવ્યકુમારનું ડોલન સૌ કોઇને તાજુબ કરે એવું હતું: કેટલાય માસથી એણે સંગીતના સમયમાં જે રસપાન કર્યું હશે તેનો એકાએક આવિર્ભાવ આજે થયો. તેનું અંગેઅંગ હલી રહ્યું હતું. તેનો આત્મા ઉલ્લાસમાં હતો.

પરંતુ આજના અનુભવ પરથી એક એ પણ લાગ્યું કે બાળકોને શરૂઆતમાં અનેક પ્રકારનાં હલનચલન ન દેખાડવાં. અમુક નાચમાં ચાર પાંચ ક્રિયાઓની પુનરાવૃત્તિ થવા દેવી. ક્ષણે ક્ષણે બાળકો નવીન ક્રિયા જુએ ત્યારે અમુક કોઇ તેના દિલમાં ઉતરી જાય ખરી, પણ તેથી કંઇ ગતે વખતે કેવી ક્રિયાઓ લીધી હોય તો સારું તેનું ભાન તેને ન આવે; આવે તો બહુ મોડું આવે. અને તેમાંય એ ક્ષતિ એક રહી જાય કે સૌને એ ક્રિયાઓનું જુદું જુદું ભાન હોય; એટલે કે અમુક ગત વખતે હું અમુક ક્રિયાઓ ઉપાડું તો બીજું અન્ય કોઇનું શરણ લે એટલે અમુક નાચ કેવળ 'સ્વતંત્ર' નાચ હોવા જોઇએ, અમુકમાં મુકરર પાંચ છ ક્રિયાઓ જોઇએ, એવી મારી માન્યતા છે. જુદા જુદા નાચોમાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ હોય છતાં તેમાં અચલાયતનપણું પણ ન હોવું જોઇએ.

[૩]

શિક્ષકે પોતાનું જીવન, પોતે હોય તેવા દેખાઇને જ ગાળવું જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આવી જ રીતે રહેવું વગેરે ઉપરછલાં બંધનો તેમના ઉપર આપણે ન જોઇ શકીએ અને ન સમજી શકીએ તેવી માઠી અસર કરે છે. શિક્ષકનું એકધારું જીવન નિર્મળ રીતે વિદ્યાર્થીઓ ન જોઇ શકે તો સમજવું કે શિક્ષકમાં કાંઇક ખામી છે. જો શિક્ષક ચહા પીતો હોય તો તેણે છડેચોક ચહા પીવી જ જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ હું પીશ તો તેમના પર માઠી અસર થશે એમ ધારી ખૂણે જઇ ચહા પીવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર છૂપી રીતે વધુ માઠી અસર થાય છે. તેમ કરવામાં તે વિદ્યાર્થીને જૂઠાણું શીખવે છે, દંભી બનાવે છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોને દેવસમા માને, આદર્શ જીવન ગાળનારા માને, કે તેમને દોરનારા સાધુપુરુષસમા માને તે કરતાં તેમને અનેક ત્રૂટીઓથી ભરેલા, ભૂલો કરી શીખવાવાળા, સામાન્યકોટિના મનુષ્ય માને તેમાં કશુંય ખોટું નથી; ઉલટું સારું

છે. શિક્ષક જેવો હશે તેવો દેખાશે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેની ત્રૂટીઓની તેને માફી આપી તેને વધુ આદર આપશે. બાળકો ભલે

સમજે. કે 'અમારો શિક્ષક એ કાંઇ પ્રભુ નથી. એ પણ અમારી જ કોટિ અને કક્ષાનો એક મનુષ્ય છે.' વ. હવે

આ . રૂં બા . ળ . પ . ણ

બાળપણ કેટલો મધુરો શબ્દ છે? કેટલી મીઠાશ એ શબ્દમાં ભરી છે! બાળપણ સંભારતાં છાતી ગજ ગજ ઉછળે છે; બાળપણના અદ્‌ભુત પ્રસંગો યાદ આવતાં પાછા બાળક બની જવાનું મન થઇ જાય છે!

ગમે તેવા વૃદ્ધ માણસને પણ પોતાનું બાળપણ સંભારતાં આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે, હર્ષનાં આંસુ આવી જાય છે અને હૈયું ભરાઇ જાય છે. જેમણે વૃદ્ધ જનોને પોતાના બાળપણના પ્રસંગો વર્ણવતા સાંભળ્યા હશે તેમને ખબર હશે કે તે કહેતાં કહેતાં વૃદ્ધોનો આનંદ કેટલી હદે પહોંચે છે. જ્યારે વૃદ્ધોને પણ આટલો આનંદ થાય ત્યારે હું કે જે હજી કાલ સવારે જ બાળપણ મૂકી કૌમારને આંગણે આવી ઉભો છું, તે કેટલો આનંદિત થતો હોઇશ? આવું સુમધુર બાળપણ લખવાનું મળતાં હું તો ગાંડો થઇ ગયો છું. જે બાળપણના બધા પ્રસંગો વર્ણવવા બેસું તો આખું પુસ્તક ભરાય. પણ મારે તો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ટૂંકમાં લખવાનું છે એટલે બહુ નહિ લખાય.

હું મોટા શેઠીઆનો કે રાજનો કુંવર નહોતો એટલે નોકરોની પરતંત્રતામાંથી હું બચ્યો છું. શેરીમાં ગારો ચૂંથવાની, ઘરમાં ઢોળીફોડી નાખવાની પણ મને તે જ કારણે છૂટ હતી. ખરે ઉનાળે ચોરને કાંધ મારે એવે વખતે ઓળકોળામણી રમવાની પણ મને તેથી જ છૂટ હતી.

છતાંયે હું મારી બાનો અને મારી મોટી બેનનો ગુલામ હતો. તેમના વિના હું લૂગડાં ન પહેરી શકતો (લગભગ સાત વર્ષ સુધી!). એવી અનેક બાબતો તેમના વિના હું ન કરી શકતો. મારાં લૂગડાં તો મારા મોટા ભાઇઓએ જ ધોયાં છે. ઘણી વાર મને ધોવાની ઇચ્છા થઈ હશે; પણ મારૂં માને કોણ?

મારે ઘરમાં એક મોટો વાંધો હતો. મારા બાપા માસ્તર સાહેબ. એ કારણે તો હું સાત વરસ સુધી નિશાળે નથી ગયો. મારે ઘેર જ નિશાળ હતી. મારે રમવા જવું હોય તો પણ ભણવું પડે! મારે ન ભણવું હોય તો પણ ભણવું પડે, નહિતર માર પડે. છતાં હું રમવાનો વખત બચાવતો. સાત વરસનો થયો ત્યાં સુધી નિશાળે નહોતો જતો. એટલે કે મારા પિતાશ્રી અને મોટાભાઇઓ નિશાળે જાય એટલે બંદા પોબાર ગણી જાય! કેટલીક વાર ઘેર નિશાળીઓ ભણાવવા આવે તેને એવો દમ મારૂં કે "મારી સાથે રમ, નહિતર મારા બાપાને કહી દઇશ કે મને નહોતો ભણાવતો." બિચારો નિશાળીઓ મારની બીકે મને રમાડે અને મારા બાપાને હું બહુ ભણ્યો છું એમ કહે. આમ મારે તો ઘેર પણ નિશાળ હતી.

નિશાળમાં મારે ઘર હતું. બાપુકી નિશાળ

એટલે આસિસ્ટંટ કાંઈ કહી ન શકે. મારે ગણિત ન કરવું હોય તો ન કરું. મને આંક લખવાની ઇચ્છા ન હોય તો મારા આંક બીજો છોકરો લખી દે. મેં દસ વરસ સુધી તો નિશાળમાં માર ખાધો જ નથી. માસ્તર સાહેબનો દીકરો તો પહેલો નંબર જ હોય. હું તો જે કે હોશિયારીથી રાખતો પણ કોઈ વાર બીજો હોઉં તો આસિસ્ટંટ મને ખુશ કરવા પહેલો કરી દે. નિશાળમાં મને મારી સ્વયંસ્ફૂર્તિ પ્રમાણે કામ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી. મને ગણિત, ભૂમિતિ, આંક એ ન ગમે; વાંચવાનું હોય તો બહુ ગમે. ગુજરાતી, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ત્રણ મારા ખાસ વિષયો. ભૂગોળમાં તો આંખો મીંચીને નકશો બતાવું. ઇતિહાસમાં મેં કોઇ વખત એકીથી ઓછા ટકા મેળવ્યા જ નથી. નિબંધ સૌથી સરસ મારો જ હોય. આમ મને મનગમતા વિષયો ભણવાનું સ્વાતંત્ર્ય ત્યાં હતું. પરીક્ષા વખતે ગણિતમાં ચોરી કરીને પાસ થઈ જાઉં. સ્લેટ જ બદલાવી લઉ ! ભૂમિતિના સમયમાં તો હું પુસ્તકો જ વાંચતો. ચોથી ગુજરાતી ભણતો ત્યારે મેં 'દલપત કાવ્ય' 'વનરાજ ચાવડો' 'ચાવડા ચૂડામણિ' વગેરે પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. જેની યાદ આજે તાજી જ છે. જ્યારે હું જરા મોટો થયો–મોટો થયો એટલે છઠ્ઠી ગુજરાતી ભણવા માંડ્યો, ત્યારે મને બીજો શોખ લાગ્યો. તે સંસ્કૃતનો. મારા પિતાશ્રી સંસ્કૃતના રસિયા છે. એકેય સારું પુસ્તક એવું નહિ હોય જે અમારા ઘરમાં ન હોય. કાવ્યો, નાટકો, ચંપુઓ કેટલુંયે બધું મને વાંચવાનો શોખ થયો. પણ વાંચવું કેમ ? તે પણ મને મળી ગયું. મને નાનપણથી જ અંગ્રેજી ભણવું નહોતું ગમતું એટલે મારા બાપાએ મને સાત ગુજરાતી પૂરી કરાવી લાઠીની પાઠશાળામાં મોકલ્યો. ત્યાં તે શોખ પૂરો કર્યો. લગભગ બે વર્ષમાં ત્રણ હજાર શ્લોકો અમરકોષના, આખી લઘુ કૌમુદી, ચંડી, મહિમ્ન વગેરે કંઠસ્થ કરી લીધું. કાશી તરફ રવાના થવાનો વિચાર હતો ત્યાં એક વિઘ્ન આવ્યું. જો એ વિઘ્ન ન આવ્યું હોત તો અત્યારે માથે પાઘડી મૂકી ગાંધીને ગાળો દેતો કોઈ ચુસ્ત સનાતની હોત !

એ વિઘ્ન તે પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ

બાળગોપાળ

અમરેલી બાલપુસ્તકાલય ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગની સુંદર સ્મરણાંજલિ

બાળકોને પ્રિય	લખનારાઓ
કવિતાઓ	કાકાસાહેબ
વાર્તાઓ	ગિજુભાઈ
પાઠો	જુગતરામ
નાટકો	નાનાભાઈ
લેખો	મોંઘીબેન
બાલલક્ષાણો	કમળાબેન

રોયલ સાઇઝનાં ૧૨૭ પાનાંની, અનેક બાલસાહિત્યપ્રેમીઓનાં લખાણોથી ભરચક ભરેલી આ ગોપડી

કિંમત માત્ર એક રૂપિયો

લખો : **વનજી કાનજી ગાંધી**

જાગૃતિ ગ્રંથમાળા

અમરેલી-(કાઠિયાવાડ)

સાથે અણબનાવ. ત્યાંથી લીંબડી મોટાભાઇ પાસે ચાલ્યો ગયો. ત્યાં થોડો વખત ભાગવત ભણ્યો એટલામાં વઢવાણની રાષ્ટ્રીય શાળા ગાજી. તેમાં બે અઢી વરસ ભણીને વિનીત થયો. હજી મારો સંસ્કૃતનો શોખ એવો જ છે. મને 'માઘ' કે 'નૈષધ' જોતાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે. એ સંસ્કૃતને પ્રતાપે જ હિંદી, ગુજરાતી, વગેરે વિષયોમાં પાસ થયો છું. અંગ્રેજી પણ થોડું ઘણું પાછળથી કરી લીધું.

નિશાળમાં રોંઢાની રજા પડે ત્યારે અમે નદીમાં રમવા જતા. ખૂબ રમતા; કારણ કે ઘેરથી તો બહાર નીકળવાની મનાઈ. એટલે આમ નિશાળેથી પરબારા રમી લેવાનું મળી જતું તે ન ભૂલતા.

ઘર અને નિશાળ બહારનું મારું તોફાન ઓર હતું. બીજા છોકરાઓ 'માસ્તર મારશે' એવી બીકે મને મારે કે દૂભવે નહિ. મારે માથે દાવ પણ ન આવવા દે. મને દાવ આપવાનું, દોડવાનું ઘણુંયે મન થાય પણ શું કરું? મારે માથે દાવ આવે તો પણ બીજા દે, અથવા ઘડીકમાં ઉતારી નાખે. છતાંય રમવાની મોજ લઇ લીધી છે. રાત્રે ગેડીદડે રમવામાં તો ખૂબ મજા કરી છે. લગભગ આખી રાત રમતા.

કોડીએ રમવામાં તો મારી જોડે કોઇ નહિ. પૈસે પણ રમતો.. ગંજીપાથી જુગાર રમવામાં મેં ખૂબ હોશિયારી કેળવી છે. અલબત્ત, પૈસા ઘરમાંથી જ ચોરતો. જ્યારે મારા બાપાને ખબર પડી કે હું જુગાર રમું છું ત્યારે મને ખરે ઉનાળે મેથીપાક, બદામપાક વગેરે ખવરાવ્યો. પણ તેથી કાંઇ હું સુધરું એવો નહોતો. જ્યારે મારા પિતાશ્રીની બીજે ગામ બદલી થઇ ત્યારે એ વૃત્તિ આપોઆપ શમી ગઈ. જતે દહાડે નિર્મૂળ થઇ ગઈ.

આમ ઘરમાં, નિશાળમાં અને બહાર મેં મારો વિકાસ થોડેઘણે અંશે સાધ્યો છે. કેટલોય વિકાસ અટક્યો પણ હોવો જોઇએ. પણ તેનો હિસાબ નથી.

એ બાળપણની યાદ પરમાત્મા અખંડ રાખો.

રામલાલ પાઠક

બિ ચા રો

ભારા એક મિત્ર વકીલ છે. એમણે પોતાના ઘણા સિદ્ધાંતો ઘડી રાખ્યા છે.

તેમના સિદ્ધાંતોમાંનો એક સિદ્ધાંત તે એ હતો કે 'બાળકોને બરાબર કાબુમાં રાખીએ તો જ સુધરે. બાળકો ઘણું લુચ્ચાં હોય છે.'

અને બાસ કરીને તેમનો 'રસિક તો તેજ બુદ્ધિનો છે, તેથી બડો બેપાની છે.' એમ તેઓ માનતા.

હું કેટલીક વાર તો તેમને કહેતોઃ "બાળક

ર સિ ક

નિર્જીવ માટીનો પીંડો નથી કે તમારી મરજીમાં આવે તેમ ટીપો."

"હા, એ તો કુંભળો છોડ; અત્યારે વાળીએ તેમ જ વળે." એ તેમનો હમેશનો જવાબ હતો.

એક દિવસ હું તેમની પાસે બેડીએ બેઠો હતો ત્યાં નીચે રસોડામાંથી ધૂમ આવીઃ "એ આ રસિકને ઉપર બોલાવજો ને? અહીં બહુ તોફાન કરે છે."

બસ એટલી જ વાર હતી.

"એલા, ઉપર આવ."

ખૂમ એવી જબરી હતી કે મારી પણ છાતી ધડકી ઉઠી. હું ધારૂં છું કે વકીલની આ ત્રાડ જ એમને કોર્ટમાં જીતાવી દેતી હશે!

પણ હું ધ્રૂજ્યો તેટલો રસિક નહોતો ધ્રૂજ્યો! તો પણ તે ડરતો ડરતો ઉપર આવ્યો.

"અહીં બેસ."

રસિક બેઠો. થોડી વાર ચૂપકી રહી.

"મારે પેશાબ કરવા જવું છે."

"નથી જવું. હું જાણું છું, તારે પાછું નીચે રસોડામાં જવું છે."

પાછી ચૂપકી.

"મારે પેશાબ કરવા....."

"શું છે? પેશાબ કરવા જવું છે? બોટું બોલ છ?"

"ના."

"એમ? ઠીક ત્યારે ચાલ, ઉપર બાળે જ પેશાબ કર જોઉં?"

રસિક ઉપર પેશાબ કરવા તૈયાર ન હતો.

વકીલે બાવડું પકડી બાળે મૂક્યો. આંખો કાઢીને ખૂમ મારીઃ "ચાલ, પેશાબ કર!"

રસિકને પેશાબ નહોતો જ કરવો.

વકીલ મારા તરફ ફર્યા. "જુઓ, કેવો લુચ્ચો છે?"

હું તો મૂંગો જ રહ્યો.

રસિકને પાછો બેસાડ્યો.

થોડીક વારે વળી અવાજ આવ્યોઃ "મારે બરબ્યુ જાવું છે."

મને હસવું આવ્યું, પણ બાળ્યું.

"બોટું બોલે છે."

"ના..." રસિક હવે રોઈ પડ્યો.

વકીલને હવે સાચું લાગ્યું.

"જા, નીચે."

રસિક ગયો.

થોડી વારે નીચેથી ખૂમ આવીઃ "આ રસિકને બોલાવો ને?"

વકીલે પૂછીને જાણી લીધું કે રસિક બરબ્યુ ગયો જ ન હતો.

તેને તો રસોડામાં સમારાતો પોપૈયો બાવો હતો.

"થોડો પોપૈયો ઉપર મોકલાવો."

રસિક એક રકાબીમાં પોપૈયાની ચીરો ઉપર લાવ્યો અને વકીલના ટેબલ ઉપર મૂકી.

વકીલ ચોરી પકડવામાં હુશિયાર છે એમ તેમના ઘણા અસીલોએ તેમના મગજમાં ઠસાવ્યું હતું.

"કેટલી ચીરો મોકલી છે?"

"પાંચ; બબ્બે તમારી ને એક રસિકની."

ચીરો પાંચ હતી. મને શાંતિ વળી કે આમાં તો રસિકને માર બાવાનું નહિ હોય.

પણ ત્યાં વકીલે રસિકની બૂટ પકડીઃ "એલા બોલ, આમાંથી તેં બાધું છે કે નહિ?"

રસિકે ડચકારાથી ના ભણી.

"સાચું બોલ." ધોલ પડી.

રડતા રસિકે ના પાડી.

"લુચ્ચા! તું શું એમ જાણે છે કે મને બબર નથી પડતી? જો. આ બધી ચીરનાં છેડેથી તેં બટકાં ભર્યાં છે. કેમ સાચું ને?"

કાને વધારે ચાવી ચડી ને રસિકનું ડોકું હકારમાં ધૂણ્યું.

"જુઓ, કેવો બેપાની છે? હું નહોતો કહેતો કે છોકરાંઃ છોકરાં થઈ છૂટી જાય છે? બાકી

આમ તો બહુ જ લુચ્ચાં હોય છે. એની પાસે ભાઈ બાપુ ન ચાલે."

મારી પાસે તો મૌન જ હતું.

તે જ સાંજે તેમને ત્યાં મહેમાન આવવાના હતા તેથી વકીલે રસિકને પાઠ ભણાવવા માંડ્યા: "જો, આજે સાંજે મહેમાન આવે ત્યારે ડાહ્યો થઈને બેસજે. નહિ તો ધ્યાન રાખજે કે પછી હાઉકું સાજું નહિ રહે."

સાંજે મહેમાન આવ્યા. રસિક નીચે હતો. વકીલે 'રસિકભાઇ' કહી મીઠી બૂમ મારી.

રસિક પણ 'ડાહ્યો' થઇને આવ્યો, અને એક સાદડી ઉપર 'અદબ પલાંઠી' વાળી બેસી ગયો.

મહેમાને તેનાં વખાણ કર્યાં ને વકીલ ખુશ થયા.

ને હું યે ખુશ થયો—પણ બીજી રીતે.

* * *

આ પ્રસંગને બે વરસ વીતી ગયાં.

એક દિવસ અચાનક મને વકીલનો પત્ર મળ્યો. તેમાં રસિકના મરણના સમાચાર હતા.

મને પહેલાં આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું. પણ વાત વાંચી ત્યારે બધું સ્વાભાવિક લાગ્યું.

રસિકને પાંચમે વર્ષે ધૂળી નિશાળે બેસાર્યો. પહેલે જ દિવસે વકીલે માસ્તરને તેની લુચ્ચા અને તોફાની છોકરા તરીકે ઓળખાણ આપી હતી, અને સખત જાપ્તો રાખવાની ભલામણ કરી હતી. મારવાની પૂરી પરવાનગી આપી હતી.

એક વખત તેણે બાજુના છોકરાની પેન ચોરેલી.

માસ્તરને ખબર પડી. માસ્તર પાસે તેની આબરૂ ન હતી તેથી, અને વકીલ સાહેબની ભલામણથી તેમણે તેને સારી રીતે શિક્ષા કરી. અને સાંજે ઘરે વકીલને પણ ખબર આપી.

વકીલે એ પેનચોરને ભવિષ્યનો મોટો ઉઠાવગીર થઇ જતો કલ્પ્યો હશે; અને તેથી એ અટકાવવા તેમણે એ કુમળા ફૂલને નેતરથી સબોડ્યું.

બન્ને મારના પ્રતાપે શરીર સૂઝી આવ્યું.

બીજે દિવસે એ વધારે સૂઝ્યું.

ડાકટરની પછી દવા કરી; બધું કર્યું પણ એ ન મટ્યું. અને એ બિચારો રસિક આ જીંદગીની જેલ છોડી પ્રભુના પ્રેમમય દરબારમાં પહોંચી ગયો.

મારા ઉપરનો વકીલનો પત્ર પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ હતો. પણ એ તો 'મૂર્ખ ભેંશના મોટા ડોળા.'*

જયંતિલાલ

* સત્ય ઘટના ઉપરથી.

: અક્ષરજ્ઞાન :

આપની સામે અનેક કામો દેશના ભલા અર્થે પડેલાં છે. બીજું કોઇ કામ આપ હાથ ધરી શકતા ન હો તો આપણા અભણ ભાઇઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું કામ તો હાથ ધરો જ. જનતાની અને દેશબાંધવોની એટલી સેવા આપ જરૂર કરશો. અક્ષરજ્ઞાન માટેનું સાહિત્ય આપ અવશ્ય મંગાવો, બીજાને મંગાવવા પ્રેરો.

—: લખો :—

અક્ષરજ્ઞાન કાર્યાલય, બાલમંદિર, ભાવનગર.

એક પિતા હતો

એક પિતા હતો. તેને પોતાનો દીકરો અત્યંત વહાલો હતો. તેને મન એમ હતું: "હું મારા દીકરા માટે ખૂબ પૈસો ભેગો કરું. દીકરો, તેના દીકરા ને તેના દીકરા, સુખેથી રહે એવી મેડી બાંધું; ચાર પેઢી સુધી રોટલાની પંચાત ન પડે એવું ધન ભેગું કરું; જમીન લઉં; ખેતીવાડી કરું; ગાયો ભેંશો લઉં. મારો છોકરો ને છોકરાનાં છોકરાં સુખેથી બાય પીએ ને લહેર કરે."

પિતા વિચાર કરે છે. દીકરાની ભવિષ્યની સધન સ્થિતિ કલ્પે છે. તેને સુખી કલ્પીને જીવને શાંતિ અનુભવે છે. સામેથી દીકરો દોડતો દોડતો આવે છે: "બાપુજી, બાપુજી! મારે બૅટ બૉલ રમવું છે. મંગાવી આપોને?" પિતા વિચાર કરે છે: "આવા નકામા ખરચા કરીએ તો પૈસો કેવી રીતે ભેગો થાય? એવા લાડ કામના નહિ." લાડકા દીકરાને કહે છે: "દીકરા! બીજું કાંઈ રમો. સાતટાપલી દા' બહુ મજાનો. જાઓ બૅટ બૉલ આપણને ન પાલવે. એ તો શેઠિયા લોકોનું કામ."

દીકરો મોટો થાય છે. પિતાની પાસે પૈસાનો ઢગલો પણ વધતો જાય છે. દીકરાને કયાં રમવું ને શું રમવું તે કાંઈ સૂઝતું નથી. પિતાને ચોપડા જોવામાંથી નવરાશ મળતી નથી. દીકરો શેરીમાં ભાઈબંધો ગોતે છે. પાઈ પૈસો ચોરીને લઈ જાય છે. પાનવાળાનો છોકરો તેનો ભાઈબંધ છે. ખૂબ સારી સારી વાતો કરે છે. કોઈ કોઈ વાર દુકાનમાં બાપ ન હોય ત્યારે પાન પણ ખાવા આપે છે. બીજી શેરીમાંથી ભજીયાવાળાનો છોકરો પણ રમવા આવે છે. કોઈ કોઈ વાર બીસામાં ભજીયાં લેતો આવે છે. બધા ભેગા મળી જાતજાતની રમતો શોધે છે. ગધેડાની પાછળ દોડે છે, કૂતરાંની પૂંછડી બાંધે છે, વગર પૈસાની રમતો રમે છે. શેરીમાં ખૂબ ગંદકી છે. ગંદી ધૂળ છે, એંઠવાડ છે, વિષ્ટા છે, બીડીનાં બોખાં છે, ગંદી વાતો છે, ગંદી રમતો છે, ગંદી ટેવો છે. દીકરો શેરીમાં આનંદ કરે છે. તેને પૈસા વગર રમતાં આવડી ગયું એટલે તે મજા કરે છે. પિતા ઘરમાં હિસાબ તપાસીને આનંદિત થાય છે: "ઓહો! પચાસ હજાર તો થયા. હવે ઓણ નહિ ને પોર તો મેડી ચણાવશું જ. મારો દીકરો ને દીકરાના દીકરા મને કેવો ધન્યવાદ આપશે? કેવા સુખમાં રહેશે?"

પિતા ચોપડા જુએ છે. બાકી જોઈ ખુશ થાય છે.

લાડકો દીકરો આવે છે: "બાપુજી, બાપુજી! અમારી નિશાળના છોકરા મુસાફરીએ જાય છે. અજંટાની ગુફાઓ જોવા જવાના છે. વીશ વીશ રૂપિયા ખર્ચ આવવાનો છે. અમારા ગુરુજી સાથે આવવાના છે. બાપુજી! મને જવા દેશો?" પિતાની આંખો ફાટે છે. વિચારે છે: "વીશ રૂપિયા? કારણ વગર ચાર દિવસ માટે નાખી દેવા? પથરા જોવા તેમાં શું?" દીકરાને કહે છે: "દીકરા, આવી મુસાફરી બુસાફરી એ આપણું કામ નહિ. નકામા શું પૈસા બગાડવા? એ તારા નિશાળિયા ભલે જતા. આપણે તો ભણવા સાથે કામ રાખવું."

દીકરાએ ઘણી આજીજી કરી પણ પિતા

એકના બે થયા નહિ. તેનો વિચાર ફરે તેમ ન હતો. દીકરાનું મોઢું પડી ગયું. આંખમાં આંસુ આવ્યાં. નિરાશ થઈને બેસી રહ્યો.

પિતા દીકરાનાં ભાવિ સુખસ્વપ્નાં સેવતો પ્રસન્ન હતો. દીકરાને માટે ઘણાં સારાં માગાં આવ્યાં હતાં, તેમાંથી કઈ કન્યા લેવી તે વિચારતો હતો. સૌથી વધારે પૈસા લાવે તે કન્યા લેવી એવા નિર્ણય પર તે આવ્યો હતો.

પિતા દીકરાના સુખી જીવનના કલ્પનાતરંગોમાં રાચતો હતો. દીકરો પોતાને અભાગીમાં અભાગી અને દુઃખીમાં દુઃખી ગણી વિષાદ પામતો હતો. તા.

બીજો પિતા હતો

બીજો એક પિતા હતો. તેને દીકરો બહુ વહાલો હતો. દીકરો કેમ સુખી થાય એ એક જ વિચાર તેના મગજમાં વ્યાપી રહ્યો હતો: "દીકરાનું જીવન કેમ સુખી થાય? તેને માટે પૈસો ભેગો કેમ કરું! મેડીઓ ચણાવું? જમીન જુમલો લઉં? શ્રીમંતની કન્યા આણું? તેને માટે શું કરું?"

પિતાએ નિર્ણય કર્યો: "દીકરાને સુખી બાળપણ આપું, તંદુરસ્ત શરીર આપું, રમત ગમત આપું, આનંદ આપું. તેના જીવનમાં આનંદ આનંદ ભરી દઉં. હમેશ પ્રસન્નતા રાખું."

આમ પિતા વિચાર કરે છે, ત્યાં દીકરો દોડતો આવે છે: "બાપુજી, બાપુજી! મને દડો લઈ દો; મારે રમવું છે."

"હા ભાઈ, ચાલ. તારે શું શું જોઈએ તે કહે. મારી સાથે બજારમાં ચાલ. તને લઈ દઉં."

બાપ દીકરો બજારમાં જાય છે. પિતા ભાઈ માટે દડો ખરીદે છે. નાની ઝારી અને પાવડો ખરીદે છે. ફેરવવા માટે લોઢાનું પૈડું લઈ દે છે. ચિત્રોની ચોપડી લે છે. કેટલુંયે લે છે. દીકરો પ્રસન્ન પ્રસન્ન થાય છે. આખો દિવસ કૂદે છે, દોડે છે, બગીચો બનાવે છે. ફૂલઝાડ વાવે છે, પાણી પાય છે. વારે વારે બાને બતાવે છે, બાપને બતાવે છે. દીકરાની પ્રસન્નતા આખાં ઘરમાં પથરાઈ ગઈ છે. ઘર આખું પ્રસન્ન પ્રસન્ન છે. દીકરાનો આનંદ સૂર્યપ્રકાશની જેમ ઘર આખામાં પથરાયો. ચારે બાજુ અજવાળું અજવાળું. દીકરાનું હાસ્ય મધુર સંગીતની જેમ ઘરમાં ફેલાયું. માબાપના હૃદયના તાર પણ તે સંગીતથી ઝણઝણી ઉઠ્યા. દીકરાનું જીવન આનંદમય કરવું એ પિતાનું જીવનનું એક જ ધ્યેય નક્કી થયું.

દીકરો મોટો થાય છે. પિતાનું જીવન પણ કુટુંબસૌખ્યથી સમૃદ્ધ થાય છે.

પિતા વિચારે છે: "હવે દીકરો મોટો થયો. તેને માટે હવે એકલું ઘર ટૂંકું પડવા લાગ્યું. તેને હવે વધારે વિશાળ જગ્યા જોઈએ. તેને હવે ભાઈબંધો જોઈએ. તેને હવે જાતજાતની પ્રવૃત્તિ જોઈએ. હવે શું કરવું જોઈએ?"

પિતા ગામમાં તપાસ કરવા નીકળે છે. નિશાળો તપાસે છે. અખાડાઓ તપાસે છે.

ગામમાં નવી નિશાળ નીકળી છે. ગામમાં નવો અખાડો નીકળ્યો છે. નાનાં બાળકો માટે જ નિશાળ છે. નાનાં બાળકો માટે અખાડો છે. સારા ઘરનાં બાળકો ત્યાં જાય છે. નિશાળ બહુ સારી છે, પણ પણ ફી બહુ ભારે છે. પિતા

વિચાર કરી લે છેઃ "કાંઇ વાંધો નહિ. ભલે ફ્રી આકરી હોય. દીકરાને સારું વાતાવરણ મળે, સારા ભાઇબંધો મળે, સારી પ્રવૃત્તિ મળે, તેનું મન વિકસે, શરીર વિકસે, તેની આગળ પૈસા શા હિસાબમાં ? બીજો નકામો ખર્ચ ઘટાડશું. ભાઇને સારી નિશાળમાં જ મોકલશું." માબાપ દીકરાને લઇ નિશાળમાં બેસાડવા જાય છે. ત્યાં જાતજાતની રમતો છે; જાતજાતનાં કામો છે. દીકરો કામે લાગી જાય છે. ધન લઇને રમે છે, મિકૅનો લઇને રમે છે, બહાર જઇ લપસે છે, અંદર આવી રંગની તખતીઓ ગોઠવે છે, ભાઇબંધી બાંધે છે, બાઇબંધો સાથે વાતો કરે છે, સસલાં જુએ છે, બગીચો જુએ છે; રોજ આનંદ કરી ઘેર આવે છે.

બા કહે છેઃ "આ સાડલા કાપડાં નહિ કરું તો ચાલશે."

બાપ કહે છેઃ "હું સાંજે ચાલીને ઘેર આવીશ; ગાડી નહિ લઉં; ઠીક કસરત થશે."

દીકરાનું મ્હોં આનંદથી મલકાય છે. નિશાળની વાતો ખૂટતી નથી. નિશાળનાં ગાયનોથી ઘર ગજવી મૂકાય છે.

દીકરાનું જીવન આનંદથી ભરપૂર છે. માબાપનું જીવન પણ આનંદથી ભરપૂર છે.

પિતા માતા બેઠાં છે. દીકરાના ભાવિનો વિચાર કરે છે. "આજકાલ સારું શિક્ષણ બહુ પૈસા માગે છે." મા કહે છેઃ "વાંધો નહિ. બીજા પરણાવવામાં ને અધરણીમાં ખરચે છે તે આપણે શિક્ષણમાં ખરચીશું. ભણેલો ગણેલો હશે તો બધું એની મેળે મળશે."

દીકરો આવે છેઃ "બાપુજી, બાપુજી ! મારા ભાઇબંધો મુસાફરી કરવા જવાના. અમારા ગુરુજી પણ સાથે આવવાના. મને રજા આપશો ?"

"હા ભાઇ, મુસાફરીની રજા શું કામ નહિ ? દેશાટન કરવાથી તો અક્કલ વધે છે. કયાં જવાના છો આ વખતે ?"

"અજંટાની ગુફાઓ જોવા."

"એમ ? ત્યારે તો બહુ જ સારું. બહુ જ જોવા જેવી છે. તું જરૂર જજે. તમારા ચિત્રશિક્ષક સાથે આવવાના છે કે ? તે આવે તો વધારે સારું."

"હા, તે તો આવવાના જ. અને તેઓ ત્યાં સ્કેચીઝ કરવાના છે, અને અમે ફોટા પણ પાડી લેવાના છીએ. તમારી રજા હોય તો હું એક સ્પૂલ મારે માટે લઈ જાઉં."

પિતા જરા વિચાર કરે છે; તરત જ કહે છેઃ "હા. જા, એક લઇ લેજે. મુસાફરીનો ખર્ચ શું આવશે એમ લાગે છે ?"

"લગભગ વીશથી પચ્ચીશ રૂપિયા."

"ઠીક જા. તારી બાને કહેજે કે ભાતું કરી આપે. કપડાં તો છે ને પૂરતાં ?"

"હા બધું છે."

સાંજે બા ને બાપા વાતો કરે છે. બાપા પૂછે છેઃ "ભાઈને વીશ રૂપિયા કયાંથી આપ્યા ? મેં ધાર્યું કે તું મારી પાસે મોકલીશ."

બા કહે છેઃ "ના મારી પાસે હતા. પેલા બંગડીઓ ઘડાવવા માટે ભેગા કરેલા ચાળીશ. તેમાંથી મેં આપી દીધા."

"ત્યારે તારી બંગડીઓ ?"

"બંગડીઓનું કાંઈ નહિ. આવતે વર્ષે જોશું."

"ના. આ વખતે હું ગરમ સૂટ નહિ

ફરાવું; શિયાળો ઉકલી ગયો છે. તે રૂપિયા તું બંગડીમાં વાપરજે."

"એ તો જોશું. પણ ભાઈને કાંઇ આનંદ થયો હતો મુસાફરીએ જવાનો!"

"અરે એ આવશે ત્યારે તો તેથીયે વધારે ખુશ થઈને આવશે. આઠ દિવસ એ એની જ વાતો કર્યા કરશે."

દીકરો વિકાસક જીવન મળવાથી સુખી હતો. માબાપ દીકરાના શુદ્ધ આનંદથી આનંદિત હતાં. તા.

આપણને પણ અવલોકે છે.

બાળકોના માનસનું અવલોકન હું કરું છું કે તેઓ મારા માનસનું અવલોકન કરે છે?

આ પ્રશ્નથી કોઇને ઉપલક દૃષ્ટિએ લાગે કે બાળકોમાં વળી માનસ અવલોકવાની દૃષ્ટિ આપણી માફક કયાંથી હોય? એટલે આવા વિચારો મગજમાં આવે ને કદાચ કોઇને ટાયલા જેવું લાગે. પરંતુ આજે તો મારી ખાત્રી થઇ કે જે પ્રશ્નો મારું મન રોકી રહ્યા છે તે અસ્થાને નથી.

આજે રાત્રે હું મારા એક મિત્રને ઘેર તેમનાં બાળકોના નાટચપ્રયોગો જોવા જઇ ચઢયો હતો. તેમનાં ઘરનાં બાળકોની સંખ્યા ડઝનેકની છે, અને તેમાંનાં ઘણાં ખરાં પ્રાથમિક શાળામાં જાય છે. બાળકોએ જે કાંઇ ભજવ્યું તેમાં બે છોકરાઓએ તેમના શિક્ષકનું જે અનુકરણ કર્યું તે આસ્વાદ હતું. દસ વરસના છોકરાની કક્ષા જોઇ અભિપ્રાય આપીએ તો કહી શકીએ કે તેમાં કયાંયે અભિનયની ખામી કે કચાશ ન હતી. શિક્ષકની ચાલવાની છટા, વાતના લહેકા, ચીડાતી વખતના મુખના આવિર્ભાવ, હુકમ કરતી વખતે ચઢી જતાં ભવાં, વિદ્યાર્થીને રાડ પડાવનાર એ જ શિક્ષક હેડમારતરથી ડરીને કેવો ગરીબ ગાય જેવો થઇ જાય છે, તે બધું દર્શાવવાની આસ્વાદ કલા એમણે હાથ ધરી હતી. કોઇ પણ પ્રેક્ષક સહેજે બોલી ઉઠે કે આ છોકરાંઓએ અભિનયકળા સારી ખીલવી છે. છોકરાંઓ તેમના શિક્ષકનું અનુકરણ કરવામાં જેમ જેમ ખીલ્યાં તેમ તેમ તેમનાં માબાપ પણ તેમનો આ નવો આવિર્ભાવ જોઈ ખૂબ આનંદ પામ્યાં. નાનાશા પ્રેક્ષકવર્ગે આ બાળકોની અભિનયકળાને અભિનંદન આપ્યાં. મેં પણ તેમની આવી તીવ્ર અને સચોટ નિરીક્ષણશકિત માટે તેમને અંતરથી અભિનંદ્યાં. આ વખતે એક બીજો વિચાર મારા મગજમાં પસાર થયે જતો હતોઃ "આ બાળકો ખરેખર અત્યારે આવા પ્રયોગો ભજવી તેમના વાલીઓને પણ લાલબત્તી બતાવી રહ્યાં છે કે 'જુઓ બા અને બાપા, ભાઇ અને ભાભી! અમે જેમ અમારા માસ્તરને સમજી, ઓળખી, તેમનાં નાટકો કરી શકીએ છીએ તેમ તમને પણ બરાબર પામી જઇએ છીએ. આટલા ઉપરથી સીધી રીતે સમજી જજો અને અમારી તરફ સારી રીતે વરતજો. નહિતર તમારાં નાટક પણ ભજવવા દેશો તો ભજવીશું. એમ ન માનશો કે અમે તમને નથી ઓળખતાં!'

બાળકો આપણને એટલા ઉંડાણથી સમજે છે એ તો ન્યારે આપણે તેમની સાથે નિખાલસ

વાતો કરીએ છીએ ત્યારે, અગર તો તેમની અંદર અંદરની વાતો સાંભળવાના પ્રસંગ પડે છે ત્યારે ખબર પડે છે. બાલમંદિરમાં આવી અનેક તકો મળે છે ત્યારે ખાત્રી થાય છે કે વાલીઓ અને શિક્ષકોનાં ખરાં નિરીક્ષકો તેમનાં બાળકો જ છે.

આપણે શિક્ષકો અને વાલીઓ, છીએ તેવા ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં તેમની સમક્ષ ઉભા રહીશું તો તેઓ ઓછાં દંભી થશે; આપણી ત્રૂટીઓને સંતાડતા ફરી ઉપરથી રૂડા રૂપાળા દેખાવા મથીશું તો બાળકો તેનું ફોગટપણું સારી રીતે દેખાડી શકશે.

જે વાલી કે શિક્ષકને આંખ હશે તે જાગ્રત રહી પોતાની જાતને સંભાળી શકશે અને બાળકો સમક્ષ સાચા સ્વરૂપમાં ઉભા રહેશે. એવી વ્યક્તિઓ માટે બાળકો સમક્ષ જુદા સ્વાંગ (પહેરવેશ–ડૉળ) ની જરૂર રહેતી નથી.

તા. ૧૨–૨–૩૩ **ભોગીલાલ ઠાકર**

રંગમતીને કાંઠે

[એક ચાલુ વાર્તા]

એક વાર ચંપકે તેના બાપાને કહ્યું: “બાપા, આવતી કાલે રવિવાર છે હોં; સાંજના ફરવા લઈ જશો ને ?”

ચંપકના બાપાએ કહ્યું: “ચોક્કસ. કાલે આપણે રંગમતી નદીને કાંઠે જશું. કેમ, ત્યાં મજા પડશે ને ?”

ચંપાએ કહ્યું: “બાપા ! મારે ત્યાં જ જવું હતું. મેં તો રંગમતી કેટલાય વખતથી જોઈ નથી.”

ચંપક કહે: “આપણને તો રોજ નદીએ ફરવા લઈ જાય તોય આપણે થાકીએ નહિ.”

ચંપા, ચંપક, નંદુ ને નટુ દોડતાં દોડતાં બા પાસે ગયાં અને કહ્યું: “કાલે અમારે રંગમતી જવાનું છે. બાપુ અમને લઈ જવાના છે. કંઈક સરસ ભાતું કરી આપજે, હોં.”

બાએ કહ્યું: “પણ મને મૂકીને જશો ?”

ચંપાએ કહ્યું: “તારે તો આવવાનું જ. તારા વિના કાંઈ ગમે ?”

નટુએ કહ્યું: “બા, તારે તો આવવાનું હોય જ ને ! તું નહિ આવે તો પણ અમે તને લઈ જવાના. તને જરા થાક લાગે છે, પણ અમે બાપુને કહીશું કે જતી વખતે ગાડી કરે.”

રવિવારની સાંજ આવી. બા, બાપા ને છોકરાં હરખાતાં હરખાતાં ગાડીમાં બેસી નદીએ જઈ પહોંચ્યાં.

નદી કિનારે ઉતરી બાપુએ એક સરસ મજાની જગ્યા શોધી કાઢી ને ત્યાં ભાતું ને બીજો સામાન મૂક્યો. પછી બાપુએ કહ્યું: “ચાલો છોકરાંઓ, આપણે શંખલાં છીપલાં વીણવા જઈએ.”

થોડે દૂર રેતીમાં કેટલાંય શંખલાં ને છીપલાં પડ્યાં હતાં. છોકરાંઓ શંખલાં, છીપલાં ને બદ્યોલાં શોધવા માંડ્યાં. બાપા પણ જાતજાતનાં શંખલાં વીણતા હતા.

એટલામાં નટુએ બૂમ પાડી: "અહીં આવો, અહીં આવો. પત્થરનું માછલું બતાવું."

છોકરાંઓ નટુ પાસે દોડ્યાં. સાચે જ નટુના હાથમાં અસલ માછલા જેવું માછલું, પણ પત્થરનું હતું. ત્યાં બાપા પણ આવી પહોંચ્યા.

ચંપકે કહ્યું: "બાપા! આવું માછલું કોણે ઘડ્યું હશે? મને તો થયું કે કોઈક માછલું બિચારું રેતીમાં ઢંકાઈ ગયું છે તે લાવ ને કાઢું, ને પાણીમાં નાખું. પણ ત્યાં તો પત્થરનું માછલું નીકળ્યું!"

ચંપા કહે: "પણ બાપું, માછલું પત્થરનું કયાંથી? માછલાં મરી જાય એટલે પત્થરનાં કાં થઈ જાય?"

બાપુએ કહ્યું: "ચાલો, હું તમને પત્થરનાં માછલાંની વાત કહું."

: ૨ :

સૌ બાપુ ફરતાં વાર્તા સાંભળવા બેઠાં. એટલામાં ચંપાની બાએ કહ્યું: "વાર્તા બહુ સુંદર થશે અને વખત ઘણો જશે માટે વાર્તા કહેવાનું ઘેર જઈને રાખો તો ઘણું સારૂં."

ચંપક: "ના બાપુ, અહીં જ કહો."

નટુ: "ના, અહીં જ."

ચંપા: "બા કહે છે એમ કરીએ એ જ ઠીક છે. ઘેર બા રસોઇ કરવા બેસે ત્યારે બાપુજી રસોડામાં બેઠા બેઠા જ વાર્તા કહે તો?"

બાપુ: "એ તો બહુ મજાનું."

સૂર્ય પશ્ચિમમાં ખૂબ ઉતરી ગયો હતો. નદીનાં પાણી પર પડતો રાતો પ્રકાશ પાણી પર લહેરિયાં કરતો હતો.

બાપુએ કહ્યું: "ચાલો પેલી ઉંચી ભેખડ ઉપર ચડીને આપણે સૂર્યાસ્ત જોઇએ."

બધા દોડતા દોડતા ભેખડ પર ચડી ગયા. ધીરે ધીરે ચાલીને ચંપકની બા પણ ત્યાં પહોંચ્યાં. એટલામાં સૂર્યનું અર્ધું બિંબ દેખાતું બંધ થયું હતું; અને અર્ધું દેખાતું હતું. રાજ-મુગટમાંથી જેમ રત્નજડિત કલગીઓ ચોમેર નીકળે તેમ સૂર્યમાંથી કિરણ-કલગીઓ ઉંચે આકાશ ઉપર જતી હતી. આખી પૃથ્વી, ઝાડ, જમીન, ખેતરો, ઘર, નદી સોનેરી સોનેરી થઇ રહ્યાં હતાં.

બાપુએ કહ્યું: "આ સૂર્ય ભગવાન પશ્ચિમના આકાશે અદૃશ્ય થઇ રહ્યા છે.

ચાલો એને વંદન કરીએ. સૂર્ય પ્રાણી અને પદાર્થમાત્રનું જીવન છે."

સૌ અદૃશ્ય થતા તેજના ગોળા સામે જોઇ રહ્યા. અર્ધું બિંબ અર્ધાથી અર્ધું થયું, પાનું પા થયું અને અંતે તે પણ ડૂબી ગયું.

બધાં અત્યંત શાંત હતાં. કોઇ બોલતું ન હતું. કોઈ કોઇ પક્ષીનો છેલ્લો કલરવ અને નદીનાં વહેતાં જળનો ખળખળાટ કાને પડતાં હતાં. આખી સૃષ્ટિ ભવ્ય ગંભીર દેખાતી હતી.

પાછા વળતાં નટુએ બાપુને પૂછ્યું: "બાપુ! સૂર્ય આ તરફ ડૂબી ગયો અને પાછો પેલી તરફ દેખાશે, એ કેમ બનતું હશે?"

નંદુ: "એ તો રાત આખી ચાલી ચાલીને પાછો એ જ બાજુ આવી જતો હશે."

બાપુ: "ના નંદુભા, સૂરજ કાંઈ ચાલીને નથી આવતો. એ તો આપણી પૃથ્વી જેના પર આપણે રહીએ છીએ તે ફરીને એની પાસે જાય છે."

નંદુ: "શું? સૂરજ ચાલતો નથી? હિ' આખો તો ચાલતો જોઉં છું. ને આપણી પૃથ્વી તો હલતીયે નથી."

બાપુ: "નથી, ચાલતો નથી. નંદુ-ભા, મોટાં થશો ત્યારે ખબર પડશે."

ચંપા: "બાપુ, ત્યારે અમને એ પણ બધું સમજાવો ને! એની પણ વાર્તા નહિ હોય?"

ચંપક: "બાપુ, એની પણ વાર્તા કહેજો હો."

બાપુ: "વારૂ. એની વાર્તા પણ કહીશું."

ચંપાની બા કહે: "આ ઠીક વાર્તાનું નીકળ્યું છે. હું આવડી મોટી થઇ છું તોય મને પણ ખબર નથી કે પૃથ્વી ચાલતી હશે કે સૂરજ. હું તો એમ ધારૂં છું કે સૂરજ ચાલે છે. નજરે જોણીએ છીએ એ શું ખોટું?"

બાપુ: "એ તો તમે પણ જાણશો."

સાંજના અંધારામાં આગળથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે ધીરે ધીરે સૌ ઘેર પહોંચ્યાં.

બાએ રસોઈ શરૂ કરી. બાપા પાટલો નાખી રસોડામાં બેઠા. બાળકો ફરતાં વીંટળાઇને વાર્તા સાંભળવા બેઠાં. બાપાએ વાર્તા શરૂ કરી: "એક વાર....."

[આગળ ચાલુ]

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીજ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૮૯

અંક ૨-૩ જો
ચૈત્ર-વૈશાખ

: તંત્રીઓ :
ગિજુભાઇ
તારાબેન

દિવસમાં ફકત પાંચ જ મિનિટ એવો વિચાર કરી જુઓ–

" ધારો કે આપણા ઉપરી બાળકો હોત અને આપણે તેના આજ્ઞાંકિતો હોત, તો ? "

" ધારો કે બાળકો આપણા જીવન માટેના કાયદા ઘડનારાં છે અને આપણે તો ફકત મૂંગે મોઢે તેનો અમલ જ કરવાનો છે, તો ? "

" ધારો કે બાળકો આપણને ભણાવવા બેઠાં છે, આપણને રમાડે છે, આપણને હરવા ફરવા લઇ જાય છે અને આપણે તો તેઓ કહે તેમ જ કરવાનું છે, તો ? "

દિવસમાં ફકત પાંચ જ મિનિટ આવો વિચાર કરી જુઓ.

પુસ્તકાલય પદ્ધતિ

પુસ્તક સ્વતઃ શિક્ષાગુરુ છે, અને પુસ્તકાલય એ શાળા છે. શાળામાં માણસો જ્ઞાન લેવાનાં સાધન માત્ર મેળવે છે. પણ પુસ્તકાલયમાં જઈને તો તે ખુદ જ્ઞાન મેળવે છે.

એક સારું પુસ્તકાલય શિક્ષકોની ગરજ સારે છે. પુસ્તકાલય શિક્ષકની જેમ વિદ્યાર્થીઓને ધમકાવતું નથી; શિસ્ત પળાવતું નથી; ચડાઉતરી અને ઓટી સ્પર્ધામાં ઉતારતું નથી; પરીક્ષાનો ભય પેદા કરતું નથી. અને છતાં તે પળે પળે પ્રેમથી, વિનયથી, રસ વડે તેમાં આવનારને ભણાવે છે.

કોઈ પણ ઠેકાણે શાળા સાથે કે શાળા વિના પણ પુસ્તકાલય એ શિક્ષણની એક સ્વયં પદ્ધતિ રૂપ છે.

હરેક શાળામાં પુસ્તકાલય એક આધક શિક્ષક તરીકે ગણાવું જોઈએ. અને શિક્ષકે પોતે બધો વખત શીખવવાનો મમત રાખવા કરતાં વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયમાં વધારે ને વધારે છૂટા મૂકવા જોઈએ. સ્વાધ્યાયપદ્ધતિમાં આવો પુસ્તકપરિચય વિદ્યાર્થીઓને મળવાની સારી ગોઠવણ છે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણનો અરધો વખત પુસ્તકાલયમાં બાળકોને મૂકવાથી નિશ્ચિત શિક્ષણનું કામ પણ વધારે સંગીન જ થશે. જે વખતે વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકાલયમાં આવીને બેસે તે વખતે શિક્ષક સારા ગ્રંથપાલની ગરજ સારે. કયાં કયાં પુસ્તકો સારાં છે, કોને કયાં પુસ્તકો આપવાં, કોને કયાં પુસ્તકોમાં રસ જગાડવો વગેરેનો અમલ તે કર્યા કરે.

પુસ્તકાલય શિક્ષણશાળા રૂપે તેમ જ એક પ્રયોગસ્થાન તરીકે પણ ઉભું રહેશે. શિક્ષક-ગ્રંથપાલ સારાં નરસાં પુસ્તકોની તપાસણી રાખે. નરસાંને બાદ કરી સારાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ પાસે મૂકી કઈ ઉંમરે કયું પુસ્તક રસથી વંચાય છે, કયા વિષયો ઉપર લખાયલાં કઈ ઉંમરે વધારે વંચાય છે, પુસ્તક વાંચતાં થાકનું પ્રમાણ કેટલું વધે ઘટે છે, વાંચેલાં પુસ્તકોની એકંદરે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કેવી છાપ પડે છે, વગેરે બાબતો ઉપર જુદાં જુદાં નોંધપત્રકો તૈયાર કરી શકે અને તેના અભ્યાસ ઉપરથી ઘણાં સત્યો યાને સિદ્ધાંતો તારવી શકે.

પુસ્તકાલય જ્યારે એક શિક્ષણપદ્ધતિ બને છે, ત્યારે તે તેના સંગ્રહમાં અને રચનામાં એક સુવ્યવસ્થિત સ્થળ બને છે. થોકડાબંધ ભેગાં કરેલાં પુસ્તકો શિક્ષણ આપી શકતાં નથી. પુસ્તકોનું વિષય અને ઉપ વિષયવાર, લેખકવાર અને ઉંમરવાર વર્ગીકરણ આ પદ્ધતિ સફળ કરવાનાં આવશ્યક અંગો છે.

પુસ્તકાલયપદ્ધતિ માટે જુદા જુદા વિષયોનાં પુસ્તકો શ્રેણીબદ્ધ જોઈએ. પ્રવેશિકા કે બાળપોથીથી માંડી સાત ચોપડી સુધીનાં સાહિત્યનાં, ઇતિહાસનાં, ભૂગોળનાં, ગણિતનાં, વિજ્ઞાનનાં અને એવા વિષયો ઉપરનાં પુસ્તકો જોઈએ. ક્રમે ક્રમે ચડતું જતું પુસ્તક વાંચવા સાથે, વાંચનાર જ્ઞાનમાં ક્રમે ક્રમે ચડશે. આ રીતે વર્ગમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકોની ગરજ છાજલી ઉપર ગોઠવેલાં ક્રમિક પુસ્તકો સારશે. આવાં પુસ્તકો હજી સુધી બનાવવાનું વિષયજ્ઞાતાઓને સૂઝ્યું નથી, તેમ શિક્ષકોને તેની

બહુ જરૂર ભાસી નથી, કેમ કે હજી સુધી પુસ્તકાલયપરિચયપદ્ધતિ કરતાં અભ્યાસક્રમ અને વ્યાખ્યાનશિક્ષણપદ્ધતિનું બહુ જોર છે.

જેમ શાળામાં તેમ જ શાળાની બહાર પણ પુસ્તકાલય રૂપી શાળા ગામેગામ અને લત્તે લત્તે સ્થપાવી જોઇએ. શિક્ષકને પગાર આપવો પડે છે, જ્યારે પુસ્તકાલયને પુસ્તકો ખરીદી દેવાં પડશે. શિક્ષકને ભણાવવાની મહેનત લેવી પડે છે જ્યારે પુસ્તકોને જ્ઞાન આપવાની મહેનત લેવી પડશે નહિ; માત્ર વારંવાર વંચાઇને ફાટવું પડશે. શિક્ષકની ચોક્કસ હાજરી સિવાય ભણતર સંભવિત નથી તેને બદલે પુસ્તકાલયનાં બારણાં ચોવીશ કલાક ઉઘાડાં રાખીશું તો ચોવીશ કલાક શિક્ષણ ચાલશે.

પુસ્તકાલય વ્યવસ્થા, શાંતિ, સભ્યતા તથા વિનયનું શિક્ષણ પણ આપવાનો પ્રબંધ કરી શકશે. પુસ્તકો કેમ વાપરવાં, કેવી રીતે વાંચવું, વાંચનાર પ્રત્યે કેમ વર્તવું, આવજા કેમ કરવી, વાતચીત કેમ કરવી, વગેરે શીખવામાં આપો-આપ ઘણી કેળવણી આવે છે.

આ રીતે પુસ્તકાલય એક શિક્ષણપદ્ધતિ છે.*

ગિ.

* "પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ" નામના પુસ્તકનુ એક પ્રકરણ. પુસ્તકમાં એકંદર ચોવીશ પદ્ધતિઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

કિમત આઠ આના. ટપાલ ખર્ચ બે આના.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિરઃ ભાવનગર

શેરીનું એક સાચું દૃશ્ય

"હલીમા, શું કરછ?"

"એ રમું છું. ભાણીબેન, આવોને?"

"જા રે, તું તો ધૂળધોઇ છે. ધૂળથી રમાય? મારી બાએ ના પાડી છે."

"ના, રમોને!" હલીમાએ તાણ કરી.

ભાણીબા ભભકી ઉઠ્યાં: "જા જા. હુ તારા જેવી નવરી છું? મારી બાએ મને ચા બાંડ લેવા મૂકી છે."

હલીમા સમજતી ન હોય તેમ જોઈ રહી. ધૂળ હાથમાં જ રહી ગઇ, ને ભાણી સામે એકીટસે જોઇ રહી.

ભાણીએ તિરસ્કાર સાથે મ્હોં મચકોડ્યું.

હલીમા એક નજરે જોતી'તી તે થોડીક વાર થોભી પછી તેણેય મ્હોં મચકોડ્યું.

એટલે ભાણીએ જીભડો કાઢ્યો; હલીમાએ સામે જીભડો કાઢ્યો. ભાણીએ ગાળ દીધી; હલીમાએ એ જ ગાળ સામે દીધી. ભાણીએ હલીમાનું છાજીયું કર્યું; હલીમાએ પણ તેમ જ કર્યું. ભાણીએ મારવા હાથ ઉગામ્યો, અને અને હલીમાએ "એ બા!" ની ધૂમ મારી.

ભાણી બ્હીને ભાગી ગઈ.

હલીમા અને ભાણીને હું હમેશ શેરીમાં સાથે ધૂળના ઢગલા કરતાં, ધૂળને ગલાલ જેમ ઉડાડતાં જોતો. બન્ને ખાસ મિત્રો હતી. હલીમા ચાર વરસની અને ભાણી છ વરસની છે. ભાણીને તેની માએ ગઇ કાલે મારીને ધૂળથી રમતી અટકાવી હતી, અને તેથી હલીમા આજ એકલી પડી હતી.

હલીમા ભાણીના ગયા પછી કેટલીકવાર સુધી એ જ દિશામાં જોઇ રહી. તે ઘણી જ વિચારમાં લાગતી હતી.

થોડી વારે તેણે મ્હોં મચકોડયું; પછી થોડી વારે તેણે જીભડો કાઢયો; પછી પેલી જ ગાળનું પુનરાવર્તન કર્યું; પછી હાથવતી છાજીયું લીધું.

અને પછી કંઇ બાકી ન રહ્યું એટલે ધૂળસંગ્રહના કામમાં લાગી.

પણ થોડી જ વારમાં ભાણી આ બાંડ લઇ પાછી આવી.

હલીમા ભાણીને જોઇ ઉભી થઇ રહી.

ભાણી તો આ વખતે ચાલી જવાની હોય તેમ લાગ્યું.

પણ આ વખતે હલીમાએ જ ભાણી સામે મ્હોં મચકોડયું એટલે ભાણીએ સામું કર્યું. હલીમાએ જીભડો કાઢયો, ગાળ દીધી, છાજીયું લીધું; ને એ બધું'ય ભાણીએ સામે કર્યું.

વાત આગળ ચાલત. ભાણી મારવા તૈયાર થઇ હતી ત્યાં દૂરથી તેની માએ બૂમ મારી: "અલી ભાણુકી, વળી ધૂળમાં રમવા ગઇ કે? ઇ હલુડી ભલે રમે. તું ચાલ ઘરે આવ નહિ તો ઢીબી નાખીશ!"

ભાણી ચાલી ગઇ.

હલીમા 'કેમ નહિ રમાતું હોય?' નો વિચાર કરતી ઉભી રહી.

હું ઉભો ઉભો શેરીનું આ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો.

જ.

બાળકની ઊંઘ

[નોંધ: બાળક બરાબર ઊંઘતું નથી કે મોડી રાત સુધી તેને ઊંઘ જ આવતી નથી કે બરાબર ખાઈ શકતું નથી વગેરે પ્રશ્નો પહેલાંના જમાનામાં બહુ જણાતા ન હતા; ને હજી પણ ગામડાંનાં માબાપો કે શહેરનાં પણ સામાન્ય માબાપોને આવા પ્રશ્નો થોડા નડે છે. સામાન્યતઃ બાળક સારી રીતે ખાય છે, ખૂબ રમે છે ને ધસઘસાટ ઊંઘે છે એવો સામાન્ય માબાપોનો અનુભવ હશે. આજકાલ આવા પ્રશ્નો બહુ ગંભીર રૂપ પકડવા લાગ્યા છે તેનું મૂળ કારણ તો ભણેલાં માબાપોના જ્ઞાનતંતુઓનું અસમતોલપણું (nervous unbalance) બાળકોને વારસામાં મળે છે અને ચાલુ વાતાવરણ પણ એવા જ અસમતોલપણાથી ભરપૂર હોય છે તે છે. બાળક ઊંઘી શકતું નથી, ખાઈ શકતું નથી, દૂધથી ઉલટી થાય, ટમેટાંથી મોળ આવે, ને અનેક અવનવા પ્રકારો આજનાં બાળકોને થાય છે. આ કરુણ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જવાબદાર તો જ્ઞાનતંતુઓની ખુવારી કરી બેઠેલાં આપણે ભણેલાં માબાપો છીએ. જ્ઞાનતંતુઓના અસમતોલપણાનું એવું તો દુષ્ટ કાર્યકારણ (vicious circle) ચાલ્યા કરે છે કે તે સ્થિતિ માબાપો અને બાળકો માટે અત્યંત કરુણાજનક થઇ પડે છે. માબાપો ચિંતા કર્યા જ કરે છે કે બાળક ઊંઘતું કેમ નથી, ખાતું કેમ નથી, વજનમાં વધતું

કેમ નથી; ને અનેક ઉપાયો યોજ્યા જ કરે છે. પણ ચિંતાયુક્ત વાતાવરણ વધવાથી તેની અસર વધારે ને વધારે બાળક ઉપર થવા પામે છે. બાળક અજ્ઞાનપણે અથવા અજ્ઞાનપણે પણ ચિંતા કરવા લાગે છે ને વાત વધારે ને વધારે બગડવા જ પામે છે. નીચેનો લેખ પાશ્ચાત્ય પરિસ્થિતિને લાગુ પડે છે. તેમાંના બધા વિચારો આપણને કદાચ માન્ય પણ ન થાય. તો પણ આજકાલનાં માબાપોને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે ને ઘણું અમલ કરવા જેવું પણ મળશે.] તા.

એક માતા હતાશ થઈ બોલી ઉઠી: "મારા છોકરાને સુવરાવવાનો એક જ ઉપાય મારે લેવો પડે છે. મારે તેને પથારી સાથે બાંધી રાખવો પડે છે. અને બાંધું ત્યારે તે એવી રાડો પાડે છે કે આડોશીપાડોશી હેરાન થઈ જાય છે!" બિચારી માતાએ પોતાના ત્રણ વર્ષના છોકરાને સુવરાવવાના સક્ષ પ્રયત્નો કરી લીધા હતા અને ઘણા જ ધૈર્યથી તે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા મથતી હતી.

ઘણાં ખરાં બાળકો ઊંઘવાની સામે શા માટે વાંધો રાખે છે? જીવનને ઊંઘ અત્યંત આવશ્યક છે. ઊંઘવાની યોગ્ય ટેવો દરેક બાળકના આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય માટે પાયા રૂપ ગણાય. છતાં તેની સામે બાળકનો આવો વિરોધ શા માટે?

કેટલીએક વાર માબાપો બાળકોને સુવરાવવાની જવાબદારી વધારે પડતી પોતાને જ માથે લે છે. પછી બાળક અને તેમની વચ્ચે એક જાતની તે રમત બની જાય છે કે કોણ કોને હરાવે છે; અને મોટે ભાગે તેમાં બાળક જ ફાવે છે. આપણે માતાને કહેતી સાંભળીએ છીએ: "હું કેમે કરી મારા બાળકને ઉંઘાડી શકતી નથી" એ જાતનું વાક્ય જ બતાવી આપે છે કે બાળકની ઊંઘની બધી જવાબદારી માતાએ પોતાને માથે લીધી છે. 'બાળકને ઉંઘાડવું' એ શબ્દપ્રયોગ જ ખોટો છે.

કેટલાંએક માબાપો બાળકોના ઊંઘવા સંબંધે એટલાં બધાં સખ્તાઇ અને આપખુદીથી કાયદા રાખવા જાય છે કે બાળકોના મનમાં ઊંઘવા સંબંધે વિરોધ અને બંડ જાગે છે. અર્થાત્ ઊંઘની બાબતમાં નિયમન જરૂરનું છે, પરંતુ તેના ઉપર વધારે પડતો ભાર દેવાથી અને સખ્તાઇથી તેનું પાલન કરવાથી બાળકને ઊંઘવું જ અશક્ય થઈ જાય છે. તેનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જ શકતાં નથી.

કોઇ કોઇ વાર માબાપો મનમાં બીક અને શંકા રાખીને બાળકને 'ઝટ ઊંઘી જા, ઝટ ઊંઘી જા." એમ આગ્રહ કરે છે. તેથી બાળકને થાય છે કે ન ઊંઘવામાં કાંઇક વધારે સારું હશે. "જો, ઊંઘવામાં મજા પડશે." એમ કહેવાથી જ બાળકના મનમાં શંકા જાગે છે કે ઊંઘવામાં મજા નહિ જ હોય.

ઘણી વાર પથારી એ ધાક બતાવવાનું સાધન બને છે. "જો, આમ કરીશ તો પથારીમાં જવું પડશે." અથવા "વહેલાં ઊંઘાડી દઇશ." વગેરે ધાકનાં વાક્યોથી બાળકને પથારી ને ઊંઘ પ્રત્યે અણગમો પેદા થાય છે. પથારીમાં પડવું એ કાંઇક ન ઇચ્છવા જેવી બાબત છે એવો ખ્યાલ બાળકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. માતાઓ એમ પણ કહે છે: "જો. આમ કરીશને, તો હું તને બોડો

વધારે વખત જાગવા દઇશ." એટલે બાળકને સહેજે થાય છે કે મોડે સુધી જાગવું એ સારું ને ઊંઘી જવું ખરાબ.

આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન ન કરવા બાબત માબાપોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. આપણા બાળકની ઉંમર પ્રમાણે તેનું ઊંઘવાનું ધોરણ નક્કી કરી સ્વાભાવિક રીતે તેનો અમલ કરવો જોઇએ. ઊંઘી જવામાં કાંઈ વિશેષ મહત્ત્વ છે એવું બાળકને લાગવા દેવાની જરૂર નથી. પણ તે એક સ્વાભાવિક રીતે બનતો બનાવ હોવો જોઇએ કે જેમાં બાળકે સહકાર જ કરવાનો હોય.

તમારા બાળક માટે ઊંઘવાની ચોક્કસ ટેવો શી હોવી જોઇએ તે પહેલાં નક્કી કરો. બધાં માબાપો પહેલી માગણી એ જ કરશે કે બાળકની ઊંઘવાની મરજી અથવા તૈયારી હોવી જોઇએ. બાળકની મરજી હોય એટલે બધી આરોગ્યવર્ધક ટેવોનો પાયો નખાઇ ગયો. જલદી ઊંઘી જવું, ગાઢ નિદ્રા આવવી, આજુબાજુમાં સામાન્યતઃ ચાલતા અવાજોમાં પણ ઊંઘી શકવું, ને દિવસે દિવસે સારી રીતે ઊંઘવાની જવાબદારી બાળકે પોતાની જ સમજવા લાગવું એટલું થાય તો બાળકના આરોગ્યના પાયાનું કામ મજબૂત થયું ગણાય.

પ...ણ એવી ટેવો પડે શી રીતે?

ઊંઘવાની સારી સગવડ એ પહેલી જરૂરિયાત ગણાય. દરેક બાળકને પોતાની જુદી પથારી હોવી જોઇએ. બાળક માટે પોતાની જુદી ઓરડી હોવી હમેશ શક્ય હોતું નથી; જો કે તે પણ જરૂરનું તો છે જ. પરંતુ દરેક બાળકને જુદો ખાટલો કે પથારી તો હોવી જ જોઇએ. અને સામાન્યતઃ માબાપો તેટલી વ્યવસ્થા તો સહેલાઇથી કરી શકે. માનસિક આરોગ્યશાસ્ત્રીઓ તો કહે છે કે બાળક દોઢ વરસનું થયા પછી કોઇ કાળે બાળકે પોતાનાં માબાપો જે ઓરડામાં સૂવે છે ત્યાં સૂવું જોઇએ નહિ.

બાળકનો ખાટલો મજબૂત ને પથારી સૂંવાળી અને આરામદાયક હોવી જોઇએ, અને તેને હલકું ને ફૂંફાળું એવું ઓઢવાનું હોવું જોઇએ. તેની સૂવાની ઓરડી સારી હવા અજવાળાવાળી હોવી જોઇએ, તેમ જ તેના બિછાના પર સીધો પવનનો ઝપાટો ન લાગે તે જોવું જોઇએ. વેંટીલેટર્સ અથવા પડદાઓ વગેરે મૂકીને પવનની યોગ્ય દિશા ગોઠવી શકાય.

પરંતુ માત્ર આવી રીતે સૂવાની સારી વ્યવસ્થા થવાથી બાળકને ઊંઘવાની સારી ટેવો પડશે જ એવી ખાત્રી નથી. માબાપો બાળકની ઊંઘ અને આરામ પરત્વે કેવું વર્તન રાખે છે તે અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે. જેનાં માબાપો વધારે ચર્ચા કે પક્ષમાં અને વિરુદ્ધ દલીલો કર્યા વગર ઊંઘ અને આરામને સ્વાભાવિક બનાવ તરીકે સ્વીકારે છે તેમનાં બાળકો પણ તેને તેમ જ ગણે છે; અને જે માબાપો તેના પર વિશેષ ભાર દે છે ને તે વિષે ખૂબ કહ્યા કરે છે તેમનાં બાળકોમાં તેની સામે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી માબાપોને ફુરસદ મળતાં થોડો આરામ લઇ લેતાં જે બાળકો જુએ છે, તેઓ ઊંઘવાને સામાન્ય બનાવ માને છે જ્યારે જેનાં માબાપો દિવસે ઊંઘી જ શકતાં નથી તે બાળકો પણ આરામ લઇ શકતાં નથી.

દિવસનું નિયમિત અને ફેરફાર વગરનું

એવું એક ધોરણ જો નક્કી થઇ ગયું હોય તો બાળકને પણ તે ગોઠી જાય છે; પરંતુ તે ધોરણમાં વારંવાર ફેરફાર થયા કરતા હોય તો બાળકને આજે કંઈક ફેરફાર થશે એમ રહ્યા કરે છે. બપોરનું ઝોકું ખાવાનો કે રાત્રે ઊંઘવાનો નિયમિત વખત હોય, તેમ જ તેની પૂર્વતૈયારીનું એટલે પથારી કરવી કે સૂવા જવું વગેરેનું કામકાજ નિયમિત થઇ ગયું હોય, પછી તે બાબત રોજ બનનારા બનાવો પૈકી એક થઇ જવી જોઇએ, નહિ કે રોજ જેના પર ચર્ચા થાય એવી.

સૂવાનો વખત વધારે આનંદદાયક લાગે એવું જો કરીએ તો બાળક કાંઇ નહિ તો સૂવામાંથી છટકી જવાનો પ્રયત્ન તો નહિ જ કરે. ઘણાં બાળકોને સૂવા વખતે મનમાં એક જાતની અસ્થિરતા લાગે છે, કારણ તેમને હમેશ બીક રહે છે કે તેમની પાસેથી બા કે બાપા આસ્તેથી છટકી જાય તો ? અર્થાત્ બાળકો સૂતાં હોય ત્યારે હમેશ માબાપોએ તેમની પાસે જ હોવું જોઇએ, અને તેમનાથી બહાર જવાય જ નહિ એમ ન કહીએ. પણ માબાપો શું કરવાનાં છે તેની તેમને ચોક્કસ ખબર આપવી જોઇએ એટલે તેમના મનમાં અચોકસાઇ ને અસ્થિરતા ન લાગે. બાળક બપોરે ઊંઘવાની તૈયારી કરે તે વખતે તેને કહી દીધું હોય કે "થોડી વાર પછી હું ગામમાં જવાની છું એટલે તું ઉઠીશ ત્યારે હું નહિ હોઉં, પણ સાંજ પહેલાં હું આવી જવાની છું." તો ખબર ન હોય ને એકદમ ઊંઘમાંથી ઉઠ્યા પછી અચાનક 'બા ઘરમાં નથી' તેનો આઘાત લાગે છે, તેવું ખબર આપી હોય તો ન બને. પણ એક માતા કહે છે: "હું મારા બાળકને કહું કે હુ જવાની છું તો તે એવું તોફાન કરે છે કે એ કરતાં કહ્યા વગર તે ઊંઘતું હોય ત્યારે ચાલ્યા જવું જ ઠીક પડે છે." તેટલા વખત પૂરતું તે કદાચ વધારે સહેલું લાગે, પરંતુ આગળનો વિચાર કરીએ અને તેથી કેવી ટેવો પડે છે તેનો ખ્યાલ કરીએ, તો તે સહેલું નથી. પહેલેથી કહી દેવામાં કદાચ એકાદ બે વખત બાળક કજીયો કરશે પણ નાનામાં નાનું બાળક પણ પછી કાયમને માટે સમજી જાય છે કે પોતે ગમે તેટલો કજીયો કરે તો પણ એક વાર નક્કી કરેલી વાત બા ફેરવતી નથી.

બીજું સૂવાનો વખત બાળકને આવકારદાયક લાગવો જોઇએ એવી આપણી ઇચ્છા હોય તો કદી પણ સૂવાની સાથે શિક્ષાને જોડવી નહિ. તેમ જ દિવસમાં બનેલા બનાવો ઉપર ટીકા કરવાનો કે ઠપકો આપવાનો વખત પણ તે ન હોવો જોઇએ. મોટાંઓ જરા વિચાર કરીને વર્તે તો બાળકનો સૂવાનો વખત આનંદથી ભરપુર બનાવી શકશે. એનો અર્થ એવો નથી કે સૂવા માટે ખાસ ગોઠવેલો વાતચીતનો વખત કે વાર્તાકથનનો કાર્યક્રમ ગોઠવાવો જોઇએ. સીધું ને સાદું સૂવા માટે તૈયાર થઇને પથારીમાં જવાની ને સૂઇ જવાની ટેવ ગોઠવી શકાય છે. સૂતા પહેલાં જો વાર્તા કહેવી જ હોય તો સૂવાના ઓરડામાં કે પથારીમાં રાખવા કરતાં બહાર જગવાની જગ્યાએ રાખવી. કારણ સૂવા જવું એટલે પછી ત્યાં બીજું ત્રીજું ઊંઘની આડે આવે એવું કાંઇ પણ ન જોઇએ.

કેટલીએક વાર માતાઓ બાળકને સ્વાધીન બનાવવા ખાતર તેને સૂતા પહેલા કામોમાં

મદદ કરતી નથી. જેમ કે કપડાં બદલાવવાં હોય કે પથારી પાથરવી હોય વગેરે બાળકે હાથે જ કરવું જોઇએ એમ રાખવાથી બાળકના આખા દિવસના થાકમાં વધારો થાય છે, ને તેથી ઘણી વાર સૂવાનો વખત બાળકને ગમતો નથી ને દુઃખદાયક થઈ પડે છે. બાળકની તે કામો કરવાની ખુશી, અને પોતાનાં કામો જાતે કરી સ્વાધીન થવાની મરજી હોય એટલું બસ છે. તેણે બધું પોતે કરવું જ જોઇએ એવો આગ્રહ રાખવાની જરૂર નથી. તંદુરસ્ત બાળકની સામાન્યતઃ આખા દિવસમાં એટલી બધી હીલચાલ હોય છે કે ત્યાર પછી સૂતી વખતે થોડી આમતેમ મદદ મળી જાય તો સૂવાના વખત સામે કંટાળો ન રહે. બાળકોમાં જે સ્વાધીનતા ઇચ્છીએ તે થોડી આ બાબતમાં થોડી તે બાબતમાં એમ કરતાં ધીમે ધીમે આવે છે; જ્યારે તે વધારે થાક ભોગવીને અને તણાઇને મેળવવી પડે છે ત્યારે તેની કિંમત કાંઈ હોતી નથી. બપોરના આરામ વખતે હજી બાળક કાંઈ કરી શકે છે, પરંતુ રાત્રે સૂવાને વખતે તો તે બહુ જ થાકી ગયેલું હોય છે.

ઘણી વાર બાળક સૂવાની તૈયારી (કપડાં બદલવાં વગેરે) કરવામાં સ્વાધીન હોય છે, પરંતુ ઊંઘી જવાની બાબતમાં બીજા પર બહુ જ આધાર રાખતું હોય છે. બાળકને જેમ પહેલી બાબતમાં ધીમે ધીમે સ્વાધીન બનાવવાનું છે તેમ બીજી બાબતમાં પણ સ્વાધીન બનાવવું જોઇએ. નાનું ત્રણ વર્ષનું બાળક ધોળું સસલું પાસે લઇને ઊંઘે છે (ને તે વગર ઊંઘી શકતું નથી) તે જેવું ગમ્મત આપે છે. પણ જ્યારે તેનો અર્થ ધ્યાનમાં લઇએ કે આપણું બાળક દિવસે દિવસે ઓછું સ્વાધીન બને છે—એટલે પરાધીન બને છે, ત્યારે તેમાંથી ગમ્મત ચાલી જાય છે. આવાં રમકડાં વગેરે પરનો આધાર કાઢી નાખવાનો ઉપાય એ જ કે સૂતી વખતે રમકડાં પાસે રાખવાની ટેવ જ પડવા દેવી નહિ. અથવા એકાદ રમકડું બાળક લેતું જ હોય તો રોજ જુદું જુદું લેવા દેવું. બીજું જે બાળકને ઊંઘ આવે ત્યાં સુધી મોટાંએ તેની પાસે બેસી રહેવાની ટેવ જ નથી તે એવી માગણી કરતું જ નથી. પહેલેથી જ એવી ટેવ પાડી હોય કે બાળકને પથારીમાં મૂકી ઓઢાડી કારવી પોતાની મેળે સૂવા માટે એકલું મૂકી દેવું, તો સૂવરાવવાના જાતજાતના જે પ્રયત્નો કરવા પડે છે તેની જરૂર ન રહે.

કોઇ કંટાળી ગયેલો માતા કહેશેઃ "હવે આમ કરવું જોઇતું હતું એમ કહેવાથી શો લાભ? કુટેવ પડવાની તે પડી ગઇ, ને નુકસાન થવાનું તે થઇ ગયા પછી પહેલેથી જ આમ કરવું જોઇએ, એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી." સાચું છે. પણ કુટેવ પડી ગઇ હોય ને નુકસાન પહોંચ્યું હોય તો પણ જરા વિચારીને ચાલવાથી અને સતત પ્રયત્નથી ખરાબ ટેવ કાઢી શકાય છે. માત્ર પહેલાંવહેલાં નિશ્ચય કરી લેવો જોઇએ કે આ ભૂલ સુધરશે, અને મનની ખાત્રી હોવી જોઇએ કે ઘણા પ્રયત્ને પણ એ ભૂલ સુધારવાથી કિંમતી પરિણામ આવશે. પછી તેની પાછળ શ્રદ્ધાથી, શાંતિથી અને સતત મંડી પડવું એટલે પરિણામ આવવું જ જોઇએ. જો આપણે જરા વિચારીને આપણી મુશ્કેલીની પાછળ મૂળ કારણ શું છે તે શોધી કાઢીએ તો ઉપાય કરવો સહેલો છે. જેમ કે

જે આપણને પૂરતી ખાત્રી થાય કે બાળક ઊંઘી શકતું નથી તેનું કારણ બાળકને નિરાધાર કે અસ્થિર જેવું લાગે છે, તો તેની તે જાતની ભીતિ નીકળી જઈ તેને સ્થિરતા લાગે એવું કરવું જોઈએ. જો મુશ્કેલી કોઈ પણ ધોરણ ન હોવાથી અનિયમિતાને લીધે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો માબાપોએ ધોરણ ગોઠવવું જોઈએ, અને તે એટલી નિયમિત રીતે પાળવું જોઈએ કે તે નવું શીખનાર બાળકને કાયમી તરીકે સ્વીકારવું પડે. જો આપણને એમ લાગે કે સૂવાના વખત સાથે કોઈ ન ગમે એવું કે અરસિકપણાનું કે દુઃખદાયક સાહચર્ય હોવાથી બાળકને ઊંઘવા સામે વાંધો છે, તો તે પ્રકારનું સાહચર્ય નીકળી જઈ સુખાવહ પ્રસન્નતાનું સાહચર્ય ઉભું થાય એવું કરવું જોઈએ. માબાપોએ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગમે તે પ્રકારે પણ જો ખરાબ ટેવ એક વાર પડી હોય તો તેની જગ્યાએ સારી પડતાં વાર લાગવાની. સુધરવાની ક્રિયા ધીમે ચાલે છે. એક વાર શીખેલી વાત પહેલાં ભૂલી જવામાં અને તેની જગ્યાએ નવું શીખવામાં દહવસો નહિ પણ કેટલાંય અઠવાડિયાં લાગે. માબાપોનું એકધારું વર્તન, તેમની શાંતિ અને પોતાનાં મન ઉપરનો કાબૂ એ બધા ઉપર બાળકને નવી ટેવો સહેલાઈથી પડવાનો આધાર રહેશે.*

* Parents' Magazine માંથી (અપૂર્ણ)

ગુજરાત મહાગુજરાતના શિક્ષકોને અને શિક્ષણપ્રિય આત્માઓને

દર્દભરી જાહેર અપીલ

નિરક્ષરતા નિર્મૂળ કરો

આત્માઓનાં દ્વાર ઉઘાડો અને અક્ષરજ્ઞાનના અંબાર પ્રગટાવો

મિત્રો,

આપણે પાંત્રીસ કરોડ ભાંડુઓ, પણ આપણી પામરતાનો કાંઈ પાર! આપણે શી રીતે ઊંચે આવીએ?

આંખ ઉઘાડીએ ત્યાં અભણ અથડાય!
નજર નાખીએ ત્યાં નિરક્ષર!
ઘરમાં નિરક્ષર, બહાર નિરક્ષર!
ઑફિસમાં નિરક્ષર, આંગણે નિરક્ષર!
ચૉરે નિરક્ષર, ચૌટે નિરક્ષર!
ખેતરે નિરક્ષર, પાદરે નિરક્ષર!

શેરીમાં નિરક્ષર, શહેરમાં નિરક્ષર!
ગામડે તો ઘણા જ નિરક્ષર!
નિરક્ષરોની પરંપરા!
જ્યાં જુઓ ત્યાં નિરક્ષર જ નિરક્ષર!
અને ત્યાં તેમની હાડછેડ!

આમ હોય ત્યાં શી રીતે ઉંચા આવીએ?

અક્ષરજ્ઞાનની આંખો વિના અજ્ઞાનતામાં અથડાતાં, સડતાં ને રીબાતાં આપણાં આ કરોડો ભાંડુઓને અંધાર કૂવામાં રાખીને આપણે કઈ રીતે ઉંચા આવીએ?

આપણાં બધાં બાથોડિયાં મિથ્યા છે; બધાં ફાંફાં છે. પેલાં રીબાતાંની રીડો ને ચીસો આપણને શે ઉંચા આવવા દે?

નિરક્ષરને સાક્ષર કરવા માટે આજ પર્યંત આપણે કેટલાં બાથોડિયાં માર્યાં? બધું ફોગટ! વહેલા પરોઢનો જોડેલો રથડો હજુ ફેરવવો જ રહ્યો! ઘોરી થાકયા, તરેલાં થાકયાં, હાંકેડુયે થાકયા, કોસમાં કાણાં પડ્યાં. પાણી બધું દૂડ, દૂડ, દૂડ, દૂડ! ઉલેચવાનું તો એટલું ને અટલું જ રહ્યું!

તે રહે જ ને? બીજું શું થાય? પણે તો જુઓ! પેલું આંધળું–અથાગ આંધળું બળ કયાંક ગૂંચળું વળીને જ પડી રહ્યું છે, તો કયાંક અવળી–ઉલટી દિશામાં જ ગતિ કરી રહ્યું છે. અને જુઓ જુઓ, જે કોસથી ઉંચે આવવા મથી રહ્યા છીએ તે જ કોસને અંદર ને બહારથી ભૂતાવળની જેમ તે વળગી પડી મોટાં બાકોરાં પાડવા મંડી ગયું છે. અક્ષરજ્ઞાનનું મિક્ષ્ચર એ એક અમોલું સાધન છે. તો જ આપણા આ અથાગ બળનો દિશાપલટો થાય. આંધળું બળ દેખતું થાય, અને ઉપયોગમાં આવે. એટલું આપણું કામ સહેલું અને સરળ થાય. અત્યાર સુધી એ બળને અક્ષરજ્ઞાન આપી દેખતું કરવાનો એકે જબરદસ્ત વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થયો છે? પછી શાની ભલીવાર આવે? શિક્ષક, સાક્ષર અને સાહિત્યકોનું શું એ મહાપાપ નથી? શિક્ષકસંમેલનો અને સાહિત્ય-પરિષદોમાં કદીયે આ અભણોનો, અને એમની નિરવધ નિરક્ષરતાનો પ્રશ્ન છણાયો જણાયો છે? એમની અહંતા અને સ્વાર્થની ક્ષુદ્રતાના કાગના વાઘ સમા વિરાટ ઝગડા આડે, એમને કોણ સંભાળે? એમની સૃષ્ટિમાં અભણ - એટલે અસ્પૃશ્ય! પણ બાપુ, એ જ કર્મનો પરિપાક હવે આપણે ભોગવવો જ રહ્યો. કાલે એમને આપણે ઘૃણાયુક્ત દૃષ્ટિએ નિહાળતા તો આજે એમનો વારો આવ્યો છે. હજુએ નહિ ચેતીએ તો કાંકરાની જેમ કાઢી જ નાખશે. અને એમ ન કરીએ તો આપણે કદીયે થાળે પડવાના કે? ના.

થાળે પડવાનો એ એક જ રસ્તો છે: આ વિસંવાદ મટાડો. પેલા અંધારામાં કોઈ જબરદસ્ત અજવાળું ફેંકો. Kindly pour full light in! પેલી ભીષણ અભણતાનાં પડળ અળગાં કરો ને જુઓ, નિરક્ષરતા નિર્મૂળ થયેલાં અને જ્ઞાનની પાંખો ફૂટેલાં એ આપણાં દેખતાં ને ઉડતાં ભાંડુડાંઓ ભેટી ભેટીને આપણને મદદ કરે છે કે નહિ? અને જુઓ, એકમેકના ખભા ઉપર ઉભીને આપણે ઉંચે આવીએ છીએ કે નહિ?

ત્યારે શિક્ષકમિત્રો! એ એમ બેસી રહે જ બનશે કે? ચાલો, ત્યારે ઉઠો. આત્માનાં દ્વાર ઉઘાડો, અને અક્ષરજ્ઞાનના અંબાર પ્રકટાવો. નિરક્ષરતા દફનાવો. અક્ષરજ્ઞાનની વીજળી ઘરેઘર ઘૂમી વળે એ આપણો આદેશ છે, તેને સિદ્ધ કરીને જ જંપીએ.

આ કામ શિક્ષકોનું અને શિક્ષણપ્રિય આત્માઓનું જ છે; અને બીજા કોઇનું નથી. સાચો શિક્ષક એ ઉપાડી જ લેશે. સાચો સાક્ષર અને સાહિત્યક પણ તે પડ્યું નહિ રહેવા દે શિક્ષકે શિક્ષક તરીકે રહેવું હોય તો એ ઉપાડી લીધે જ છૂટકો છે નહિ તો એ શિક્ષક મટી જવાનો છે; એનો ભાવ કોઇ પૂછવાનું નથી. અને કોણ પૂછે છે?

ટકાના તેર, ને ઉપર બે માગ્યા !
પંતુજી, પંતુજી, ને હડે હડે ! !

બે પંતુજીની છાપ, ને બે કલંક ભૂંસી નાખવાં હોય તો આ અક્ષરજ્ઞાન યોજના અપનાવ્યા વિના આરો નથી. ભૂલે ચૂકે પણ શિક્ષકના ધંધામાં ભરાઇ પેઠા હોય, તોયે હવે તો આ યોજના હાથ ધર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. સાથ આપીએ તો પછી એ ધંધાને દીપાવ્યે જ જશ. અને એને દીપાવીને આપણે જ દીપવાનું છે. તો સાથને લૂલો શા માટે કરવો ? લૂલા સાથથી તમે જ લૂલા રહેશો. દૃઢથી દૃઢ જ બનશો. તો મજબૂત બની ધંધાનું ગૌરવ કેમ ના વધારવું ? વિમાની–વિજ્ઞાની જમાનો હવે બોડિયું બખાડિયું નહિ નભવા દે. ત્યારે આપણા નક્કર કામને આગળ કરી ટટ્ટાર ને અક્કડ થઇને કેમ ના ફરવું ? શા માટે આપણે વગોવાઇ મરવું ?

ગામડે ગામડે ગોઠવાયેલા શિક્ષક માટે આ સહેલું ને સરળ કામ છે. છતાં તે મોટામાં મોટી સેવા છે. આખા ગામમાંથી નિરક્ષરતાને સાવ નામશૂન્ય કરવી એ કાંઈ ઓછી સેવા છે ? જે ગઇ કાલે ધોળા ઉપર કાળું જ ભાળતાં, ને 'કાળા કાળા મંકોડા, ને રાતી રાતી ઝીમેલો.' કહેતાં, તેમને આજે 'કાકા' 'દાદા' 'મામા' વાંચતાં કરી દેવાં, ને ત્યાંથી માંડી રામ, રહેમાન ને આત્મા–પરમાત્માનાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વોના વિશાળ વાચનનો પ્રદેશ ઉઘાડી આપવો, એ કયી રીતે ઓછી સેવા ? શિક્ષક એ સેવા ભૂલ્યો, ને પડ્યો ! એની જ સાથે સમાજ પણ અજ્ઞાનતાની ઉંડી ખાઇમાં ઢળી પડ્યો. એ સેવા શિક્ષક બજાવતો ત્યારે સમાજ જ્ઞાનના પરમ શિખરે વિરાજતો, ને શિક્ષકેય બહુ પૂજાતો. ફરી એ સેવા સ્વીકારે, ને આજ ધૂતકારાતો શિક્ષક પાછો આવતી કાલે જરૂર સન્માનાવાનો ને પૂજવાનો. પછી એને પેટ ને પગારની તકરારોમાં ઉતરવું નહિ પડે. શિક્ષકે ગૂમાવેલી પ્રતિષ્ઠા (Status) પાછી મેળવવી હોય તો આ જ એક રસ્તો છે—

લોકસેવામાં લાગી જાઓ. અને તેય આપણા જ ક્ષેત્રમાં.

શિક્ષણ ને સંસ્કાર એ શિક્ષકનું ક્ષેત્ર; શિક્ષણ ને સંસ્કારની સેવા એ શિક્ષકનો પ્રથમ ધર્મ. તે છોડીને આપણે શીદ બીજે માથું મારીએ ? આપણે આપણા જ ક્ષેત્રમાં પાવરધા થઇએ. એ જ આપણો આદર્શ.

શિક્ષણ અને સંસ્કારનું ક્ષેત્ર—ભણવા ભણાવવાનું કાર્ય આપણે કદી ના ચૂકીએ. પણ તે આંધળે આંધળું નહિ, જૂની ઘરેડનું નહિ; પણ નવી પરિસ્થિતિ ને જરૂરિયાતોની જવાબદારી સમજીને આગળ ધપાવીએ. આજનો પહેલો મંત્ર: **નિરક્ષરતા નિર્મૂળ કરો.** લોકોને લાગવા દો કે શિક્ષક આપણે માટે સાચું જ મથી રહ્યો છે;

નવું પુસ્તક
પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ

લેખક : ભિક્ષુભાઇ

શિક્ષણશાસ્ત્રનું પુસ્તક : એકંદર ચોવીશ પદ્ધતિઓ સંબંધે માહિતી આપી છે. વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલુ થયું છે. પાકું પૂંઠું. આઠ આના: પોસ્ટેજ બે આના.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર
ભાવનગર

ને સમાજની પહેલી ખુરશી શિક્ષકની જ છે. શિક્ષણ ને સંસ્કારની સાચી દિશામાંના આપણા તનતોડ, અવિરત, અથાગ પ્રયત્નોથી જ આપણાં સ્થાન, માન, પ્રતિષ્ઠા, પૈસો ને સઘળી સમૃદ્ધિ આપણી આંખ સામે ખડાં થશે. કાલાવાલા ને કાકલુદીભરી અરજીઓ આપણને કંઇ નહિ અપાવે. માટે ઓ શિક્ષકની જમાતના સાધુ મહન્તો! તમારા અક્ષરજ્ઞાનના ચીમટા ખખડાવો, ને જ્ઞાનના વાવટા ફરકાવો. જગતને જાહેર કરો કે શિક્ષકની જમાત જાગી છે. શિક્ષકસંઘો સ્થાપો ને બસ **નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવાના નિરધાર સાથે મયદાને પડો.** એ જ આપને મારી નમ્ર વિનંતી છે.

શિક્ષણપ્રેમ આત્માઓ તન, મન અને ધનથી આ અક્ષરજ્ઞાન યોજનાને સાથ આપે. જે ગામડે શિક્ષક કે સ્વયંસેવક ના હોય તે ગામડે તે ગોઠવવાની વ્યવસ્થા કરે. ફાનસ ગ્યાસતેલ ને ચાક પાટિયું પૂરાં પાડે. શ્રીદક્ષિણા-મૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગરની શ્રી. નાનાભાઇ ગજુભાઇની **અક્ષરજ્ઞાન યોજના** માટે ખાસ યોજેલી 'કેમ શીખવવું?' 'ચાલો વાંચીએ' અને 'આગળ વાંચો' વગેરે ચોપડીઓ વધારે અનુકૂળ છે, તે પૂરી પાડે. અક્ષરજ્ઞાન યોજના માટે દરેક શિક્ષક આ ઉપરોક્ત ચોપડીઓ જ વાપરે. જેથી ફક્ત દોઢ બે માસમાં માણસ વાંચતો થઇ જાય છે. 'પાકી કેડીએ તે કાના ચઢે?' એવી એવી જૂની ખોટી માન્યતાનો આ પદ્ધતિ પહેલે જ દિવસે ભૂક્કો કરી નાખે છે. અને 'કાકા' 'દાદા' 'મામા' કરતાં ભણનાર હોંશે હોંશે આગળ વધે છે. એ આ પદ્ધતિની ખુબી છે. અમે આ અખતરો અહીં વાઘોડીઆ મહાલમાં શરૂ કર્યો છે ને ઘણાં નિરક્ષરો વાંચતાં થઇ ગયાં છે.

ગુજરાત, મહાગુજરાતના દરેક શિક્ષકો, યુવકો અને શિક્ષણપ્રેમીઓ આ સાદ સાંભળશે? અક્ષરજ્ઞાનની આ હાકલ એકે અવાજે ઉપાડી લેશે? મારી તેમને આ દર્દભરી અપીલ છે.

કમળાશંકર.

બીજું તે બધે શું કરીએ?

૧

"કાં રમાબેન! કેમ છો મનુને?"

"આ જુઓને મીઠીબેન, એમ ને એમ છે."

"તે, દવા કોની કરો છો?"

"મોટા દાક્તરની. દવાદારૂમાં તો જરાકે કસર નથી રાખતાં, પણ ફેર જ નથી પડતો. આ જુઓ, આખો દિ' હું એની પાસે જ બેસી રહું છું: અહીં ને અહીં જ. એમ તણખલું ય હું નથી ઉપાડતી. જે આવ્યો છે તે દિ'થી આજ તણ મહિના થયા, પણ મેં એના બાપને રોટલોય નથી ઘડી દીધો! બધું મોતી કામવાળી કરે છે."

"છે જ ના બાઈ! રમાબેન, તમનેય તે કંઈ સારૂં તો નથી લાગતું. દવા કરો છો?"

"ના....દવા તો...નથી કરતી. મૂઈ દવા કડવી, મને તો ગળેથી જ નથી ઉતરતી. શું કરૂં? પણ અત્યારે મારૂં કયાં ગજું? મને તો

શક્તિ જ ન મળે. આ આવ્યો છે તે દિ'થી મને ધાવણ જ મુદ્દલ નથી. બિચારે જન્મીને ધાવણ તો ચાખ્યું જ નથી ! ગાયના દૂધ ઉપર ને દૂધ ઉપર. એના બાપ બિચારા–ટૂંકા પગાર તોય પૈસા ખરચવામાં બાકી નથી રાખતા. ગાયનું દૂધ તો કે હાજર. વિરોલના બાટલા તો કે હાજર. ગરમ લૂગડાં તો કે હાજર. મોટો દાક્તર તો કે હાજર. દવાના શીસા તો કે હાજર ! બિચારા ઓછા ઓછા થઈ જાય. આટઆટલું કરીએ ત્યાંય કંઈ ફેર નહિ, ત્યારે બીજું તે અમે શું કરીએ ?"

૨

"જયજય શેઠ !"

"આવો માસ્તર, બેસો."

માસ્તર બેઠા.

"કેમ, આજે તો આ તરફ ? આપણો કનુ કેમ છે ભણવે ?"

"શેઠ, બેદરકાર ઘણો છે. ધ્યાન રાખનાર હોય તો છે હુશિયાર. પણ અત્યારે તો રખડે છે."

"એમ કે ? ત્યારે તમે કાં કહેતા નથી ? તમે એને ભણાવવા આવતા જાઓ. પાંચ રૂપિયા આપશું. માસ્તર ! અમે તે શું કરીએ ? કામ ધંધો કરીએ કે એની પાછળ ભટકીએ ? સાચું પૂછો તો મરવાની પણ ફુરસદ નથી ! અમે કહો તે ફી આપીએ. અમે કહો તે ચોપડીઓ અપાવીએ. અમે કહો તે લૂગડાંલત્તાં આપીએ. અમે પૈસા વાપરવા આપીએ. અમે માસ્તર રાખીએ. ત્યાંય ન ભણે તો બીજું તે અમે શું કરીએ ?"

૩

"ઉભો થા, પનુ ! કેમ દાખલો ખોટો પડ્યો ? ચાલ, હાથ ધર."

પનુએ બ્હીતાં બ્હીતાં હાથ ધર્યોઃ "સાહેબ નથી આવડતો."

"નથી આવડતો ! હં...નથી આવડતો, કયાંથી આવડે ? સમજાવીએ ત્યારે ધ્યાન ન રાખવું ને પછી નથી આવડતો...!"

ઉપરાઉપરી ત્રણ સોટી માસ્તરે મારી.

પનુ 'વોય મા' ની બૂમ મારતો મોટેથી રડી પડ્યો.

"ચૂપ ! બૂમો મારે છે ? ઢોંગી ! ચાલ, બાંકડા પર ઉભો થા."

પનુ રડતો રડતો ઉભો થયો ને માસ્તર બુરશી પાસે ગયા.

માસ્તરની આંખમાંથી રૌદ્રરસ ઝરતો હતો, જ્યારે પનુની આંખમાંથી કરુણરસ ટપકતો હતો. "અમે તે મરીએ ? હજાર વખત સમજાવીએ. હજાર વખત લખાવીએ. હજાર વખત વઢીએ. હજાર વખત મારીએ. હજાર વખત કહીએ કે ભાઈ, ભણો, ભણો ! ભણશો તો તમને જ કામ લાગશે, તમારા માટે કરીએ છીએ; એમાં અમારો કંઈયે સ્વારથ છે ? આટઆટલું કહીએ ત્યાંયે એના ઓ. ત્યારે બીજું તે અમે શું કરીએ ?" જ.

વા ર્તા : કલા અ ને કા રી ગ રી

કોઇ પણ કલાની કૃતિના જેમ બબ્બે ભાગ પાડી શકીએ તેમ 'વાર્તા'ના પણ બે ભાગ પાડી શકાય. રંગ, માપ, સમતોલપણું વગેરે ચિત્રોનો કારીગરી વિભાગ છે; પણ ભાવપ્રદ-

શન, વિચારપ્રસ્ફોટન એ ચિત્રનો કલા વિભાગ છે. સૂર, તાલ વગેરે સંગીતનો કારીગરી વિભાગ છે, પણ ગાન એ સંગીતનો કલા વિભાગ છે. એવી જ રીતે વાર્તામાં અમુક વિચારને, અમુક ભાગને આગળ ધરવો, એમાં શ્રોતાગણને તલ્લીન કરવો એ કલા વિભાગ છે. અને એ ભાવ–એ વિચાર સમતોલ રહે, એ પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અને યથાકાળે વિકસે એ માટેની આજુબાજુની તૈયારી તે કારીગરી વિભાગ છે. કલા પ્રમુખ છે અને કારીગરી ગૌણ છે. છતાં કારીગરીની અવગણના કરવામાં જોખમ રહેલું છે. કારણ કે કારીગરીના દેહ દ્વારા કલાનો આત્મા આપણે દેખાડવાનો છે. વાર્તાના કથનમાં શબ્દોની પસંદગી, શબ્દોનું તોલન, શબ્દોની યથાર્થતા જેમ વાર્તાનો કારીગરી વિભાગ છે, તેમ જ કઈ વસ્તુ કઇ જગ્યાએ મૂકવી, કયા રસને કેટલો ખીલવવો, વિષયાંતરનું સ્થાન કેટલું, વગેરે બાબતો કલાનો વિષય છે.

જેમ કલાપૂર્ણ ચિત્ર સામાન્ય નજરમાં સુંદર લાગે છે છતાં તેમાં કારીગરીની ન્યૂનાધિકતા લાગે તો ચિત્રકારને તેમાં ઊણપ લાગે છે, તેમ વાર્તા કલા હોય તો વાર્તા સાંભળવી ગમે ખરી, પણ કારીગરીની ન્યૂનાધિકતાને લીધે તેમાં કંઇક અધૂરું રહી ગયું છે એમ વાર્તાના ભોક્તાને લાગ્યા વિના રહે જ નહિ.*

*વાર્તાનું શાસ્ત્રમાંથી લેખક ગિજુભાઈ
કિંમત ૧–૨–૭ : પાનાં ૩૦૦ : પોસ્ટેજ ૦–૪–૦
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર : ભાવનગર.

બાલ–સંસ્મરણો

નોંધ : આવાં બાલસંસ્મરણો અંદરખાનેથી બાળકની માનસિક દશા કેવી હોય છે. અને શાળામાં તથા ઘરમાં સામાન્ય લાગતા બનાવો પણ બાળકના મનને કેવી તંગ સ્થિતિમાં રાખ્યા કરે છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં ઘણા સહાયભૂત થઇ શકે. **તંત્રીઓ.**

જેમ ઈયળમાંથી પતંગિયું થાય અને પછી તે પોતાને સ્વાતંત્ર માની ગમે તેમ વિહરે, તેમ બે ત્રણ વર્ષનો થયા પછી હું અહીં રમવા જઉં, પણે રમવા જઉં, એમ કરી ઘડીએ ઘડીએ ઘર બહાર હરવા ફરવા લાગ્યો. અમારા ફળીયામાં અમે છ સાતેક બાળકો હતા. અમે ભેગા મળી જુદી જુદી જાતની રમતો રમતા. કેટલીક વખત બીજા ફળિયા સુધી જઇ ચડતા. અમારી તે વખતની રમતોમાં કંઈ જાણવા જેવું ન હતું. અમે કુલડીમાં માટી લઈ એક જગ્યાએ ઢગલો કરતા. પાણી લાવી પલાળી તેના લાડુ કરતા. પછી અમે એ લાડુ બધાને પીરસી દેતા. પછી અમે અમથા અમથા ખાતા હોઈએ એવો ઢોંગ કરતા. પણ એટલામાં અમે વિના કારણે લડી પડતા અને સૌ સૌને ઘેર ચાલ્યા જતા. કેટલીક વાર ઘરમાંથી બાપાની લાકડી લાવી ઘોડો પલાંગતા અને ચાબુક મારી ઘોડાને હાંકતા. કેટલાક બાળકો નળિયાં લાવી પત્થર પર ઘસી તેનું કંકુ બનાવતા, અને થૂંક ચોપડી અમને કપાળે ટીલું કરતા. વંડામાં નાખેલી માટીના અમે પ્યાલાવતી કૂબા કરતા. તેમ જ લાકડીવતી ઉંદરનાં દર અને મહાદેવની દેરીઓ બનાવતા. બહારથી આકડાનાં પાન વીણી લાવી અમે તેના પર માટીના લાડવા મૂકતા. ઘરમાં આણેલાં કડવાં ધીલોડાંનું હળ બનાવી માટીમાં ખેડ કરતા અને નાના નાના છોડ રોપતા. જેમ જેમ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ અમને ઘણી વધારે રમતો મળી.

મોટા છોકરા સાથે એક વખત હું તળાવે નહાવા ગયેલો. બધાય ઉંચે પગથીએ ચઢી

ધુણકા ખાતા હતા. મનેય મન થઇ આવ્યું મેં પણ મારા ગજા પ્રમાણે એક બે પગથિયે ચઢીને પાણીમાં પડતું નાખ્યું, પણ પડતા સાથે જ હું કેટલુંક પાણી પી ગયેા, અને ડૂબકાં ખાવા લાગ્યેા ! મારા ફળિયાની એક બાઇ કે જે તળાવે કપડાં ધેાવા આવેલી તેની દૃષ્ટિ મારા પર પડી અને તેણે અંદર આવી એકદમ મને ઉંચકી લઈ બહાર કાઢયેા.

લગભગ આ જ સમયમાં મને નિશાળે મૂકવામાં આવેલેા. મારા પિતાશ્રીએ મને ભણાવવાને જ નિશાળે મૂકયેા હેાય તેમ મને હજુ સુધી પણ નથી લાગતું. કારણ એક વખતે મને મહેતાજીએ નિશાળમાં સેાટી મારી અને મેં નિશાળે ન જવા મારા પિતાશ્રી આગળ હઠ લીધી. ત્યારે તેઓએ મહેતાજીને મારે માટે ચેાખ્ખું કહી દીધું કે " મેં મારા છેાકરાને શાળામાં ભણવા માટે નથી મૂકયેા પણ તળાવ કે કૂવામાં પડી મરી ન જાય તે માટે સાચવવા મૂકયેા છે. " આ વાકય હજુ પણ મને સાંભરે છે. ત્યાર બાદ ઘણી વાર હું માસ્તરની બીકે શાળામાંથી નાસી છૂટેલેા.

નિશાળે નહિ જવા બદલ એક વાર મહેતાજીએ મને ઉંચે બાંધેલેા અને આંણલીની સેાટી ચમચમાટ બેાલાવી મારેલેા. વધસ્થંભે લટકાતાં હું ખૂબ ધ્રૂજી ઉઠેલેા. ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં મારાથી મહેતાજી પર પિશાબ કરી જવાયેલેા અને પુનઃ માર પડેલેા.

આ વખતે એટલે લગભગ સાત આઠ વર્ષની ઉંમરે પણ હું ભાગ્યે જ ધેાતલી પહેરતેા. એક ખમીસ કે ડગલી અને ટેાપી પહેરી હું નિશાળે જતેા. ત્રિકેાણાકારની એક પાટી અને એક નૂની ચેાપડી લઈ હું ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં નિશાળે પહેાંચતેા. કેટલીક વખત મારા પિતાશ્રી મારા પર દયા ખાઈ મને નિશાળે મૂકવા આવતા. ત્યાં તે એકાદ બે કલાક બેસતા અને મને સંતેાષતા. મહેતાજી મને ન મારવા વચન આપતા ત્યારે મારા પિતાશ્રી ઘેર જતા, નહિતર ત્યાં સુધી કેટલેાક વખત બેસતા.

એક વખત મારા પિતાશ્રી માંદા હતા. તેમને આણંદ મુક્તિફેાજ ઈસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં આવેલા. હું મારી બા સાથે પહેલી જ વાર ગાડીએ ગયેલેા. શું કહું મારી એ વખતની ભયંકર સ્થિતિ? 'સ્ટેશન' માં ડંકેા વાગ્યેા અને સામી બાજુથી એક મેાટી ભેંશ જાણે ધૂમાડેા કાઢતી દેાડતી આવતી હેાય તેમ મને લાગ્યુ. હું મારી બાની પૂંઠે લપાઇ ગયેા, અને "આ શું ?" કહી થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યેા. પણ બાએ મને ઉંચકીને ગાડીમાં બેસાડયેા. પછીથી તેા મને તેમાં મજા પડી.

પક્ષીઓને પકડવાનું મને વધારે ગમતું. પતંગિયાંને તેમ જ ચકલી કાબરનાં બચ્ચાંને હું પકડતેા અને પાછાં છેાડી દેતેા. એક વખત બાએ સડેલી બાજરી ચકલાંને આપવા કાઢેલી. મેં બાજરી બહાર નાખી અને બીસકેાલાં, ચકલી, કાબર વગેરે ચણ લેવા આવ્યાં. હું દૂર રહી જેતેા હતેા. મને થયું લાવને એકાદને પકડું ! મેં એકદમ મારી પડિયા જેવી ટેાપી હાથમાં લઈ તે પ્રાણીઓ ઉપર ફેંકી. એટલામાં એક બીસકેાલીનું બચ્ચું ઉછળીને મારી બાંયમાં પેસી ગયું. હું એકદમ બીધેા ! તેનાં ગલગલિયાંમાંથી દૂર રહેવાને જેમ તેમ ઉતાવળે મારૂં પહેરણ કાઢી નાખી દૂર જઇ ઉભેા.

એક વખત મેં સેાટીનુ તીરકામઠું બનાવ્યું. હું ઉંચે તીર ફેંકતેા અને બીજાની સાથે હરીફાઈ કરતેા. એક વખત એક દેવચકલી આમતેમ પૂંછડી પટપટાવતી હતી. મને થયું કે હું બધે નિશાન તાકું છું તેા આ ચકલી પર તકાય છે કે નકામું જાય છે ? મેં એકદમ પ્રયેાગ કરી એક સૂળ બેાસેલું તીર છેાડયું. તીર જઇ બરાબર ચેાંટયું. ચકલી ઉંધી થઇ આકાશ તરફ પગ તરફડાવવા માંડી. હું પાણી લેવા દેાડયેા. પાણી તેના પર છાંટયું પણ ફેાગટ ! એક કુદરતના રમણીય બચ્ચાનું આમ બેવકૂફીથી ખૂન કરવા માટે મને પશ્ચાત્તાપ થયેા !

આ બનાવ પછી તેા મેં તે પ્રકારની ગમ્મત છેાડી દીધી. પશુપક્ષીઓને કેાઈ કેાઈ પ્રસંગે દુઃખ-

માંથી છોડવતો. આમ મારામાં દયાની તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થઈ.

એક વખત હું ખેતરમાં જતો હતો. અચાનક વાડમાંથી એક સસલું છલંગ મારીને દોડયું. પણ મારી સાથેના કૂતરાએ તેની પાછળ દોટ મૂકી તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેં વિચાર કર્યો કે આજે જરૂર કૂતરું સસલાને પકડી મારી નાખશે. મે એક યુક્તિ કરી. મારા હાથમાંની ટૂંકી લાકડી જોરથી મેં કૂતરા તરફ ફેંકી. પણ અફસોસ ! લાકડી કૂતરાને ન વાગતાં એકદમ સસલાને સજ્જડ વાગી. સસલું ગુલાંટ ખાઈ ઉડી પડયું ! કૂતરું તેને રહોમાં ધાલીને દૂર દૂર ચાલ્યું ગયું !

તદ્દન નાની ઉંમરે મને ભૂતની કે એવી કોઇ પ્રકારની બીક લાગતી હોય તેવું મને યાદ નથી. પણ દસેક વર્ષની ઉંમરે જ્યારે હું ભૂતની વાતો સાંભળતો થયો, ત્યારથી થોડોક વખત મારામાં જાણે ભૂત પેસી ગયું હોય તેમ અંધારામાં જતાં પણ બ્હીવા લાગ્યો. મારા ભાઈબંધો કહેશે: " ફલાણા ચકલામાં અને ફલાણા ઝાડ ઉપર ભૂત અને ઝાંપડો રહે છે. " ખરેખર મને તેવા શબ્દોમાં શ્રદ્ધા રહેતી. જ્યારે જ્યારે એ જગ્યાએ જવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ત્યારે હું કંપી ઉઠતો. ત્યાર પછી તદ્દન નજીવી બાબતમાં પણ બ્હીવા લાગ્યો. રાત્રે એકલા સૂઈ રહેવાનો પ્રસંગ આવતાં હું ચીસ પાડીને પથારીમાંથી ઉઠી જતો. આ વાતો સાંભળ્યા પછી હું એક વખત મારા પિતાશ્રી સાથે ખેતરમાં ગયેલો. રાત્રિનો આઠનો સુમાર થઈ ગયો હતો. ભાતું આવ્યું ન હતું. અમે બન્ને ખૂબ ભૂખ્યા હતા. અનાજના ઢગલા બળામાં પડ્યા હતા. મારા પિતાશ્રીએ મને કહ્યું: " ભાઈ, હું જલદી ભાતું લઈ આવું ત્યાં સુધી તું અહીં બેસ. અહીં કઈ બીક નથી. " તે તો ભાતું લેવા ગયા. હું ગોદડું ઓઢી નિર્જીવ માફક એક અનાજના ઢગલા પાસે પડી રહ્યો. અચાનક વાડમાંથી એક હોલો ફફડયો અને મારી બીકનો પાર ન રહ્યો ! મને થયું કે મારા ભાઈબંધે કહેલું તે જ ભૂત અહીં આવ્યું. હવે હું શું કરીશ ? તે ભડકો થઈ મને બાળી મૂકશે તો ? મારી છાતી ધડક ધડક થતી હતી. મને પુષ્કળ પરસેવો છૂટયો હતો. હું છેલ્લી ઘડીઓ ગણતો હોઉં એમ લાગતું હતું, પણ એટલામાં જ પાસેના ખેતરમાં માણસનો બોંબારો સાંભળ્યો. મારામાં જીવ આવ્યો અને હું ઉંચી આંખ કરી આમતેમ જોવા લાગ્યો. ભૂત બૂત તો કંઈ જણાતું ન હતું. એટલામાં મારા પિતાશ્રી આવ્યા. હું ગોદડું ફેંકી તેમની પડખે ભરાઈ ગયો ! આમ બીકણ મિત્રોના સહવાસથી મારામાં બીક પેસી ગયેલી.

એક બાબત ખાસ જાણવા જેવી છે. મારામાં બીકના સંસ્કારનું સિંચન થવાથી રાત્રિદિવસ મને ફફડાટ રહેતો. રાત્રે હું સૂઈ જતો ત્યારે ઉનાળો હતો છતાં બીકને અંગે હું ગોદડું ઓઢીને સૂઇ જતો. અંદર મને પરસેવો પરસેવો થઈ જતો, તેમ જ ઉકળાટ થતો, છતાં ભૂતથી બચવા માટે લગભગ ઘણો વખત આ સ્થિતિમાં રહેવું પડયુ હતું. રાત્રે બળદ કે ભેંશ પોદળો કરે કે માથું હલાવે તો હું એમ જ જાણતો કે ઘરમાં ભૂત પ્રવેશે છે. થોડી વાર પછી મારા પર ચઢી બેસશે તો હું શું કરીશ ? આમ બીક લાગવાથી મારી છાતી ફાટું ફાટું થતી. હું અંદરથી રડવા જેવો થઈ જતો. પણ ઓચિંતો કોઈ વૃદ્ધનો બોંબારો સાંભળી પાછું મારામાં પુનર્જીવન આવતું. એક દિવસ ઉનાળાની રાત્રિએ ગોદડું ઓઢીને હું સૂઇ ગયેલો. રાત્રે કોણ જાણે કયાંથીયે કૂતરું આવીને મારા પર સૂઇ ગયેલું. હું તો ધસઘસાટ ઊંઘતો હતો. એકદમ જાગ્યો અને મારી ઉપર કોઇ ભૂત ચઢી બેઠું હોય તેમ મને ખ્યાલ થયો. હું અંદર હાલું યે નહિ ને ચાલું યે નહિ. મને થયુ કે આજે જરૂર મારો કાળ આવી લાગ્યો. હું ઊંઘ્યો એટલી વારમાં મારા પર ભૂત ચઢી બેઠું. આમ કરતાં સવાર થયું અને કૂતરું ચાલ્યું ગયું.

એક વખત મેં મારા કાકાને આ બધી વાત કરી. તેમણે મને કહ્યું કે હવે હું તારી સાથે સૂઇશ. રાત્રે તું મને ભૂત બતાવજે. પછી અમે સાથે સૂવા લાગ્યા. એક રાત્રે હું ઊંઘમાંથી અચાનક જાગી ઉઠ્યો. થોડી વાર થઇ એટલામાં તો ભેંશે ધબધબ પોદળો કર્યો. મને થયું કે જરૂર ભૂત આવ્યું. મેં ધીમેથી કાકાના કાનમાં કહ્યું: "કાકા, જુઓને, આ ભૂત આવ્યું. હમણાં જ તેણે ધબધબ અવાજ કર્યો." કાકા જાગતા જ હતા અને જાણતા હતા કે આ તો ભેંશ પોદળો કરે છે. તેમણે ખડખડાટ હસીને મને કહ્યું: "મૂર્ખા, આ તો ભેંશ પોદળો કરે છે, તેનો અવાજ છે." મેં જોયું તો માલમ પડ્યું કે ખરેખર ભેંશે પોદળો કર્યો હતો! વળી થોડીક વાર થઇ; હું અને મારા કાકા બન્ને એક ગોદડું ઓઢીને સૂતા હતા. શિયાળાની રાત હતી. હું સહેજસાજ જાગતો હતો. કોઈ ધીમેથી અમારા ખાટલા ઉપર આવી મારી ઉપર જ ચઢી બેઠું! મને તો થયું કે જરૂર આ ભૂત છે. મેં ચમકીને કહ્યું: "કાકા, આ વખતે તો જરૂર ભૂત છે. જુઓને?" એમ કહી હું ધીમેથી તેમની સોડમાં લપાવા લાગ્યો. પણ કાકાએ જોરથી તે તરફ લાત મારી તો કૂતરું કાન પટપટાવતું એકદમ ચાલ્યું ગયું. બીકણ મિત્રોથી મારામાં આમ ભૂત પેસી ગયું હતું.

વરસાદ વરસે તેની સવારે મને તળાવનું પાણી જોવા જવાનું ઘણું મન થતું. ખળખળ કરતું વહેતું પાણી જોવાની મને ખૂબ મજા આવતી. હું ઉઠીને તરત તે જોવા ઉપડી જતો. ધોવાઈ ગયેલી જમીનમાંથી હું પેનો શોધતો અને ભેગી કરતો. કેટલીક વાર તેમાંથી મને પાઈ, પૈસો, આની, બે આની જડેલાં. સૂંવાળા પથરા ને લાલ પીળા કાચ હું ભેગા કરતો, ઘેર આવીને કોથળીમાં ભરતો અને વારંવાર તે જોઈ આનંદ પામતો.

શાળામાં મારે કેટલીક મુશ્કેલીઓ દસ વર્ષની ઉંમરે હતી જ. મારી 'ફી' એક આનો હતી. કોઈ વાર મારી બા એ પૈસા વહેલા મોડા આપતી અને તેથી મારે કેટલીક વાર માર બાવો પડેલો અને આખો દિવસ ઉભા રહેવું પણ પડેલું; અને વળી 'છેલ્લો નંબર' તો પૂરાવવો જ પડે. 'ફી'ને દિવસે હું કેટલીક વખત બા સાથે હઠ કરું, રડું, રીસાઉં પણ ઘરમાં પૈસા ન હોય તે બા ક્યાંથી આપે? આથી મને એને માટે એક યુક્તિ જડી. હું રજાને દિવસે ખેતરમાંથી ચણોઠી વીણી લાવતો. શેરના બે પૈસા મને મળતા. આ રીતે મહિને એક આનાને બદલે બે આના સુધી કમાતો. થોડા વખત પછી એ કંટાળાભર્યો ધંધો મૂકી ઝાડવાં પરથી કણગાં વીણી વેચવાનો ધંધો કર્યો. આમાંથી મને મહિને દિવસે લગભગ પાંચ છ આનાથી વધારે પૈસા મળતા. આ રીતે શાળાનો એક આનો નભ્યે જતો. અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારે કેટલીક વાર માબાપ તરફથી 'ફી' મળતી. ન મળે ત્યારે ઉઠી જતો. ઋતુ પ્રમાણે પતંગો બનાવી વેચવાનો, દારૂખાનું વેચવાનો, થોડાક પૈસા રોકી કાગળ પેન્સિલ વેચવાનો ધંધો કરી હું થોડુંક કમાતો, અને તેમાંથી હું કેટલાક મહિનાની ફી ભરી શકતો. આવી પૈસાની અનેક મુશ્કેલીઓ નડતી.

આઠ નવ વર્ષની ઉંમરે મને ચોપડીમાં પાઠ કે એવું નિશાળનું લેખન લખવાનું ઘણું મન થઈ આવતું. મને કાગળો નહિ મળવાથી જૂની 'કૉપી' માંથી કોરા કાગળો કાઢી તેની નોટ બાંધતો. શાહી ન મળે ત્યારે ખેતરમાં જઇ થોરનાં રાતાં જીંડવાં વીણી લાવી ઉપરથી કાંટા કાઢી નાખી તેની શાહી બનાવતો, અને 'નોટ'માં છાનુંમાનું કંઇક લખતો. કોઈ વખત મારી પાસે કાંકરો ન હોય તો ઘરમાંથી તલ કે ચોખા બજવામાં ભરી જઈ, તે વેચીને લેતો.

મને 'બૂટ' પહેરવાનો તે વખતે બહુ જ શોખ હતો. કેટલાક શ્રીમંત બાળકોના 'બૂટ' જોઈ મને પણ તેવા પહેરવાનું મન થઇ જતું. પણ જ્યાં સાદા ચંપલ પણ બાપા ન શીવડાવી આપે તો એની તો આશા જ ક્યાંથી રાખી શકાય?

પંદર વર્ષની મોટી ઉંમર થતાં સુધી પણ બાપાએ મને પગરખાં લઈ આપેલાં નહિ. ત્યાર બાદ મને પરણાવ્યો. તે દિવસ સિવાય મારી જીંદગીમાં મને કોઇ દિવસ તે પહેલાં પગરખાં મળ્યાં હોય એવું યાદ નથી!

હું આઠેક વર્ષનો હતો તે વખતે એક દિવસ નિશાળમાં મહેતાજી ગુણાકાર શીખવતા હતા. મને એટલું યાદ છે કે મારની બીકથી જ્યારે કોઈ પણ કામ હું હાથમાં લઉં ત્યારે તે જરૂર ખોટું પડતું. મારું ધ્યાન તેમાં રહેતું જ નહિ. થોડી વારે મહેતાજી તે દિવસે સોટી લઈને આવ્યા. મને કહ્યું: "ચાલ, લે, કર જોઇએ આ ગુણાકાર." મારી દૃષ્ટિ સોટી વાંસામાં ક્યારે પડશે તે પર હતી! બીકમાં ને બીકમાં મેં ગુણાકાર કર્યો પણ ખોટો પડ્યો! એકદમ મહેતાજીએ મારી બાજુમાં બેસી જઈ મારી જાંગમાં ચુંટલો ખણ્યો અને ઉપરથી બેચાર સોટી લગાવી દીધી. મારી આંખમાંથી ખળખળ આંસુ નીકળી પડ્યાં. પણ જરા વારમાં આંસુ લૂછી સ્વસ્થ બેઠો. એટલામાં પિતાશ્રી ડોકાયા. મારો દયામણો ચહેરો જોઈ તેઓ મારી પાસે આવ્યા અને પડખે બેઠા. હું ચોધાર આંસુથી રોઈ પડ્યો. બાપાએ તેમના ધોતિયાથી આંસુ-લૂછી નાખ્યાં અને મને લઈ ઘેર ચાલતાં થયા. આમ મારા પિતાશ્રી વારંવાર નિશાળમાં આવી મારી તપાસ કરતા, અને મને મારે છે કે નહિ તે ઓથે રહીને જોતા.

આમ કેટલીક વાર દુઃખ સહન ન થવાથી હું ખેતરમાં જઈ છૂટે મ્હોંએ રડતો. મારો ઉભરો કાઢવાનું સ્થળ ખેતર હતું. ત્યાં જઈ વિચારો કરતો અને વારંવાર રડતો. દસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં હું શાળામાં હસ્યો હોઉં કે મેં જરા પણ આનંદથી મ્હોં મલકાવ્યું હોય એવું યાદ નથી. મને નવાઇ લાગે છે કે હસ્યા સિવાય તે વખતે હું કેવી રીતે જીવી શક્યો હોઈશ?

પણ અત્યારે તેનો બદલો વાળવા હું અનંતગણું હસી લઇને તે ભયંકર દિવસોને વિસારી દેવા પ્રયત્ન કરું છું. *

પુરુષોત્તમદાસ પટેલ

* ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ જેમને અમે દાસભાઈના નામથી ઓળખીએ છીએ તેઓ અત્યારે સ્પેઈનમાં બાર્સીલોનમાં ડૉ. મોન્ટીસોરીના વર્ગોમાં હાજરી આપવા ગયેલા છે. તેઓ જ્યારે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ મોન્ટીસોરી અધ્યાપનમંદિરમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમણે લખેલો આ લેખ અત્યારે પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. તંત્રી

:: રંગસ્વરૂપ ::

જંગલી અથવા તો અસંસ્કૃત લોકોને અત્યંત ચળકતા રંગો આકર્ષે છે. સંસ્કૃતિમાં આગળ વધેલા લોકો આછા ઘેરા અને ઠંડા રંગો પસંદ કરે છે.

રાતા, નારંગી અને પીળા રંગો અનુક્રમે આનંદદાયક ઉત્તેજના આપનારા રંગો છે.

કુદરતનો પ્રિય રંગ લીલો છે. શણગાર કે આકર્ષણની દૃષ્ટિથી લીલો ઓછો મોહક છે. લીલો રંગ મગજને ઉશ્કેરવાને બદલે શાંતિ આપે છે.

રાતા અને ભૂરા રંગો શણગારના કામમાં ઉપયોગી છે.

ભૂરો રંગ મન ઉપર અમુક જાતની જ ઉત્તેજક અસર કરે છે. ગ્રાહકશક્તિમાં ઉત્તેજના લાવે છે.

જેઓને રાતો રંગ ગમે છે તેઓ પ્રાણુ-

વાન, સ્થિર સ્વભાવના અને ક્રિયાત્મક વૃત્તિના હોય છે. તેમને ઘર બહાર છૂટમાં વધારે ગમે છે.

જેઓને જાંબલી (Purple) ગમે છે તેઓ મોટે ભાગે શાંત, નમ્ર, શાંતિપ્રિય અને સમભાવી વૃત્તિના હોય છે.

જેઓને મેગ્નેટા રંગ ગમે છે તેઓ વિચાર અને ક્રિયામાં અત્યોક્ત્સ હોય છે. તેઓ શું કરવા માગે છે તેની તેમને પોતાને જ ખબર હોતી નથી. તેથી તેઓ અમુક નિશ્ચિત કામ કરવાને બદલે ચાલતા પવનને વશ વર્તીને ચાલનારા હોય છે.

ઓરડામાં રાતો રંગ લગાડવાથી તે નાનો લાગે છે, ને ભૂરો લગાડવાથી મોટો લાગે છે.

આપણા ઘરમાં જમીન ઉપર લાકડાનો કુદરતી રંગ, છાલનો રંગ, ખડક, રેતી અને માટીનો રંગ સારો લાગે છે. ગિ.

એક અનુભવ

પ્રિય બહેન.....

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે પૂછેલા તમામ પ્રશ્નોના જવાબ મારા કાગળમાં તમને મળી રહ્યા હશે. તમે લખો છો કે સરલાને કેવું કમ ગમે છે. ખરેખર મને કલ્પના નં હતી કે સરલાને ગમવા ન ગમવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે. તમે તો અનુભવી, એટલે તમને તરત પ્રશ્ન સૂઝ્યો.

ખરેખર સરલાનો એક મોટો પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે. અહીં પરપ્રાંતમાં એકદમ તેને ભાઇ-બંધો કયાંથી મળે ? તેની જૂની ત્યાંની બેન-પણીઓ તેને સાંભરે છે. એ તો ઠીક; પણ મને એમ લાગ્યું—અહીં આવ્યા પછી જ મને ખબર પડી કે બાળકને બાળસહચારીઓ જ જોઇએ. આપણે તેના સહચારીઓની જગ્યા લઇ શકતાં નથી. આપણે તેમની સાથે રમીએ, વાતો કરીએ, ફરવા જઇએ, વાંચીએ, બેસીએ, બધું કરી શકીએ; તો પણ સરખી ઉંમરનાં બાળકોના સહવાસની ગરજ આપણે મોટાંઓ સારી શકતાં નથી. આપણે તેમના પર પ્રેમ કરીએ, તેમને રમાડીએ, ગમ્મત કરાવીએ તો પણ બાળકોની સ્વાભાવિક તાજગી આપણામાં હોતી નથી. જેમ તરતમાં ઉઘડેલા ફૂલમાંથી સુવાસ નીકળે છે તેમ બાળકોમાંથી તાજગી ઝરે છે; ને ગમે તેમ કરીએ તો પણ આપણામાં તે લાવી શકાતી નથી. બીજું આપણે ગમે તેમ કરીએ તો પણ ઉંમર અને અનુભવથી આવેલું આપણું ડહાપણ, આપણું દૂરદર્શીપણું ને જ્ઞાન વગેરે આપણે કોઇ રીતે ભૂલી શકતાં નથી; તેના વગરનાં આપણે થઇ શકતાં નથી. તેથી બાળકોને આપણે ભારે પડીએ છીએ. આખો વખત બદામ, પીસ્તા ને પેંડા બરફી જ આપીએ, તો ભાવતાં હોય અને પૌષ્ટિક હોય તો પણ તેનાથી કંટાળશું; આપણને તે ભારે પડશે. તેમ આપણે બાળકોને ભારે પડીએ છીએ. સર-લાની તેની ઉંમરનાં બાળકોના સહવાસની ભૂખ તે આખરે કૂતરાંનાં સહવાસથી ભાંગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કૂતરાં બિલાડાં આપણા કરતાં જરૂર રમતિ-યાળ અને ઓછું ડહાપણ બતાવનારાં હોય છે. મને સરલાએ આ એક નવી જ વાત શીખવી.

હવે આસ્તે આસ્તે તે અહીં આડોશી-પાડોશીમાં પોતાની ઉંમરની છોકરીઓ સાથે ભાઇબંધી બાંધવા લાગી છે, એટલે તેનો પ્રશ્ન ઉકલશે. વારંવાર કાગળ લખતી રહેજો. એ જ.

કમલાના નમસ્કાર.

એક ચર્ચાપત્ર

પૂ. ગિજુભાઇ

હું એક વરસની સજા ભોગવીને ઘેર આવ્યો. મારે એક સાડા છ વર્ષનું બાળક છે; તેનું નામ ઇંદુ છે. તેણે મને એક નવાઇ જેવી વાત કહી તે આપને લખું છું.

મારે છૂટવાને એકાદ અઠવાડિયાની વાર હશે ત્યાં ઇંદુ તેની બા સુમનને કહેઃ "બા, હું મારા કાકાને ઓળખી શકીશ ખરો?" થોડી વાર રહીને કહેઃ "એ મને ઓળખશે ખરા?"

હું જે દિવસે છૂટવાનો હતો તે દિવસે મિત્રો મને સ્ટેશને મળવા આવ્યા. સુમન અને ઇંદુ પણ ભેળાં હતાં. બધાં મોજમજાથી વાતોના તડાકા ઝૂડતાં હતાં. ઇંદુ એકલો એકલો વિચારતો હતો. તેના ચહેરામાં ઉદાસીનતા ભરી હતી.

"ઇંદુ, કેમ કાંઇ બોલતો નથી?" સુમને પૂછ્યું.

"બમસ્થો." ઇંદુએ વિચારવાનું ચાલુ રાખતાં ઉત્તર વાળ્યો.

"પણ કેમ કાંઇ બોલતો નથી?"

"બા, મને એમ થાય છે કે મારા બેના બે કાકા આવતા હશે?"

સુમને ઉત્તરમાં મૌન સેવ્યું. ત્યાં ઇંદુએ બીજો પ્રશ્ન છોડ્યો. "કાકા સાથે બોલતાં હું શરમાઇશ તો?"

"ગાંડા, આવું શું બોલે છે? તારા કાકા સાથે બોલતાં શરમ શાની?"

"પણ હું શરમાઉં તોય કાકા બોલાવશે ખરા?"

સુમને પૂરો જવાબ હા નહિ વાળ્યો હોય ત્યાં ટ્રેને યાર્ડમાં પગ દીધો. હું ઉતર્યો. અમે બધાં મળ્યાંહળ્યાં અને ઘેર ગયાં.

આ વાતને અઠવાડિયું વીતી ગયું. હું મારા વતનના આંબાવાડિયામાં ફરવા ગયો. ઇંદુ પણ સાથે હતો. સાંજ ઢળતી હતી અને સૂર્યનાં ગુલાબી કિરણો આંબાનાં પાંદડાં પર ભાત પાડી રહ્યાં હતાં. ઇંદુ મને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછી એક વર્ષમાં તેણે બાલમંદિરમાંથી શું મેળવ્યું હતું તેની ચકાસણી કાઢી રહ્યો હતો. ત્યાં ઇંદુએ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"કાકા, તમને એક વાત કહું?"

"કહેને." મેં ઉત્તર આપ્યો.

"પણ તમે જવાબ નહિ આપી શકો."

"કેમ?"

ઇંદુએ ઉત્તરમાં એક કાંકરો એક ઠૂંઠા ઝાડ પર ચોડી દીધો.

"કેમ હું જવાબ ન આપી શકું?" મેં ફરી પૂછ્યું.

"હું ગિજુભાઇને પૂછીશ. તે જવાબ આપશે."

"ગિજુભાઇને જવાબ દેતાં આવડે અને મને નહિ?"

"ના, એવું કાંઇ નહિ."

"ત્યારે?" મેં ઇંતેજારીથી પૂછ્યું.

"તમને જવાબ દેતાં આવડે તો ખરો; પણ કદાચ તમે આપો નહિ."

ઇંદુના આ જવાબે મને મૂઝવ્યો. હું જવાબ વાળું ત્યાં ઇંદુએ બીજો પ્રશ્ન પૂછી મારી મૂંઝવણ ટાળી.

"કાકા, ત્યારે કહું ?"

"કહેને ભાઇ."

"જવાબ દેશો ?"

"આવડશે તો દઇશ."

"ચોક્કસ જવાબ દેશોને ?" ઇંદુએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

"ચોક્કસ."

"હેં કાકા, ત્યારે તમે એના એ કાકા છો ?"

મને આ પ્રશ્ન વજ્રઘાત જેવો વસમો લાગ્યો. હાં કહેવાને બદલે મેં સામેથી પૂછ્યું: "તને કેમ લાગે છે ?"

"મને તો એમ લાગે છે કે તમે એ કાકા નથી."

"તને કેવી રીતે એમ લાગે છે ?"

"જુઓ કહું." કહેતાં તે વિચારમાં પડી ગયો. હું તેના ગમગીન ચહેરા તરફ જોઇ રહ્યો. થોડી વારે તેણે ચલાવ્યું. "ઓલ્યા કાકા હતાને, તે તમારા કરતાં...તમારા કરતાં પાતળા હતા, અને તમે તો જાડા છો."

જેલમાં મારું વજન છ સાત રતલ વધ્યું હતું. આ શંકામાં ઘણું વજૂદ હતું. મેં વિશેષ પૂછ્યું. "હં...પછી ?"

"ઓલ્યા કાકા હતાને, એ ઘણી વાર ફરવા લઇ જતા ને તમે તો ક્યાંક દિ' ફરવા લઇ જાઓ છો."

"હં...પછી ?"

"ઓલ્યા કાકા હતાને, એને મોઢે શીળીના ડાઘા વધારે હતા અને તમારે તો ઓછા છે."

"હં...પછી ?"

"પછી પછી શું કર્યા કરો છો ? આટલાં તો અંધાણ દીધાં. બીજાં કેટલાં દેવાં ?"

ઇંદુના જવાબમાં કંટાળો હતો.

આ વાત ઇંદુએ સુમનને કરી. સુમને તે જ કાકો છું એમ કહ્યું. મારી બાને પૂછ્યું. તેનાથી સંતોષ ન થયો એટલે મારાં ભાઇ ભાભીઓને પૂછ્યું. સૌએ એ વાત હસી કાઢી, અને હું તેનો તે જ કાકો છું તેમ કહ્યું.

ઇન્દુને હવે ખાત્રી થઇ ગઇ છે કે હું તે જ કાકો છું. છતાં તેના આંતર મનમાં આ શંકા હોય તો નવાઇ નહિ.

આપ ઉપલી પ્રશ્નોત્તરી માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોશો અને આ સંબંધમાં એ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોગ્ય ખુલાસો આપી મને ઉપકૃત કરશો.

ગૌ૦ કા૦

સુધારો

"આપણે પાપે"માં 'ગલિઆરા સ્મારક અંક'માં અમે "શ્રી. છગનલાલ વી. ગલિઆરાએ પોતાની હૈયાતીમાં" એમ લખ્યું છે તેને બદલે "શ્રી. છોટાલાલ વી. ગલિઆરાએ પોતાની હૈયાતીમાં" એમ સુધારીને વાંચશો. અમારી આ સરતચૂકને માટે વાંચકો દરગુજર કરશે. તંત્રીઓ

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

એમ . . . . કેમ થતું હશે ?

ચંદ્રભાગાબેનનાં પાડોશણ પદ્મમણિ ઘરમાંથી ટહૂકયાં: "એ રસલોચનભાઇ, બજારમાંથી જરાક શાક લાવી આપશો કે ?"

ગણિત ગણતો રસલોચન ઝડપ દઇને ઉઠ્યો ને બોલ્યોઃ "લાવી આપું. શું કામ નહિ ? આંજનું લેસન લગભગ પૂરૂં થઇ ગયું છે."

સાઇકલનું પંકચર બરાબર કરીને તે બજારે ઉપડ્યો. સાત આઠ મિનિટમાં શાક લઇ સીધો રસોડામાં કામ કરતાં પદ્મમણિબેન પાસે ગયો.

"રસલોચન, આજે શાક ખૂબ સરસ મળ્યું ! એકદમ સોંઘું ને વળી તાજું." પદ્મમણિબેને આનંદ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: "કયે દિવસે તું અચ્છું શાક લાવ્યો નથી ?"

ઉપલા શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ને ચટ કરેતો રસલોચન ગણિતના કાર્યમાં પુનઃ લાગી ગયો. ઝટપટ લેસન પૂરૂં કરી પુસ્તકો ગોઠવી બાગકામને માટે કચ્છ ભીડી બોદકામની સાથે બેલવા લાગ્યો.

ઘરમાંથી બાઇએ બૂમ પાડીઃ "અલ્યા રસલોચન, ઉભો થા. જા, કૃષ્ણકાન્તભાઇને ઘેર જઇને નર્મદાદેવીનાં કપડાં લઇ આવ. એમને આજે જ જરૂર પડશે."

રસલોચન કહેઃ "એ અત્યારે તો હું કંઇ જતો નથી. મોટાં બાને આજે કપડાંની જરૂર જ નથી. એ તો પાંચમને દિવસે જવાનાં છે. હજુ તો ચાર દિવસની વાર છે. સાંજે શાળાએથી પાછો ફરીશ ત્યારે લેતો આવીશ."

ચંદ્રભાગાબહેન ચીડાઇને ભભકયાં: "લાલ આંખ કરીને ન કહીએ ત્યાં સુધી તો તું માનવાનો જ નહિ, કેમ ?"

રસલોચનઃ "ના બા, એવું કયાં છે ? હું તો બધું જ માનું છું. પણ તમે મને નકામું નકામું કહેા છેા ત્યારે જ હું ના પાડું છું."

ચંદ્રભાગાબહેન કહેઃ "અમે કામ બતાવીએ એટલાં બધાં નકામાં કેમ ? ત્યારે તો કાંઇ પણ ભાઇશ્રીને કહેવાય જ નહિ, એમ ના ?"

રસલોચનઃ "ના ના, એવું નથી બા, પણ કોઇક કોઇક વાર તમે એવી રીતે કહેા છેા કે કામ કરવું ન ગમે."

ચંદ્રભાગાબહેનઃ "કયે દિવસે કહીએ ત્યારે તને કામ કરવું ગમે ?

રસલોચનઃ "રોજ રોજ કહેાને. કામ શા સારૂ ન કરૂં ? મને કયાં કાંઈ આળસ છે ?"

ચંદ્રભાગાબહેન કહેઃ "આળસ તો આખા ગામની ઉરાડી દે તેવો છું. એક ઘરના કામમાં જ વાંકાચૂંકા ચાલે છે. કલ્યાભેગું કામ તેં કોઇ દિવસ કર્યું છે ?"

રસલોચન કહેઃ "બા, એનો કાંઇ રોજનીશીમાં હિસાબ નોંધાય છે ? તમે ઘણી વાર કહેા છેા કે તરત જ કરૂં છું; ને ઘણી વાર કરવાનું મન હેાય છે છતાં નથી કરતો. કોણ જાણે કેમ એવું થઇ જાય છે !"

ચંદ્રભાગાબહેનઃ "એનું કારણ શું ?"

રસલોચન જરા વિચાર કરીને કહેઃ "કારણ તો કાંઇ સમજાતું નથી. ઘણી વાર હું એકલો પડું છું ત્યારે વિચાર કરૂં છું કે શા માટે મેં-

મારી બાનું કામ વહેલું ન કર્યું? હવેથી કોઇ દિવસ એમ ન કરવું. પણ જ્યારે તમે કંઇક એવી રીતે કહેા છેા, ત્યારે જ કામ કરવાનું મારૂં મન બગડી જાય છે."

ચંદ્રભાગાબહેનઃ "એમ? શું તને એમ થાય છે?"

રસલેાચનઃ "હા બા, જરૂર મને એમ જ થાય છે."

ચંદ્રભાગાબહેન વિચારમાં પડી મનમાં ગણગણ્યાંઃ "એમ તે વારૂ કેમ થતું હશે? આવા મારા ડાહ્યા રસલેાચનને મારૂં કામ કરતાં એમ કેમ થતું હશે?"

હું આ યા હેા ઉં તેા

હું જે આયા હેાઉં તેા પહેલું કામ તેા એ કરૂં કે બાળકેાને સંપૂર્ણપણે મારા હાથમાં રાખું. એમનાં માતપિતાને કહી દઉં કે હું જે કંઈ બાળકેા માટે કરૂં તેની વચમાં તમારે આવવું નહિ.

પહેલું કામ હું બાળકેાને સ્વાશ્રયી બનાવવાનું કરૂં. અત્યારની આયાએા બાળકેાને ખૂબ પરાધીન બનાવે છે. નાનું નાનું કામ આયાએા કરી આપતી હેાય એટલે બાળક મેાટું થાય છે ત્યાં સુધી પેાતાનું નાનું નાનું કામ હાથે આવડતું જ નથી. અને પછી બાળક બાળક મટી મેાટું થાય છે એટલે કેાઇ કરી પણ આપતું નથી, અને કહે છેઃ "આવડેા મેાટેા થયેા તેાયે એટલું આવડતું નથી?" પરિણામે બાળકને રડવું પડે છે.

એટલે પહેલેથી જ હું નાની નાની બાબતથી શરૂ કરૂં. જેમ કે પેાતાનાં પહેરણ અથવા ઝબલાનાં બટન પેાતાની મેળે બીડવાં, જેડા મેળાએ પહેરવા, ચડ્ડીની નાડી હાથે બાંધવી, આ બધું બાળકને કરી ન આપતાં એને શીખવું. આ બધું શીખવવા થેાડાં સાધનેા પણ વસાવી લઉં.

આજની આયાએા બાળકેાની શી મરજી છે તે જોયા વિના જ પેાતાને જે કરવું હેાય તે કરે છે. જેમ કે આયાને જલદી ચાલવું હેાય તેા કાં તેા એ બાળકેાને તેડી લે છે અને કાં તેા જલદી ચલાવે છે. પણ બાળકેાને ચાલવું છે કે તેડાવું છે તેનેા તેઓ વિચાર જ કરતી નથી.

બાળકેાને બગીચામાં ફરવા જવું હેાય અને આયાને જો કેાઈને ત્યાં અથવા બીજે કયાંઇ જવું હેાય તેા તેઓ બાળકેાનેા વિચાર ન કરતાં પેાતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે.

પણ જે હું આયા હેાઉં તેા બાળકેાની ગતિએ જ ચાલું. બાળકેાને જલદી ચલાવવાનેા પ્રયત્ન કરૂં જ નહિ. બાળકેાને એમની ગતિએ જ ચાલવા દઉં. બાળકેાને જ્યાં જવું હેાય ત્યાં જ લઇ જાઉં. તે વખતે હું મારા માટે ફરવા નથી નીકળતી પણ બાળકેા માટે નીકળું છું એવેા વિચાર કરીને જ ચાલું.

અત્યારની આયાએા એમ જ માને છે કે એમણે તેા માત્ર બાળકેાને રાખવાનાં જ છે. અને રાખવાં એટલે એનેા અર્થ એટલેા જ કે સારાં કપડાં પહેરાવી સારૂં માથું ઓળી બાળકેા સુંદર દેખાય એવી રીતે રાખવાં. પછી ભલેને

તે બાળકો બરાબ ગાળો દેતાં હોય કે મોટી મારામારી કરતાં હોય ! બરી રીતે રાખવાનો અર્થ એવો નથી જ કે બાળકોને શણગારી બેસાડી રાખવાં.

હું જો આયા હોઉં તો માત્ર કપડાં પહેરાવી શણગારી બાળકોને બેસાડી ન રાખું, પણ બાળકોનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ થાય એવાં કામો કરાવું. જેમ કે બાગની અંદર ગોડવું, પાણી પાવું, આ જાતનાં કામો બાળકોને બૂબ ગમે છે, અને તેઓ તે મજાથી કરે છે.

કેટલીક રમતો એવી છે કે જેની અંદર બાળકોની બુદ્ધિનો ઉપયોગ થઇ શકે. જેમ કે અંતકડી રમવાનું. ગામોની, માણસોની, પક્ષીઓની વગેરે નામોની પણ રમી શકાય. આની અંદર સહેજે બાળકની યાદશક્તિનો ઉપયોગ થઇ શકે. આ જાતનાં બીજાં ઘણાં કામો છે.

બાળકોનું ચારિત્ર્ય ઘડવું એ પણ અત્યારે તો આયાના જ હાથમાં છે. પણ અત્યારે એ કામ એક પણ આયા સંપૂર્ણપણે કરતી નથી. આયાઓને બાળકો શું કરે છે, કોની સાથે રમે છે, શું રમે છે એ જોવાની પરવા હોતી નથી. પરિણામે બાળકો ગાળો દેતાં, મારતાં અને બાઝાબાઝી કરતાં શીખે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો આયાઓ પોતે જ બાળકોને મારે છે અને ગાળો દે છે, અને એ રીતે પણ બાળકો આવું શીખે છે ! વળી બાળકો આયાઓથી એટલાં બ્હીતાં હોય છે કે માબાપને કહેવાની પણ હિંમત કરી શકતાં નથી !

પણ જો હું આયા હોઉં તો બાળકોનાં ચારિત્ર્યનું બૂબ ધ્યાન રાખું. નાનાં બાળકો બીજાનું સાંભળેલું એકદમ પકડી લે છે; એટલે જેવું વાતાવરણ તેવાં બાળકો થાય છે. એથી જો ઘર બહારનું વાતાવરણ સારું ન હોય તો ઘરની અંદર જ એ જાતનું વાતાવરણ રચવું જોઇએ કે જેથી બાળકોને બહાર જવાનું જ મન ન થાય; અને એ વાતાવરણ રચવું એ સહેલી વાત છે. નવા નવા કાર્યક્રમો ગોઠવવા જોઇએ. વાર્તાનો જલસો, સંગીતનો જલસો, વગેરે વગેરે.

આ બધું કરવું એ એક સુંદર અને સંપૂર્ણ આયાની ફરજ છે.

સુ૦

:: :: એક પરિચય :: ::

આ અંકમાં ભાઇ શેખે જે ગણિતપ્રવેશ પેટી યોજેલી છે તેની જાહેરાત વાંચકો જોશે.

આ યોજના શેખે પોતે પોતાનાં બાળકો ઉપર કરેલા અખતરાના અનુભવને પરિણામે રચેલી છે. તેમાં તેમનું નૈસર્ગિક બુદ્ધિબળ દેખાઇ આવે છે.

આ યોજના બીજી ઘણી યોજનાઓને મુકાબલે બાળકોને ગણિતશિક્ષણના પ્રવેશમાં સરળતા કરી આપે તેવી હોઇ દરેક શિક્ષકે અમલમાં મૂકવા જેવી છે. ગણિતશિક્ષણ સહેલું કરવાની ઇચ્છાવાળો પ્રત્યેક શિક્ષક આ યોજનાને એક વાર અમલમાં મૂકી જોશે.

અમે આવી યોજનાને સહર્ષ વધાવીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે ભાઇ શેખ ગણિતના વિષયમાં પોતાની શોધખોળ આગળ વધારશે.

તંત્રીઓ.

બાલજીવનની કરુણતા

દશ્ય પાંચમું

સરલા મોટા કુટુંબની દીકરી. કુટુંબ જેમ પૈસેટકે મોટું ગણાય તેમ વિદ્યાભ્યાસમાં પણ આગળ પડતું. સરલાની બા, માશી, ફઇ બધાં ભણેલાં ગણેલાં. તેના પિતા, કાકા વગેરે બધા વિલાયત જઇને ડિગ્રી મેળવીને આવેલા અને અહીં મોટી મોટી નોકરીઓ કરનારા. અર્થાત્ સરલાને માથે કુટુંબની મોટાઇ જાળવવાની મહાન્ ફરજ તે જન્મી તે દિવસથી આવી પડી. તેનાં માબાપની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેણે પાર પાડવી જ જોઇએ. માબાપની તેને માટેની આકાંક્ષા પણ અત્યંત ઉંચી. સરલાએ જલદી જલદી ભણવું; ખૂબ નાની ઉંમરે તેણે પરીક્ષાઓ પાસ કરવી અને ખૂબ હોશિયારમાં ગણાવું. ફલાણા ફલાણાની દીકરી તો ભારે હોશિયાર એમ કહેવરાવવું. તેને માટે તેના પર અત્યંત વહાલ રાખનાર તેનાં વહાલાં માબાપે એટલી ઉચ્ચ આકાંક્ષા રાખી તો તેણે શું તેમને નિરાશ કરવાં? કૃતઘ્ની અને બેપરવા થઇ તેમનાં સ્વપ્નાં તોડી નાખવાં? જેમણે જન્મ આપી પ્રેમથી સંભાળી મોટી કરી તેમને શું તેને માટે આટલી આશા રાખવાનો પણ હક્ક ન હોય? નહિ. સરલા એવી છોકરી ન હતી કે માબાપોને નિરાશ કરે. તેણે પણ માબાપોની પોતા માટેની આશાઓ પૂર્ણ કરવા કમર કસી. અથવા ખરું તો તેને કોઇ બાબતની ખબર પડે તે પહેલાં જ તે તે માર્ગે ચડી હતી.

બાર વર્ષની સરલા સવારે વહેલી ઉઠે છે. શાળાનો અભ્યાસ કરે છે; શબ્દાર્થ ગોખે છે. દાખલાઓ ગણે છે; ઇતિહાસ ભૂગોળ મોઢે કરે છે. આઠ વાગે માસ્તર આવે છે તેની પાસે સંસ્કૃત કરે છે, બીજગણિત ને ભૂમિતિ કરે છે. દસ વાગે જમીને નિશાળે પહોંચે છે. સાંજે પાંચ વાગે નિશાળેથી પાછી ફરે છે. નિશાળનો ઘંટ થાય ને તરત નીકળે તો ઘરે આવીને થોડું ખાઇને પાણી પીવાનો વખત રહે છે; પણ જો ત્યાં જરા વાર રોકાણી તો તો ઘરે આવીને સીધું જ માસ્તર પાસે બેસવું પડે છે. બીજા દિવસ માટે આપેલા પાઠો માસ્તર કરાવી લે છે. તે ઉપરાંત સાયન્સ શીખવાનું હોય છે. માસ્તર સાત વાગે જાય છે, ને સાતથી આઠ સંગીત શિક્ષક આવે છે. તેની પાસે સતાર શીખવાનો હોય છે. તે ઉપરાંત એકાંતરે સવારના પહોરમાં સાતથી આઠ સુધી ચિત્રશિક્ષક આવે છે, તેની પાસે ચિત્રકામ શીખવાનું હોય છે. પછી શનિવાર રવિવારે ફ્રેન્સી શિવણ શીખવવા માટે એક પારસી શિક્ષિકા આવે છે. અઠવાડિયામાં કરી રાખવાનું શિવણ આપતી જાય છે.

આ રીતે સરલાનો અભ્યાસ ધમધોકાર ચાલી રહ્યો છે. તેનાં માતપિતા મનમાં સંતોષ પામે છે કે તેઓ દીકરી માટે કેટલું બધું ખર્ચે છે! કેટલી બધી કાળજી રાખે છે! હિંદુઓ દીકરાના શિક્ષણ તરફ ધ્યાન આપે છે ને દીકરીનું શિક્ષણ તો તદ્દન વિસારી મૂકે છે; પણ સરલાનાં માતપિતા સુધરેલાં, નવા વિચારનાં, નવા જમાનાનાં છે; તેમને તો સરલા

માટે કેટલી બધી મહત્ત્વાકાંક્ષા છે? તેઓ સમાજમાં જાય છે ને કોઇ તેમને પૂછે છે ત્યારે સરલા હમણાં અંગ્રેજી છઠ્ઠીમાં જશે ને તેર વર્ષની ઉંમરે તે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપશે એમ કહેતાં તેમને કેટલો આનંદ થાય છે? અભિમાન યુક્ત હર્ષથી કહેતાં તેમની છાતી વેંત વેંત ફૂલાય છે. ને તેમની સરલા કાંઈ થોડી જ એકલું નિશાળિયું ભણતર ભણે છે? તે તો ઘરે સતાર, ચિત્રકામ ને શિવણ પણ કરે છે. અને આવતા વર્ષથી તેને તેના પિતા ઘોડે બેસતાં શિખવવાના છે. સૌ કબૂલ કરતાં કે સરલાનું શિક્ષણ તો બહુ ભારે! તેનાં માબાપોએ તેના શિક્ષણ તરફ બહુ જ ધ્યાન આપ્યું છે! જરૂર સરલા તો કોઇ અદ્વિતીય સ્ત્રી થવાની છે! સૌ એકમત થઇ ડોકું ધુણાવતાં અને સરલાનાં માતપિતા કૃતકૃત્ય થતાં.

મુંબઈ ઇલાકાની ગવર્મેન્ટ ટેકસ્ટ બુક કમીટી તરફથી મંજૂર થયેલ અને બાલમંદિરના સંચાલકો અને અગ્રગણ્ય કેળવણીકારો તરફથી સ્વીકારાયેલ

ગણિત શીખવવાની નવી યોજના

ગણિત પ્રવેશ પુસ્તક ૧ લું

કિંમત ૦–૨–૬

શિક્ષક આવૃત્તિ ૦–૬–૦

અને તેને લગતાં સાહિત્યોની

ગણિત પ્રવેશ પેટી

લોખંડની પેટીઃ કિંમત ૫–૦–૦

[જેમાં ૬ રંગીન નકશા, ૬૦૦ સુંદર રંગીન તખતીઓ અને ૧૧ લાકડાની સ્લેટો વગેરે વિવિધ સાહિત્યોનો સમાવેશ થાય છે.]

આ યોજના ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને અંગ્રેજી એ ચારે ભાષાઓમાં પ્રગટ થઇ છે. ગણિત જેવો અઘરો વિષય બાળકોને શીખવવામાં આ યોજનાએ ઘણી સફળતા મેળવી છે. લખોઃ

ગણિત પ્રવેશ ઓફિસ
શેખ બ્રધર્સ : : : રાજકોટ

સરલાને સાંજે બરાબર ભૂખ લાગતી નથી. નહિ, ભૂખ તો લાગે છે પણ ખાવા બેસે કે મોઢામાંથી કોળિયો જાણે પાછો ફરે છે. બપોરના જમણ વખતે તેને નિરાંતે ખાવાનો વખત જ હોતો નથી. સવારે દૂધ પીવું જોઇએ એવો તેની બાનો સખ્ત હુકમ હોય છે માટે જેમતેમ દૂધ ગળા હેઠે ઉતારે છે. રસોયણને દયા આવે છે એટલે તે પાછળથી થોડી ચાહ તેને આપે છે. આખા દિવસમાં બહુ જ ભાવથી તે કાંઇ પણ ખાતી પીતી હોય તો તે રસોયણે આપેલી છાની ચાહ. આ ચાહ વગર તેને માસ્તર પાસે બેસવાની શક્તિ જ નથી આવતી.

સરલા દિવસે દિવસે ફિક્કી દેખાય છે. તેને કાંઇ કાંઇ વાર ચક્કર આવે છે. કોઇ વાર હિસ્ટેરિયાની ફીટ પણ આવી જાય છે. આખા દિવસના અભ્યાસના કાર્યક્રમ સાથે હવે એક દવા પીવાનો નવો કાર્યક્રમ ઉમેરાય છે. સવારે કોડલિવર ઓઇલ લેતી વખતે રોજ તેની આંખમાંથી બે આંસુનાં ટીપાં તો પડે જ છે. તે ઉપરાંત દૂધનો એક વખત વધ્યો છે. તે વખતે પણ તે રોવા જેવી થઇ જાય છે. દિવસમાં ત્રણ વાર એક જાતની દવા, બે વાર ટોનિક, રાતે સૂતી વખતે એક ગોળી વગેરે દવાનું ભરચક વખતપત્રક અભ્યાસની સાથે

સાથે ચાલ્યા કરે છે. તેને મન બન્ને વખત-પત્રકા સરખાં જ રસિક છે!

સરલા ખૂબ ભણે છે! સરલા અદ્વિતીય થાય છે! સરલાનાં માતાપિતા હર્ષથી ફૂલાય છે. સરલા તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરશે.

તા.

બા ળ ક ની હોં શ

કાશીબેનઃ "જય જય, ગિજુભાઇ."

ગિજુભાઇઃ "ઓહોહો, જય જય, જય જય. ઘણા દિવસે–નહિ ઘણાં વર્ષે મળ્યાં. સરલા મજામાં?"

કાશીબેનઃ "હા જી. હું તો બહારગામ હતી, તે નહોતી આવી શકી આપની આગળ. સરલા તો મજામાં છે."

ગિજુભાઇઃ "કેમ! હવે કાંઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે નહિ? તમે અહીં હતાં ત્યારે તો વારંવાર કાંઇ ને કાંઇ લાવતાં હતાં."

કાશીબેનઃ "પ્રશ્નો તો ઘણા થયા જ કરે છે. પોતાને બરાબર સમજાતું ન હોય એટલે 'આનું શું કરવું?' એમ તો થયા જ કરે છે. તમારા જેવું કહેનાર હોય તો વળી જઇને પૂછીએ. ત્યાં કોઇ હતું નહિ એટલે શું કરીએ? પોતાની મેળે જ નક્કી કરી લેવાનું."

ગિજુભાઇઃ "હા. એ તો એમ જ કરતાં શીખવું જોઇએ. હું પણ શું કરું છું? પોતે વિચાર કરીએ એટલે ઉકેલ સૂઝે."

કાશીબેનઃ "ના. પણ તમારી બુદ્ધિ ને અનુભવ કાંઈ અમારામાં હોય? આ હમણાં જ, ગયા અઠવાડિયામાં જ પ્રશ્ન થઇ આવ્યો કે 'શું કરવું?' સરલાને ઘરેણાંની ખૂબ હોંશ છે એટલે હમણાં થોડાં ઘડાવી આપ્યાં. પણ મનમાં રહી ગયું કે કર્યું તે બરાબર કર્યું કે નહિ?"

ગિજુભાઇઃ "ઠીક કર્યું. સરલા ભલે પહેરતી ઘરેણાં ચાર દિ'."

કાશીબેનઃ "ના, એમ નહિ. ઘરેણાં પહેરે એ તો ઠીક. ઘરેણાંની હોંશ તો જાણે નાનપણમાં હોય; સૌને હોય છે. પણ તેની સાથે એક બે બાબતો તેનામાં દેખાય છે તે મને ગમતી નથી."

ગિજુભાઇઃ "એ વળી શું?"

કાશીબેનઃ "પહેલાં તો એમ થયું કે અહીં બાલમંદિરમાં તો ઘરેણાં પહેરવાની 'ના' જ હતી ને તેનું પણ તે તરફ બહુ ધ્યાન ન હતું. હવે મોટી થઇ એટલે, કે પછી અમે જામનગર ગયાં ત્યાંના વાતાવરણની અસર થઇ એટલે, પણ ત્યાં તેને 'મારે આમ જોઇએ ને તેમ જોઇએ.' બહુ થવા લાગ્યું."

ગિજુભાઇઃ "ત્યારે તમે શું 'ના' પાડી?"

કાશીબેનઃ "ના. ચોખ્ખી 'ના' તો નહોતી પાડી પણ થોડું થોડું સમજાવતી ખરી. ઘડીક સમજે પણ ખરી; પણ જરાક બીજી છોકરીઓને પહેરતાં જુએ કે પાછી એની એ. જાણે તેને કાંઇ ઓછું આવતું હોય! છોકરીઓમાં રમવા જતી ત્યારે પણ એમ જ બોટું લગાડીને પાછી આવતી, ને છેલ્લે છેલ્લે તો જતી જ નહિ. મને લાગ્યું લાવને બે બંગડીઓ ને એકાદ ગળાનું

કાંઈક કરાવી દઉં. અને ગયા અઠવાડિયામાં ઘડાવી દીધું."

ગિજુભાઇ: "પછી શું રહ્યું? પ્રશ્નનો ઉકેલ તો આવી ગયો કે નહિ?"

કાશીબેન: "ના. ઘડાવી દીધા પછી જ તો ખરો પ્રશ્ન ઉભો થયો. અત્યાર સુધી તેનામાં ન હતું કે પછી મારું ધ્યાન ન ગયું હોય, અમે તેમ; પણ ઘરેણાં પહેરે છે ને એવાં નખરાં કરે છે કે આપણને પણ થાય કે આ શું? આમ હાથ કરે, આમ ડોક કરે, અરીસામાં જોયા કરે ને હાથ સામે જોયા કરે; સારાં સારાં કપડાં પહેરીને ફરવા ઇચ્છા કરે. એટલે આપણને થાય કે આ ઘરેણાંના રૂપમાં આપણે એને શું આપ્યું હશે? મને સહેજે પ્રશ્ન થઈ પડ્યો કે મેં ઘરેણાં ઘડાવી આપ્યાં તે બરાબર કર્યું કે ન કર્યું? તમે કહેશો વળી કાશીબેન કાંઈક લાવ્યાં. પણ કહો, આવાં નખરાં કરે એ કાંઇ સારૂં?"

ગિજુભાઇ: "કાશીબેન ખરાં. લાવ્યાં ખરાં પ્રશ્ન. બોલો, સરલા કેટલા વર્ષની થઇ?"

કાશીબેન: "હમણાં જ અગિયારમું પૂરું થઇને બારમું બેઠું."

ગિજુભાઇ: "બરાબર. ત્યારે હવે આવા પ્રશ્નો તમારી નજરે આવવાના જ. તે નાની હતી ત્યારે આવા લટકાચાળા કરતી કે નહિ?"

કાશીબેન: "કરતી તો ખરી. પણ તે વખતે તે આંખને ખરાબ લાગતું ન હતું. હવે આ ઉંમરે સારૂં લાગતું નથી. ને બીજું, હવે તેનાં લટકાં પણ જરા જુદી જાતનાં થયાં છે. તે વખતે તો જાણે કોઈના ચાળા પાડી બતાવતી હોય એવું લાગતું, ને હવે તો જાણે પોતે જ હોંશથી એવું કરતી હોય એમ લાગે છે. તે વખતે તો જોઇને હસવું આવતું ને હવે કોણ જાણે કેમ, નથી ગમતું."

ગિજુભાઇ: "હવે વાત એમ છે કે સરલા આસ્તે આસ્તે બાલ્યાવસ્થામાંથી કિશોરાવસ્થામાં જાય છે. તેથી હવે તેનાં લટકાં તમને બાળપણના ચાળા જેવાં લાગતાં નથી પણ કોઇ યુવતીનાં સહજ કરેલાં લટકાં જેવાં લાંગે છે, એમ જ ને? ને તે તમને ગમતું નથી, ખરૂં ને?"

કાશીબેન: "હા, એમ જ. અને ખાસ પ્રશ્ન તો મને એ થાય છે કે તેને ઘરેણાં ઘડાવી આપ્યાં ત્યારથી તે પોતાના હાથ તરફ ને પોતાનાં અંગ તરફ બહુ જ જોવા લાગી છે. એટલે આ ઘરેણાં તો બહુ ખરાબ ગણાય. અત્યાર સુધી, સૌ પહેરે છે એટલે ભલે આપણી છોકરી પણ પહેરે એમ મને થતું. પણ ઘરેણાંની છોકરી ઉપર આ જાતની કોઇ અસર થતી હશે એની મને જરાયે કલ્પના નહિ."

ગિજુભાઇ: "કેમ? તમેય તે ઉંમરનાં હશો ને ઘરેણાં કપડાં પહેરતાં હશો ત્યારે કેવું લાગતું હતું તે યાદ કરી શકો છો?"

કાશીબેન: "ના જી. મને તો નાની હતી ત્યારે પરણાવી દીધેલી. ને અમુક ઘરેણાં તો નાનપણથી પહેરેતી જ આવેલી. બીજું આ ઉંમરે તો સાસરે રહેવાનું. એટલે આની જેમ છૂટથી અરીસામાં જોવાનું ને વાળ ઓળવાનું કે કોઇ જાતનું કાંઇ શક્યું જ ન હતું. એટલે આવું કાંઇ જ મને યાદ આવતું નથી."

ગિજુભાઇ: "ખરૂં છે. પહેલાંની છોકરીઓને જુવાની ક્યારે આવી ને ક્યારે ગઇ એની કશી ખબર પડવાને અવકાશ જ ન હતો. ભરજુવાનીમાં આવે તે પહેલાં તો તે એક બે છોકરાંની મા થઇ પડતી. અને હવે તમે છોકરીઓને છૂટથી

ભણાવો છો, છોકરાની જેમ છૂટમાં ઉછેરો છો અને આવા પ્રશ્નો તમારી આગળ આવે છે. એટલે કે તમે તેને મોટી થતી ભાળો છો. તેનો બાલ્યાવસ્થા કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ વગેરે બધું હવે તમે નિહાળી શકો છો. પહેલાં, થોડો વખત બાળપણ ને પછી અકાળે વાર્ધક્ય એ બે જ અવસ્થા દેખાતી હતી. સરલાનાં આ લટકાંચાળા તેનાં યુવાવસ્થામાં પ્રવેશકાળનાં સહજ એવાં લક્ષણો છે. ઘરેણાં વગેરેથી તેને જરા ઉત્તેજન મળ્યું તેથી તમે ઘરેણાં પહેરાવ્યાં એટલે તે લક્ષણો દેખાયાં."

કાશીબેનઃ "પણ એ સારું કે ખરાબ? અમારી આંખે એ ખરાબ લાગે છે."

ગિજુભાઈઃ "જેટલી હદ સુધી તે સ્વાભાવિક છે તેટલી હદ સુધી તે સારું નથી ને ખરાબ પણ નથી. તેને તમે સહજ અથવા કુદરતની લીલા કહી શકો. ગુલાબને કળી બેસે છે તે સારી કે ખરાબ?"

કાશીબેનઃ "ના. એમ તો જુવાનીમાં પ્રવેશ કરે તેને કાંઇ ના પડાય? તે તો કુદરતી કહેવાય. પરંતુ આવા ચાળા કાંઇ સારા કહેવાય?"

ગિજુભાઇઃ "તે મેં કહ્યું ને? તેમાંથી કેટલુંએક સ્વાભાવિક છે. પોતાના અંગ તરફ ધ્યાન જવું, સુંદર દેખાવાની ઇચ્છા થવી, જાતને જુદી જુદી રીતે શણગારવાનું મન થવું, હલનચલનમાં એક જાતનું લાલિત્ય આવવું એ બધું સહજ છે. રૂપ, સ્પર્શ, ધ્વનિ, વાસ, સ્વાદ વગેરે બધી જ જાતનું સૌંદર્ય ગમવું એ પણ સહજ છે. તેથી જ આ ઉંમર કલાનો વિકાસ કરવા માટે ઉતમ છે. બહુ એટલે વધારે પડતી એ જ રસ્તે ન ચડે એટલું જોવું. બાકી થોડો કપડાં ઘરેણાંનો શોખ કરી લે, તો ભલે કરતી. એ ઉંમરે જરા ટાપટીપ છોકરાંઓને ગમે છે."

કાશીબેનઃ "પણ બરું કહું? વારે વારે અરીસામાં મોઢું જોવું, વાળ સરખા કર્યા કરવા, હાથ સામે જોયા કરવું, વગેરે બધું અમારી જૂની આંખે સારું નથી લાગતું. આપણા જોવાની છોકરીઓને આવું ન શોભે. તો તેને એમ કહેવું કે ન કહેવું એ મને પ્રશ્ન થઇ પડે છે."

ગિજુભાઇઃ "કહેવું પણ બરું. પણ બધી સ્ત્રીઓ કરે છે તેમ કારણ આપ્યા વગર વઢવું નહિ, તેમજ તેના તેમ કરવામાં વધારે પડતો ખરાબ અર્થ પણ મૂકવો નહિ. કપડાં ઘરેણાં અને એકંદર વર્તનમાં સુરુચિ કેળવે તે તરફ ધ્યાન ખેંચો તો કશું ખોટું નથી. પણ આનો મુખ્ય ઉપાય તો તે વસ્તુ ઉપર વિશેષ વિચાર કે ધ્યાન રહેવા કરતાં મન બીજા અધિક તંદુરસ્ત વિષયો તરફ વળે અને તેમાં પરોવાયેલું રહે તેમ કરવું એ છે. કપડાં ઘરેણાંનો વધારે પડતો શોખ મારે મન અંદરનું પોલાપણું બતાવે છે. મનને વિચારવાનું, જાણવાનું, કરવાનું કશું કાંઈ ન હોય એટલે તે આવાં ફોતરાં ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. તેને ખૂબ સારો વ્યવસાય આપો; વાંચવાનું, લખવાનું, ચીતરવાનું, ગાવાનું જે ગમે તે ખૂબ મહેનતથી કરવા દો; વિચારને ચલન મળે એવી વાતો તેની સાથે કરો, એટલે તે પણ વિચાર કરતી થશે. તેને દુનિયામાં સાત્ત્વિક આનંદો કયાં કયાં રહેલા છે તેનો ખૂબ આસ્વાદ લેવા દો. સાથે સાથે દુનિયામાં કેટલું દુઃખ છે, માણસો હાથે કરીને

કેટલા દુઃખી થાય છે, એકના સ્વાર્થને કારણે બીજાં કેટલાં બધાં પીડાય છે, વગેરે દુનિયાની જ વસ્તુસ્થિતિ તરફ ધ્યાન જવા દો; તેનો ઘરેણાંનો શોખ એની મેળે ઘટશે. કુદરતી રીતે અમુક જાતની ટાપટીપ વગેરે આ ઉંમરે આવે છે તેની સામે વાંધો ન લઈએ. પરંતુ છોકરીઓને ખરી રીતે તો માતાઓ જ ઘરેણાં ને જાત-જાતની ફેશનનાં કપડાં પહેરાવી ઢીંગલી જેવી બનાવી દે છે તેની સામે તો મારો સખ્ત વાંધો છે. મારૂં કહેવું એમ નથી કે તેઓ સોગિયાં બની અકાળે વિરક્ત બને. પણ તેને જેટલું મહત્ત્વ ઘટે તેના કરતાં વધારે પડતું આપવું નહિ. બન્ને બાજુએ વધારે પડતું ન જવું. તમારા જેવાંએ એ સારૂં નથી દેખાતું એમ કહીને તેની હોંશ દબાવીને તેને નુકસાન કરી ન બેસવું; તેમ હોંશ પૂરવવા ખાતર આખો વખત તેમાં જ મચી રહે એવું વાતાવરણ ઉભું કરી તેને ઢીંગલી બનવાને પંથે પણ ન ચડાવવી; સમજ્યાં કે?"

કાશીબેનઃ "એ તો સમજ્યું. પણ..."

ગિજુભાઇઃ "કેમ? પણ...શું છે વળી?"

કાશીબેનઃ "હજી થોડું છે. પરંતુ હવે મને મોડું થાય છે એટલે બે ત્રણ દિવસ પછી ફરીથી આવીશ ત્યારે કહીશ. આ બાબતમાં તમે કહ્યું તેના પર પણ જરા વિચાર કરવો પડશે. તમે કહો છો ત્યારે બરાબર લાગે છે. પણ વખત આવ્યે તિરસ્કાર બતાવ્યા વગર રહેવાતું નથી. મનમાં બીક જ લાગે છે."

ગિજુભાઇઃ "અરે, બીક શાની વળી? સરલા માટે કાંઇ બીક રાખશો નહિ, સમજ્યાં ને?" તા.

રંગમતીને કાંઠે

(ગયા અંકથી ચાલુ)

"એક વાર...."

જ્યાં બાપાજી વાર્તાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં તો નીચેથી છેલશંકરભાઇનો અવાજ આવ્યોઃ "કેમ મુકુટરામભાઈ, છો કે?"

અવાજ સાથે જ છેલશંકર હાથમાં લાકડીના ધોકા સાથે ઉપર આવ્યા, અને પળવારમાં તો ચંપાની બા રસોઈ કરતાં હતાં અને મુકુટરામ બાળકોને વાર્તા કહેવાની શરૂઆત કરતા હતા ત્યાં રસોડામાં આવીને ઉભા.

છોકરાં સામેથી નજર ઉંચકી છેલ-શંકરભાઈ સામે માંડી મુકુટરામભાઇએ સહેજે આવકાર આપ્યો અને બોલ્યાઃ "આવો બેસો છેલભાઈ, અત્યારે કયાંથી? સવારે તો આવીને મળી ગયા હતા."

છોકરાંઓની વાર્તા સાંભળવાની આતુરતા એકાએક થંભી ગઈ. હવે વાર્તા કહેવાશે કે નહિ તેની તેમને ચિંતા અને ભય બન્ને થયાં. બાને આ વિક્ષેપથી જરાક સારૂં લાગ્યું નહિ. બાએ મુકુટરામના આવકારમાં આવકાર મેળવીને રસોઇ ચાલુ રાખી હતી, તે ઉપરથી તેનો મનો-ભાવ જણાતો હતો.

છેલભાઈએ કહ્યું: "હા, સવારે તો મળી ગયો હતો. પણ મને થયું કે જરાક કામ છે અને તે પણ તત્કાળનું, એટલે તમને મળી આવું. પેલા કેસમાં સંભળાય છે કે ન્યાયાધીશ સાહેબનું વલણ...."

વચ્ચેથી જ મુકુટરામ બોલી ઉઠ્યા: "હવે જવા દોને ભાઇ! અત્યારે આ છોકરાંઓને વાર્તા કહેવા બેઠો છું ત્યાં વળી એ વાત ક્યાં લાવ્યા? દિવસ આખો તો વકીલાતનું કૂટીએ જ છીએને! આજે મેં આ છોકરાંઓને વાર્તા કહેવાનું વચન આપ્યું છે. કાલે સવારે...."

અધીરાઇથી અને જરા નારાજી બતાવતા છેલભાઈ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા: "એમ બંબર હોત તો ફોકટનો ધક્કો ન બાત. હું તો આપણા અસીલના હિત માટે આવ્યો છું. અને મારેય કયાં છોકરાં...."

મુકુટરામ છેલભાઇને માઠું લાગતું જોઈ શકયા. તેઓ બહારથી આવનારને નારાજ કરતાં પોતે જ દૂભાયા અને માફી માગતા હોય તેવી રીતે છોકરાંઓને પ્રેમભરી દ્રષ્ટિએ કહ્યું: "બેટાઓ, આપણી વાર્તા આપણે કાલે કહીશું. આજ છેલભાઇ આવ્યા છે તે."

છોકરાંઓ બાપુજીની સામે જોઈ રહ્યાં. તિરસ્કારનાં નહિ પણ નિરાશાનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો તેમના મ્હોં પર હતાં. તેઓએ છેલભાઈ સામે સહેજ અનાદરથી જોયું અને તરત જ માની પ્રેમભીની આંખ સાથે આંખ મેળવી.

મુકુટરામ અને છેલભાઈ ઓફિસના ઓરડામાં ગયા અને છોકરાંઓ મા પાસે નિરાશ બની બેઠાં. મા મૂંગી મૂંગી લાગણીભરી આંખોથી બાળકો સામે જોઈ રહી હતી, અને રંગમાં ભંગ પડ્યો તે માટે હિજરાઈ રહી હતી. તેના હાથ ઢીલા પડ્યા હતા; અને તેથી તપેલી ચૂલા ઉપર ચઢાવતાં સહેજ લપસી અને તેમાંથી થોડું પાણી ચૂલામાં ઢોળાયું.

જરા લાંબી શાંતિ પછી ચંપાએ કહ્યું: "બા, કેમ મૂંગી થઇ ગઇ?"

બા કંઇ બોલી નહિ.

ચંપક બોલ્યો: "અહા, વાર્તા કેવી સરસ થાત! પણ બાપુજીએ ન કીધી."

નટુ કહે: "બાપુજીએ ન કીધી એમ નહિ, છેલકાકાએ કહેવા ન દીધી."

નંદુ છેડાતી બોલી: "મને છેલકાકા કોઇ દિ' ગમતા નથી. બાપુજી પાસે આવે છે જ શું કામ?"

નટુ કહે: "બરાબર છે. કાલે હું ઘરની ભીંતે લખવાનો છું કે છેલકાકાએ અહીં આવવું નહિ. આપણી વાર્તામાં ભંગ પાડે એવા કાકાનું આપણે કામ નથી."

ચંપાએ કહ્યું: "એ તો બાપુજી પાસે છેલકાકાને કામ હોય એટલે આવે જ ને! એમાં છેલકાકાનો વાંક શો?"

નટુ વધારે છેડાયો: "પણ એને કામ જ શું કામ હોવું જોઈએ?"

ચંપા કહે: "એ તો બાપુજી અને છેલભાઇ વકીલ છે એટલે બન્ને એકબીજાને ત્યાં આવે જ ને!"

ચંપક વચ્ચે બોલ્યો: "તો બાપુજી ભલે એનેં ત્યાં જાય. આપણે ત્યાં છેલકાકા નહિ."

ચંપા હસી: "એટલે છેલકાકાનાં છોકરાંને ભલે ગરબડ થાય; તમને નહિ."

નટુએ આંખો ચમકાવી: "પણ છેલકાકા એનાં છોકરાંને વાર્તા કહેતા હશે ત્યારે ના? એને વાર્તા જ નહિ આવડતી હોય. અને એ બધું ગમે તેમ હોય; હું તો કહું છું કે બાપુજીએ વકીલાત જ શું કામ કરવી? વકીલ હશે તો છેલકાકા આવશે ના?'

બા છોકરાંની વાતો સાંભળતી સાંભળતી રસોઈ કરતી હતી. મનમાંથી કંઈ કંઈ વિચારો પસાર થતા હતા.

એટલામાં મુકુટરામ બોંબારા મારતા અંદર આવ્યા અને કહ્યું: "જુઓ, આ છોકરાંઓને જમાડી દેજો. મારે જરા છેલભાઈ સાથે બહાર જવાનું છે. અને મોડું થાય તો તમે પણ જમી લેજો. વખતે હું છેલભાઇને ત્યાં જમી લઇશ."

છોકરાંઓ બાપુ સામે આશ્ચર્ય અને ખેદથી જોઇ રહ્યાં હતાં, એટલામાં મુકુટરામે તેમના સામે જોઈને ઉમેર્યું: "બેટાઓ, જમીને સૂઇ જજો હું. આપણે કાલે વાર્તા કરીશું."

છોકરાંઓ કંઈ બોલે તે પહેલાં તો તેઓ રસોડામાંથી નીકળી ગયા અને એક ક્ષણમાં તો છેલભાઇ અને મુકુટરામનાં પગલાં દાદર ઉપરથી નીચે જતાં સંભળાયાં.

છોકરાંઓ છેક હતાશ થઇ ગયાં હતાં. બાને પણ કંઇક લાગી આવેલું: કંઈ બહુ વાતો કર્યા વિના બધું પીરસાયું અને સહુએ જમવાનું પતાવ્યું. કોઈનામાં વિનોદ કરવાનો કે વાર્તા કરવાનો કે ગુસ્સે થવાનો ઉત્સાહ રહ્યો ન હતો. સહુ પોતપોતાના મનમાં કંઈક ગણગણતાં પથારીમાં પડ્યાં અને બા મુકુટરામની રાહ જોતાં 'માતા પિતાનું કર્તવ્ય' નામની ચોપડી વાંચતાં બેઠાં. આ ચોપડી મુકુટરામે બાસ તેમને વાંચવા માટે લાવી આપી હતી. વકીલના ઘરના સુંદર ફરનીચર વચ્ચે અને વીજળીના દીવા પાસે બેસીને વાંચતી મણિગૌરીને આજે વાચનમાં બહુ રસ પડતો ન હતો. ત વારે વારે વાચતાં વાંચતાં ઉભી થતી હતી અને વાર્તા સાંભળવા ન મળવાથી નિરાશ થયેલાં બાળકોનાં ઊંઘમાં પણ પડી ગયેલાં મોઢાં ઉપર પ્રેમભર્યો હાથ ફેરવતી હતી, અને ઉના નિસાસા મૂકતી હતી. [આગળ ચાલુ]

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીજ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૮૯

અંક ૪ થો
જ્યેષ્ઠ

: તંત્રીઓ :
ગિજુભાઇ
તારાબેન

બાળકોને અંદર અંદર ચાહવા દો. તમે તેમની નિર્દોષ રમતો વચ્ચે ના આવો. તેમનામાં તમારા દોષો ના આરોપો. તમે જાણતા નથી કે તમે બાળકોની પણ અદેખાઈ કરી શકો છો. તમને ખબર નથી કે તેમનો નિર્દોષ આનંદ તમે સહી શકતા નથી. તમને કલ્પના પણ નહિ હોય કે તમારા દોષો તેમનામાં આરોપ્યા વિના તમને સંતોષ થતો નથી.

બાળકોનો અવિશ્વાસ

એક બે વર્ષની ચાલાક છોકરી હતી. તે પોતાના માબાપ સાથે એક વાર એક જગ્યાએ ગએલી. ત્યાં તેને આલુ બદામ વગેરે ખાવાનું આપવામાં આવ્યું. તેમાંથી થોડું તેણે ખાધું ને બાકીનું રાખી મૂકવાની તેની ઇચ્છા હતી. તેણે તેની બા પાસેથી તેનું પડીકું વળાવી લીધું ને હાથમાં રાખ્યું. એટલામાં તેના દોસ્તોએ તેને રમવા માટે બોલાવી. છોકરીએ હાથમાંના પડીકા સામે જોયું, સામે દડા સામે જોયું, શું કરવું તેના વિચારમાં જરા વાર પડી ને પછી પડીકું હાથમાં લઇને જ રમવા દોડી. તેની બાએ તેને કહ્યું: "પડીકું અહીં રહેવા દે. રમીને આવ ને પછી લે." છોકરી વિચારમાં પડી. પડીકું લઇને રમવું તો તેને પણ ફાવતું ન હતું. પણ પડીકાને સુરક્ષિત જગ્યાએ રાખવું જોઇએ. તેવી જગ્યા તેને જડતી ન હતી. બાએ કહ્યું: "લાવ મોરી પાસે. હું સાચવીશ તારું પડીકું." એને ના પાડી. તે બોલી ઉઠી: "નહિ નહિ. તારી પાસે નહિ."

બાપા કહે: "લાવ ત્યારે મારી પાસે. મારા બીસામાં મૂકી દે. હું સાચવીશ."

છોકરીનું મન બરાબર માન્યું નહિ. આખરે દૂર એક ખુરસી હતી તેના પર પડીકું મૂકીને તે રમવા ગઇ. માબાપ બધાં હસી પડ્યાં.

બા કહે: "કેવી ચાલાક છે, જુઓ."

બાપ કહે: "મૂરખનો સરદાર છે. પેલી ખુરસી પરથી અમારે લેવું હોય તો ન લઇ શકીએ શું? લાવ એ સંતાડી મૂકું."

સૌ હસી પડ્યાં. મારા અંતરમાં દુઃખ થયું. મને થયું: આ માબાપો શરમાતાં કેમ નથી કે તેમની બે વર્ષની અસહાય નાની બાલિકા પણ તેમના પર વિશ્વાસ રાખતી નથી. તેણે અત્યારે કેટલું સખ્ત નિંદાપત્ર (Vote of censure) તેમના પર પસાર કર્યું, ને છતાં તેઓ કેવાં નિર્લજ્જ કે હસી રહ્યાં છે, ને કેવાં વિચારશૂન્ય ને દયાશૂન્ય, કે બાલિકાનું પડીકું ઉલટું સંતાડીને તેને બેબાકળી થએલી જોવા ઇચ્છે છે, અને તેનામાં વિશ્વાસનો લેશ પણ રહ્યો હોય તો તેનું નામશેષ કરવા નીકળ્યાં છે. બાળકની નાની અસહાય અવસ્થામાં તેમનો એક માત્ર આધાર તેમનાં માબાપો હોય. તેના જીવનની કેટલી કરુણ સ્થિતિ ગણવી જોઇએ કે બે વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે તેનો પોતાના માબાપો પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો! તેના હાથપગ નાના છે, તેનો અનુભવ ટૂંકા છે, દુનિયા એટલે તેના અજ્ઞાણ મનને મોટો દરિયો છે. આવી સ્થિતિમાં તે મનથી કેટલી નિરાધાર થઇ ગઇ ગણાય કે પોતાની માતા ઉપર પણ તે વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી. અવિશ્વાસ રાખવાનાં તેને કારણો મળ્યાં જ હશે. ઘણી વાર માએ તેની વસ્તુઓ સાચવી નહિ હોય. ઘણી વાર તેણે વિશ્વાસથી આપેલી વસ્તુઓનો તેમણે અપહાર કર્યો હશે; તેને ખબર નહિ પડે એમ ધારી, તેના ખાવાના ભાગમાંથી કાઢી લીધું હશે. (હા, તેને નડે નહિ એ વિચારથી કર્યું હશે!) છોકરીને આજ માબાપો પ્રત્યે અવિશ્વાસ જાગ્યો છે. કાલ દુનિયા

પ્રત્યે તે ફેલાશે. માણસમાંથી વિશ્વાસ નીકળી જવો એ તેને માટે કેટલી મહાન હાનિ છે!

કેટલાંએ માબાપો આ રીતે બાળકોનો વિશ્વાસ ખોઇ બેસે છે. બાળકને સાચું કહીએ તો બાળક નકામો કજીયો કરશે ને આપણને પીડા થશે એ વિચારથી માબાપો તેને ખોટું કહે છે. માને બહાર જવું હોય તો કહેશેઃ "ના હું નથી જવાની." બીજાં છોકરાં કાંઇ ખાવાનાં હોય તો તેને કહેશેઃ "ના એ નથી ખાવાના." એવા જૂઠાણાંના એક બે નહિ પંણ અનેક દાખલા રોજ બન્યા જ કરે છે. બાળકને પ્રથમ તો માબાપો કે વડીલોમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. તેથી તેઓ જે કહે તે તેઓ સાચું માને છે. પરંતુ જૂઠાણું કોઇક વાર તો બાળકની નજરે આવે જ છે, અને તે દિવસથી તે તપાસ રાખે છે; ને તેને ખબર પડે છે કે આ વડીલો તો જૂઠાણું જ ચલાવ્યા કરે છે. તેનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. બાળકના કુમળા જીવનમાં અવિશ્વાસનો મોટો કાળો પથરો પડે છે. તેના ઉપર એક સખ્ત ઘા પડે છે.

તેના જીવનમાં જૂઠાણું અને અસત્ય પણ એ જ રીતે પેસે છે. ચારિત્ર્યહીનતા પણ એ જ રીતે પેસે છે. એવી રીતે માબાપો બાળકના જીવનમાં બહુ જ કુમળી વયમાં ચારિત્ર્યશૂન્યતા આણે છે. અને પછી તે મોટું થાય ત્યારે તેનું ચારિત્ર્ય ઘડવા માટે આ ગુરુ પાસે ને તે અધ્યાપક પાસે, આ બોર્ડિંગમાં ને તે બોર્ડિંગમાં મોકલે છે; પરંતુ પોતે તેનામાં કેટલું જૂઠાણું રોપ્યું છે, ને તેનામાંથી શ્રદ્ધાતત્ત્વ કેટલું હણી નાખ્યું છે તેનો તો તેઓ ખ્યાલ સરખોયે કરતાં નથી. કુમળી વયમાં આજુબાજુનાં માણસો પોતાના વર્તનથી તેના પર જે સંસ્કારો પાડે છે તે આગળ જતાં ભુંસાતા નથી.

બાળકના ચારિત્ર્યની હાનિ તો છે જ ને પોતાના બાળકનો પોતા પર વિશ્વાસ નથી એ માબાપો માટે કેટલી નામોશી કહેવાય; તેમના ચારિત્ર્ય ઉપર બાળકે મારેલો કાળો શેરો કહેવાય! એ વડીલોને બાળકો પાસેથી માન અને આજ્ઞાંકિતપણું માગવાનો શો હક્ક હોય? ને બાળક પણ મનમાં જેમને પાકાં જૂઠાં તરીકે ઓળખે છે તેમના પ્રત્યે સાચું માન કયાંથી રાખી શકશે? 22967

નાની દેખાતી બાબતો હંમેશ નાની હોતી નથી. ને તેમને નાની ગણવી પણ ન જોઇએ. દરેક માતાએ ને પિતાએ જોઇ લેવું કે મારા બાળકનો મારા પર વિશ્વાસ છે કે નહિ. અને ન હોય તો તે પાછો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે. તા.

તોતડું બાળક

પ્રશ્નઃ—અમારા ઘરમાં કોઇ પણ માણસ તોતડું કે બોબડું બોલતું નથી. સામાન્ય રીતે આખા ઘરની અંદર ભાષાશુદ્ધિનું સંસ્કારી ધોરણ સારી રીતે સચવાય છે. છતાં મારા બાળકમાં તોતડું અને બોબડું બોલવાની ટેવ કયાંથી આવી તે કહી શકશો?

ઉત્તરઃ—બાળક બોલતું થાય ત્યારે જ એના પર ભાષાશુદ્ધિના સંસ્કાર પડે છે એમ

કોઇ ન માને. જ્યારે તે છ આઠ માસનું હોય છે ત્યારે પણ આપણે જે કાંઇ બોલીએ છીએ તેની છાપ તેના કાન પર પડે છે. જ્યારે તે આઠ નવ માસનું થાય છે અને જીભના લોચા વાળી જીભને કસરત આપતું જણાય છે, ત્યારે તે કેટલાય અક્ષરો–શબ્દો બોલવાના પ્રયાસ કરતું હોય છે. આપણે તેની ભાષા સમજી શકતા નથી; પરંતુ જરાક ઝીણી નજરે જોઇએ તો ખાત્રી થાય છે કે હાથ, આંખ અને માથાની સંજ્ઞા સાથે જ્યારે તે જીભના લોચા વાળી દયામણા ચહેરે માતાને બોલાવી રહ્યું હોય છે, ત્યારે જીભના લોચાના અવાજમાં પણ તે 'મને તેડો' એમ કહેતું હોય છે.

જ્યારે તે ઉલ્લાસ અને આનંદમાં હોય છે ત્યારે 'લ–લ–લ–' કરી ગાતું જણાય છે. આમાં પણ આપણે અને તે ન જાણતા હોઇએ તેવું કોઇ સુમધુર સંગીત લલકારી સ્પષ્ટ ભાષા બોલવા અને પોતાની ઉર્મિને વ્યક્ત કરવા મથી રહ્યું હોય છે.

જ્યારે બાળક આઠ નવ માસનું થાય છે અને જીભના લોચા વાળતું જણાય છે ત્યારે તો તે ખરેખર આપણી ભાષા પકડવાના મહા પ્રયાસ કરી રહ્યું હોય છે.

આ વખતે ચકોર, અને સમજુ માતપિતા એને ઘણી ઘણી રીતે આનંદ સાથે કેટલીય જીભની કસરતો આપી તેને તેના ભવિષ્યના તોતડાપણામાંથી બચાવી શકે. જીભ જ્યારે અનેક પ્રકારની કસરતો માગતી હોય છે ત્યારે આપણે તેને ટ...ર...ર...ર, ત...ર...ર..., ખર..., ક...ટ...ક...ટ...,છી...છી...છી... વગેરેના અવાજ આપણી જીભથી કાઢી જીભને જૂદી જૂદી રીતે વાળવાની રમતો રમાડીએ. આ સમયે તાળવા સાથે કે દાંત સાથે આપણી જીભને ધીરે ધીરે વાળીને જે ઉચ્ચાર કાઢવા હોય તે કાઢીએ અને તેમાં જરાય શરમ ન માનીએ.

આપણી આવી રમતો બાળક બરાબર ધ્યાનથી જુએ છે અને પછી તેનું અનુકરણ કરી તેવા જ અવાજ કાઢવા મથે છે. પ્રસંગોપાત બાળકને આવા રૅાડે ચડાવી આપણે આપેલા અવાજો ઉપરથી નવા નવા અવાજ ઉપજાવવા સ્વતંત્ર રહેવા દેવું. અમુક અવાજ ઉપર તે કાબુ મેળવી તે પરથી નવા પ્રકારના અવાજ તે શોધશે અને તે સાથે ખૂબ ગમ્મતે ચડશે. જ્યારે બાળક નવા અવાજો જીભના લોચાથી સ્વતંત્ર રીતે શોધતું હોય ત્યારે આપણે તેની વચ્ચે આવી નવા નવા અવાજોથી એને ગુંગળાવી ન નાખવું; પરંતુ તેની એ કસરતોનું બારીક અવલોકન કરવું, અને કયા અક્ષરોના અવાજ તે મુદ્દલેય નથી કરતું તેનું અવલોકન કરવું.

આ અવલોકનથી તેને કયા અક્ષરોની કસરતની જરૂર છે તે જોવું. અને તે નિરીક્ષણ પછી જૂદી જૂદી જાતના કર્ણપ્રિય અવાજોથી એ કસરતોની લતે તેને ચડાવવું.

આપણે જે અવાજો તેને સંભળાવીએ તે સુમધુર અને કર્ણપ્રિય હોય તેની સંભાળ લેવી. નિરીક્ષણ પછી એવું જણાય કે બાળક અમુક અક્ષરોના અવાજ પકડતું જ નથી તો કાનમાં, કે જીભના ટેરવામાં, કે તાળવામાં કંઇ દોષ તો નથીને તેની ખાત્રી દાક્તરની તપાસ કરીને કરવી ને જરૂરી ઉપચાર કરવા.

આમ કરવાથી ઘણાં બાળકો ભાષાદોષમાંથી બચી જશે એમ મારૂં માનવું છે. જે ઘરમાં તમે જણાવો છો તેવું ભાષાના સારા સંસ્કાર-વાળું વાતાવરણ છે તે ઘરમાં બાળક તોતડું બોલતું હોય એ નવાઇ ઉપજાવે તેવું છે.

હું માનું છું કે કાં તો તમારા બાળકના કાન, જીભ કે તાળવાના અવયવોમાં દોષ છે, અગર મેં ઉપર જણાવી તેવી કસરતોથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની સારી તક તેને મળી નથી.

જૂના વખતમાં સંયુક્ત કુટુંબોની પ્રથા હતી અને તેમાં બાળક ઝાઝો વખત વૃદ્ધ માતા કે પિતાના ખોળામાં રમતાં રમતાં આવી કસરતો મેળવ્યે જતું. તેની પાછળ બાળ-ઉછેરની કે તેનામાં ભાષાશુદ્ધિના દોષો રહી ન જાય તેની દૃષ્ટિ ભલે ન હતી; પરંતુ તેથી અત્યારની એકલા 'સ્ત્રી પુરુષ' ની કુટુંબ-વ્યવસ્થાના દોષની ઉણપ તો નહોતી દેખાતી. વળી સંયુકત કુટુંબમાં ઉછરતાં ઉછરતાં બાળકને તેના સમોવડીયા બાળકો સાથે રહેવાનું મળતું તેથી પણ તેને નહાનાં બાળકો સામે વાણી-વ્યવહારનું વાતાવરણ મળતું. સમાજથી અલગ પડી, કુટુંબથી છૂટા થઇ, એકલા બંગલામાં રહેવા જતાં ઘણાં કુટુંબો બાળકને બાળસમા-જથી છૂટું પાડી દે છે, અને તેથી પણ તેનામાં અમુક ભાષાદોષ રહી જાય છે અને વળી ઝડ-પથી તેનો ભાષાવિકાસ થતો દેખાતો પણ નથી.

આવી પરિસ્થિતિ ન આવે તે માટે બાળકને અનેક સમાન વયસ્ક બાળકો સાથે ઉછરવા દેવું તે અતિ આવશ્યક છે.

તમારે ત્યાં સંસ્કારી ભાષા બોલાય છે તે તો ખરેખર આનંદની વાત છે. પરંતુ જ્યાં ભાષાનું ધોરણ છેક નીચું છે ત્યાં તો બાળક જન્મતાંની સાથે જ ઘરનાં એકેએક માણસે ભાષાશુદ્ધિ સાચવવાની જો ચીવટ ન રાખી હોય તો અજાણપણે પણ તેનામાં એ સંસ્કારો તેના કર્ણપર અથડાઇ ચિરસ્થાયી બને છે.

બાલમંદિરોમાં બાળક બાળક સાથે હળતું મળતું થાય છે, વિચારોની આપ લે કરવાની તેને તક મળે છે, વાર્તાશ્રવણથી તેના વિચારો તથા ભાષા વ્યક્ત કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે, અને ઇંદ્રિયવિકાસનાં સાધનોના વપરાશ તેમજ સંગીતના સંસ્કારથી પણ તેનો ભાષા વિકાસ સધાય છે. પરંતુ એ વાતાવરણ છતાં જો તેનું તોતડાપણું નથી જતું તો તેને જીભની અમુક અમુક રમતો દેખાડી, તેને ગમ્મતે ચડાવી સુધારવાના પ્રયાસ પણ થાય છે. પરંતુ અનુભવથી જણાય છે કે એ ઉંમરે જે કાળજી આપણે આપીએ છીએ તે ઘણું જ મોડું છે.

બાળકની જીભ શુદ્ધ નીવડે તે માટેની ખરી કાળજી તો બાળક છ આઠ માસનું હોય, જીભના લોચા વાળતું હોય ત્યારથી જ લેવાવી જોઇએ. વ.

મારૂં બાળપણ

બાલજીવન એ મનુષ્યજીવનની સરજન-હારે બક્ષેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. એ દરેક માણસને સાંપડે છે પણ દરેક માણસના લલાટે એની અનેરી મઝા માણવાનું નથી લખ્યું હોતું. કોઇનું બાલ્ય આનંદમાં તો કોઇનું શોકમાં, કોઇનું ગાદી તકીયામાં તો કોઇનું ધરણી માતાને

ખોળે ખેલવા વીત્યું હોય છે. આમ બાળપણના અનેક પ્રકાર છે. અત્યારે તો મારા બાળપણ વિષે જ લખીશ.

મારૂં ઘણું ખરૂં બાળપણ તો મેં મારા ગામડામાં ગાળ્યું છે, એટલે કુદરત સાથે જ ખેલ્યો છું. નાનપણથી હું લાડમાં જ ઉછર્યો છું. સાત વર્ષ સુધી તો મને ત્રિવિધ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હતું. ઘરમાં હું નાનો હોવાથી મને બધા લાડ લડાવતા. શેરીમાં હું શેઠનો છોકરો હોવાથી મારાથી બધા બ્હીતા. મારી હેડીના છોકરા ડરતા તેનું કારણ એ ન હતું કે હું મરદાગીને વર્યો હતો, પરંતુ હું શેઠનો છોકરો હતો એ હતું. શાળા રૂપી કાળા રાક્ષસને તો ભેટ્યો જ ન હતો, ભેટવાને હજુ વાર હતી.

કુદરત સાથે ખેલવાનો તો મને શોખ હતો. પરંતુ છોકરો માંદો પડી જશે એ બ્હીકે કોઈ એનો આસ્વાદ મને લેવા ન દેતા. છતાં લાગ મળ્યે માબાપને છેતરી મારી હેડીના ગોઠીયા સાથે નીકળી પડતો. કોઇ વેળા ખેતરમાં જઇ સાંઠા ચોરી આવતો, તો કોઇ વેળા કાચાં હુંડાં કરડી આવતો; કોઇ વેળા વાઢે જઇ વસ્તા કાકા પાસેથી શેરડીનું રાહુ માગી આવતો તો કોઇ વેળા ખેતરોમાંથી મગની શીંગો લઇ આવતો; કોઇ વેળા વરસાદના ઝાપટામાં તબડાક થઈ ભરડે રમવા જતો, તો કોઇ વેળા વાછડીને ચરાવવાને બહાને કુવા બાંધવા કે ઘોરીઆની પાળ બાંધવા ચાલ્યો જતો.

માબાપની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘન માટે મારે કેટલીક વાર સાદી સજા વેઠવી પડેલી. કોઇ વખત મને ઘરમાં પૂરી રાખતા તો કોઇ વખત અમુક ભાગ ન આપતા. કોઈ વખત મને હાટે જ બેસી રહેવાની આસન કેદ આપતા તો કોઇ વખત હાથ પગમાં બેડીઓ નાખી લુગડા વતી બાંધી સખ્ત કેદની સજા આપતા. પરંતુ આ સજાઓની મુદત અલ્પ હતી; જો કે સજા કરતી વખતે મુદત લાંબી અને અમર્યાદ લાગતી. માત-પિતાનો વાત્સલ્યપ્રેમ એક ક્ષણમાં જ એ મુદતનો મંકોડે મંકોડો વીંખી નાખતો, અને 'છોકરૂં છે' એમ કહી મને છુટકારો મળી જતો. પરંતુ કમભાગ્યે કહો કે સદ્‌ભાગ્યે, મારા જીવનમાં એ કાળ લાંબો વખત ટક્યો નહિ. 'છોકરો બગડી જશે,' 'નહિ ભણે તો શું ખાશે?' એવાં લોકપ્રચલિત વેણોનો મારો વારંવાર મારા માબાપને કાને અથડાયો અને એ વાત તેમને ગળે ઉતરી ગઇ.

મારા જન્મ પછી પૃથ્વીએ સાત પ્રદ-ક્ષિણા કરી કે તરત જ બાપુએ હાટે પાટીકાંકરો લઇને આવવાનું ફરમાન કાઢ્યું. 'એકડે એક' ને 'બગડે બે' એમ સ્પર્શેન્દ્રિય અને દર્શ-નેન્દ્રિય કેળવવા સારૂ ઘૂંટયે જતો હતો. જો કે મારા વડવાઓએ ઇંદ્રિય કેળવણીનું નામ પણ સાંભળ્યું ન હતું. ધીમે ધીમે લાગ્યું કે દીકરો નિશાળ વિના ભણશે નહિ. એટલે પાલીતાણા મોટાભાઇ પાસે ભણવા મોકલ્યો.

મોટાભાઇ એક વખત આવ્યા. મને કહે: "પાલીતાણામાં તો બહુ સારૂં ભણાવે છે, મારે પણ નહિ અને હંમેશાં ભાગ આપે." આવી લાલચથી ભોળવાઈ હું પાલીતાણે ગયો.

મને પંણ મહેતાજીની નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. ત્યાં છોકરાઓને મારતા જોઇ હું તો રોઇ પડ્યો. ઘેર આવી "મારે નથી ભણવું, બાપુ પાસે જવું છે" કહી રોવા મંડ્યો.

મોટાભાઇએ મારી માગણીનો અર્ધસ્વીકાર કર્યો, છતાં એથી પૂર્ણ સંતોષ થયો. એ ચુકાદો એવો હતો કે મારે ભણવા ન જવું, રખડવું અને ગમે તો ઘેર ભણવું.

હું મોટાભાઇના ચુકાદાનો અમલ કરવા લાગ્યો. પરંતુ કોની સાથે રમવું? ખાખરીયાના જૂના દોસ્તો કયાંથી કાઢવા? એક તો હું ગામડામાંથી આવ્યો એટલે બધું નવું નવું લાગે, વળી સરખી હેડીના ગોઠીયા ન મળે એટલે મઝા ન હોતી પડતી.

મોટાભાઈ પાસે ફરી ફરીયાદ નોંધાવી અને ચુકાદો મળ્યો કે ધીમે ધીમે સોરવશે. થોડો થોડો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા મને હંમેશાં સવારમાં એકાદ કલાક ભણાવતા અને તેટલું પાકું કરી રખડવાનું કહી દેતા. ધીમે ધીમે મને ગોઠીયા મળતા ગયા. ભણવામાં કંઈક કાળજી રાખવી પડી. મોટાભાઇનો માર મેં ઓછો ખાધો છે; ઠબકો ઠીક ખાધો હતો. છતાં સ્વયંસ્ફૂર્તિને દબાવી ભણવું પડયું. એક વરસના અભ્યાસનું પરિણામ એ આવ્યું કે પાધરો હું ત્રીજી ગૂજરાતીમાં બેઠો.

ભણવામાં વિદ્યાર્થી તરીકે હોંશિયાર હતો. મોટાભાઇ મને હંમેશાં ભણાવતા. આથી મારે સોટીપાક ખાવાના પ્રસંગો ગણ્યાગાંઠ્યા આવતા. પરંતુ તોફાનને લીધે ઠબકાના અને છેલ્લા ઉતરવાના ઘણા પ્રસંગો આવ્યા છે. જ્યારે મારું તોફાન શિક્ષક જાણી જતા ત્યારે મને મારવાને બદલે છેલ્લો ઉતારતા. મને થતું કે આ કરતાં મારે તો કેવું સારું!

છેલ્લો જઉં એટલે કાળજામાં ઉંડો શેરડો પડતો. અવારનવાર બાપુ પાસે જવું પડતું હોવાથી અભ્યાસમાં ઘણી વાર પાછળ રહી જતો. મારી ગેરહાજરી શિક્ષકને સાલતી. આ સારૂ તેમને મારા પર એટલી ચીડ ચડી ગઇ હતી કે, જેટલા દિ' હું ગેરહાજર રહું તેટલા દિવસની સામી ગેરહાજરી શાળામાં હું હાજર હોઉં છતાં પૂરતા. મને આ શિક્ષા સૌથી આકરી લાગતી. મને આખો દહાડો ચેન ન પડતું. મેં એક વખત તો એમને મોઢે ચડીને જ કહેલું કે: "છેલ્લા કરતાં બે સોટી મારો ને!" જવાબમાં, "વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે, હોંશિયારને છેલ્લો ઉતારવો અને ઠોઠને ટોપરાપાક આપવો." એમ એમણે કહેલું.

પરંતુ હું ચોથીમાં ગયો. શિક્ષક બાપુના ઓળખીતા હતા. પ્રસંગોપાત તેના ગળામાં લાડવા ઠાંસીને કે કોઇ વેળાએ તેના છોકરાને પૈસો આપીને તે મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઇ જતો. મેં પાલીતાણામાં આ યુક્તિથી શિક્ષકોને વશ કર્યા. બીજી અંગ્રેજીમાં માંદગીને કારણે હું સત્તરમે નંબરે પાસ થયો. બાકી તો બાળપણના અંત સુધી ઉંચો નંબર લીધેલ છે.

હું ભણવાનો ભારે લોભી હતો. અને કુટુંબીઓને આ બહુ રુચતું. માબાપ, શિક્ષક અને ગોઠીયાઓને વહાલો લાગતો.

અભ્યાસનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકરમતમાં રમવાનું મને સદ્‌ભાગ્ય ઓછું પ્રાપ્ત થયેલું. મારા પ્યારા ગામડામાં જતો ત્યારે જૂના દોસ્તો સાથે રમવાની અને ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઇ. જે કે શહેરના છોકરા સાથે રમવામાં ઠીક હતો.

મારી હોંશિયારીનો મેં દુરુપયોગ કર્યો એમ લખતાં મને દુઃખ થાય છે. ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓને

મેં છેતર્યા. તેમના તરફ કરડી નજર રાખી. તેમને ભણવવાને નામે કોઈ વેળા તેમની પાસેથી પૈસા પડાવ્યા; કોઇ વેળા તેમના મોંમાંથી પ્યારો નાસ્તો છીનવી લીધો. આટલાથી મારો પાપી સ્વભાવ સંતોષ ન માની શક્યો. એટલે જે છોકરા ન માને તેને અનેક બહાના હેઠળ શિક્ષકના સોટા ખવડાવી સંતોષ માન્યો. કેટલીક વેળા તો મેં જ શિક્ષક બની સોટીએ ધમકાવેલ.

લોકરમતો પણ હું ઠીક રમ્યો છું: ઝાલ-કોદા, ચુનીદા, વગેરે.

આ ઉપરાંત મને વાર્તા સાંભળવાનો ભારે શોખ હતો. મોટા ભાઇ, બાપુ કે બાની વાર્તા સાંભળ્યા પછી જ મને ઊંઘ આવતી. અને મહાભારત અને રામાયણની વાતો જ ખાસ કરી-ને મને આકર્ષતી. માણભટનું મહાભારત અને રામલીલાવાળાનું રામાયણ સાંભળવા રાત્રે બાર બે વાગ્યા સુધીના ઉજાગરા કર્યાનું—એક મટ-કુંએ માર્યા વિના—મને યાદ છે. "ધરતી લાગી ધ્રૂજવાને, ઉથલ પાથલ થાય; અહો રાયજી સુણીયે." અને "જા, જા, લક્ષ્મણ પાપી તારૂં મસ્તક નાખું કાપી." વગેરેના ભણકારા હજુ મારા હૃદયને હચમચાવી દે છે. બાખરી-યામાં બાર બાર વાગ્યા સુધી અમે નાટક કરતા અને રામલીલાવાળાનાં સાધનો અને તેની કલાનું અનુકરણ કરતા. તેનાં કેટલાંક ગાયનોની કડી મને હજુ પણ યાદ છે.

લોકગીતમાં પણ મને એવો જ રસ પડતો. નિરક્ષર ભોળી ગામડીઅણનું પચાસ પચાસ કે તેથી વધુનું જૂથ જ્યારે શેરીના ચોકમાં રાસડાની હેલી મચાવવા મંડતું અને એ અફાટ આકાશ નીચે લાંબે ઢાળે અને એક તાલે રાસડા લેતું, ત્યારે મારાં બધાં કામો વીસરી જતો, મારૂં ખાવાનું ભૂલી જતો, રડ-વાનું સૂકાઇ જતું, મારાં આંસુ મીંદડી ચાટી જતી, અને મેડીની બારીએ બેસી એકી ટશે સાંભળતો. કોઇ વેળાએ તો લપાતો લપાતો કોઇ ખૂણામાં એ રાસડાનો મધુર આસ્વાદ ચાખતો.

આવી રીતે પાલીતાણામાં વિવિધ પ્રકારનો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો હતો. તેટલામાં મારા પૂ. માતુશ્રીનું અવસાન થયું. આ સમયે મોટાભાઇ મુંબઈ હતા. એટલે મારે આગળ અભ્યાસ કરવા મુંબઇ જવાનું ઠર્યું. મુંબઇમાં મારૂં આગમન થયું તે જ ઘડીએ હિલોળા દેતા અને કલ્લોલતા પંખીને—બાળપણને—પાંખો આવી. એ ફડફડાટ કરતું ઉડી ગયું. ફરી એનાં દર્શન સાંપડ્યાં જ નહિ.

હે બાળપણ! તારા સ્થૂળ દેહનાં દર્શનના કોડ હવે નથી રહ્યા, પરંતુ આત્માના તો છે જ. એ બાળપણની નિર્દોષતા, આનંદ અને ભોળ-પણના મિલનની કોઇ મીઠી પળ સરજનહારે નિર્મેલી નહિ હોય? ગો. કા.

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

બાળકની ઊંઘ

[આગળથી ચાલુ]

ઘણી વાર પહેલી પરિસ્થિતિ સાથેનું જૂનું સાહચર્ય તોડી નાખવા ખાતર બાળકની સૂવાની ઓરડીની ગોઠવણમાં ફેરફાર કરવો લાભદાયક નીવડ્યો છે.

એક કુટુંબમાં એક વાર માબાપોએ બાળક સાથે સૂવાની ઓરડીની અદલાબદલ કરી લીધી. તેમણે બાળકને એટલું જ કહ્યું કે, બાળક અને માબાપ બંનેને એ ફેરફાર ગમશે. ને પછી આ ફેરફારની સાથે બીજો પણ ફેરફાર તેમણે કરી દીધો. અત્યાર સુધી બાળકના સૂવા બાબત બા ધ્યાન રાખતી હતી તેને બદલે તે દિવસથી બાપના હાથમાં વ્યવસ્થા આવી. બાપે તરત સૂવાનો વખત વગેરે નક્કી કરી દીધો, ને બધું વ્યવસ્થિત ચાલ્યું.

ઘણી વાર વખતમાં ફેરફાર કરવાથી બધું બરાબર ચાલવા માંડે છે. જેમ કે બાળકનો સૂવાનો વખત આઠ વાગ્યાનો નક્કી કર્યો છે, ને માલુમ પડે છે કે તે જાગે જ છે ને અસ્વસ્થ થઇ બિછાનામાં આળોટે છે, તો એકાદ અર્ધા કલાકનો મોડો વખત આપવાથી બાળક સારી રીતે ઉંઘી શકે છે. એમ કરવાથી બાળકને ઉંઘવાનો પૂરતો વખત મળતો નથી એમ લાગે તો બપોરની ઉંઘ લંબાવાય. પણ ખરી રીતે સંભવ તો એવો છે કે તેને પહેલાં જેટલી જ વિશ્રાંતિ મળી રહેશે. જો બે બાળકો એક જ ઓરડીમાં સૂતાં હોય તો તે બંનેનો વખત જૂદો જૂદો રાખવાથી ઉંઘવાનો પ્રશ્ન ઉકલે છે. જેમ કે નાનું બાળક જો મોટા કરતાં જરા વહેલું સુવા જાય તો મોટું સુવા આવે તે પહેલાં તે ઉંઘી ગએલું હોય એટલે મોટું પણ જલદી ઉંઘી જાય.

ઘણી વાર એમ માલુમ પડે છે કે બાળકની ઉંઘવા બાબતની મુશ્કેલીનું કારણ ઉંઘવા પહેલાંની બાળકની ઉશ્કેરાએલી સ્થિતિ (excitement) અથવા વધારે પડતો થાક હોય છે. એવા બાળકો માટે સૂતાં પહેલાં ગડબડ ધોંધાટવાળી રમત ગમતને બદલે શાંતિદાયક એવી વાર્તાઓ કહેવાનો કાર્યક્રમ રાખવો.

કેટલીએક વાર કુટુંબના બધાં માણસો ભેગાં થઇને બેઠાં હોય તેમાંથી સૂવાનો વખત થવાથી બાળકને ઉઠવું ગમતું નથી. બાળકને બધાં સાથે બેસવું ગમે છે પણ પૂરતું બેસવાનું મળતું નથી. એમ હોય ત્યારે તેના જમતાં પહેલાં બધાંની સાથે બેસવા બોલવાનો વખત ગોઠવવામાં આવે તો મુશ્કેલી ટળે, તેને બધાંની સાથે રહેવાની ઇચ્છા હોય છે તે તૃપ્ત થાય ને તે ઉંઘને આડે પણ ન આવે.

જે બાળકોને રમત એકાએક છોડવી ગમતી નથી તેમને સૂવાનો વખત થાય તે પહેલાં દશ મિનિટે સૂચના દેવી કે ' દશ મિનિટ પછી સૂવાનો વખત થશે. ' એટલે તેઓ રમત છોડીને સૂવા જવા માટે તૈયાર થાય છે.

સંસ્કારક્ષમ (sensitive) બાળક તરત સમજી જાય છે કે માબાપો પોતાના વખતસર ઉંઘવા બાબત બહુ ચિંતાતુર રહે છે ને તેથી તે પોતે પણ ખૂબ ચિંતા કરવા લાગે છે.

તે ઝટ ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ કેમે ઉંઘી શકતું નથી. મોટાંઓ તેને ઠપકા દે છે ને તેને પોતાને પણ પોતાનો વાંક લાગે છે. પરંતુ જેમ જેમ તે વધારે ને વધારે પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ ઉંઘવું વધારે અઘરૂં ને અશક્ય બનતું જાય છે. આમ માબાપોની વધારે પડતી ચિંતા કે સંભાળથી જ બાળકની ઉંઘ ઉડી જાય છે, અને માબાપ ને બાળક પોતાની ચિંતાતુરતાથી એક બીજાને વધારે ને વધારે ચિંતાયુક્ત બનાવતાં જાય છે. બાળકને પરાણે ઉંઘાડવાનું શક્ય હોતું જ નથી. આપણે તો માત્ર ઉંઘવાને અનુકૂળ એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી શકીએ. ગરમ પાણીનું સ્નાન કરાવવું, તાજી હવાવાળી શીતળ એવી ઓરડી રાખવી, બત્તીનું અજવાળું ઝાંખું કરવા માટે બત્તી ઉપર પડદા ખેંચી લેવા અને આપણી બોલવા ચાલવાની શાંત ને ધીમી રીત, વગેરે બાબતો બાળકને ઉંઘી જવામાં જરૂર મદદરૂપ નીવડશે.

બાળક બપોરે ન ઉંઘે તો તે બાબતમાં બહુ ચિંતા રાખવી નહિ તેમ જ બહુ સખ્ત પણ રહેવું નહિ ત્રણ ચાર વર્ષનાં બાળકો ઘણી વાર બપોરે ઉંઘવાની સ્થિતિમાંથી નીકળી જાય છે. બપોરે તે ઉંઘે નહિ તો પણ થોડો વખત શાંતિથી પડયા રહેવું ને વિશ્રાંતિ લેવી તે જરૂરનું છે. તેને એકાદ ચિત્રની ચોપડી જોવા કે કાંઇ રમકડું પાસે રાખવા આપી કહેવું કે, આસ્તે આસ્તે થોડીવાર આંખો મીંચી જવી ને ઉંઘાય તો ઉંઘી પણ જવું. પરંતુ ઉંઘે નહિ ને સ્વસ્થ પડયું રહે ને આરામ લે તો પણ બસ છે. આ રીતે ઉંઘવાના દબાણ અને ચિંતામાંથી મુક્ત થવાથી જ ઘણી વાર બાળક ઉંઘી જાય છે.

ટૂંકમાં ઉંઘવાના વખત સંબંધે જે રોજની ટેવ પાડવી હોય તે બાબતમાં આપણા મનમાં પહેલાં ચોકખો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. બીજું, સૂવાની પરિસ્થિતિ આરામદાયક છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરી લેવી જોઇએ. બાળકની ઉંઘના વખત અને ક્રમ પરત્વે સ્વાભાવિક અને સહજ રહેવું જોઇએ. અને બાળક જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તે દિવસે ઉંઘી ન શકે તો પણ બપોરે થોડો વખત શાંતિથી આરામ લે તે તેને માટે હિતકારક હોય છે. બાળકની ઉંમરને માફક આવે તે જાતનો ઉંઘવાનો વખત વગેરે ગોઠવી તેને બરાબર વળગી રહેવું જોઇએ. તેમજ વિશ્રાંતિને કે ઉંઘવાને વખતે વધારે પડતો ઉશ્કેરાટ ન થાય તે બાબતમાં ધ્યાન રાખવું.

બાળકને કેટલી ઉંઘ જોઇએ તે બાબતમાં નીચે પ્રમાણે છે.

એક વર્ષનું બાળક થયા પછી તે બે વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેની સવારની (૯–૧૦ વાગ્યાની) ઉંઘ આસ્તે આસ્તે ઓછી કરવી. તે બે વર્ષનું થાય ત્યારે લગભગ સવારનું ઉંઘવાનું બંધ જ થઇ જાય તે સારૂં. અર્થાત્ બાળક અતિશય અશક્ત હોય ને ઘડીકમાં થાકી જતું હોય ને ઉંઘની જરૂર જણાય તો વાત જૂદી છે. પરંતુ સામાન્ય તંદુરસ્ત બાળકો માટે બે વર્ષ પછી સવારની ઉંઘની જરૂર રહેતી નથી. છતાં સવારની વિશ્રાંતિની ટેવ બાળક બે વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી ને ત્યાર પછી પણ થોડો વખત ચાલુ રાખવી. પંદર મિનિટ પણ પગને વિશ્રાંતિ મળે તેમ પડયું રહે તો આખા

દિવસનો થાક ભેગો થવાનું અટકે છે. એવો પણ અનુભવ છે કે બપોરના જમણ પહેલાં જો બાળક દશ પંદર મિનિટ વિશ્રાંતિ લે તો તેના ખાવા સંબંધેની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે. કારણ બાળકની ખાવા બાબતની મુશ્કેલીઓ મોટે ભાગે વધારે પડતા થાકને પરિણામે ઉદ્ભવેલી હોય છે. બપોરની ઉંઘ બપોરના જમણ પછી તરત જ હોવી જોઇએ. અને હવે જ્યારે સવારની ઉંઘ બંધ થઇ છે ત્યારે બપોરની ઉંઘ સારી પેઠે દોઢથી અઢી કલાકની હોવી જોઇએ. બાળક આથી વધારે ઉંઘે તો તેની રાતની ઉંઘ બગડે. પછી સાંજે છ કે સાડા છ વાગ્યાનો ઉંઘવાનો વખત પણ ચાલુ જ રહેવો જોઇએ એટલે તે માબાપને અને બાળકને બન્નેને સગવડવાળું પડે છે.

એથી ત્રણ વર્ષના બાળકનો કાર્યક્રમ એકથી બેના બાળકથી મૂળમાં જૂદો પડતો નથી. કારણ તેને પણ હજી ચૌદથી સોળ કલાકની ઉંઘની આવશ્યકતા છે જ. તેમજ રાત્રે તે વહેલું સૂવે એ બાળક માટે અને આખા કુટુંબ માટે ઇચ્છવા જેવું જ છે. બપોરની ઉંઘ અને સવારની વિશ્રાંતિ પણ પહેલાની જેમ જ નિયમિતતાથી ચાલવી જોઇએ. સાંજે છ વાગે ઉંઘીને સવારે સાત વાગે ઉઠવાથી બાળકને તેર કલાકની ઉંઘ મળે છે; ને બપોરની બે કલાકની ઉંઘ મળે એટલે તેને પંદર કલાકની વિશ્રાંતિ મળે છે. આ બેથી ત્રણ વર્ષના બાળકને જરૂરનું હોય છે. કેટલાંએક બાળકોને ચૌદ કલાકની ઉંઘ પણ પૂરતી થાય છે. જો તેમનાપર થાક અથવા તાણનાં ચિન્હો ન દેખાય તો તેટલી ઉંઘ પૂરતી છે એમ સમજવું. જો એમ હોય તો તેને માટે બપોરની દોઢ કલાકની ઉંઘ બસ છે અને સાંજે તે અર્ધોએક કલાક મોડું પણ સૂઈ શકે છે.

ત્રણથી પાંચ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોને દિવસના ચોવીશ કલાકમાંથી અગિયારથી ચૌદ કલાકની ઉંઘ પૂરતી થાય છે. જેમ જેમ ઉંઘના કલાકો ઓછા થાય તેમ તેમ ઉંઘવાના વખતમાં ફેરફાર થવો જોઇએ. તો પણ ઉંઘનો ક્રમ પહેલો જ રહેવો જોઇએ. જેમ કે જલદી થાકી જાય એવાં બાળકોને સવારનો આરામ તેમજ બધાંને બપોરની ઉંઘ તો હોવી જ જોઇએ. માત્ર ઉંઘનો વખત ઓછો થાય. સાંજે બાળક એની મેળે જો વહેલું ઉંઘી જતું હોય તો છ સાડા છ વાગે ઉંઘવાનો વખત ચાલુ રાખવો જ હિતાવહ છે. પરંતુ જો તેને ઉંઘ ઓછી આવતી હોય તો સાંજનો ઉંઘવાનો વખત સાતનો કરી શકાય; એટલે સાંજના સાતથી સવારના સાત સુધી બાર કલાકની રાતની ઉંઘ અને બપોરની કલાક બે કલાકની ઉંઘ મળીને તેર ચૌદ કલાકની પૂરતી ઉંઘ તેને મળી રહે છે. અને એટલી ઉંઘ શરીરની તંદુરસ્તી અને સ્ફૂર્તિ માટે જરૂરની છે. કેટલાંએક બાળકો ઉપર એકાદ કલાક ઓછી ઉંઘ લેવાથી પણ થાકનાં ચિન્હો દેખાતાં નથી અને શરીરનો સારો વિકાસ દેખાય છે. તેમને માટે પણ બપોરની ઉંઘનો વખત તદ્દન કાપી નાખવા કરતાં સાંજે અર્ધો કલાક તેઓ મોડાં સૂવે અને સવારે અર્ધોએક કલાક વહેલાં ઉઠે તે વધારે સારૂં છે. જરૂર પડે તો બપોરની ઉંઘનો વખત ઓછો કરી શકાય. પણ એમ કર્યું હોય તો સાંજે જમ્યા પહેલાં પંદરેક મિનિટની વિશ્રાંતિ લેવાનો રિવાજ રાખવો.

પાંચ છ વર્ષનું બાળક જો નિશાળે જતું હોય તો તેણે માત્ર સવારે જ જવું અને બપોરના આરામનો ક્રમ ચાલુ રાખવો. અને જરૂર હોય તો રાતનો સૂવાનો વખત આઠનો કરવો. તા.

બાળકો કદર કરે છે

વિનુભાઇની જસુ અને મારો મનુ ફૂલ તોડતાં હતાં.

"કેમ જસુ, માનતી નથી? કહું છું ચાલ. સાંભળતી નથી કયારનો ભાઇ રડે છે તે?"

વિનુભાઇએ જસુને એક, બે, ત્રણ, ચાર વાર કહ્યા જ કર્યું. પણ જસુબેન તો ફૂલ તોડવામાં જ મશગૂલ હતાં!

વિનુભાઇનો મિજાજ હાથ ન રહ્યો. તેમણે જસુને બે ચાર ધોલ લગાવી દીધી. "માનતી નથી? કયારનો કહું છું તોય? માળાં છોકરાં માર્યા વગર ઠેકાણે જ ન આવે. જા."

જસુના ફૂલ પડી ગયાં. તે મોટેથી રડવા લાગી.

મનુ આભો થયો. અને ઘરે દોડી આવ્યો. સુધા ફળિયું વાળતી હતી. હું અંદર નહાતો હતો.

મનુએ આવતાં જ સુધાને ખબર આપ્યા. "બા, બા, વિનુકાકા બિચારાં જસુબેનને મારતા'તા ને વઢતા'તા!"

"એમ કે?"

"પણ બા, મારા બાપુ તો મને મારે ય નહિ ને વઢે ય નહિ! બાપુ કેવા સારા છે!"

મને થયું: બાળકો કદર કરે છે ખરાં.

જ.

રંગમતીને કાંઠે

(ચાલુ વાર્તા)

મોડી રાતે મુકુટરામ આવ્યા અને સૂઇ રહ્યા. સવારે પાંચ વાગે તેડવા માટે આવેલી અસીલની ગાડીમાં બેસીને તેઓ અને છેલશંકર તકરારી વંડીની તપાસણી માટે ઉપડી ગયા. જતાં જતાં તેઓ મણીગૌરીને કહેતા ગયા: "બનતા સુધી સાંજે આવી જઈશું. અંબારામ માસ્તરને કહેજો કે તેઓ આજે છોકરાંઓને વાર્તા કરીને રાજી કરે."

મણીગૌરીના મનમાં છેલ્લું વાકય સહેજ ખૂંચ્યું. એમ શા માટે થયું તે તે બરાબર સમજી શકી નહિ. તે ધીમે પગલે પાછી વળતાં ગણગણી: "આજે બાસ એમને માટે જ વાલ પલાળ્યા હતા. અને છોકરાંઓને બિચારાંને તો સ્વપ્નામાં વાર્તા આવતી હતી; પણ

વકીલાતમાં તો એવું જ ને. એક પગ ઘરે ને એક પગ બહાર.”

બાળકો એક પછી એક ઉઠ્યાં. ઉઠી ઉઠીને દરેક બાળકે બાને એક જ સવાલ પૂછ્યો: “બાપાજી ક્યારે આવ્યા? હજી સૂતા છે?”

બાએ દરેકને કંટાળ્યા વિના જવાબ આપ્યો: “તેઓ રાતે એક વાગે આવ્યા હતા અને પાછા છ વાગે છેલકાકા સાથે તકરારી વંડી જોવા ગયા.”

ચંપક કહે: “વંડી તકરારી? વંડી તે તકરાર કરતી હશે?”

ચંપા કહે: “એ તો જે વંડી આગળ તકરાર થઈ હોય એ વંડીને તકરારી કહેતા હશે”

નંદુએ ઉમેર્યું: “તકરારી કે ન તકરારી. આજે આપણી વાર્તા ગઈ.”

નટુ કહે: “વાર્તા બાપુજીને કહેવી જ નહિ હોય. અમસ્તા આપણને બનાવતા હશે.”

ચંપા બોલી: “એમ તે હોય. બાપુજી કાંઇ આપણને બનાવે તેવા નથી.”

નટુ કહે: “એ તો ઠીક—”

નીચેથી અંબારામ માસ્તરનો અવાજ આવ્યો: “કેમ છોકરાંઓ, ચંપા, નટુ, ચંપક, નંદુ, તૈયાર છો કે? ચાલો, ચાલો, ચાલો, લેસન કરવાના ઓરડામાં ચાલો.”

ચંપા ઠાવકાઈથી ઉઠીને રસોડામાંથી ચાલતી થઇ. નટુએ મ્હોં મરડ્યું અને માસ્તરની જેમ ચાલતો ચાલતો તે બાજુના ઓરડામાં દફ્તર લેવા ગયો.

ચંપક કહે: “ચાલો ત્યારે હવે લેસન કરીએ. લેસન તો આવડે છે. પણ કરવું તો પડશે જ ને!”

નંદુ બોલી: “મને ય બધું આવડે તો છે. દસ એકડા તો ક્યારના આવડે છે.”

માસ્તરની ફરતા ચંપક, નટુ, નંદુ, ચંપા પાટી દફ્તરો લઈ ભણવા બેઠાં.

માસ્તરે હૂકમ છોડ્યા: “ચંપક, આ ચોપડીમાંથી જોઈ જોઇને પાંચ લીંટી લખી લાવ. નટુ, ચાલ તારા સ્પેલીંગ કરી નાખ જોઇએ. છાપેલી ચોપડીમાં છે ને? તારા માસ્તરે કેટલા આપ્યા છે? ને ચંપાબેન, તમે બાજુઓ બોલ્યા ગણિતમાંથી ત્રણ દાખલા કરો. મનોયત્ન પંદરમું, દાખલો બાર, તેર, ચૌદ. બાજુઓ જોઉં, તમારી મેળે કરો. બોટો હશે તો હું સમજાવીશ. અને નંદુબેન, લાવો પાટી ને કાંકરો. હું તમને એકડા લખી આપું. જુઓ, એકડા. હું બોલ્યા ખૂણામાં જઇને ઘૂંટ્યા કરો.”

છોકરાંઓને કામે લગાડી બીસાંમાંથી તમાકુ કાઢી અંબારામભાઈએ તમાકુનો ચપટો ભર્યો અને સરડ કરતો કપાળ સુધી પહોંચાડ્યો ને નાકના

આગલા ભાગ ઉપર ટેકવી રાખેલા જૂના ચશ્માંમાંથી ડોળા ફેરવતા ફેરવતા તેઓ બેઠા.

નટુ "ડીઓજી ડોગ ડીઓજી ડોગ, ડોગ, ડોગ, કુતરો, કુતરો, ડીઓજી ડોગ એટલે કુતરો" એમ યંત્રવત્ બોલ્યે જતો હતો અને મોટો અવાજ કાઢી બધાને ગરબડ કરતો હતો.

ચંપા એ ધીરેથી કહ્યું: "નટુભાઈ, જરા ધીરેથી બોલો ને, મારા ગુણાકારમાં ભૂલ પડે છે."

નટુએ બાંડી આંખ કરી ચંપાને જરાક ખીજવી અને 'ડીઓજી, ડીઓજી, ડીઓજી, ડોગ, ડોગ, ડોગ,' ચાલુ રાખ્યું.

માસ્તર સાહેબ કહે: "નટુભાઇ, એ નટુભાઇ, આ ચંપાબેનને ગરબડ કરાય કે?"

નટુભાઇએ જવાબ વાળ્યો: "માસ્તર, મોટેથી બોલ્યા વિના યાદ નથી રહેતું. મારા માસ્તર કહેતા હતા કે તાણીને બોલીએ તો યાદ રહે."

માસ્તરે સમાધાન કર્યું: "ઠીક, જરા ધીમેથી વાંચ. ચંપાબેન તમે જરા પેલી તરફ બેસો."

માસ્તર સાહેબે શાંતિથી બીજો ચપટો તાણ્યો અને નંદુ પાસેથી 'એકડા' મગાવ્યા.

કાળકા જેવડા એકડા જોઈ માસ્તર સાહેબે નંદુને સાબાશી આપી: "નંદુબેન, એકડા બહુ સરસ કાઢ્યા. જાવ, હવે રમવા જાવ."

માસ્તરે એકને ભણતર ભણાવ્યું. પછી ચંપકને પૂછ્યું: "કાં ચંપકલાલ શેઠ, જોઇ જોઇને લખ્યું કે નહિ? લખો લખો."

એટલામાં મણીગૌરી આવ્યાં અને માસ્તર સાહેબને સંદેશો આપ્યો: "અંબારામભાઈ! આજ કહેતા ગયા છે કે તમે છોકરાંઓને વાર્તા કહેજો."

'વાર્તા, વાર્તા, વાર્તા,' બોલતાકને બધાં બાળકો ઉભાં થઈ ગયાં. ચંપા સુદ્ધાંએ ગણિતના દાબલા બાજુએ મૂક્યા. નંદુ બહારથી દોડી આવી. નટુ માસ્તરના છેક ગોઠણ પાસે જઇ બેઠો.

બધા કહે: "માસ્તર, પથ્થરના માછલાની વાર્તા કરો."

ભમ્મર ચઢાવી માસ્તર બોલ્યા: "પથ્થરના માછલાની વાર્તા કઇ?"

બીસામાંથી પથ્થરનું માછલું કાઢી નટુએ કહ્યું: "આ માછલાની માસ્તર સા'બ! અમને આ માછલું નદીમાંથી જડ્યું છે. બાપુજી કાલે એની વાત કહેવાના હતા. એ નથી તો તમે કહો.

માસ્તર જરા હસીને છોકરાંઓને ઉડાડતાં બોલ્યા: "એ એની વાર્તા શું

હોય ? આ માછલું પત્થરનું છે. જુઓને એમાં કહેવું'તું શું ? વાર્તા તો હલા તરવાડીની હોય. એ કહું."

નંદુ કહે: "માસ્તર એ તો અમે સાંભળી છે."

માસ્તર બોલ્યા: "તો બગલું ને બિલાડીની કહું."

ચંપાએ ડહાપણ કર્યું: "માસ્તર, એવી વાર્તા કોઇને નહિ ગમે. એમાં કયાં માલ છે ?"

માસ્તર કાને હાથ ફેરવીને બોલ્યા: "ત્યારે....ત્યારે ચકી લાવી ચોખાનો દાણો ને ચકો લાવ્યો દાળનો દાણો, એ વાર્તા કહું ?"

ચંપક કહે: "જે વાર્તા કહેવા બેઠા ! આ વાર્તા તો મારી બા માશીની કીકીને કહે છે. અમે કંઈ વેંતના કીકા નથી."

નટુ કહે: "હવે માસ્તર સા'બ, માછલા વાળી વાત કહોને. આ બધી અમે જાણીએ છીએ. આવડે તે કહે છે, ન આવડે તે કહેતા નથી. જો માસ્તર થયા છો !"

માસ્તર જરા મુંઝવણમાં પડીને કહે: "પણ મને એ વાર્તા ન આવડતી હોય તો ?"

નંદુ કહે: "તો માસ્તર થવું રહેવા દો. બાપુજી બીજો માસ્તર રખાવશે."

માસ્તર કહે: "તે માસ્તરો કંઇ વાર્તા કહેવા માટે નથી."

ચંપક કહે: "વાર્તા ન આવડે એટલા માટે ને ?"

ચંપા બોલી: "નટુ, માસ્તરને વાર્તા કહેતાં ન આવડે. એને તો લેસન કરાવતાં આવડે."

નટુ કહે: "લેસન તો આપણી મેળાએ કરીએ છીએ. માસ્તર કાંઇ થોડું જ કરે છે ?"

નંદુ કહે: "ત્યારે બાપુજી માસ્તર રાખતા શા માટે હશે ?"

ચંપા કહે: "એ તો બધા વકીલો રાખે છે માટે. બા કહેતી હતી ને કે ચમનલાલકાકા, ભદ્રીશંકરકાકા, દેવજી-ભાઇકાકા, સહુએ માસ્તર રાખ્યા એટલે આપણેય રાખ્યા."

આકળા થઇ વચ્ચેથી માસ્તર બોલ્યા: "ચાલો, હવે વાર્તા સાંભળવી છે કે નહિ ? બાપાજીએ કીધું છે તે મારે કહેવાની છે."

બધા સાથે બોલી ઉઠ્યા: "પણ તમને આવડે છે કયાં ? અમે બાપુજીને કહીશું કે તમને નથી આવડતી. તમને રજા આપે."

આ સ્થળ નિશાળ હોત તો માસ્તર બે ચાર જણને મારી દેત. પણ અહીં તો મુકુંદભાઇનું ઘર હતું અને માસ્તર

ભણાવવા આવ્યા હતા. માસ્તર અનુભવી અને સમયને જાણનારા હતા. એટલે ઠાવકાઇથી તમાકુનો એક બીજો ચપટો ખેંચી છોકરાંઓને કહ્યું: "વાર્તા નથી આવડતી. કહો તો હવે બેસું નીકર જાઉં. મારો એક કલાક થઈ ગયો."

છોકરાઓ તેમની પાસેથી ઉભા થઇ ગયા અને ટીખળી નટુએ ગમ્મત ઉડાવી:

"અંબારામ માસ્તર,
ઘોડે પલાસ્તર;
જાણે નહિ વાર્તા,
ઢોરાંને ચારતા."

છોકરાઓ ઓરડામાં ગાતા અને કૂદતા રહ્યા અને થંડાઈથી માસ્તર રસોડામાં ગયા.

"મણીગૌરીબેન," ચા પીતા પીતા ગળગળા થઇ માસ્તર બોલ્યા: "મણીબેન, આ છોકરાંઓને શેરીનો વા લાગ્યો છે. આજે ભણવામાં ચિત્ત મોળું હતું. આ નટુભાઇને જરાક સાચવજો હોં. બાકી પથરાના માછલાની વાત, બા, મને ક્યાંથી આવડે? અમે તો જૂના જમાનાના રહ્યા. આ આજનાં છોકરાં નત નવું પૂછે છે ને કાયર કરી નાંખે છે."

મણીબેને ટૂંકમાં પતાવ્યું: "એ તો એમના બાપુજીએ કાલે વાર્તા નહિ કીધેલી એટલે છોકરાંઓનું આજે જરા ઠેકાણે નથી. અને નટુ તો, માસ્તર સાહેબ, જરા બટકબોલો છે. બહુ મન ઉપર ન લેતા."

માસ્તર સાહેબ જતાં જતાં બોલ્યા: "ના, ના, મંણીબા, છોકરાં તો છોકરાં જ ને. કોઇક દિ' ભણે ને કોઇક દિ' તોફાને કરે. દહાડાનો ક્યાં 'દકાળ' છે. કાલે ભણશે."

માસ્તર બાપુજીના બંડમાંથી ફરીવાર પસાર થયા અને છોકરાંઓએ કૂદી કૂદીને ફરીવાર ગાયન લલકાર્યું:

"અંબારામ માસ્તર,
ઘોડે પલાસ્તર;
આવડે નહિ વાર્તા,
ઘોડાંને ચારતા,
ગધેડાંને ચારતા,
છોકરાંને ચારતા."

[આગળ ચાલું]

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીઝ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૮૯

અંક ૫ મો
આષાઢ

: તંત્રીઓ :
ગિજુભાઇ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

તમને લાગતું હોય કે બાળકોને મારવાથી તેઓ સુધરશે તો તમે એક વાર નહિ પણ અનેક વાર તેમને મારી જુઓ. વારંવાર મારવાથી પણ જો તેઓ સુધરે નહિ તો તમારે પોતે જ સુધરવું પડશે; એટલું જ નહિ પણ તમારે તમારા કૃત્ય માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે; એટલું જ નહિ પણ જેણે તમને બાળકો આપ્યાં છે તેને તમારે જવાબ આપવો પડશે.

આ બધું કરવાની હિંમત અને શક્તિ હોય તો જ તમે બાળકો ઉપર તમારો નાદાન હાથ ઉપાડશો.

બાળકો અને ધર્મ

મારી આઠ વર્ષની બેન શ્રીકૃષ્ણના જેટલા ફોટા મળે તેટલા મઢાવીને રાખે છે. 'મંદિર' ગોઠવે છે, ફૂલની માળા કરે છે, અને અગરબત્તી સળગાવે છે. શ્રીકૃષ્ણના ફોટાને કંકુ ચોડે છે. એ 'મંદિર'ને એ બગાડવા દેતી નથી. કમળાબેન કહે છેઃ "એ ભક્ત થવાની છે."

પણ હું એમ નથી માનતો.

મારી બેન શ્રીકૃષ્ણના ફોટા જડાવે અને ફૂલની માળા કરવામાં કલાકો કાઢે એ એની ધર્મપ્રિયતા દેખાડે છે એમ કોઇ માને તો તે ભૂલ છે. એ તો માત્ર એની સૌંદર્યદૃષ્ટિ (Æsthetic sense) કેળવે છે. એને સુંદર વસ્તુઓ ભેગી કરવાનો, ગોઠવવાનો અને શણગારવાનો શોખ છે. શ્રીકૃષ્ણનો ફોટો હોય કે ગાંધીજીનો ફોટો હોય, એ એને મન સરખું છે. માત્ર ગાંધીજીના સાદા ફોટાને બદલે એણે શ્રીકૃષ્ણનો રંગીન અને ભભકદાર ફોટો વધુ પસંદ કર્યો, એટલું જ.

મારી બેન વિષે મારૂં કહેવું સાચું પડ્યું.

થોડા દિવસ પછી ઘરમાં એક નવું જાપાનીઝ બાબલું આવ્યું; ખૂબ સુંદર અને દેખાવડું. બસ, તે દિવસથી શ્રીકૃષ્ણના બધા ફોટા ઉપર ધૂળ ચડવા લાગી અને 'મંદિર' બાબલાની આજુબાજુ ગોઠવાવા લાગ્યું. મેં કમળાબેનને દેખાડીને કહ્યું: "જુઓ, કમળાબેન, મારૂં કહેવું સાચું છે કે નહિ?"

આપણે ઘણીયે વાર જોયું છે કે બાળકો પણ મોટાંઓની જેમ (જો મોટાં ઘરમાં દેવસેવા ફરતાં હોય તો) 'મંદિર' ગોઠવવા માગે છે, ધૂપદીપ કરવાની પણ ઇચ્છા ધરાવે છે, અને ચાર બાળકોને ભેગાં કરીને આરતી પણ કરે છે. પણ આ કંઈ એમની ધર્મપ્રિયતા નથી. આ તો માત્ર બાળકોમાં રહેલી સૌંદર્યભૂખનું જ લક્ષણ છે. બાળકોને દેવ નથી ગમતા પણ દેવની આજુબાજુનો ઠાઠઠઠારો બહુ ગમે છે. એમની સૌંદર્યવૃત્તિ એવું જ કંઈ સારૂં સારૂં ગોઠવવાનું માગી લે છે. એટલે પછી ઘરમાં જે પ્રકાર જોવા મળ્યો હોય એ જ પ્રકારે પોતે પણ કરે છે. દુનિયાની બીજી સંસ્કૃતિઓ કે જ્યાં પૂજા એ સૌંદર્યપ્રધાન ક્રિયા (Æsthetic ceremony) નથી, ત્યાંનાં બાળકો બીજી રીતે પોતાની એ ભૂખ સંતોષે છે. અને આપણે જોઇએ છીએ કે મંદિર અને પૂજા વિનાનાં ઘરોમાં બાળકો પોતાનાં નાનાં સાથીઓને 'ચહા'નું કે ભાગ ખાવાનું આમંત્રણ આપે છે, આની પાછળ પાયો એ જ રહ્યું છે. જે સુઘડતા, સૌંદર્ય અને વ્યવસ્થા બાળકો મંદિરમાં જુએ છે તે જ જાતની બીજી જાતનાં ઘરોમાં બાળકો 'ચહા'ની રીત (Ceremony)માં જુએ છે. વળી ઘોલકી ઘોલકી રમવાનો આનંદ પણ એમાંથી જ જન્મે છે. મોટાંઓ જે સૌંદર્યથી ઘર ચલાવે છે તે જ રીતે ચલાવીને બાળકો એ સૌંદર્યઆનંદ (Æsthetic joy) લેવા માગે છે.

એટલે જ આઠ વર્ષનું બાળક મંદિર કરે એટલે એને ધર્મમાં રસ છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે.

બાળકોને ઘરમાં ચાલતી પૂજામાં ભાગ

લેતાં જોઇને મોટેરાંઓ એમ સમજે છે કે જાણે બાળકને ધર્મમાં જ રસ આવે છે; અને એમ કરીને પૂજા-પાઠ શીખવવા મંડી જાય છે. અને પછી જુએ છે કે થોડા જ વખત પછીથી એમાંથી બાળકનો રસ ઉડી જાય છે. એમને ખબર નથી કે બાળકોનો રસ કંઈ દેવદેવીમાં નથી પણ પૂજાની સુંદરતામાં છે. અને પૂજા-પાઠ કરવાનું જ્યારે બાળકો ઉપર દબાણ આવે ત્યારે તો સ્વાભાવિક રીતે જ એમનું મન એમાંથી ઉતરી જાય છે.

બાળકો કંઈ ધાર્મિક ક્રિયા કરે એ માનવું જ બરાબર નથી. એમને તો સુંદર, સુઘડ ગોઠવવાનું કામ આપવું જોઇએ. પછી ભલે એ ઢીંગલી હોય કે બાબલું હોય; બાળકોને તો એ બધુંયે સરખું જ છે.

અલબત્ત બાળકોની આ સૌંદર્યપૂજા ઈશ્વર-પૂજાનું પ્રથમ પગલું પણ હોઇ શકે છે.

ન.

માબાપ હતાં

દીકરી હતી; માબાપ હતાં. દીકરીને પોતાનું જીવન જીવવું હતું; માબાપને પોતાનું જીવન જીવવું હતું. માબાપ અપ-ટુ-ડેટ થવા માગતાં હતાં; દીકરી પણ અપ-ટુ-ડેટ બનવા શીખતી હતી.

અપ-ટુ-ડેટ થવા માબાપને ક્લબમાં જવું જોઇતું; પ્રીજ રમવું પડતું. નવ સાડાનવ વાગ્યા સુધી ક્લબમાં રોકાવું પડતું, કારણ ઘેર મોડા જવાની તે વખતે ફેશન હતી.

દીકરી પણ અપ-ટુ-ડેટ થવાનું શિક્ષણ લેતી. અર્થાત્ નોકર ચાકરોની સાથે વખત કાઢવાનું તે શીખતી હતી. પાડોશીની છોકરીને ત્યાં બેસીને માબાપની રાહ જોયા કરવાની તાલીમ લેતી હતી.

માબાપ અપ-ટુ-ડેટ હતાં; દીકરી થતી હતી.

* * *

છોકરાં હતાં; માબાપ હતાં. માબાપ અપ-ટુ-ડેટ; છોકરાં પણ અપ-ટુ-ડેટ.

માબાપ ક્લબમાં જતાં; પ્રીજ રમતાં; નવ સાડાનવે ઘેર આવવા નીકળતાં. છોકરાં ઘરે દાદી મા પાસે રહેવા શીખી ગયેલાં; આયા પાસે રહેવા શીખી ગયેલાં. પોતાની મેળે ગમતરમત શોધી લેવા શીખી ગયેલાં. માબાપ આવે તે પહેલાં ઊંઘી જવા શીખી ગયેલાં. માબાપનું તેમને કામ પડતું નહિ; તેમનું માબાપને કામ પડતું નહિ.

માબાપ અપ-ટુ-ડેટ ! છોકરાં પણ અપ-ટુ-ડેટ !

* * *

છોકરાં હતાં; માબાપ હતાં.

માબાપ અપ-ટુ-ડેટ; છોકરાં પણ અપ-ટુ-ડેટ.

માબાપ ક્લબમાં જતાં; પ્રીજ રમતાં; સાડાનવ પછી ક્લબ છોડતાં; કોઇ વાર દસ પણ વાગી જાય.

છોકરાં નોકરો સાથે રહેવા શીખી ગયેલાં. એકબીજાંની સાથે રમવું, બાઝવું, મારામારી કરવી ને છતાં અંદર ને અંદર પતાવી લેવું તેમને આવડી ગયેલું. બહુ બહુ તો નોકર

પાસે ન્યાય કરાવવો; અથવા નોકર વઢી લે તો તે સાંભળી લેવું. માબાપ ઘેર આવે ત્યારે તેઓ ઊંઘી જતાં, અથવા ઊંઘી જવાનો ઢોંગ કરતાં. માબાપ વગર જીવવાનું તેમને આવડી ગયેલું; માબાપને તેમના વિના મજા કરતાં આવડી ગયેલી.

છોકરાં અપ–ટુ–ડેટ, ને માબાપ પણ અપ–ટુ–ડેટ !

માબાપો ! અપ–ટુ–ડેટ થવું હોય તો છોકરાંઓને તમારા વગર રહેતાં શીખવો. નોકર-ચાકર, દાદી, નાની, આડોશીપાડોશી – સગાં માબાપ વગર કોઇની પણ મદદ લઇને જીવતાં છોકરાંને આવડવું જોઇએ. તો જ તમે અપ–ટુ–ડેટ થઇ શકશો. મમી અને પપાનું નામ તેમણે લેવું ન જોઇએ, સમજ્યાં કે ?

ત્રા.

કું ૨ આ બા પો

સવાર થઇ. સૂર્યનો તડકો બારીની જાળીમાંથી સૂવાના ઓરડામાં પડતો હતો. વિનુ પાંચ વરસનો હતો; તેના માથાના વાળ કતરાવેલા અને નાકનું ટેરવું ફૂલેલું હતું. તેની બહેન નીલી હજી ત્રણ વરસની હતી; તેનું નાક જરા ચીબું, અને માથાના વાળ ગૂંચળાંવાળા હતા. તડકો દેખીને બંને ભાઈબહેન પોતપોતાની પથારીમાં બેઠાં થઈ એકબીજાં સામે જીભડો કાઢવા અને ભવાં ચડાવીને ત્રાંસી નજરે જોવા લાગ્યાં.

બહારથી કામવાળીએ બૂમ મારી: "અરે, નઠોર છોકરાં ! ડાહ્યા સમજુ લોકોએ તો કયારનો નાસ્તોપાણી કરી લીધાં, અને તમારી તો હજી આંખ જ ઉઘડતી નથી !"

આ કામવાળી તેમની આયા હતી.

સૂર્યનો તડકો પથારીમાં, ભીંત પરનાં ચિત્રો ઉપર, અને આયાના રંગીન સાડલાની કરચલીઓ ઉપર ઝગારા મારતો રમત કરતો લાગતો હતો; બાળકોને તેની રમતમાં જાણે ભેરૂ થવા ઇસારા કરતો હતો. પણ છોકરાંઓએ તે ઉપર કાંઈ ધ્યાન જ દીધું નહિ, કેમ કે તેઓ આજ કાંઇક અણગમામાં જાગ્યાં હતાં. નીલી તો તોબરાશું મ્હોં કરી આળસ મરડતી બેઠી હતી.

"નાસ્તો ને ચા, ડાહી ! નાસ્તો ચા." નીલી-એ આયા ડાહીને પથારીમાં બેઠાં બેઠાં બૂમ મારી. વિનુ તો હજી આંખો ચોળતો હતો, અને શાની બૂમ મારવી એ ભમરો ચડાવીને વિચારતો હતો. એટલામાં તેમની માનો અવાજ ગજરમાંથી સંભળાયો: "બિલાડીનું દૂધ આજ ભૂલતી નહિ, ડાહી ! તેને તો હવે કુટુંબ વળગ્યું છે !"

માનો આ સાદ સાંભળીને છોકરાંનાં ચડેલાં મોઢાં ઠાવકાં થઈ ગયાં, અને ઊંઘથી ઘેરાતી આંખો પણ ઉઘડીને આનંદ અને અચંબામાં ચમકવા લાગી. બંને પથારીમાંથી એકદમ ઠેકીને ઉઠ્યાં, અને કલબલાટ કરતાં રાતનાં વાસી ઝભલાંભેર, મ્હોં ધોયા વગર રસોડા તરફ ઉપડ્યાં.

"બિલ્લીબાઈને બચ્ચાં આવ્યાં ! બચ્ચાં આવ્યાં !" કરતાં બેઉ ભાઇબહેન રસોડામાં દાખલ થયાં. રસોડામાં સંભારના કાબલાના ઘોડા નીચે દૂધ, ઘી, છાશ વગેરે સાચવવાની ઝીણી જાળીની એક પેટી હતી. તેમાંથી બિલાડી બહાર ડોકાયા કરતી હતી. તેના ફિક્કા પડી ગયેલા ચહેરા ઉપર ઘણો થાક જણાતો હતો, અને તેની માંજરી આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ હતી. નવાં અવતરેલાં બચ્ચાંને પડખામાં લઇને તે બેઠી હતી, અને મ્હોં પંહોળું કરીને "મ્યાંઉં, મ્યાંઉં" કરવાની મહેનત કરતી હતી, પણ તેના ગળામાંથી ઝીણા સીસકા

કરતાં વધુ અવાજ નીકળી શકતો નહોતો. બચ્ચાંનો ધીમો ધુરધુરાટ પણ સંભળાતો હતો.

છોકરાં પેટી પાસે ઉભાં ઉભાં દિંગ થઇ ગયાં અને અચંબાથી બિલાડીને જોવામાં બધું ભાન ભૂલી ગયાં! પાછળ આવતી ડાહીનો સાદ તો તેમણે સાંભળ્યો જ નહિ, અને આનંદથી ચમકતી આંખે બિલાડીને એકીટસે જોઈ રહ્યાં!

ઘરનાં પાળેલાં જનવરો બાળકોની કેળવણીમાં અને તેમના જીવનમાં બેશક બહુ ઉપયોગી અસર કરે છે, પણ એ વાત તરફ આપણું લક્ષ ભાગ્યે જ દોરાય છે. જંગી ડાઘિયા કૂતરાના, પોતાના પાંજરાના કેદખાનામાં જ મરી ગયેલી મેના કે પોપટના, ભોળાં કબૂતરોના, ઘરડી ઘુરકતી બિલાડીની પૂંછડી જણી જોઇને અનેક વાર રમુજમાં ચગદીને તેને ઘણી પીડા કર્યા છતાં તેણે આપણા તોફાનની મારી આપ્યાના, અને એવા આપણા બાળપણના અનેક બનાવો શું આપણને યાદ નથી આવતા? મને તો લાગે છે કે ધીરજ, નિમકહલાલી, વાંક ગુનહાની તરત દરગુજર, નિખાલસપણું, અને એવા એવા ગુણો આપણાં પાળેલાં પશુઓમાં જે હોય છે, અને તે ગુણોની અસર જેટલી આપણને ઉંડી થાય છે, તેનો સોમો ભાગ પણ શિક્ષકોનાં વિદ્રુત્તાભર્યાં ભાષણોથી કે માવતર કે આયાની વારંવાર ટોકણી સાથે અપાતી શિખામણોથી નથી થતો.

મોન્ટીસોરી અધ્યાપનમંદિર

તા. ૨૪-૭-૩૩ થી ઉઘડશે.

જેઓને તેમાં દાખલ થવું હોય તેમણે તુરત જ અરજી કરવી.

: મુખ્ય આચાર્ય :

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ભવન : ભાવનગર

"આ કેટલાં ટીનકુડાં બચ્ચાં છે!" એમ બોલતી નીલીની આંખો અત્યંત આનંદમાં ચમકી રહી. "કેવાં મજેનાં ઉંદરડા જેવાં!"

"એક, બે, ત્રણ." વિનુએ ગણ્યાં. "આ તો ત્રણ બચ્ચાં છે. એમાંથી નીલી, એક તારે માટે, બીજું મારે માટે, અને એક વળી કોઈક બીજાને આપશું."

બાળકોની આવી કદર કરતી લાગણીથી રાજી થઇને બિલાડી 'ધુરરર્, ધુરરર્' કરવા લાગી.

બચ્ચાંને ઘડીક જોયા પછી બાળકોએ તેને બિલાડીના પડખામાંથી ઉપાડ્યાં અને હાથમાં લઈ રમાડવા ને ચોળવા માંડ્યાં. અને એટલાથી જ નિરાંત નહિ વળતાં રાતના પહેરેલાં ઝભલાંના બિસ્સામાં બચ્ચાંને ઘાલીને બાજુના ઓરડામાં દોડ્યાં ગયાં.

"બિલાડીને બચ્ચાં આવ્યાં, બા!" એમ જઇને માને વધામણી આપી. મા તો કોઈ અજાણ્યો માણસ મળવા આવ્યો હતો તેની સાથે વાતોમાં પડી હતી. દાતણપાણી કર્યા વગર, મ્હોં ધોયા વગર રાતનાં મેલાં કપડાંમાં છોકરાંને આવેલાં દેખી માને રીસ ચડી. તેણે ચીડાઇને કહ્યું: "ગંદાં છોકરાં! આ તમારા વરવા વાઘા હવે ઉતારો; જાઓ બહાર, નહિ તો લપડાવવાં પડશે."

પણ બાળકોને માની ધમકીનું કે અજાણ્યા ગૃહસ્થની હાજરીનું કશું ધ્યાન જ ન હતું. તેમણે તો બિસ્સામાંથી કાઢીને પેલાં બચોળિયાં નીચે સાદડી ઉપર મૂકયાં, અને આજુબાજુ ઠેકવા અને હસવા મંડી ગયાં. બચ્ચાંની બિલ્લીમા પણ છોકરાંની પાછળ પાછળ આવીને મ્યાંઉં મ્યાંઉં કરી વિનવવા લાગી. પછી છોકરાંને તેની આયા ડાહી પરાણે બહાર ધસડી ગઈ, તેમનાં મ્હોં માથાં સાફ કર્યાં, ધોયેલ કપડાં પહેરાવ્યાં, પ્રાર્થના કરાવી, અને ચા નાસ્તો પણ પીરસ્યો. પણ આ બધી

તરણડમાંથી કયારે છૂટીને રાંધણિયામાં બિલાડીની પેટી પાસે પાછું જવાય, એ જ રટણ બાળકોનાં મનમાં ચાલતું હતું. પરંતુ તેમની એ સ્વાભાવિક તાલાવેલી અને કુદરતી મન્ન તો એટલો વખત છેક છીનવી લેવાઈ.

બચ્ચાંએ દુનિયામાં દેખા દીધા, એટલે છોકરાંને તો બીજી બધી દુનિયા અલોપ અને નકામી જેવી થઈ ગઈ. જો કોઇએ નીલીને કે વિનુને એક મણ મિઠાઈ કે દશ હુન્નર ટીકડીઓ આ દરેક બચ્ચા માટે આપવાનું કહ્યું હોત, તો જરાય અચકાયા વગર તેઓ એવા અદલાબદલાની જરૂર ના જ પાડત. બાયા અને બા વારંવાર છોકરાંને વઢે અને ના પાડે તો પણ તે તો રસોડામાં બિલાડીની પેટી પાસે જ બેસવાનાં, અને જમવાનું ટાણું થાય ત્યાં સુધી બચ્ચાં-જોવામાં જ ગૂંથાઈ રહેવાનાં. બચ્ચાં માટે ચીવટ, લાગણી અને ગંભીર ભાવ તેમનાં મ્હોં ઉપર છવાઈ રહે. આ બચ્ચાંનું આગળ ઉપર શું થશે તેની તેમને ચિંતા થાય. તેમણે એવી ગોઠવણ પણ કરી રાખી કે એક બચ્ચુ ઘરમાં તેની મા સાથે રહે, બીજું આપણા ઉનાળુ બંગલા ખાતે રાખશું, અને ત્રીજાને કોઠારમાં રાખશું; ત્યાં તેને ઘણા બધા ઉંદરડા મળશે.

"પણ તે આપણી સામે કેમ જોતાં નથી?" નીલીએ અચંબાથી કહ્યું. "તેમની આંખો તો આંધળા ભિખારીના જેવી બાડી દેખાય છે!"

વિનુને પણ આ સવાલથી મૂંઝવણ થઇ. તેણે એક બચ્ચાની આંખ ઉઘાડી જોઇ અને તેને ફૂંકવા લાગ્યો, પણ તેથી કાંઇ વળ્યુ નહિ. બચ્ચાંની પાસે દૂધ અને પૂરીના ટુકડા મૂકયા, પણ તે તો હઠીલાં થઈ બાતાં પીતાં જ નહોતાં. તેથી છોકરાં વધુ મૂંઝાયાં. તેમની પાસે જે જે બાવાનું મૂકતાં તે બધું બચ્ચાની મા બાઇ જતી હતી.

વિનુએ કહ્યું: "આપણે આ બચ્ચોળિયાં માટે નાની ઘોલકીઓ બનાવીએ. તેઓ જુદી જુદી ઘોલકીમાં રહેશે અને બિલ્લીમા તેમને મળવા આવશે."

ટોપીઓ રાખવાનાં ત્રણ કાગળનાં બોબાં રસોડાને ત્રણ બૂણે મૂકયાં અને તેમાં ત્રણ બચ્ચાંને ગોઠવ્યાં. પણ આ ગોઠવણ બિલાડીને પસંદ પડી નહિ તેથી તે બોબાંમાંથી બચ્ચાંને પાછાં પોતાની પાસે પેટીમાં લઈ ગઇ.

વિનુએ વળી કહ્યું: "આ બિલ્લી તો બચ્ચાંની મા બરી; પણ તેનો બાપ કયો?"

નીલી કહે: "હા, એના બાપુ કોણ? એમને બાપ હોવો જોઈએ."

વિનુએ અને નીલીએ ઘણી વાર વિચાર કર્યો, અને છેવટે પોતાના રમકડાંના કબાટમાંના એક બાંડિયા ઘોડાને બચ્ચાંનો બાપ ઠરાવ્યો. અને તેને સમજાવીને કહ્યું: "હવે ધ્યાન રાખજે. અહીં જ ઉભો રહીને આ તારાં બચ્ચાં ડાહ્યાંડમરાં થઈને રહે તે જોતો રહેજે."

આ બધું છોકરાંઓ જાણે સાચેસાચું કરતાં હોય એમ ગંભીરતાથી તેમણે કહ્યું. એમનાં મ્હોં પર ચીવટની સાચી લાગણી તરવરતી હતી. વિનુને અને નીલીને આ બચ્ચોળિયાંની પેટી સિવાય બાકીની દુનિયા બધી ભૂલાઇ ગઇ હતી. તેમના આનંદનો પાર નહોતો. પણ તેમને હવે પછી એક કડવો અનુભવ થવાનો બાકી હતો.

રાતે વાળુના વખતને વાર હતી એટલામાં વિનુ એના બાપુના ઓરડામાં લખવાના ટેબલ પાસે બેઠો હતો. ત્યાં બિલાડીનું બચ્ચું બત્તીની પાસે થઇને ટેબલ ઉપર લખેલા કાગળો પડ્યા હતા તેની ઉપર કૂદીને ચડ્યું. વિનુ તેના નાના મોઢામાં પેન્સિલ કે કાં તો દીવાસળી ભોંસીને રમાડતો હતો. એકાએક એના બાપુ જાણે ભોંયમાંથી નીકળી આવ્યા હોય એમ તેની પાસે આવીને કડકાઈથી ઉભા અને રીસથી બોલ્યા: "આ શું કરે છે?"

વિનુએ તેના બાપનો ગુસ્સાનો અવાજ સાંભળ્યો. "એ તો... આ તો બચોળિયું છે, બાપુ ! બિલાડીનું બચ્ચું."

"હું તને હવે તેની બબર પાડું. જો આ તેં બધું શું કરી મૂક્યું ? તોફાની ! તેં મારા બધા કાગળિયા બગાડી દીધા તેનું કાંઇ ભાન છે ?"

વિનુને અચંબો થયો કે એનાં બચ્ચાં માટે બાપુને કાંઇ ભાવ જ નથી ! અને બચોળિયાંની સોબતે ઉલ્લાસ અને આનંદ માણવાને બદલે તેમણે તો વિનુનો કાન આમળીને હાક મારી: "રામા ! આ ભૂંડાંભૂખ બચોળિયાંને બહાર લઈ જા."

વાળુ વખતે વળી બીજો એક બનાવ બન્યો. બીજી વારનું પીરસણું જ્યાં ચાલ્યું ત્યાં એકાએક 'સ્યાંઉ'ની તીણી રાડ સંભળાઇ. જમવા બેઠેલાં બધાં એ ચીસનું કારણ શોધવા લાગ્યાં, ત્યાં તેઃ બિલાડી ઘુરરર્ ઘુરરર્ કરતી નીલી પાસે આવી.

"નીલી ! ત્યાંથી ઉભી થઈ જા, અને તારી પાસે છે તે બચ્ચાને બાળકૂંડીમાં નાખી આવ. મારા ઘરમાં એવી ગંદી ચીજો ન જોઇએ !"

બાપુના આવા હુકમથી વિનુ અને નીલી ગભરાઈ ગયાં. બાળકૂંડીમાં તો બૂડી મરે ! આવી ક્રૂરતાથી તો બિલાડી અને બાંડિયા ઘોડા બન્નેનાં બચ્ચાં જાય ! બિલાડીની પેટી સૂનીસટ થઈ જાય ! છોકરાં રડવા લાગ્યાં અને બચોળિયાંને ઉગારવા બાપુને વિનવવા લાગ્યાં. બાપુએ હા તો પાડી પણ એવી સરતે કે તેમણે રસોડામાં જવું નહિ અને બચોળિયાંને ચૂંથવાં નહિ.

વાળુ પછી વિનુ અને નીલી વીલાં મોં કરીને બેઠાં. રસોડામાં જવાની મનાઈથી છેક ઉદાસ થઈ ગયાં. મિઠાઈ આપે તોય લે નહિ; માને તેઓ તોફાની અને ઉદ્ધત જેવાં લાગવા માંડ્યાં. તેમના કાકા પ્રીતમદાસ સાંજે મળવા આવ્યા ત્યારે બાપુએ બચોળિયાં બાળકૂંડીમાં નાખી દેવાનું કહ્યાની તેમની પાસે ફરિયાદ કરી.

"પ્રીતમકાકા, બાને જરૂર સમજાવો કે બચ્ચાંને અમારા સૂવાના ઓરડામાં જ રાખે. જરૂર સમજાવજો, હો !"

"વારૂ, ત્યાં...ને, ઠીક." કાકાએ દિલાસો દઇ કહ્યું: "બહુ સારું, કહીશ; જરૂર કહીશ."

પ્રીતમકાકા એકલા આવતા નહિ, પણ તેમની જોડે તેમનો 'જ્હારડો' કૂતરો પણ આવતો. એની પૂછડી લાકડી જેવી કઠણ ને જાડી હતી, અને એ હાલતાં ચાલતાં જોને તેને પૂંછડું અથડાવતો જતો. છોકરાંને તો એ જ્હારડો બળખામણો આંખના પાટા જેવો લાગતો. પણ આજના સંજોગમાં તેમણે એ વાત જતી કરી દીધી.

વિનુએ કહ્યું: "નીલી ! બાંડિયા ઘોડાને બદલે આ જ્હારડો જ બચોળિયાંનો બાપ થાય તો કેમ ? ઘોડો તો મરેલો છે, અને આ કૂતરો જીવતો છે, જીવતો ! સમજી ?"

રાત પડે અને બાપુ ક્યારે એમના કાગળો લખવા બેસી જાય, અને આ જ્હારડાને કોઈ જુવે નહિ એમ રસોડામાં લઇ જવાય, એની વાટ જોતાં બન્ને ભાઈ બહેન એક બાજુ છાનાંમાનાં ઉભાં રહ્યાં. આખરે બાપા એમના કાગળો લખવા બેસી ગયા, અને બા પણ ઢાંકોઢૂંબો કરવામાં ગૂંથાયાં. એટલે છોકરાં શું કરે છે તેની કોઇને કશી બબર પડે એમ ન હતું.

હવે છોકરાંને ઉલ્લાસની વેળા મળી.

વિનુએ બહેનના કાનમાં કહ્યું: "નીલી ! ચાલ હવે."

પણ એટલામાં રામે આવીને બબર આપ્યા: "બા! જ્હારડો બધાં બચોળિયાં ખાઈ ગયો !"

વિનુ અને નીલી તો આ સાંભળી ફિક્કાંફચ પડી ગયાં, અને રામા સામુ ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં.

"જ્હારડો છાનોછપનો પેટી પાસે પહોંચીને બધાં બચોળિયાં ગળી ગયો ! સ્વાહા કરી ગયો !" રામાએ વિગતથી કહ્યું.

છોકરાંએ ધારેલું કે આ સાંભળીને ઘરનાં બધાં

માણસો ઉદાસ થઇ જશે અને નહારડાને મારી મારીને અધમૂવો કરી મૂકશે! પણ એ બધાં તો શાંતિથી બેસી જ રહ્યાં, અને કૂતરાની અકરાંતિયા જેવી ભૂખની તાજુબી કરવા લાગ્યાં. બા બાપુ બન્ને હસવા માંડ્યાં. નહારડો નિડરની જેમ પૂંછડી હલાવતો ટેબલ ફરતો ફરવા લાગ્યો અને દમામમાં હોઠ ચાટવા લાગ્યો. માત્ર એકલી બિલ્લીબાઇ દુઃખમાં ડૂબી હતી, અને ઉભી પૂંછડીએ ઉદાસ જેમ આખા ઓરડામાં ભમતી હતી, અને બધાંય ઉપર વહેમની નજરે જોતી ઉંદુ ઉંદુ મ્યાંઉં મ્યાંઉં કરતી હતી.

માએ કહ્યું: "છોકરાંઓ, હવે નવ વાગી ગયા છે અને સૂઈ જવાનો વખત થયો છે."

વિનુ અને નીલી પથારીમાં જઇને પડ્યાં, અને આંસુ પાડ્યાં. દુઃખી બિચારી બિલ્લાડીના અને ઘાતકી નફ્ટ નહારડાને માર પણ ન પડ્યો તેના તેમણે આખી રાત વિચારો કર્યા જ કર્યા!*

વિ. ય:

* રશિયન લેખક ચૉહોની વાર્તાને આધારે

મરાઠી શિક્ષણ પત્રિકા

મોન્ટીસોરી સંઘના ભાઇઓ અને શિક્ષણ પત્રિકાના વાચકો સમાચારથી ખુશી થશે કે સંઘનાં એક મંત્રી અને શિક્ષણપત્રિકાનાં તંત્રી શ્રીમતી તારાબેન મોડકે મોન્ટીસોરી સંઘ તરફથી મરાઠી ભાષામાં શિક્ષણ પત્રિકા કાઢવાનું શરૂ કર્યું છે. સંઘનો આ વિસ્તાર અને શિક્ષણ પત્રિકાનો આ પ્રચાર જાણી કોણ. ખુશી ન થાય? હિંદની સઘળી મુખ્ય ભાષાઓમાં શિક્ષણ પત્રિકા કાઢવાની અમારી ઇચ્છા કેટલાંક વર્ષોથી ચાલી આવતી હતી. એ ઇચ્છામાંની થોડી-એક તો પાર પડી છે તે માટે ઈશ્વરનો આભાર માનીએ છીએ. શિક્ષણ પત્રિકાના વાચકો અને સંઘીઓ પાસે અમારી એક નમ્ર વિનંતિ છે કે તેઓએ જેમ ગુજરાતી શિક્ષણ પત્રિકાને ફેલાવી છે તેમ જ જ્યાં જ્યાં દક્ષિણી ભાઇ-બહેનો વસતાં હોય ત્યાં ત્યાં તેઓ મરાઠી પત્રિકા નો પ્રચાર કરે, અને સંઘનું બળ વધારી શિક્ષણ પત્રિકાને વધારે ટેકો આપે.

મરાઠી શિક્ષણ પત્રિકાનો પહેલો અંક જેઠ શુદ્ધ એકમના રોજ બહાર પડ્યો છે, અને ત્યારથી તેનું વર્ષ શરૂ થાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧–૦–૦ રાખવામાં આવ્યું છે. તેનું કદ, પાનાં વગેરે ગુજરાતી શિક્ષણ પત્રિકા જેવાં અને જેટલાં જ છે, અને તે સ્વાભાવિક છે કારણ કે બન્ને મોન્ટીસોરી સંઘનાં સંતાનો છે.

આપણે તેને આવકાર આપીએ અને લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છીએ.

આ બાબતનો સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે થઇ શકશે.

શ્રીમતી તારાબાઈ મોડક
તંત્રી: મરાઠી શિક્ષણ પત્રિકા
ઠે. માલટેકડી
કેરમ–ઉમરાવતી C.P.

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

ડૉ. મોન્ટીસોરીનો અદ્‌ભુત ઉપયોગ

મારી પડોશમાં મારા એક સ્નેહી રહેતા હતા. તેમનાં બે ત્રણ બાળકો મને એક વખત મળ્યાં.

મેં તેમને પૂછ્યું: "કાં ...બહેન, તમે પેલી 'બાળકોને મારશો નહિ' અને 'બાળકોને બીવરાવશો નહિ' વાળી પત્રિકાઓ ...ભાઇને વંચાવી કે? હવે તો ઘરમાં તમને કોઇ મારતું કે બીવરાવતું નહિ હોય. કેમ, ખરું ને?"

બહેને નિરાશ થઇ જવાબ આપ્યો: "અરે .. ભાઇ તો ઘણીએ વાર નાના ભાઇને કહે છે કે 'સૂઇ જા જલદી, નહિતર તારી મોન્ટીસોરી આવીને તને ઉપાડી જશે.' એમ કહીને નાના ભાઇને બીવરાવી બીવરાવીને સૂવાડી દે છે!"

હું તો ડૉ. મોન્ટીસોરીનો આવો પણ ઉપયોગ થતો સાંભળીને સખેદાશ્ચર્ય પામી જોઇ જ રહ્યો!

વિ.

એક સત્ય ઘટના.

બાળકની હોંશ

[અનુસંધાન ત્રીજા અંકના પાના ૪૬ થી]

ગિજુભાઇ: "કેમ કાશીબેન? તે દિવસનું પણ લઇને આવ્યાં કે?"

કાશીબેન: "હા; આવી તો છું તે જ વાત કરવા. મારી બરાબર ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી મારું પણ તો રહેવાનું. તમને તકલીફ તો પડતી હશે, મારા જેવાને સમજાવવાની."

ગિજુભાઇ: "ના, ના. તકલીફ શાની? તમારા જેવાં કસીકસીને વિચારીવિચારીને 'હા' ભણનારાં માબાપો જ જોઇએ. તમારા જેવાં જે વિચારે તે જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેથી તેમને મુશ્કેલી જણાય છે; જેમને કાંઇ કરવું હોતું નથી તે તરત 'હા' કહીને જાય છે. તેમને મુશ્કેલી નડે જ શાની? કાંઇ કરવું હોય તો ને! એ તો ઠીક; પણ આજે શું લાવ્યાં છો? તમારા વિષયો પણ ભારે હોય છે, મને મજા આપે છે."

કાશીબેન: "વિષયમાં હું કાંઇ સમજતી નથી. જે મુશ્કેલી જેવું લાગે તે આવીને પૂછું છું. આજ કાંઇ નવું નથી. ગયા વખતનું ઘરેણાંનું જ અધૂરું રહ્યું'તું તે વાત કરી લઇએ."

ગિજુભાઇ: "હા; બરાબર. કહો, શું છે ઘરેણાંનું? પહેરવા દો સરલાને ઘરેણાં. અને એ ઘરેણાં તે શું મોટાં પહેરતી હશે? એરિંગ કે બંગડી કે એકાદ ચેન; એટલું જ કે નહિ?"

કાશીબેન: "હા, બીજું તો શું હોય? પણ તેમાં મને પ્રશ્ન એ થઇ પડે છે કે જેમ એક વખતે કહ્યું હતું કે સરલાનો શોભા-શણગારનો શોખ વધતો ભાળું છું ત્યારે મને ગમતું નથી, તેમ ઘરેણાંમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા છે એવું તેના મન પર હવે ઠસવા લાગ્યું છે."

ગિજુભાઇ: "એ કેવી રીતે? શા ઉપરથી તમને એમ લાગે છે?"

કાશીબેનઃ "જુઓ. ગઇ રજામાં અમે જામનગર ગયાં'તાં. તો મારી પાછળ મંડી જ પડી કે મને સરસ નવી જાતનાં બેરિંગ લઇ દે. મને લાગ્યુંઃ 'લાવને છોકરી કયારની કહે છે તે તેની હોંશ પૂરી કરીએ.' પછી બજારમાં જઇ પસંદ કરવા લાગી ત્યારે કેટલાંકેક બેરિંગ જોઈ કહેઃ 'એ તો કાંઇ નવી જાતનાં નથી. એવાં તો અમારી છોકરીઓ પહેરે છે.' એટલે મેં તેને પૂછ્યુંઃ 'તારે નવી જાતનાં જ લેવાં છે કે તને સુંદર લાગે તેવાં લેવાં છે?' તે કહેઃ 'સુંદર તો બરાં જ. મને ગમે એવાં તો બરાં જ. પણ નવી જાતનાં.' 'તે નવાંનું શું કામ છે? તને ગમે તેવાં લઇ લે.' તે કહેઃ 'ના. પેલી રમા જોને મુંબઇથી આવી ત્યારે નવી જ જાતનાં બેરિંગ લઇ આવી તો બધી છોકરીઓ તેનાં બેરિંગ જ જોયા કરે. બેનાં બેરિંગ નવી જાતનાં હતાં એટલે તેઓ તેની સાથે બોલે, તેની પાસે બેસે, તેની સાથે જ ભાઇબંધી રાખે. મારી સાથે કોઇ ન બોલે. માટે આ વખતે મારે તદ્દન નવી જ જાતનાં લેવાં છે. એટલે હું પહેરીને જઇશ ત્યારે સૌ મને પૂછશેઃ 'કેટલાનાં લીધાં? કયાં લીધાં? કેવાં સુંદર? કેવાં સુંદર?' એમ કહીને મારી પાસે આવશે, બેસશે ને મારી ભાઇબંધી કરશે. હું સૌને ગમીશ.' ત્યારે એ કારણસર મારે તેને ઘરેણાં આપવાં બરાં?"

ગિજુભાઇઃ "એ તો ઘરેણાંની સામાજિક કિંમત સરલાને જણાવા લાગી. તમે બધાં –તમે તો નહિ જો કે–બીજી બધી સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે ઘરેણાં શા માટે પહેરે છે? જેના શરીર પર વધારે ઘરેણાં હોય તેને સમાજમાં વધારે માન મળે છે માટે. સામાન્ય સ્ત્રીઓમાં ઘરેણાંથી શરીર શોભાવવા કરતાં ઘરેણાં પહેરીને સમાજમાં છાપ પાડવાનો હેતુ જ વધારે હોય છે. તે તમે નથી જાણતાં શું?"

કાશીબેનઃ "હા; જાણું છું. ને તે પ્રકાર મને નથી ગમતો તેથી જ સરલાની આ વૃત્તિ મને ખૂંચી. કહે છેઃ 'સારાં નવાં બેરિંગ પહેરીશ તો છોકરીઓ મને ચાહશે.' શાળાની છોકરીઓ પણ માળી એવી જ હશે? મને તો ભારે નવાઇ લાગી."

ગિજુભાઇઃ "એમાં નવાઇ શી? જે સમાજમાં તેમણે જન્મ લીધો છે અને ઉછરે છે, તેનો પડઘો શાળામાં પડવાનો જ. અમારા બાલમંદિરમાં નાનાં નાનાં ટાબરિયાં હોય છે ત્યાં પણ તે પડે છે, તો શાળામાં તો સરલાની સાથની એટલે તો ઉંમરલાયક થવા આવેલી છોકરીઓ. તે તો દરેક બાબતની સામાજિક કિંમતો (Social values) જાણી જ ગયેલી."

કાશીબેનઃ "તો હવે મારે કરવું શું? શાળામાં તો સરલાને મોકલવી જ પડે."

ગિજુભાઇઃ "જરૂર વળી. સમાજથી ને સમાજનાં દૂષણોથી અળગાં રાખીને આપણાં છોકરાંઓને આપણે સંત બનાવવા નીકળીએ તો તેમાં મને શ્રદ્ધા નથી. સમાજ એ તો મોટામાં મોટી શાળા છે. તેમાં જ બરું શિક્ષણ છે. અસત્‌ને ઓળખતાં તો શીખવું જ જોઇએ. અસત્‌ને પડખે જ સત્‌ વધારે શોભી ઉઠે છે. બાળકો તેની બરી કિંમત આંકી શકે છે. એટલે સમાજમાં આવું આવું છે–આ જ શું, આથી ઘણું જ બરાબ પણ દેખાઇ આવશે–માટે તેને ત્યાંથી ઉપાડી લેવાનો તો વિચાર સરખોયે કરવો નહિ. અનેક જાતના સ્વભાવ,

અનેક જાતના મતો, અનેક જાતનું શિક્ષણ ત્યાં મળે છે.”

કાશીબેનઃ “ત્યારે શું આવા વિચારો પોષવા દેવા ? તો તો થોડા જ દિવસોમાં મારી સરલા શેરીની એક સામાન્ય બાઈ જેવી બાઈ બની જાય.”

ગિજુભાઈઃ (હસીને) “કાશીબેન, તમે પણ શેરીમાં જ ઉછર્યાં હતાં. તમને તો સરલાને મળી છે એવી બધી શાળાની સગવડો પણ મળી નહિ હોય. સિવાય સરલા માટે દરેક-દરેક બાબતનો ઝીણવટથી વિચાર કરનારી મા તમને મળી હતી કે નહિ તે હું જાણતો નથી. છતાં તમે કેમ સામાજિક ચાલુ વિચારોથી જુદાં પડ્યાં ? તમને કેમ શેરીની એક સામાન્ય સ્ત્રી પ્રત્યે તિરસ્કાર છૂટ્યો ? તેમ જ તેમની વચ્ચે રહ્યા છતાં સરલાને તેવી બનવામાંથી બચાવી શકાય. આવી આવી કાંઇ પણ વાતો આવે તે સારી જ છે, એમ સ્વીકારી સમાજની સાથે રહેવાની ટેવ પડે તો બાળક થોડો વખત પૂરેપૂરું સમાજનું બની જાય છે. છતાં આસ્તે આસ્તે તેની પોતાની અંદર રહેલી લાગણીઓ (Sensibility) જાગૃત થાય છે અને ‘આ નથી સારું લાગતું.’ ‘આ વળી કેવું ખરાબ !’ વગેરે જાતના ઉદ્‌ગારો તેના અંતરમાં જ ઉઠવા લાગે છે. એ રીતે અન્યાય, અસત્, ઢોંગ, વગેરે સામે બાળકનો આત્મા બોલી ઉઠે છે. તે અવાજ સાંભળવાની ને સમજવાની તાકાત બાળકમાં હોય તો તે સમાજથી તરત વિચારોમાં જુદું પડે છે. એ તો ઠીક; જરા વધારે તાત્ત્વિકમાં ઉતર્યો. તમારે તો સરલાની સાથે આ બાબત ઉપર વાત કરી તેનું ધ્યાન ખેંચવું. બીજું શું ? તેની પોતાની નિર્ણય-શક્તિ-વિચારશક્તિ બીલશે, તેમ તેમ તેને પણ આ ઠીક નથી એમ લાગશે. હાલમાં નાની છે એટલે સહેજે તે આવી વાતોમાં સપડાય છે. સમાજમાં આપણને માન મળે તો ઠીક એવું તો સમાજમાં રહેનાર દરેક વ્યક્તિને લાગે જ છે; તેને પણ લાગે છે. આ તત્ત્વ વધારે ઉંડું ન ઉતરે એટલું જોવાનું.”

કાશીબેનઃ “હા. પણ તે જ કરવું કેવી રીતે ?”

ગિજુભાઈઃ “આ જ ઉપાય કે તેની સાથે આ બાબતમાં સામાન્ય વાતો કરી તેને વિચાર કરતી કરવી. તું આ કરીશ નહિ એમ કહેવા કરતાં તેને બીજી મોટી સ્ત્રીઓ ઘરેણાં પહેરીને નીકળે છે તે બતાવવું. તે શા માટે પહેરતી હશે તે પૂછવું. પછી ઘરેણાંની સામાજિક કિંમત કેમ આલેખાય, પુરુષો કેમ ઘરેણાં નથી પહેરતા, તેમની કિંમત શા ઉપરથી અંકાય છે, વગેરે સામાન્ય ચર્ચા કોઇ કોઇ વાર કરતાં રહો તો તે વિચાર કરતી થઇ જશે. નવું ઘરેણું જોશે તો જ સામેનું માણસ તેની સાથે સારું બોલશે, એ તો બાલિશ આકર્ષણ છે.”

કાશીબેનઃ “ત્યારે સાર શો ? મારે તેને તેટલા ખાતર નવાં નવાં ઘરેણાં ઘડાવી દેવાં ખરાં ?”

ગિજુભાઈઃ “ના ના. કાંઇ કારણસર, જેમ કે તેનો જન્મદિવસ હોય કે એવું જ કાંઇ બીજું હોય ત્યારે તમારે તેને માટે કાંઇ લેવું હોય તો લઇ દેવું. ને શાળામાં પહેરીને જવાનો રિવાજ જ કાઢી નાખવો. સામાજિક પ્રસંગોમાં તમારી સાથે જતી હોય ત્યારે જ પહેરવાનો

સિવાજ રાખો એટલે શાળામાં નવાં ઘરેણાં લાવવાની હરિફાઇમાંથી તે નીકળી જ જશે, ને બીજી છોકરીઓને પણ ઘરેણાંની વાતો કરતાં શરમ આવશે. કારણ કે પછી તે સાં કહેશેઃ 'અમે શાળામાં ઘરેણાં નથી પહેરતાં. અહીં તો ભણવાનું. અહીં વળી આવી વાતો શી ?'

છોકરાંઓને જરા દિશા બતાવીએ કે તે તેઓ બરાબર પકડી લે છે. માત્ર દિશા બતાવવી જોઇએ; સારી રીતે. કહો, બીજું કાંઇ ?"

કાશીબેનઃ "ના કાંઇ નહિ. જઉં છું હવે."

ગિજુભાઇઃ "ઠીક ત્યારે. આવજો; અવાર-નવાર આવતાં રહેજો." તા.

શારદામંદિરમાં ચિત્રઉદ્‌ઘાટનક્રિયા વખતે
પ્રમુખ શ્રીમતી વિજયાબેન લશ્કરીએ આપેલા ભાષણમાંથી

હું નાનાં બાળકોની કેળવણીમાં રસ લઉં છું એ લાયકાતે મને શ્રી. ભોગીભાઇએ આ ચિત્રપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હશે એમ હું માનું છું.

મારાં બાળકોની કેળવણીના પ્રશ્ને મને આ બાલમંદિરમાં રસ લેતી કરી. અને અનુભવે મને જણાયું છે કે આવી બાલવિકાસક સંસ્થાઓની ઘણી જરૂર છે. બાળકોને બાલમંદિરનું સામાજિક વાતાવરણ આપણે ઘર આંગણે સાધનો અને શિક્ષકો રોકીને આપી નથી શકવાનાં. તેના કરતાં એ નાણાં આવી સંસ્થાઓને આપી આપણાં બાળકો તેમને સોંપવાં, તે ઇષ્ટ છે.

આવાં પ્રદર્શનો વાલીની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વનાં છે. મેં બાલમંદિરની મુલાકાતો દરમિયાન બાળકોને એકાગ્રતાથી ચિત્રસર્જનો કરતાં જોયાં છે. સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના વાતાવરણમાં બાળકો કેવી રીતે વિકાસ સાધે છે તે આપણે આજના પ્રદર્શનમાં જોઇ શકીશું.

આપણે પણ ઘર આગળ બાળકોને બાલમંદિરનું વાતાવરણ કાયમ રહે તે માટે ચિત્ર, માટી અને શિવણ વગેરેનું વાતાવરણ આપવું જોઇએ.

આ ધમાલિયા યુગમાં માબાપો બાળકોની પૂરી સંભાળ ન રાખી શકે. તેથી જેમ માંદાં બાળકોને દાક્તરી સારવાર નીચે મૂકીએ છીએ, તેમ બાળકોના માનસિક વિકાસ માટે આપણે બાળકોને બાલમાનસઅભ્યાસી શિક્ષકોને સોંપીએ. મેં મારાં અને મારા કુટુંબનાં ૭ બાળકોને આ બાલમંદિરમાં મૂક્યાં છે; અને હું તેમનો સર્વતોમુખી વિકાસ થયેલો જોઉં છું.

આ સંસ્થા સુંદર વિકાસ સાધી રહી છે. તેમના સહૃદયી કાર્યકર્તાઓ આર્થિક ભીડમાં પણ ઉંધું માથું ઘાલી કામ ધપાવ્યે જાય છે. આપણી–ધનિકોની ફરજ છે કે આપણે તેમની આર્થિક ચિંતા ટાળીએ.

મને આ સ્થાન આપવા માટે આભાર. મારા વિચારોમાં ત્રૂટી જણાય તે આપ સૌ નિભાવી લેશો.

બાળક અને સર્જન

ગયા મહિનાની ૨૯–૩૦ તારીખે શારદામંદિર (અમદાવાદ) બાલમંદિરનો બાલોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે બાળકોનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું, અને બાલમંદિરનાં બાળકોના નાટચપ્રયોગો ભજવાયા હતા. ચિત્રપ્રદર્શનની ઉદ્‌ઘાટનક્રિયા શ્રીમતી સૌ. વિજયાબહેન લક્ષ્મરીએ કરી હતી અને બીજા દિવસના પ્રમુખ શ્રી. ગિજુભાઈ બધેકા હતા. એ બન્ને દિવસની કાર્યવાહી વિષે નોંધમાં આવી ગયું છે. એટલે અહીં માત્ર બાળકોના સર્જન વિષે ચિત્રપ્રદર્શન જોયા પછી જે જે વિચારો સ્ફૂર્યા છે તેની જ ઉડતી નજર નોંધવાનો યત્ન કર્યો છે.

બાલ–ચિત્રપ્રદર્શન જોયા પછી અને તે વિષેનાં ભાષણો થયા પછી નીચેના ચાર મુખ્ય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રશ્નોના ઉકેલનો પ્રયત્ન બાલમંદિરમાં કામ કરનાર દરકોઈને દિશાસૂચક થાય તેમ છે.

૧ બાળકોનાં ચિત્રોને સર્જન કહી શકાય ?

૨ બાળકોના અનુભવ અને નિરીક્ષણ તેમનાં ચિત્રોમાં કેટલે અંશે આવે ?

૩ બાળકોને કેવાં સાધનો (ચીતરવા માટેનાં) આપવાં જોઇએ ?

૪ બાળકોનાં ચિત્રોને (આ પ્રદર્શનનાં અને આવાં બીજાં) કયી કસણીએ કસવાં જોઇએ ?

પહેલા બે પ્રશ્નોને એક ગણી બન્ને વિષે આપણે વિચાર કરીશું. જ્યારે બાળક બાહ્ય સૃષ્ટિના સંસર્ગમાં આવે છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ અનેક આકારો (forms) આવે છે. આ બધા આકારોની અસ્પષ્ટ છાપ તેના મગજ પર પડે છે. જે જે દૃષ્ટિકોણથી બાળક તે આકારોને જોઇ શક્યું હોય છે અથવા અનુભવગમ્ય કરી શક્યું હોય છે, તેવી અને તેટલી ઉંડી છાપ તેના મગજ પર અંકિત થઈ હોય છે. એટલે આપણે હિંમતપૂર્વક કહી શકીએ કે બાળક જે ચિત્રો કાઢે છે તેમાં તેના મગજ પર પડેલી છાપનો સીધો અને સાદો પડઘો જ હોય છે. તે પડઘાના વાંકવળાક ભલેને આપણને અણઘડ અને અસ્પરંગી (fantsatic) લાગે, પણ તેની પાછળ બાલજીવનના રોજના અનુભવો અને નિરીક્ષણનું નવનીત રહેલું હોય છે. જો બાળકને મોન્ટીસોરી બાલમંદિરોમાં જે જનતનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિનું વાતાવરણ મળે છે તેવા વાતાવરણમાં રાખ્યું હોય તો કારીગરીના અધૂરા જ્ઞાન (technique)થી પણ પોતાના ભાવ વ્યકત કરવા બાળક મથે છે.

સિદ્ધહસ્ત કલાકાર શું કરે છે ? તે તેના નિરીક્ષણ, અનુભવ અને આંતર્પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ દ્વારા સર્જન કરે છે. તેવી જ રીતે બાળક પણ પોતાની રીતે પોતાની કક્ષાનું સર્જન કરે છે. કેટલાક કલાકારો બાળકોનાં ચિત્રોને સર્જન નથી માનતા. જો કે તે ચર્ચામાં આજે આપણે નથી ઉતરતા; છતાં જો આપણે એમ કહીએ કે મોટાની માફક બાળકને પણ ઊર્મિઓ, આવેશો અને લાગણીઓના વેગ આવે છે તો આપણે સત્યથી વેગળા નથી જતા એમ સર્વકોઈ કબૂલ કરશે જ. આ વેગ તેના દિલને હલમલાવી કોઇ તાલબદ્ધ આકારોનાં ગૂઢ સૌંદર્યની શોધમાં તેને વાળે છે. આવિર્ભાવના (manifestation) માર્ગોમાં તેની મુશ્કેલીઓનો પાર હોતો નથી કારણ કે સ્નાયુ પરના કાબૂની ઉણપની જોડાજોડ અનુભવ અને નિરીક્ષણની અપરિપકવતા હોય છે. છતાં અનેક મંથનો પછી સર્જન–નવનીત તેમાંથી ઝરે છે. જેમ સૃષ્ટા વિશ્વ રચી પોતાની દુનિયા જોઈ રાચે તેમ આ બાલસૃષ્ટા પણ પોતાના સર્જનમાં રાચે છે. આવાં સર્જન તો પ્રફુલ્લચિત્ત બાળકો જ કરી શકે. અને તે જ બાળકો પ્રફુલ્લાત્મા

બની શકે છે જેમને સ્વાતંત્ર્ય મળે છે, અને જેમની સુપ્ત શક્તિઓને કુંઠિત બનાવવામાં નથી આવી. આવા પ્રફુલાત્માઓ જોવાનું સદ્‌ભાગ્ય આપણને સાચી દૃષ્ટિએ ચાલતાં બાલમંદિરોમાં જ મળી શકે.

બાલચિત્રોના તજ્ઞો કહે છે અને તે આપણા અનુભવથી સાચા છે કે બાળકોનાં ચિત્રોમાં તેમના અનુભવ અને નિરીક્ષણની સ્પષ્ટ છાપ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી બાળક ખૂબ ગ્રહણ કરે છે અને 'અન્ન તેવા ઓડકાર' એ ન્યાયે બાળકનાં ચિત્રો 'વાતાવરણ' ની સાક્ષી પૂરે છે. વાસ્તવિક રીતે એમ બને છે કે બાળકના અનુભવ અને નિરીક્ષણની જે છાપ તેના મગજ પર પડે છે, તે તેના આંતરમનમાં (Unconscious) ધકેલાઈ જાય છે. જ્યારે બાળક ચીતરવા બેસે છે ત્યારે તે છાપ તે જ વખતે બહાર નીકળી આવે છે એવું કાંઇ નથી. કોઈ વાર તે બહાર પણ આવે છે. તે છાપ આંતર્મનમાં રહે છે, તેના પર બીજાં અનેક પડ બાઝે છે અને યોગ્ય સમય આવતાં તે બહાર નીકળે છે. બાળક તો techniqueની પરવા કર્યા વિના જે વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ તેના મગજમાં હોય તે વ્યક્ત કરવા મથે છે, અને તે સ્વરૂપ જ્યાં સુધી કાગળ પર આવિર્ભાવ ન પામે ત્યાં સુધી અવિરત પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે.

આવી રીતે બાળકનાં ચિત્રોમાં બાલમંદિર અને તેની આજુબાજુનું વાતાવરણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. શરૂઆત કરતાં બાળકોનાં ચિત્રોમાં હેતુશૂન્ય વિરૂપતા ભાસે છે. વિચિત્ર અને બેહૂદી રેખાઓથી બાળક પ્રાથમિક શરૂઆત કરે છે. રેખાઓની સંવાદિતા જરાયે દૃષ્ટિગોચર નથી થતી. છતાં સરળતા, કલ્પના અને સ્વયંસ્ફૂર્તિને પૂર્ણ વેગ મળ્યો હોય છે. આ પ્રદર્શનનાં ઘણાંય ચિત્રોમાં વિચિત્ર રૂપ વાળી અસ્વાભાવિકતા નજરે ચઢે છે; પણ જો તેને આવિર્ભાવ પામવા મથતા આત્માનાં મંથનો ગણીએ તો તેની સાર્થકતા સમજી શકાય.

આ ચિત્રોમાં નાજુક પણ મનોહર રંગના સુમેળવાળી ફૂલગૂંથણી, વિવિધ આકારનાં કૂંડા અને ફૂલો અગ્ર સ્થાન ભોગવતા હતાં. ફૂલની રંગપૂરણીની જોડે જોડે જ કૂંડાંની રંગપૂરણી પણ બદલાય છે. 'यत्र यत्र वह्निः तत्र तत्र धूमः' એ ન્યાયે જ્યાં જ્યાં બાળકોનાં ફૂલનાં ચિત્રો ત્યાં ત્યાં પતંગિયાં તો હોય જ. એક ચિત્રમાં તો એક બાળકે લાંબી જીભ કાઢી ફૂલ પર તરાપ મારતો તીતીઘોડો ચીતર્યો છે. ધોતિયાં અને સાડીઓની વિવિધરંગી ભાતગૂંથણીમાં (design) પણ ફૂલોની અટપટી ગૂંથણી બાળકોએ કરી છે. જુદા જુદાં બાળકોની એ ભાતગૂંથણીવાળું પાનું અવશ્ય જોવા જેવું છે.

બાલમંદિરની વાડે મોતી નહિ તો દાણા ચરંતો મોર જોઈ બાળકોએ તેને જે અક્ષરગી રેખાઓથી અમર કરવા યત્નો કર્યા છે તે સર્વ કોઇનું ધ્યાન ખેંચતા હતા. પક્ષીસમાજમાં પોપટ, ચકલી, કાબર, બતક, ચાંચમાં દહીંથરાવાળો કાગડો, કાકાકૌઆ વગેરે બાળકોના નિરીક્ષણમાં આવ્યાં હશે તેથી ઘણાંય ચિત્રોમાં તે દેખા દે છે. કોઈ કોઈ બાળકોએ તો કોઈ અનામી અકુદરતી પક્ષી–પશુઓ પણ સર્જ્યાં છે. પશુસમાજમાંથી હાથી, ઘોડો, ગધેડું, વગેરે તેમની પેન્સિલના સપાટામાં આવી ગયાં છે. કેટલાંક પશુ–પંખી એટલાં બેહૂદાં અને વિચિત્ર લાગે છે કે બાળક તેને જે નામ આપે છે તે તે હશે કે નહિ તેની આપણને સ્વાભાવિક શંકા થાય છે. પણ જો આપણે એટલું ધ્યાનમા રાખીએ કે તે પશુપંખીનું જેવું ચિત્ર તેના મન પર હોય છે તેવું દોરવાનો તેનો યત્ન હોય છે તો આપણી શંકાનું સમાધાન આપોઆપ થઇ જાય છે.

પાંદડાંના આકાર પણ બાળકની સૃષ્ટિમાં અવનવા હોય છે. કેટલાંક પાંદડાં તો જ્વાલામુખીની જ્યોત જેવાં ચીતરાયેલાં હતા. ફૂલોની રંગગૂંથણીમાં સાધારણ રીતે અલૌકિકતા આવી જતી હતી. બાળક રંગના મિશ્રણના જાણે પ્રયોગો ન કરતું હોય એવો આપણને ભાસ થાય છે. આ

બધા પ્રયોગોને અંતે તે આપોઆપ બરાબર બંધ બેસતા રંગો શોધી કાઢે છે.

મનુષ્યાકૃતિઓ પણ તેમનાં ચિત્રોમાં આવી જતી હતી. ટ્રોક પહેરી ઉભેલી છોકરી, નૃત્ય કરતા છોકરા, લંબતોતડા માણસો, માત્ર સીધી લીંટીથી બનાવેલી વીરાસનવાળી મનુષ્યાકૃતિઓ, દોડતો છોકરો અને ઝાડની ડાળીએ ઝૂલતી છોકરી: એ ચિત્રો બધા ખાસ આકર્ષક લાગતાં હતાં.

રાષ્ટ્રીય નવચેતનની સ્પષ્ટ અસર તેમના ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજમાં આવેલી દેખાતી હતી. જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ઘણાંખરાં ઝાડ, ઘર કે ઝૂંપડી પર તે ફરફરતો બાળકોએ દેખાડ્યો હતો. સરઘસ અટકાવવા ઉભેલા દંડિકાવાળા પોલિસ દાદા પણ તેમના લક્ષની બહાર નથી ગયેલા.

ॐકાર અને સ્વસ્તિકની ભાતગૂંથણી (designs) તેમનાં ચિત્રોમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતી હતી. સાડી અને ધોતિયાંની નવી ભાતગૂંથણીમાં સર્પાકૃતિવાળી અને તદ્દન અપ્રરંગી છતાં મનોહર નવીન ભાતગૂંથણી તો એટલી આકર્ષક હતી કે ભલભલા કલ્પકને પણ તે માન અપાવે તેવી હતી. જો એવી કિનારી ધોતીયાં કે સાડી માટે ગૃહણ કરી હોય તો જરૂર તે સમાજમાં ખૂબ આદરપાત્ર બને.

ઉત્તરાયણના દિવસોની યાદ આપતા પતંગના પેચ લડાવતા છોકરા, 'ચાડિયો' ઉડાવતો છોકરો, ફીંડલા સાથે કપાયેલી દૂર દૂર જતી પતંગ, અને આઠ દસ પતંગના પેચ: એ બધાં ચિત્રો બાલજીવનના અખૂટ ધૈર્ય અને મનની સાક્ષી રૂપે ત્યાં હતાં.

આંબો અને લીમડો બાળકનાં ચિત્રોમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. (અહીં કહેવા દો કે બાલમંદિરમાંનાં બધાંય ઝાડો કાં તો આંબો કે લીમડો છે.) ઝાડ પર કાં તો ચકલી બેસાડેલી હતી કે કાં તો કોઇ હીંચકા ખાતું હતું.

કાંતરકામમાં કેટલીક તાલયુક્ત રચનાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી. તે સિવાય જાડા કાળા ડ્રૉઈંગ કાગળમાંથી કાપેલું ગાંધીજીનું છાયાચિત્ર (Silhoutte) ઝુલ્ફાંવાળી છોકરીનું ડોકું, ભેંશ, ઘડો, ચંબુ, પોપટ અને ઘોડાનું મ્હોં એ ખાસ ધ્યાન ખેંચતા નમૂનાઓ હતા.

જો બાળકને અનુકૂળતા કરી આપવામાં આવે તો ૧૨"×૧૫"ની સાઈઝના મોટા ડ્રૉઈંગ કાગળ પર પણ તે કામ કરી શકે છે. આના નમૂના રૂપ 'કૂંડું ને છોડ' અને 'રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવેલ ઝૂંપડી' એ બે મોટાં રંગીન ચિત્રો હતાં. તે ચિત્ર પાછળ બાળકોએ ચાર-પાંચ કલાક અવિશ્રાંત મહેનત કરી હતી એમ જાણ્યું હતું.

હવે ત્રીજા પ્રશ્નની બાબતમાં એક માન્યતા એવી છે કે બાળકોને બ્રશને બદલે મોટા કૂચડા, રંગીન પેન્સિલને બદલે માટીના રંગથી ભરેલાં મોટાં કૂંડાં અને બાસ તૈયાર કરલી માટી (plasticine) ને બદલે માટીના મોટા લોંદા આપવા જોઇએ. આ માન્યતાના સમર્થનમાં જંગલી મનુષ્યો (primitive men) શું કરે છે તેનું સમાન ઉદાહરણ (analogy) લેવામાં આવે છે. તે પછી જંગલી મનુષ્ય જે રીતે મોટા કૂચડા, રંગનાં કૂંડાં અને માટીના પીંડા લે છે તેમ બાળકને આપવા જોઇએ એમ કહેવામાં આવે છે. પણ બાળક અને જંગલી મનુષ્યનું સમાન ઉદાહરણ અનુભવની સરાણ પર ટકી શકતું નથી, કારણ કે બાળક સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને સગવડભર્યું સાધન જ ગૃહણ કરે છે. આમ બનવાનું બીજું પણ કારણ છે, અને તે એ કે બાળકનો સ્નાયુ અને ઇંદ્રિય વિષયક વિકાસ શરૂઆતમાં ઓછો હોવાથી નાની વસ્તુ જ ગ્રહણ કરી શકે છે. તે સિવાય મોટા સિદ્ધહસ્ત કલાકારો જ મોટા કેનવાસ પર મોટા બ્રશ (કૂચડા જેવા) વડે સર્જન કરી શકે છે; બીજા લોભાગુ તો નાટકના પડદા જેવા મોટા લગ્નના મંડપો જ ચીતરી શકે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે ઉપરની માન્યતા ખોટા સમાન ઉદાહરણ પર રચાયેલી છે, અને તેથી જ તે

ભ્રમમૂલક છે.

આપણે ઉપસ્થિત કરેલા ચોથા પ્રશ્નનો જવાબ ત્રણ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં આવી જાય છે. સ્વાતંત્ર્યના અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના સિદ્ધાંતમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખી બાળકને ઝટ શીખવી દેવાના મોહમાંથી નીકળી જો બાળકની આજુબાજુ કલાનું વાતાવરણ જમાવ્યું હોય તો સર્જન અવશ્ય મળે છે જ. સાચા શિક્ષકની દૃષ્ટિ જો આપણામાં હશે તો બાળકનાં કાલાંઘેલાં મંથનો પ્રત્યે આપણે સહાનુભૂતિ દાખવીશું. તેમના પ્રયત્નો આકસ્મિક નથી હોતા પણ તે હરેકની પાછળ તેમનો અનુભવ અને નિરીક્ષણ હોય છે. જેમ જેમ હથરોટી આવતી જશે, વધારે ને વધારે અનુભવો બાળકને મળતા જશે, સારામાં સારાં ચિત્રોના વધારે સંસર્ગમાં તેઓ આવશે તેમ તેમ આપોઆપ કારીગરીની ખૂબી (technique) આવશે અને બાળક સાચું સર્જન કરતું થશે. ૬.

નોંધ

: ૧ :

કરંજીયા (મધ્ય પ્રાન્ત)માં ગોંડ નામના લોકોનાં બાળકો માટે ફોધરે એલ્વીને મોન્ટીસોરી શાળા કાઢી છે. એમાં ભાઇ શ્રીકાન્ત નામના યુવાન મોન્ટીસોરી શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. તેઓ ભાઇ ભાવનગર શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ મોન્ટીસોરી અધ્યાપનમંદિરના વિદ્યાર્થી છે.

: ૨ :

ગયા એપ્રીલની તા. ૨૯–૩૦ ના દિવસોએ અમદાવાદ શારદામંદિરમાં બાલોત્સવ ઉજવાયો હતો. તા. ૨૯મીએ બાળકોનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન શ્રીમતી વિજયાબેન લશ્કરીએ ખુલ્લું મૂકયું હતું. એ પ્રસંગે શ્રી. રવિશંકર રાવળ તથા શ્રી. ગિજુભાઇએ કલા વિષે વિવેચનો કર્યાં હતાં; અને સંસ્થાના નિયામક શ્રી. ભોગીભાઈએ બાળકોના સર્જન ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. તા. ૩૦મીએ બાળકોએ નાટ્યપ્રયોગો કર્યા હતા. તે દિવસના પ્રમુખ શ્રી. ગિજુભાઇ હતા. તેમણે માબાપો તથા અમદાવાદની જનતા સમક્ષ કેળવણી ઉપર વિચારો દર્શાવ્યા હતા. બન્ને દિવસનો કાર્યક્રમ ફત્તેહમંદ નીવડ્યો હતો. બાળકોનાં નાટકો અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર બન્યાં હતાં.

બાલ–જ્ઞાનપ્રચાર યોજના

આ યોજનાનો લાભ લેનારાં ગામો:—

૮ સીમરણ
૯ જલાલપુર
૧૦ અમરાપુર
૧૧ બરવાળા
૧૨ રાપુર

આ યોજનાની ઝોળીમાં વધુ રકમો મળવાનાં વચનો નીચે લખેલા ગૃહસ્થોનાં છે:—

૧૫૦) શેઠ જીવણલાલ મોતીચંદ
૧૦૦) શેઠ એચરલાલ કાળીદાસ.

નવાં પુસ્તકો

૧ **મોન્ટીસોરી સંક્ષિપ્ત** ભાષાંતરકર્તા: તારાબેન કિંમત ૦–૧૨–૦ ટપાલ ખર્ચ ૦–૨–૦
૨ **પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ** લે: ગિજુભાઇ કિં. ૦–૮–૦ ટ. ખર્ચ ૦–૨–૦
૩ **પ્રાથમિક શાળામાં ચિહ્નોવાચન** લેખક: ગિજુભાઇ કિં. ૦–૫–૦ ટપાલ ખર્ચ ૦–૦–૬
૪ **મોન્ટીસોરી પ્રચારમાળા ખંડ પહેલો** લેખકો તારાબેન અને ગિજુભાઇ
કિંમત ૦–૧૦–૦ ટપાલ ખર્ચ ૦–૨–૦ : મગાવો **શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર: ભાવનગર**

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીઝ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટેસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૮૯

અંક ૬ ઠ્ઠો
શ્રાવણ

: તંત્રીઓ :
ગિજુભાઈ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

કલ્પના કરો કે જગત બાળકે વિનાનું છે.
કેટલું તે ભયંકર વેરાન જેવું લાગશે ?
કલ્પના કરો કે બાપાપેા બાળકેા વિનાનાં છે.
કેટલાં તે ભૂંડાંભૂખ અને ભૂખડાં દેખાશે ?
કલ્પના કરો કે ઘરેા બાળકેા વિનાનાં છે.
કેટલાં તે સ્મશાન જેવાં સૂનકાર લાગશે ?
કલ્પના કરો કેશાળાઓ બાળકેા વિનાની છે.
કેટલી તે બિહામણી ને વરવી લાગશે ?
કલ્પના કરો કે બાગબગીચા બાળકેા વિનાના છે.
કેટલા તે ઝાંખા અને અટૂલા લાગશે ?
કલ્પના તેા કરી જુઓ,
બાળકેા વિનાનું બધું કેવું લાગશે ?

ટીકડીપદ્ધતિ

થોડા દિવસ પહેલાં એક પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરતી ચોપડી મારા હાથમાં આવી હતી. નામ તો યાદ નથી, પણ એમાં ઘણાયે પ્રકારની પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી એવું ધ્યાનમાં છે.

એમાં વંડાપદ્ધતિ, ઉસ્તાદપદ્ધતિ વગેરે હતી. એ જોયા પછી મને એમ લાગ્યું કે એમાં એક પદ્ધતિનો વધારો કરવાની જરૂર છે, અને તે 'ટીકડીપદ્ધતિ.'

હવે આ ટીકડીપદ્ધતિ શું છે તેનો આપણે જરા વિગતવાર વિચાર કરીએ. આજકાલ પૈસાદારનાં છોકરાંઓ માટે આ પદ્ધતિ ખાસ યોજાયેલી છે. આમાં માર્યા વિના, ધમકી આપ્યા વિના પણ બાળકને પાઠમાં ધ્યાન રાખતું કરી શકાયાનાં દૃષ્ટાંતો છે. વળી આનો મુખ્ય ફાયદો એ થાય છે કે બાળક ભણવાના વખત (Tution-hour)ની બહુ જ આતુરતાથી વાટ જુએ છે.

વળી આ પદ્ધતિનો બીજો ફાયદો એ છે કે માબાપ ધારે એટલાં બાળકોના ભણતર વિષે બેદરકાર રહી શકે છે. કારણ કે એમાં માબાપોને બાળક ભણવા નથી આવતું એવી ફરિયાદ ભાગ્યેજ સાંભળવી પડે છે.

હવે આ પદ્ધતિની વિગતમાં ઉતરીએ. આમાં માસ્તર બાળકને એમ કહે છે કે જો તે ધ્યાન રાખીને આખો વખત ક્લાસમાં બેસશે તો તેને ક્લાસને અંતે એક યા વધુ ટીકડી આપવામાં આવશે. જો કે, કેટલાક અપવાદોમાં ટીકડી પહેલાંથી જ આપી દેવાનું બને છે.

કેટલાએક અણસમજુ લોકોનું એવું માનવું છે કે આ પદ્ધતિ 'લાલચ' ઉપર રચાયલી છે, પણ હકીકત એમ નથી. આ પદ્ધતિના નિષ્ણાતો (experts) નો એ લોકોને એવો જવાબ છે કે જે લાલચ તરત જ (in near future) સંતોષાવાની છે તે લાલચ શ્રેયસ્કર છે!

હવે બાળકોને થતા ફાયદાનો વિચાર કરીએ. પહેલો ફાયદો એ છે કે એમને હમેશ નિયમિત ટીકડી ખાવા મળે છે. બીજો ફાયદો એ છે કે માસ્તરના માર, ધમકી વગેરેમાંથી એ લોકો મુક્ત છે. વળી એમને માસ્તર વિષે કશું જ ફરિયાદ કરવાપણું રહેતું નથી. કારણ જો માસ્તર ભણાવતો હોય કે ભણવાનું કહેતો હોય તો જ છોકરાંઓને ફરિયાદ કરવાનું રહેને!

ટૂંકમાં આ પદ્ધતિ છોકરાંઓને માર્યા વિના, ભણાવ્યા વિના, અને તેઓમાં અકારા થયા વિના માસ્તરને માટે પગાર લેવાનું સારામાં સારું સાધન થઈ પડે છે.

આવી સુંદર (!!!) પદ્ધતિ પોતાનાં બાળકો ઉપર અજમાવાય છે કે નહિ તે પૈસાદારો જોશે કે?

ન.

આ પણે પા પે

ગયા વર્ષનો 'ભેટ અંક' મગાવો. ટપાલ માટે અરધા આનાની ટિકીટ બીડો.

લખો તંત્રી: શિક્ષણ પત્રિકા :: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર : ભાવનગર.

પિતાને : માતાને

ધડીભર રાજદ્વારી પ્રપંચ છોડી દે, ને
તારા બાળક સાથે રમ.

ધડીભર વકીલી કાવાદાવા છોડી દે, ને
તારા બાળક સાથે રમ.

ધડીભર વેપારની ગડમથલ છોડી દે, ને
તારા બાળક સાથે રમ.

ધડીભર કાવ્ય-સંગીતને છોડી દે, ને
તારા બાળક સાથે રમ.

ધડીભર ભાઇબંધ મિત્રોને છોડી દે, ને
તારા બાળક સાથે રમ.

ધડીભર પ્રભુભજનને પણ છોડી દે, ને
તારા બાળક સાથે રમ.

ધડીભર જીવનસમગ્ર વીસરી જા, ને
તારા બાળકમાં તું જાગ્રત થા.

ધડીભર સમસ્ત જગતને ફેંકી દે, ને
તારા બાળક સાથે એક થા.

ગિ.

પ્રવૃત્તિ અને સમૃદ્ધિથી ચડિયાતી વસ્તુઓ
ભક્તિ અને ત્યાગ છે.

એ એટલા માટે માતૃત્વનો દ્રોહી છે કે એ
અપૂર્વ સુખથી તે અજાણ છે.

એનો દ્વેષ ના ઘટે,
એની બરોબરી પણ ના ઘટે;
એની તો દયા જ ખાવી ઘટે.

ગિ.

બાળકનો પિતા બાળક પ્રત્યે લક્ષ ના
આપે તો ફિકર ના કરતી.

જેટલી હું માતા છું એટલો જ એ પિતા
છે એ દલીલ ના કરતી.

સમાન હક્કે એણે પણ બાળકને સંભાળવું
જોઇએ એવું પણ ના વિચારતી.

એવું પણ ના વિચારતી કે આના કરતાં
પુરુષ થઇ હોત તો કેવું સારૂં?

અને એવું પણ ના ઇચ્છતી કે બાળક
વિનાના રહેવું કેવું સારૂં?

મા! આવા વિચારભ્રમથી, આવી વિચાર-
વિકૃતિથી તારૂં અંતર ના અભડાવતી.

જોજે! તારી સહજ, સરલ પ્રકૃતિને
અસરલ બુદ્ધિ ના દોરે.

ચેતજે! તારા માતૃપદને સમાન હક્કવાદ
કલુષિત ના કરે.

અને એ ભયંકર વિચારને ભૂતાવળ સમજજે
કે જે વિચાર તને તારા
આત્મદર્શનની આડે આવે છે.

મા! માતા થવું એ આત્મદર્શનનો એક
અદ્‌ભુત રમ્ય અનુભવ છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ બેમાં ઉંચી કક્ષાનો જીવ
તું છે.

બુદ્ધિ અને બળથી ચડિયાતી વસ્તુઓ
પ્રેમ અને સૌંદર્ય છે.

[અનુસંધાન માટે ડાબી બાજુ જુઓ.]

ગામડામાં મોન્ટીસોરી

ગામડાના એક સારા શિક્ષક બાલમંદિર જોવા આવ્યા હતા. મેં તેમને બધે ફેરવી બાલમંદિર બતાવ્યું, સાધનોનો ઉપયોગ બતાવ્યો અને પરિણામો બતાવ્યાં.

નિસાસો મૂકી તેમણે કહ્યું: "આ આટલી બધી ખર્ચાળ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ મારે ગામડામાં શી રીતે લઇ જવી? એ સુંદર છે એ કબૂલ છે; પણ એ એટલી બધી મોંઘી છે એનું શું?"

મેં કહ્યું: "એ મોંઘી નથી પણ સસ્તી છે. ગામડામાં તે લઇ જઇ શકાય, અને તે પણ ગામડાને પોસાય તેમ."

તેમણે પૂછ્યું: "કેવી રીતે સસ્તી? કેવી રીતે ગામડામાં પોસાય?"

મેં જવાબ આપ્યો: "અત્યારે આપણી પાસે ટૂંકા વખત છે પણ હું તમને એક બે દાખલાથી જ મોન્ટીસોરી અર્થશાસ્ત્ર સમજાવીશ. જુઓ, સાંભળો. દાખલા તરીકે, ગામડામાં તમે દરેક બાળક પાસે બાળપોથી લેવડાવો છો અને વર્ષમાં બાળક દીઠ બે ત્રણ બાળપોથીઓ ફાટે છે. ખરી વાત છે? ધારો કે એક બાળવર્ગમાં ચાળીશ બાળકો છે. તો ચાળીશ બાળપોથીઓ તો ઓછામાં ઓછી જોઇશે. બાળપોથી તમે કક્કો શીખ્યા પછી વંચાવો છો. ભલે; હાલ તુરત તમે તેમને ગમે તે રીતે કક્કો શીખવો, પણ પછી જો તમે ચિઠ્ઠીઓનું વાચન મેં હમણાં તમને સમજાવ્યું તેમ દાખલ કરો તો તમે શું નથી ધારતા કે બાળકની વાંચવાની શક્તિ વધી જશે, અને પછીથી તે આપોઆપ નાની નાની ચોપડીઓ વાંચશે?"

મારા ગામડાના શિક્ષકમિત્રે કહ્યું: "એમ બની શકે ખરું."

"વારુ; જો એમ બની શકે તો પછી ચિઠ્ઠીવાચન ચલાવવું અને બધા પાસે બાળપોથીઓ ન લેવડાવવી."

"ત્યારે? બધાએ શું વાંચવું? બધા પાસે બાળપોથી પાકી શી રીતે કરાવવી? બધાને વંચાવવું તો જોઇએ ના?"

મેં કહ્યું: "બાળવર્ગમાં પણ નાનું એવું પુસ્તકાલય કાઢો. બાળપોથીને માટે દરેક બાળક પાસેથી તમે તેની કિંમત ઉઘરાવો. એમાંથી થોડીએક બાળપોથીઓ ખરીદો. બાકીના પૈસામાંથી સહેલું બાલસાહિત્ય ખરીદો અને બધી ચોપડીઓ બાળકોને વાંચવા માટે ખુલ્લી મૂકી, તેને વાંચવાનો સમય આપો."

તેમણે પૂછ્યું: "અને તેઓ નહિ વાંચે તો?"

મેં કહ્યું: "બાળકો બાલસાહિત્ય નહિ વાંચે એવો સવાલ આજે તમે જ પૂછો. છતાં જવાબ એ છે કે વિશ્વાસ રાખો અને જુઓ. અનુભવ શું કહે છે તે જોશો."

"વારુ, તેઓ બધા વાંચશે પણ તેથી શું વાચન બરાબર થશે? પરીક્ષા વખતે વાંચી સંભળાવવું પડે છે તેનું શું?"

મેં કહ્યું: "હા, પરીક્ષાને માટે વાંચી સંભળાવવું પડશે! જ્ઞાનની ખાતરી કરી આપવી પડશે! ભણ્યાની ખાતરી કરી આપવી પડશે!

તેનો પણ ઉપાય છે જ. જુઓ, બાળકોને તમારે આદર્શ વાચન આપવું. તમે વસાવેલાં પુસ્તકોમાંથી થોડું થોડું સુંદર રીતે તમારે બાળકોની સમક્ષ વાંચવું. સુંદર રીતે વાંચવું એટલે બાળકો તમારી ઢબ પકડી લેશે. તેમની સામે બાળપોથી પણ વાંચવી. બાળકો વારંવાર વાંચશે તો તેમનું વાચન સારું થશે એ તો બરાબર છે ના?"

"હા."

"ત્યારે તમે બાળકોને કહેશોઃ 'જુઓ, આ પુસ્તકો છે. તમને ગમે તેટલી વાર વાંચો. જેઓ જેટલી વાર વાંચે તેટલી વાર તેઓ પોતાનું નામ નોંધાવે. અવશ્ય બાળકો વાંચશે અને નામો નોંધાવશે. નામ નોંધાવવા ખાતર વાંચશે નહિ, પણ વાંચ્યું છે માટે નામ નોંધાવશે."

"હં; પછી શું કહેવા માગો છો?"

"પછી એમ કે આ રીતે થોડી બાળપોથી ખરીદ્યા છતાં વાચન આવડશે, અને પુસ્તકાલયમાં બીજી ચોપડીઓ પણ વધશે. વારૂ; બીજે વર્ષે પણ તમે ઉપલી જ રીતે ચલાવ્યા કરો એટલે કે નવાં બાળકો પાસેથી બાળપોથીના પૈસા લઇ પુસ્તકાલય રચો, તો એમ બે ચાર વર્ષમાં બાળઘોરણની લાયબ્રેરી કેટલી મોટી થઇ જાય? બાળકોને કેટલું બધું વાંચવાનું મળે? દરેક બાળકને તો જે ખર્ચ પડે છે તે જ પડે અને છતાં શાળાની પાસે પુસ્તકાલય વધે અને બાળકોને વગર ખરીદે એટલાં બધાં પુસ્તકો મળે. આનું નામ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનો બુદ્ધિભર્યો ઉપયોગ."

મારા મિત્રે કહ્યું: "વાત તો સાચી લાગે છે."

મેં આગળ ચલાવ્યું: "હવે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિના સિદ્ધાંત ઉપર ગામડાની શાળામાં કેટલા બધા સુધારા કરી શકીએ તે અત્યારે તો વિવેચન વિના ગણાવી જઇએ. તમને લાગશે કે એટલા જ ખર્ચમાં કે જરાક જ વધારો કરવાથી ઘણો સુધારો થઇ શકે છે. જુઓ. આ આટલાં ખર્ચાળ દીવાલચિત્રોને બદલે તમે શાળાની દીવાલ પર ખડીનાં ચિત્રો કાઢી શકો છો. હજી પણ ઘરોની ભીંતે દીવાળી-હોળીમાં ચિત્રો કાઢવામાં આવે છે. વારૂ, આ પિત્તળની ફુલદાનીને બદલે લોટકો કે માટલી મૂકી શકો છો. ચાલવાને આ જરમન રંગથી લીટો પાડ્યો છે તેને બદલે તમે ખડીનો લીટો પાડી શકો છો. આ પચાસ રૂપિયાનું પિંડોમીટર-ઉંચાઇ માપવાનું–તમે દીવાલ પર લીટો કાઢી તેના ઉપર ફૂટ અને ઇંચ લખીને બનાવી શકો છો. આ લોઢાના હીંચકાને બદલે લીમડાની ડાળે દોરડું બાંધી હીંચકો બનાવી લઇ શકો છો. આ કબાટોમાં ભરેલી મનુષ્યકૃત કલાની સામગ્રીને બદલે કુદરતની ભેટો–પીંછાં, ઇંડાં, માટીના નમૂના, લીંડીઓના નમૂના, ઘાસના નમૂના, માળાઓ અને એવું કંઇ કંઈ સંગ્રહી શકો છો. આ નાટકની લાકડાની રંગભૂમિને બદલે ધૂળનો ઢગલો કરી તેને ચોરસ આકારમાં પાથરી દેવાથી ઉંચો ઓટલો થશે. આ પડદાને બદલે બે છોકરાઓ એક ધોતીયું આડા ધરીને ઉભા રહે તો પણ ચાલે. નાટક કરવાનાં અને જોવાનાં શોખીન બાળકોને એવો પડદો ખૂંચશે નહિ. અમે નાનપણમાં નાટકો કરતા ત્યારે શેરી અમારી રંગભૂમિ હતી, અને વેંત વેંત જેવડા ધૂળના ઢગલા ડુંગરાઓ અને વેંત

જેવડી ઝાડની ડાંખળીઓ વૃક્ષો હતાં. આમ હતું છતાં અમારે માટે તે નાટકનાં સાધનો જ હતાં, અને અમે બીજાં મોટાં સાધનો વિના અટકી પડ્યા ન હતા. આ તો એક દાખલો આપ્યો. આ રીતે તમે અહીંથી ત્યાં બધું કેવી રીતે લઇ જવાય તેનો વિચાર કરશો તો ઘણું સૂઝશે. અહીંની નકલ કરવાની કશીયે જરૂર નથી. નકલ બોળિયાની ન કરવી પણ પ્રાણની કરવી. તમારે મકાન લઇ જવાનું નથી પણ તેનો સિદ્ધાંત લઇ જવાનો છે."

મારા મિત્રે સંતોષથી પૂછ્યું: "પણ મોન્ટીસોરી સાધનો માટે શું કરવું? એ તો ખરીદવાં જોઇએ ના?"

મેં કહ્યું: "સાધનો તો ખરીદવાં જોઇએ. પણ તેટલા પૈસા ન મળે તો મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો છોડી દેવાં. સાધન વિના સિદ્ધાન્તને વિચારી ઇંદ્રિયો અને મનનો વિકાસ કેમ કરવો તે તમને સૂઝશે. મેં તે વિચાર્યું છે પણ હવે હું તમને નહિ કહું, કેમ કે તમે વિચાર કરો નહિ અને તૈયાર માલ જમો એ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું શિક્ષણ ન થયું. એટલે હું તમારી પાસે વિચાર કરાવીશ. મારી ખાતરી છે કે સિદ્ધાંતો સંભાળથી અને વિવેકથી વિચારશો તો તમને સાધનો હાથ લાગશે. અને છતાંયે તમારે સાધનો વસાવવાં હોય તો તે આખરે મોંઘાં નહિ પડે તેની મારે મન તો ખાતરી જ છે. દાખલા તરીકે આ મારી દફ્તાની પેટીની વાત કહું. આ દફ્તાની પેટી દસ વર્ષથી છે. એના ત્રણ રૂપિયા બેઠા છે. એ લાકડાની છે; તૂટે ફૂટે એવી નથી. દસ વર્ષથી વાપરતા છતાં એવી ને એવી છે. બે ત્રણ વર્ષ જતાં તેના ઉપર વારનીશ લગાડેલો. આ પેટી ઉપર ચારસો બાળકો રમી ગયાં. અર્થાત્ એ ચારસો બાળકનું રમકડું બન્યું. હવે ત્રણ રૂપિયાની પેટી બાળક દીઠ કેટલે પડી? અને હજી આના ઉપર તો કેટલાંયે બાળકો રમશે! આ નવો હિસાબ આપણે વિચારવો જોઇએ. અલબત્ત, જેમ ઘર એક વાર ચણાવવામાં ખર્ચ થાય પણ પછી નિરાંત છે, એમ જ સાધનો એક વાર વસાવો પછી નિરાંત છે. અને આ રીતે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ગામડામાં મોંઘી નથી."

"વારુ; પણ એ તો કહો ગામડામાં નવાં સાધનો કેવી રીતે બનાવવાં?"

"તેનો તમે વિચાર કરો. સિદ્ધાંત વિચારો એટલે સૂઝશે; નહિ સૂઝે તો કહીશ." ગિ.

મોન્ટીસોરી બાલમંદિરો

૧	શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર	ભાવનગર
૨	વઢવાણ સ્ટેટ બાલમંદિર	વઢવાણ
૩	વઢવાણ કેળવણી મંડળ બાલમંદિર	જોરાવરનગર
૪	બાલમંદિર	માંગરોળ
૫	શારદામંદિર–બાલમંદિર	અમદાવાદ
૬	પારસી બાલમંદિર	,,
૭	મ્યુનીસિપલ બાલમંદિર	,,
૮	બાલમંદિર–રાયપુર	,,
૯	મજુર મહાજન બાલમંદિર	અમદાવાદ
૧૦	ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસગૃહ બાલમંદિર	પાટણ
૧૧	ફ્લેોરીપ સ્કૂલ બાલમંદિર	મુંબઇ
૧૨	ન્યુ એરા સ્કૂલ બાલમંદિર	,,
૧૩	બાલમંદિર	સાન્તાક્રુઝ
૧૪	બાલમંદિર	છેદોર
૧૫	બાલમંદિર	પિલાની–જયપુર

બે....પ ત્રો

: ૧ :

તા: ૨–૫–૩૩

વહાલા ભાઇ,

તમારો પત્ર ઘણા દિવસે આવ્યો. મને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે એની તમને કલ્પના સરખીયે આવી શકે ખરી? મિલનની ગરજ પત્ર કેવી રીતે સારે છે એનો અનુભવ તો આપણને સૌને છે.

વારૂ. તેં અક્ષરજ્ઞાન આપવાની શાળા કાઢી છે તે જાણી મારા મનમાં કેટલાયે વિચારો ઉભા થયા છે. હું પૂછું છું કે આખો દહાડો છોકરાઓ સાથે માથાફોડ કરી રાતે અભણ-લોકોને ભણાવવા બેસતાં કંટાળો નથી આવતો? શું તેં આ કામ તારા ઉપરીના કોઇ હુકમને લીધે શરૂ કર્યું છે કે તું હાથે કરીને હોળી રમવા બેઠો છે? તને શું એમ લાગે છે કે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને આવી રીતે રાત્રિશાળા-ઓથી આપણે તોડી શકશું? રાતે થોડો વખત કુટુંબમાં બેસી આનંદ અને આરામ કરવાનું છોડી તને આ શાળામાં શો સ્વાદ આવે છે? તેં ભલે નિશાળ કાઢી, પણ હું માનતો નથી કે લોકો તેમાં રસ લે અને તારી મહેનતને જશ આપે. એ લોકો ભણ-વામાં શું સમજે? નકામો માથું ફોડીને થાકી જઇશ. પણ હું સમજી શકું છું કે તારી પ્રકૃતિ ધૂની છે એટલે તને આવું કામ કર-વાની ધૂન લાગી હશે. વળી થોડા દહાડા પછી તું જ કહેવાનો કે એમાં કાંઇ નથી. ત્યાં આવીને મારે એક વાર જોવું પડશે કે તું લખે છે તેવું કંઇ છે કે નહિ.

હમણાં હું એકલો છું. તારી ભાભી છોકરાં સાથે પિયર ગયાં છે. અમારી શાળામાં ઉપરી સાહેબે મોકલેલું અને ફરજિયાત વાંચી જવું જોઇએ એવું ઠરાવેલું થોડું કે બાલ-સાહિત્ય અને થોડું કે શિક્ષણસાહિત્ય વાંચું છું. સાહેબ નવા છે તે આવાં ધતિંગો રોજ કાઢે છે. બાકી થોડા વખત પછી એ ઠરી જશે અને ચાલતે ગાડે એ પણ બેસી જશે. એમ ન બેસે ત્યાં સુધી આપણા પંતુજીઓના ભોગ! 'આ કરો.' ને 'તે કરો.'ના હુકમ છૂટ્યા જ છે.

હશે, આપણે તો કરતા હતા તે કરીએ છીએ અને છાશની દોણી ભરીએ છીએ. બાકી બહુ બહુ તો સારું પરિણામ માગી લે; અને તે આપવાની ના નથી.

નવરો છું તે લાંબો કાગળ ઢસરડી કાઢ્યો અને પાંચ પૈસા ખરચવા ત્યારે કંઇક તો હક્ક કરવું ના? મારી ભાભીની સેવામાં પ્રણામ કહેજે. તું મજામાં હોઇશ.

લિ. તારો

.....ના વંદન

: ૨ :

તા: ૭–૫–૩૩

પ્રિયભાઇ,

મિત્રનો કાગળ વાંચતાં કોને આનંદ ન થાય? તારો કાગળ વાંચતાં મને બહુ લહેર આવી. તું અને સૌ૦ સરસ્વતીબેન મને સાંભર્યાં. આપણા કૉલેજના દિવસો પણ સાંભર્યા. આજ બેચાર દહાડાથી જૂનાં સ્મરણોમાં રચ્યોપચ્યો રહું છું અને મજા લઉં છું.

તું તો એવો ને એવો જ વિચિત્ર રહ્યો ! તારી આળસુ પ્રકૃતિ પણ એવી જ રહી. તું પૂછે છે કે દિ' બધો કામ કરી રાતે નિશાળ માંડતાં કંટાળો નથી આવતો ? મારો અનુભવ એવો છે કે મારી રાત્રિશાળા મારો આખા દિવસનો થાક ઉતારનારૂં ઔષધ છે. ત્યાં હું કામ કરૂં છું ત્યારે મને શેર લોહી ચડે છે. મન તો એટલું આનંદિત થઈ જાય છે કે વાત કરો મા ! ગામના અભણ લોકો બિચારા હોંશે હોંશે એકઠા થાય છે અને મારા ફરતા મોટા-ભાઇ મોટાભાઈ કરતા ફરી વળે છે, અને ઝપાટાબંધ ક ૬ ન મ શીખવા મંડી પડે છે. તેમનો ઉત્સાહ અમાપ છે, તેથી તેમને યાદ પણ ઝટ રહી જાય છે. દિ' આખો ખેતર જઈ કામ કરી આવેલા હોય છે છતાં રાતના બાર સુધી અડિયલ જેમ જમાવે છે અને ભણ્યા કરે છે. તેમને વાંચવાની હોંશ એટલી બધી છે કે બાર વાગે હું ઉઠવાનું કહું છું તોયે તે ઉઠતા નથી. છેવટે હું તો ઉઠું છું પણ એ લોકો પોતાની મેળાએ વાંચ્યા જ કરે છે. કેટલાયે વર્ષના અંધકારમાં પડેલાં પ્રકાશ-કિરણોથી તેમના દિલમાં દીવા થઇ ગયા હોય તેમ તેઓને લાગે છે. તેમને એમ ભાસે છે કે મેં તેનામાં કંઈક નવો પ્રાણ સંચાર્યો છે. તેઓ મારા ઉપર રાજીરાજી રહે છે, અને રાતે તથા નવરા હોય ત્યારે દિવસે પણ મારા ઘર આગળ ભેગા હોય છે. કહે જોઇએ આમાં મને કંટાળો આવે કે મજા ? વર્ષોથી કંટાળેલા જીવનને ખીલતું જોતાં કોને આનંદ ન થાય ? આળસ છોડી તું પણ આવી નિશાળ કાઢીશ તો તું આવો અદ્‌ભુત આનંદ લઇશ. તને એ વસ્તુની શોધ નથી થઇ લાગતી કે સાચા શિક્ષકનો ખરો આનંદ ભણાવવામાં છે.

ગાંડાભાઇ, મેં આ શાળા કાંઇ સાહેબના હુકમથી નથી કાઢી. મેં તો મારી મનની હોંશથી કાઢી છે. પેલા...રાજ્યમાં સાહેબે હુકમ કાઢેલો છે પણ કોઇ શિક્ષક તે અમલમાં જ મૂકતો નથી ! એમ સાહેબોના હુકમથી આ કામ થાય તેવું નથી. આ તો મનની ઊર્મિની વાત છે, અને એમાં જ મજા છે. શિક્ષકોને મજા લેવી હોય તો તે વગર હુકમે આ કામ ઉપાડે. અહાહા, આ કામમાં કેટલો બધો પરો-પકાર છે !

તું નાસ્તિક હો એમ સવાલ પૂછે છે: "શું આપણે અંધકાર તોડી શકીશું ?" હું પહેલેથી આસ્તિક છું. મારામાં શ્રદ્ધા છે; આશા અને ઉત્સાહ છે. અલબત્ત હું એકલો આખોયે અંધકાર અજવાળી નહિ શકું, પરંતુ એને એક છેડે તો આગ લગાડી જ શકીશ. આજે એક છું પણ કાલે તું તેમાં ભળીશ; પરમ દહાડે પાંચ અને પેલે દહાડે પચીસ જણ ભળશે. અજ્ઞાનનો અંધકાર તોડવાને માટે કોઇનો પણ હક્ક હોય, કોઇની પણ ફરજ હોય, અને કોઇનો પણ લહાવો હોય તો તે શિક્ષકોનો છે. જેઓ અનાદિ કાળથી જગતના ગુરુસ્થાને છે તેઓ જ અજ્ઞાનને દૂર કરવા સમર્થ છે.

વળી આપણી પાસે ચીન અને રૂશિયાના દાખલા મોજૂદ છે. આપણાં કરતાં પણ ભયંકર નિરક્ષરતામાં એ દેશો સડતા હતા, અને છતાં ત્યાંના જુવાનો અને શિક્ષકોએ કામ ઉપાડી લીધું; અને બાઇબલમાં કહ્યું છે તેમ 'પ્રકાશ થાઓ અને પ્રકાશ થયો.' એમ બન્યું. તને યાદ છે, થોડો

વખત આપણે પાદરીની શાળામાં બાઇબલ વાંચવા જતા ? બાઇબલનું બીજું વાકય પણ યાદ આવે છેઃ ' બારણા પર ઠોકો અને તે ઉઘડશે. ' આપણે તો બારણા પર ઠોકવાનું જ છે; તે ઉઘડવાનું જ છે.

તું લખે છે કે ' કુટુંબમાં બેસી આનંદ કર.' ભલા માણસ ! એવો આનંદ વર્ષો સુધી કર્યો; હજી થાકતો નથી ? અને મેં તો તારી ભાભીને પણ મારા આનંદમાં ભેળવી છે. મારી પડખે ઓશરીમાં બેઠી બેઠી એ પણ સ્ત્રીઓને ભણાવે છે. નાની મોટી દસ બહેનો ભણવા આવે છે. કેટલું સરસ દેખાતું હશે ? મારી આ ધૂન સારી નથી લાગતી ?

બાકી તું નિરાશાવાદી, તે ઠેઠ સુધી એવો જ રહ્યો ! નવા સાહેબ પણ ઠરી જશે એમ શા માટે માનવું ? ઉલટું એમના વિચારોને આપણે ઝીલીને એમને આપણે કૃતેહમંદ કરવા જોઇએ. શિક્ષકો ઉપરીઓના હાથપગ જેવા છે. આપણે જો કામ ન કરી બતાવીએ તો એ લોકો શું કરે ? એમનામાં સાચો ઉત્સાહ હોય તો પણ એમનું શું વળે ? થોડા દિ' હાય ભરૂ લઇને બેસી જાય; પછી તો આપણું જેમ ચાલે છે તેમ રગશિયું ચાલે, અને પછી ખાતો ખાય અને ભરતો ભરે ! પણ જો આપણે શિક્ષકો જ બધું ઉપાડી લઇએ તો ? આપણે શિક્ષકો જ ઉત્સાહી હોઇએ તો ? તો ઠંડો ઉપરી પણ બેસી શકે ખરો ? તો ઉત્સાહી ઉપરીની બધી હોંશ બર ન આવે ?

આ સાથે અક્ષરજ્ઞાનનું સાહિત્ય મોકલું છું. વાંચીને એ કામ ઉપાડજે. હવે વધારે ડહાપણ ડોળવા કરતાં કામ કરજે ભાઇ !

કેમ, હવે ખાતરી થઇ ના કે પાંચ પૈસા મેં બરાબર વસુલ કર્યા ? એમ કાંઇ પૈસા મફત આવે છે. કે બે લીંટા તાણીને કાગળ પૂરો કરીએ ? લે સારે કાગળ પૂરો. ઘરમાં સૌને બોલાવજે.

લી. તારો ધૂની મિત્ર
...ના રામરામ.
ગિ.

ગામડાના શિક્ષકને

ગામડાના શિક્ષકની સ્થિતિ શહેરના શિક્ષકથી જુદી છે. જેમને ગામડામાં જઇ સાચેસાચ કામ કરવું હોય તેમણે કેટલીએક બાબતો લક્ષમાં રાખવી જોઇએ.

શહેરનો શિક્ષક ગામડામાં શહેરી જીવન ગાળશે, શહેરી ઢબે રહેવા જશે, શહેરને ગામડામાં લાવવા મહેનત કરશે, શહેરની મોટાઇથી ગામડિયાઓ વચ્ચે બેસશે, તે શહેરની સ્વચ્છતા, શહેરનો દબદબો, શહેરનું એકલસોયાપણું રાખશે, ગામડિયા પ્રત્યેનો શહેરી લોકોનો અનાદર તે દાખવશે, શહેરી જીંદગીનાં વખાણ કરશે અને પોતાના ઘરમાં શહેરી જીવન વસાવશે તો તે ગામડાના શિક્ષક તરીકે નિષ્ફળ જશે.

ગામડાના શિક્ષકે ગામડાની સાથે રહેવું જોઇશે. ઉજળાં લૂગડાંવાળો ગામડાનો શિક્ષક, હમેશ હજામત કરનારો ગામડાનો શિક્ષક, સ્વચ્છ રહેવા ખાતર બધાને છિતંછિત્ કરનારો ગામડાનો શિક્ષક, પોતે બીડી તમાકુથી મુક્ત હોવાથી બીડી તમાકુના બંધાણીઓને એકદમ તિરસ્કારનારો એવો શિક્ષક, ગામડામાં

પોતાનો પગપેસારો કરી શકશે નહિ. જો શિક્ષકનું ધ્યેય ગામડામાં જઈને કામ કરવાનું હોય તો મનથી, જાતથી અને આચારથી ગામડિયાઓથી સ્વતઃ ઉંચો રહી, શુદ્ધ ઉચ્ચતાનું આત્મભાન ધરાવેઃ કે જે ઉચ્ચતા ચારિત્ર્યમાં વણાયેલી હોય, જે ઉચ્ચતા અન્ય બધાં આસપાસનાં મનુષ્યોનું હૃદય હરે એવી હોય. પરંતુ તેમને એમ ન લાગવા દે કે તેઓ ઘણા નીચા છે, અગર તેઓ શિક્ષકની નજરમાં નીચા છે, અગર તેઓની નજરમાં ગામડાનો શિક્ષક અમલદાર જેવો અગર મોટા માણસ જેવો છે. અમલદાર, મહંત કે મોટો માણસ ગામડાના હૃદયમાં પેસી નહિ શકવાથી માણસનું ભલું કરી શકતો નથી. તેમ જ શિક્ષક ગામડિયાઓની વચ્ચે પોતાને મોટો ગણાવીને બહુ મોટોભા થઈ રહેશે તો તેમના હૃદયમાં પેસી શકશે નહિ.

ગામડામાં રહેનાર શિક્ષકે એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે ગામડિયાઓને એમ લાગે કે તે બહુ મોટો વિદ્વાન નથી, મહાશક્તિવાળો નથી, અદ્ભુત પુરુષ નથી; પણ તે પોતાની વચ્ચે રહી શકે તેવો અને છતાં પોતાની નજીક રહી પોતાને ઉંચા ચડાવી શકે તેટલો ઉંચો છે. ગામડિયાઓ, તેઓ જેમનાથી અત્યંત અંજાય છે તેની પાસેથી, તેમ જ જેઓ તેમનાથી અત્યંત દબાય છે તેમની પાસેથી, કશું યે લઈ શકતા નથી.

એટલે જ શિક્ષકે વધારે પડતા મોટા થવાનો ડોળ કરવા કરતાં, અથવા પોતાની મોટાઈ પ્રગટ થવા દેવા કરતાં, જરા ઉચ્ચ પણ સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે દેખાવાની જરૂર છે. વળી તેણે બીજે છેડે પણ જવાની જરૂર નથી. તેણે સેવાભાવના તરંગમાં ગામડાના લોકોના એકદમ દીન દાસ બનવાનું પણ નથી. અતિ નમ્રતાને સમજવી અને તેની કદર કરવી એ બહુ કઠિન કામ છે. અણઘડ લોકો નમ્રતાને દીનતામાં અથવા બેવકૂફીમાં લેખે છે. ભલું કરવાની હૈયે હોંશ છતાં શિક્ષકે ગામડિયાઓને ઘેર ઘેર ભટકીને, તેમને 'ભા બાપા' કરીને, તેમની દાઢીમાં હાથ નાખીને તેમને સુધારવા કે તેમને ભણાવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો નથી. તેણે સમતોલ રહેવાનું છે. માણસ તરીકેનો પોતાનો માનભરતબો સાચવી પોતાનો ધંધો કુનેહ અને કુશળતાથી ચલાવવાનો છે.

ગામડામાં કામ કરનાર શિક્ષકે અજ્ઞાન અને સ્વાર્થ બંને સામે લડવાનું છે. શિક્ષણનો પ્રકાશ આવવાથી સ્વાર્થી વેપારીઓ, ભૂવા, જોગી અને જતિઓ મૂંઝાશે, અને તેઓ શિક્ષકની સામે જાતજાતનાં કાવત્રાં રચશે.

આ બધું હોવા છતાં શિક્ષકે દૃઢતા અને ઉપેક્ષા રાખવાં અને પોતાનું કામ કર્યે જવું. વિરોધીઓની સામે વિરોધગતિએ ચાલ્યા વિના, ઘર્ષણ પેદા થવાનો અવકાશ આપ્યા વિના, સર્વસામાન્ય સુજનતા અને રચનાત્મક કામ વડે તેણે આગળ વધવું. સ્વાર્થી લોકો શિક્ષકને બનાવવાની, હલકો અને ભોંઠો પાડવાની તકો શોધે છે. સહૃદયી રહ્યા છતાં શિક્ષકે ચાલાક રહેવાનું છે. લુચ્ચાઈ એ ચાલાકી નથી; જાગૃતિ એટલે ચાલાકી. શિક્ષકે તેવા સ્વાર્થી લોકોના પંજામાં ન આવવાની કાળજી રાખવી. તેઓને આપણે છેતરીશું અને તેમ કરી વશ કરીશું તેવી આશા રાખવી જ નહિ; તેમ જ તેમની ઉપલક મમતા કે થોડી મદદથી છેતરાવું નહિ. આડું અવળું જોયા વિના વિદ્યાર્થીઓને

શીખવીને તેમને પોતાના કરવા અને પરિણામ બતાવી લોકોને ખાતરી કરી આપવી કે શિક્ષક કામનો છે. કેવળ વાતો કરનાર શિક્ષક કયાંય પણ નભી શકે નહિ.

આપણા મનમાં ગામડાને માટે ગમે તેટલી દાઝ હોય તો પણ આપણે એ બધું એકી સાથે અમલમાં મૂકવાની ભૂલ કદી પણ ન કરવી. યોજના કર્યા વિના, હિસાબ ગણ્યા વિના આપણે માત્ર આવેશથી કૂદી પડીએ છીએ તેથી લોકો આપણને 'મેતલા' કહે છે. માટે ગામડામાં જઇને ગામડાંનાં દર્દો મટાડવા માટે ઘણું ધીમેથી કામ લેવું—એક વસ્તુ સિદ્ધ થયા પછી જ બીજી આદરવી.

બીજું, ગામડાના શિક્ષકે કદી વધારે પડતી આશાઓ રાખવાની નથી. પોતાની શક્તિ ઉત્તમ છે માટે હમણાં જ બધું થઇ જશે એવું કદી માનવું નહિ. ગામડાના લોકો સદૈવ અભિમુખ રહે છે, અને તેઓ 'હાજી હા' કરે છે માટે હમણાં જ બધું થઈ જશે એવી ભૂલમાં પડવું નહિ. અતિ આશા રાખીને વધારે પડતા વેગથી કામ કરનાર શિક્ષકને નિરાશ થવું પડે છે.

વળી ગામડાનું કાવ્ય પુસ્તકોમાં છે, લેખકોની કલમ ઉપર છે, તેમ સમજવું. ગામડાના લોકો ભોળા છે, પવિત્ર છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. તેઓ પણ ગુલામીના ઝેરમાં ફસાયેલ હોઇ દુનિયાના ગુલામોની બધી બદીઓથી ભરેલા છે. તેથી તેમની સાથે કામ પાડવામાં તે બધી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ગરીબાઇને લીધે તેઓ વધારે સ્વાર્થી અને લુચ્ચા છે એમ જાણ્યાં છતાં, ભરમાયા વિના તેમના પ્રત્યેની દિલસોજી ખોયા વિના કામ કરવું.

શહેરમાંથી ભાગીને ગામડામાં કામ કરવા જનાર શિક્ષકને ગામડામાંથી ભાગવું ન પડે માટે તેણે પહેલેથી જ બધી બાબતોનો વિચાર કરી લેવાનો છે.

ગામડામાં રહેનાર શિક્ષકે શિક્ષણનું કાર્ય એકધારું કર્યા કરવું. જનસમાજમાં અનેક દુઃખો છે. તે બધાં દુઃખોનો ઉકેલ કાઢવાનું કામ એકલા શિક્ષકોનું નથી. તેણે તો મનુષ્યમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડવાનો છે; અને એ પ્રકાશથી અંધકાર આપોઆપ નાસી જશે એવી શ્રદ્ધા રાખવાની છે. એટલે જ તેણે ગામડાને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ આપવાની છે, નહિ કે ભૂવા સાથે લડવાનું છે; તેણે ગામડાને આર્થિક ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવવાનો અને અવનતિ કેમ થઈ તે સમજાવવાનું છે, નહિ કે વહીવટી અમલદારો સાથે લડવાનું છે; જીવનમાં દુઃખો કેમ પેદા થાય છે અને તે કેમ શમે તેના આચારવિચાર વિદ્યાર્થીઓ અને લોકોને બતાવવાના છે, નહિ કે તેનું કામ છૂટાછેડા કરાવવાનું કે ઘરઘરણાં કરાવવાનું છે. તેણે તો પ્રકાશનો દીવો સળગાવી ચોમેર પ્રકાશ પાડવાનો છે; જ્યાં ત્યાં આગ લગાડવાની નથી.

ગામડું નાનું સ્થળ છે. ગામડાનાં બધાં માણસોનાં જીવન નજીક નજીક અને ટૂંકા ક્ષેત્રમાં—ટૂંકા વર્તુળમાં હોઇ એકબીજાને પારદર્શક છે. તેને લીધે ઘણી વાર શિક્ષકને ગામડાના દુશ્ચરિત માટે લાગી આવે ત્યારે શિક્ષકે ધીરજથી તેનો વિચાર કરવાનો છે. કડવાં વેણ કે સખ્ત બહિષ્કારથી નિકાલ આવશે નહિ. વળી ગામડાનો શિક્ષક ગામડાના મંદિર જેવો છે. લોકો તેની પાસેથી જીવનની ઉચ્ચતા,

સંસારની શાંતિ અને ચારિત્ર્યની દૃઢતા માગે છે. એટલે ગામડાના શિક્ષકનું ઘર અને તેનો વ્યવહાર પ્રામાણિક અને પવિત્ર હોય; તેમાં કૌટુંબિક કજિયો કે એવું પ્રાકૃત જીવન ન હોય.

ગામડાના વિદ્યાર્થીઓ હજુ સુધી ભણવાની ચક્કીમાં પીસાયા ન હોવાથી તેઓ કલ્પનામાં, ક્રિયાશક્તિમાં, બુદ્ધિશક્તિમાં, બધામાં તીવ્ર છે. તેમનું કોઠાડહાપણ અનુભવથી વધારે છે. શિક્ષકે આ વાત ધ્યાનમાં રાખી તેના શિક્ષણનો કાર્યક્રમ વિચારવાનો છે. ગામડાનો શિક્ષક ગામડાંનાં છોકરાંઓને શહેરી છોકરાંઓનું કે શ્રીમંતોનાં છોકરાંઓનું વાતાવરણ કે શિક્ષણ આપવા નથી ગયો. તેમને પોતાની જેવા કેવળ સાહિત્યકારો, ચિત્રકારો કે સંગીતકારો બનાવવા નથી ગયો. તેમના ઉદ્યોગોમાંથી તેમને ભ્રષ્ટ કરી કારકુનથી માંડી પ્રોફેસર સુધીની યોગ્યતા મેળવવાની શક્તિ આપવા નથી ગયો. પણ તે ગામડામાં ગામડિયા જીવનનો જે કુદરતી માલ છે તેને ઘડીને, સંસ્કારીને તેમના પોતાના જ કામ માટે ઉંચો અને બંધબેસતો કરવા માટે ગયેલ છે. જે શિક્ષકની કલ્પનામાં ગામડાનો માણસ એક સુંદર ખેડૂત તરીકે કે ગામડામાં ચાલતી કારીગરીના સારા કારીગર તરીકે નથી આવતો, પણ જેની કલ્પનામાં વકીલ, ડૉક્ટર, ચિત્રકાર, તત્ત્વવેત્તા, સાહિત્યકાર વગેરે જેવો આવે છે, તેણે ગામડામાંથી નીકળી શહેરમાં ભણાવવા જવું; કેમ કે તે ગામડાનો શિક્ષક જ નથી. જેનું મન હમેશ શહેરમાં લાગેલું હોય, જે ગામડાથી અસંતોષી હોય, જે માનતો હોય કે ગામડામાં રહેવાથી મારી ઉન્નતિ નથી, તેવા માણસે તો ગામડાના શિક્ષણકાર્યમાંથી નીકળી જવું. ફક્ત જેને ગામડાનો રંગ લાગ્યો હોય તેણે જ ત્યાં રહેવું.

સરકારી દરબારી ધોરણે ચાલતી ગામડાની શાળા ચલાવનાર શિક્ષક પણ ધ્યાનમાં રાખે કે પોતે ગામડાનો શિક્ષક છે. ગામડાને લાયકનો કે નાલાયકનો ગમે તેવો અભ્યાસક્રમ તેને ભણાવવો પડતો હોય તો પણ તેણે શિક્ષણમાં ગામડાની દૃષ્ટિ રાખવાની છે. અભ્યાસક્રમમાં પોતે ફેરફાર ન કરી શકે પણ અભ્યાસક્રમ સાથે તે ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને ગામડામાં રહેવાનું, ત્યાં રહીને પોતાનું વતન સુધારવાનું, અને ત્યાં જે ઉદ્યોગો પડેલા છે તેને જીવતા કરવાનું મન થાય તેવી જાતનું શિક્ષણ તેણે આપવું જોઇએ.

દરેક ગામડાના શિક્ષકે હરહમેશ ગામડાને માટે કેવી કેળવણી જોઇએ તેના વિચારો ઉપરી અધિકારીને જણાવી તેમાં ફેરફારો માગવા જોઇએ. ગામડાના માણસો તેવા ફેરફારો માટે હિલચાલ કરે તેવું તેમને બતાવવું જોઇએ. પોતે પણ તેવા ફેરફારો માટે પોતાના વિચારો સર્વત્ર ફેલાવવા જોઇએ.

આજે હિંદ ગામડામાં છે. અને તેથી હિંદનો સાચો શિક્ષક પણ ગામડામાં છે. ગામડાનો શિક્ષક જેટલો સમજુ થશે તેટલું હિંદ અવશ્ય સમજુ થશે. શહેરના શિક્ષક કરતાં પણ ગામડાના શિક્ષકની ઘણી મોટી જવાબદારી છે એટલું પણ જો તે સમજે તો આજે ઘણું બન્યું કહેવાય. ગિ.

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

ચૂર્ણિપત્ર

તંત્રીશ્રી, ' શિક્ષણ પત્રિકા.'

(૧) એક સાડા ચાર વર્ષની ઉંમરનું બાળક લગભગ દસ માસથી બાલમંદિરમાં આવે છે છતાં પણ તે હજી સુધી બાલમંદિરમાં એકલું રહેતું નથી. ઘરના નોકર વિના તે રહેતું જ નથી. તેને બાલમંદિરમાં આવવું ગમે છે, ઘેરથી ઉતાવળ કરીને આવે છે, પણ એકલું રહેતું નથી. શું કરવું ?

(૨) મોન્ટીસોરી શાળામાં શાંતિનું અદ્ભુત વાતાવરણ ઉત્તમ શિક્ષક સ્વયંભૂ રચી શકે છે, પણ અમારે ત્યાં હજી સુધી તેમ બની શકયું નથી. પ્રથમથી જ કેટલીક ભૂલો થઇ ગઇ છે. હવે એવું શાંતિમય વાતાવરણ કેમ રચવું તે એક જટિલ પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે. ઉપાય સૂચવશો ?

(૩) આરંભમાં ચિત્ર ઉપર લાગેલાં બાળકો બે ચાર ચિત્રો જ કાઢે છે. દિવસો જતાં લીંટા કાઢી થાકે છે ત્યારે પૂછે છે હવે કેવું ચિત્ર કરવું ? બાળકો નવી નવી ડિઝાઇનો જાતે ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. અંદરની અને બહારની એમ બે આકૃતિઓનો તેઓ ઉપયોગ જ કરતાં નથી. આ બે આકૃતિઓનું મહત્ત્વ શું ?

ઉત્તર

પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાંઃ નોકર વિના ન રહેનાર બાળકને બધો વખત નોકર સાથે જ રાખો. બધી પ્રવૃત્તિમાં નોકરને આવવા દો. નોકરને સાથે રહેવા દઇ બાળકને બીજાં છોકરાંઓ સાથે ઓળખાણ કરાવો. તેનું સામાજિક જીવન વિકસે તેમ કરો. શ્રીમંતનાં છોકરાંઓની કેળવણીમાં રહેતી મોટી ખામી સામાજિક જીવનની છે. નિશાળ રૂપી સામાજમાં તેઓને ભળતાં વાર લાગે છે. બાલમંદિરનાં બાળકોને ભેગાં કરીને જાતજાતની રમત રમાડવામાં શ્રીમંતનાં બાળકોની મોટી કેળવણી છે.

બીજો પ્રશ્ન. બાળકો જ્યારે અશાંત થાય ત્યારે તમારા મનમાં લેશમાત્ર અશાંતિ થવા ન દો. આપણી પોતાની અશાંતિનાં આંદોલનો બાળકો ઉપર બહુ અસર કરે છે. પ્રવૃત્તિમાં શાંતિ છે માટે દરેક બાળકને પ્રવૃત્તિ આપો. સાધનોનો ખડખડાટ કેમ ઓછો થાય તે બાળકોને પાઠ આપી સમજાવો. બોલવાના પ્રયોજન વિના બાળકોએ બોલવાનું હોતું નથી. અપ્રયોજન બોલનારાંઓને જુદાં બેસારવાં. બોલબોલ કરનારાં બાળકોને જુદે જુદે વખતે ખૂબ બોલવાની તક આપવી. ચાલુ કામે નકામું બોલનારાંઓને જીભને બદલે હાથપગ હલાવવાની પ્રવૃત્તિ આપવી. વાતો કરવી હોય તો ધીમેથી કેમ બોલાય તે પાઠ આપી સમજાવવું. નાનામાં નાની કઇ હિલચાલથી કેમ ગરબડ થાય છે તે બારીકાઇથી અવલોકી તેને દૂર કરવી, અગર વ્યવસ્થિત કરવી.

ત્રીજો પ્રશ્ન. લીંટામાં બાળકો વિવિધ રંગો વાપરી આકૃતિઓ વિવિધરંગી કરે-મિશ્રરંગી કરે તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવું. વિવિધ આકૃતિઓમાં વિવિધ રંગો પૂરવામાં સૌંદર્યદૃષ્ટિ છે. આકૃતિ પૂરવાનો હેતુ હાથનો કાબૂ અને આ સૌંદર્યદૃષ્ટિની ખીલવટ છે. કોઇ વાર આકૃતિઓથી ડિઝાઇનો કેમ બને છે તે કરી બતાવી ડિઝાઇન સર્જન તરફ સૂચન કરવું. અંદરની અને બહારની બંને આકૃતિઓથી લીંટા-

પાડવામાં કલાદૃષ્ટિ છે. આપણે તે વખતોવખત કરી બતાવવું. તેમ છતાં બાળકોને તેમાં ચમત્કાર ન લાગે તો છોડી દેવું. એમાં ભૌમિતિક આકૃતિની કલ્પના છે. અંદરની આકૃતિની ફરતી જે રેખા થશે તે જ રેખા બહારની આકૃતિની હોવી જોઇએ. નિશ્ચિત સર્જનમાં ભૌમિતિક કલ્પનાનું ઉડ્ડયન છે. એમાં એક રીતે કોતરકામનો પણ સિદ્ધાંત છે. આડકતરી રીતે બાળકમાં આના સંસ્કાર પડે તે માટે આ ગોઠવણ છે. ગિ.

ન વાં પુ સ્ત કો

ચૂંઝવતું બાળક લેખકઃ એ. એસ. નીલ ભાષાંતરકર્તાઃ હરભાઈ

માબાપો અને શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગી : પૃષ્ઠ ૩૭૫ : કિંમત ૧–૦–૦ : પોસ્ટેજ ૦–૪–૦

રખડુ ટોળી બંડ બીજો લેખકઃ એ એસ. નીલ અનુવાદકઃ ગિજુભાઈ

નવું સચિત્ર પૂંઠું કિંમત ૦–૮–૦ : પોસ્ટેજ ૦–૨–૦

હિંદુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ બંડ બીજો લેખકઃ નાનાભાઇ

સચિત્ર પૂંઠું : કિંમત ૦–૮–૦ : પોસ્ટેજ ૦–૨–૦

લખો—**શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર : ભાવનગર અને બીજા બુકસેલરો**

નોંધ

૧

થોડા વખત ઉપર 'શિક્ષણ પત્રિકા'ના પ્રચારકને કોઇએ પૂછ્યું: "શિક્ષણ પત્રિકાના કેટલા ગ્રાહકો છે?"

"અત્યારે ચાર હજાર."

"તો પછી વધારે ગ્રાહકો કરવા શા માટે નીકળ્યા છો?"

"કારણ કે આટલા ગ્રાહકો ઓછા છે."

"ઓછા? ચાર હજાર ગ્રાહકો છે છતાં ઓછા?"

"હા જી. કારણ કે ગુજરાતી ભાષા વાંચી જાણનારાંઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આ સંખ્યા બહુ થોડી છે."

"શું, ભાષા વાંચી જાણનાર સૌએ શિક્ષણ પત્રિકા વાંચવી જોઇએ એમ તમે માનો છો?"

"હા. એમ માનવાથી જ ગ્રાહકો કરવા નીકળવું પડે છે."

"પણ તમારે નીકળવું શા માટે જોઇએ? 'પત્રિકા' સારી હશે તો લોકો એની મેળાએ ગ્રાહકો થશે."

"પણ 'પત્રિકા' સારી છે કે નરસી એ તો ઠીક; પણ 'પત્રિકા' નીકળે છે એની જ ઘણાંઓને તો ખબર નથી હોતી! અને એ ઘણાંઓમાં સારાં સારાં શ્રીમંતો અને ભણેલાંઓ પણ આવી જાય છે."

"પણ આમ ઘેરઘેર ભટકીને ગ્રાહકો ન કરવા જોઇએ."

"કરવા જ જોઇએ; કારણ કે અમે કમાવા માગતા નથી પણ પ્રચાર કરવા માગીએ છીએ."

"જ્ઞાનો પ્રચાર કરવા માગો છો?"

"નવી કેળવણીનો. નવા પયગામનો."

"પણ આવી રીતે કરેલો પ્રચાર કેટલો વખત ચાલશે?"

"બધો વખત ચાલશે. એમ જ ચાલ્યાનો અમારો અનુભવ છે. અમે બેસી રહ્યા હોત તો હજાર ગ્રાહકોએ અટકત. પ્રચારથી અમે આટલે પહોંચ્યા છીએ."

"પણ તમે લોકો અસંતોષી લાગો છો!"

"નહિ જ. અગર અસંતોષ પણ વ્યાજબી અસંતોષ છે. અમેરિકાના એક 'માબાપ' નામના છાપાના એક લાખ ગ્રાહકો છે."

"એક લાખ? અધધધ!"

"અમેરિકાનાં માબાપો જેટલો આપણાં માબાપોને બાલશિક્ષણમાં રસ આવશે ત્યારે પત્રિકાનાં એક લાખથીયે વધારે ગ્રાહકો થશે."

"માબાપોના રસને લીધે થાય કે ન થાય પણ તમારા ઉત્સાહને લીધે તો અવશ્ય થશે."

"આપનો આશીર્વાદ ફળો."

૨

"અમારી ફરિયાદ છે કે 'પત્રિકા' ક્રમણાંથી અનિયમિત આવે છે." કેટલાક લોકોની આવી ફરિયાદ હતી.

ફરિયાદ સાચી છે. તેનાં કારણો ગયું વર્ષ આખું 'પત્રિકા'ના તંત્રીઓનાં કુટુંબોમાં ભયંકર માંદગીનું ગયું તે છે. ચાલુ વર્ષમાં પણ બન્ને તંત્રીઓ કૌટુંબિક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઇ રહ્યાં છે. ગિજુભાઇ છેલ્લા આઠ માસથી બિમારી ભોગવે છે.

આ જવાબ તંત્રીઓના બચાવ રૂપે નથી; માત્ર હકીકતનું નિવેદન છે. એમ છતાં આવા સંજોગોમાં પણ નિયમિતતા સચવાય માટે તંત્રીઓ હવે પછીથી ચોકસાઇનાં ચાંપતાં પગલાં લઇ રહ્યાં છે, અને ભવિષ્યમાં આવી ફરિયાદને ઓછો અવકાશ મળે તેવો પ્રયત્ન સેવાઈ રહ્યો છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે અત્યાર સુધીની અનિયમિતતા અમારા વાચકો નિભાવી લેશે.

૩

"કેટલીએક વાર બે અંકો સાથે કરો છો તે અમને પસંદ નથી." એક બીજી ફરિયાદ આવી હતી.

કોઇને પણ પસંદ ન પડે. 'પત્રિકા'ની દર માસે રાહ જોવામ છે એ આમાંથી જાણવાનું મળતાં અમને હર્ષ થાય છે. 'પત્રિકા' બનતાં સુધી દર માસે જ આવશે. ઘણી વાર રજાઓ અને સંજોગો બે અંકો ભેળા કરાવે છે. કોઈ વારની આવી કસૂર ગ્રાહકો નિભાવી લેશે.

૪

"શિક્ષણ પત્રિકા'માં ગિજુભાઇના કાઠિયાવાડી પ્રયોગો ખૂંચે છે." આ ત્રીજી મીઠા ઠપકા રૂપે ફરિયાદ બહુ ગમી છે. અમારાં ગ્રાહકોને અમે ખૂંચવા માગતા જ નથી. ગિજુભાઈ પોતાનાં લખાણોમાં કાઠિયાવાડી પ્રયોગો જાણી જોઇને વાપરતા નથી; પણ હવેથી તે ન વાપરવાની કાળજી જાણી જોઇને લેશે. અને છતાં જ્યારે જ્યારે ભૂલચૂકથી કે ભાષા ન આવડવાને કારણે કે ભાષાવિસ્તારના હેતુથી કાઠિયાવાડી પ્રયોગો વપરાઈ જાય ત્યારે ઉદાર ગ્રાહકો માફ કરી એટલા કાઠિયાવાડી પ્રયોગોને અપનાવી લેવા કૃપા કરશે.

૫

એક ભાઇ ગિજુભાઇ અને તારાબેન બેના જ નહિ પણ ઘણાં ભાઇબહેનોના લેખો વાંચવા મરજી જણાવે છે. તેમની આ ઇચ્છાને અમે

જેટલે અંશે બહારના મિત્રોના લેખો મેળવી શકીશું તેટલા પ્રમાણમાં સંતોષવા યત્ન કરીશું. 'શિક્ષણ પત્રિકા' બાલશિક્ષણમાં અમુક ચોક્કસ જ મતો ધરાવે છે, એટલે તે દૃષ્ટિવાળા લેખકોની જ સહાય અમને કિંમતી થઇ પડે તેમ છે. તેવા મિત્રોને અમે ખોળ્યા જ કરીએ છીએ. તેમનો લાભ લેવા ચૂકશું નહિ.

૬

એક ભાઇનો પ્રશ્ન છે કે "ગિજુભાઇ બાળકો વાંચી શકે તેવું પત્ર શા માટે ન કાઢે?"

કાઢે. વખત આવે જરૂર કાઢવાની ઉમેદ રાખે છે. અમારા પ્રત્યેના આદર માટે પ્રશ્ન પૂછનારનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

૭

અમારો પ્રચારક કહે છે કે "જ્યારે વેપારી ભાઇઓને ગ્રાહક કરવા મળું છું ત્યારે તેઓ જવાબ આપે છે કે 'અમારી પાસે ગ્રાહક થવા પૈસા છે—એક રૂપરડી આ રહી—પણ અમને પત્રિકા વાંચવાની ફુરસદ નથી. તો ગ્રાહક થવાની વાત જ કયાં રહી?"

બહુ સાચી વાત છે. પણ આ સચ્ચાઇ વેપારી ભાઇને બચાવી શકે તેમ નથી. આ સચ્ચાઇ ખરા હિતનો અંધાપો બતાવે છે. જેમને માટે પૈસા મેળવવામાં ફુરસદ નથી તેમને જ કેળવવાની બાબતમાં અજ્ઞાત રહેનાર વેપારી ખોટનો વેપાર કરે છે, અને સોનું રૂપું કમાતો નથી પણ કથીર કમાય છે! જે વેપારીને પોતાના શરીરને ટકાવવા જમવાની ફુરસદ છે તે વેપારીને 'પત્રિકા' વાંચવાની ફુરસદ ન હોય તો તે ધન ગુમાવશે પણ બાળકોના આત્માને ખોશે.

૮

અક્ષરજ્ઞાન કાર્યાલય ધીમી ગતિએ ચાલે છે. આને માટે જવાબદાર કોણ ગણાય? જેઓ શિક્ષકો હોય, જેઓ જુવાનો હોય, ગામડાંમાં કે શહેરમાં જેઓ રાત્રે ફક્ત એક જ કલાક બીજાંઓ માટે કાઢી શકતા હોય તેઓ આ કામ ઉપાડી ન લે?

"આ કામ સારૂં છે; તેમાં ફાયદો છે. ઉપાડો ભાઇ, ઉપાડો!" એમ આપણને કોણ કહેવા આવનાર છે? આપણે તો આપણી પીઠ આપણી જાતે જ થાબડવી રહી. ગરીબ અભણ લોકોની ફક્ત વાણીથી જ દયા આવાથી શું વળશે? ઉલટું અભણની સંખ્યા વર્ષો સાથે વધતી જાય છે એ શું ચોંકાવનારૂં નથી? બીજાની રાહ જોયા વિના જેઓને અભણ આંધળાંની દાઝ હૈયે વસે તેઓ કામે લાગી જાય તો?

૯

હરિજન શાળાઓ કે હરિજન ભાઇઓને 'શિક્ષણ પત્રિકા' વિના મૂલ્યે આપવાનું જાહેર કર્યું છે. છતાં કેમ કોઇ શાળા કે હરિજનભાઇ તેનો લાભ લેવા આગળ આવતું નથી?

એમ નથી થતું તો હરિજન ભાઇઓને વાંચી સંભળાવવા માટે હરિજનપ્રેમી ભાઇઓ 'શિક્ષણ પત્રિકા' જરૂર મંગાવે. હરિજનોને વાંચી સંભળાવવાની શરતે 'પત્રિકા' વિના લવાજમે મળશે. લંબા

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખોઃ તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પંત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીઝ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૮૯

અંક ૭ મો
ભાદ્રપદ

: તંત્રીઓ :

ગિજુભાઇ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

જો બાળકને મારવું એ નિર્બળતાની નિશાની છે,
તો તેને લાલચ આપવી અધમતાની નિશાની છે.

જો બાળકને મારવું બાયલાપણું સૂચવે છે,
તો તેને લાલચ આપવી લાંચિયાપણું સૂચવે છે.

જો બાળકને મારવું રાક્ષસપણું દર્શાવે છે,
તો તેને લાલચ આપવી દુષ્ટ પ્રલોભન દર્શાવે છે.

જો બાળકને મારવું એ એક ગુનાહિત કૃત્ય છે,
તો તેને લાલચ આપવી ભયંકર ગુનાહિત કૃત્ય છે.

જો બાળકને મારવું એ અત્યાચાર છે,
તો તેને લાલચ આપવી એ અપહરણ છે.

જો બાળકને મારવું એ જુલમ છે,
તો તેને લાલચ આપવી તે શરાબ છે.

મારો : પરીક્ષાનો : મહેલ

હું મારા બાળપણમાં ઘણી વાર છેક નાના ગામડાંમાં રહ્યો છું. વોલ્ગા નદીને કાંઠે આવેલા જૂના સેરેટવ પરગણાનાં છેક તળાયલાં એ ગામડાં હતાં. અને ત્યાં જમાનાના વહેતા કાળની ગતિ સાવ અટકી પડેલી જણાતી.

ત્યાંનાં નીચાં છાપરાં અને ધૂમાડાથી કાળી પડી ગયેલી ભીંતો અને છત હજી મને સાંભરે છે. ધૂમાડિયા વગરના બેડોળ ટીંબા જેવા ચૂલા પણ મારી નજરે તરે છે. સવારે જ્યારે ચૂલો ચેતાવે ત્યારે ધૂમાડાના ધક્કે ગોટેગોટા ઘરમાં બધે ફરી વળે. પહેલાં તો તે ઉપલી છતમાં ભેગા થાય, અને પછી નીચે નીચે છેક ખુરશી ટેબલ સુધી છવાઇ જાય. અમે બધાં છોકરાં તે વખતે ભોંય પર સુઈ જઇએ કેમ કે એમ કરવાથી ધૂમાડાથી ગુંગળાઇએ નહિ. તો પણ ધૂમાડો અમારી આંખોમાં પેસીને પીડા કરતો તેથી અમે રડતાં, અને પાછાં હસતાં પણ ખરાં. પણ મોટેરાં તો બધાં ધૂમાડામાં ભૂતોની જેમ ભમ્યા કરતાં.

વારંવાર બારણાં ઉઘાડી નાખવાં પડતાં. બરફ જેવી ઠંડી હવાનો ઝપાટો આવતો એટલે ધૂમાડો નાસી જતો. ત્યારે ઓરડાની હવા સાફ થઇ જતી અને અમે બરાબર શ્વાસ લઇ શકીએ એવું થતું ત્યારે બારણાં પાછાં બંધ કરી દેવામાં આવતાં. વળી પાછો ધૂમાડો નવેસર ભરાતો.

મને બરાબર સાંભરે છે—કેવું માથું દુખવા આવતું તે, કેવાં ગળાં ધૂમાડે ઘોઘરાં થઇ જતાં તે, અને આંખોમાં આંસુ કેવાં ઉભરાયા કરતાં તે. આખો દહાડો ઓરડામાં ધૂમાડાની જ ગંધ આવ્યા કરતી. ઓહ ! કેટલી બધી એ પીડા હતી!

તેમ છતાં એ જમાનામાં એ ઓરડાઓમાં સાદા તેલના દીવા તો સાંપડ્યા હતા. એ દીવાઓને ટોપી (બર્નર્સ) કે પોટા કાંચ ચડાવવું પડતું નહિ, પણ એકલી સાધારણ વાટ જ હતી. અને તેનું થોડું થોડું અજવાળું પડતું. પણ તે અગાઉ લાકડાંની મશાલને દીવે જ ચાલતું, એ સંમય તો મને કાંઇ સાંભરતો નથી.

તો પણ મારા દાદા વાત કરતા કે એ જમાનામાં રહેતા લોકોને તેલના દીવાની ખબર જ નહોતી. તેઓ જંગલમાં જતા અને સૂકાં કરગઠિયાં વીણીને ભેગાં કરતા. એ કરગઠિયાંના સરખા કકડા કરીને તેની મોટી મોટી ઝૂડીઓ વાળી રાખતા. સાંજ પડે અને અંધારૂં થવા માંડે ત્યારે એમાંનું એક કરગઠિયું ચેતાવીને ભીંતે ખોસેલી એક કડીમાં ભરવીને રાખે. તેના દીવામાંથી ધૂમાડો અને તણખા નીકળ્યા કરે અને અજવાળું પણ છેક ઝાંખા જેવું પડે.

એકાદ પળમાં તો તે બળી જાય એટલે બીજું સળગાવવું પડે. એમ એક પછી બીજું વારાફરતી સળગાવતાં જાય ને કડીમાં ભરવતાં જાય. એ કડીની નીચે રાખેલી પાણીની બાલદીમાં બળતા કરગઠિયાના તણખા અને કોયલા ખરતા જાય. જો કદાચ બળતા કરગઠિયાની બરાબર સંભાળ રાખવાનું ભૂલ્યા તો આખું ઘર પણ કોઇ વાર સળગી ઉઠે! કરગઠિયાની મશાલના આવા દીવાનો કેટલો ત્રાસ હતો ?

એક કંગાલ ધૂમાડિયા ઝૂંપડાને એવી મશાલોથી ઝાંખું સરખું અજવાળું મળતું એવા જમાનામાં રહેતા લોકો સર્વદા દિવસના સરખું તેજ ભરેલા મોટા મહેલોનાં સ્વપ્નાં સેવતા, એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી!

મારી દાદીમાને એવાં સ્વપ્નાં કેમ આવ્યાં હશે એનો તમને કાંઇ વિચાર સરખો આવે છે? અને હું પણ છેક બાળક હતો ત્યારે એવા પરીઓના મહેલનાં સ્વપ્નાં મને પણ આવતાં!

જ્યારે મોટો થયો ત્યારે હું પાટનગરમાં આવ્યો. પહોળી લાંબી પગથીઓ બાંધેલી સડકો, છ છ માળના પત્થરથી બાંધેલા માળા, બગીચા, ચોકો, કુવારા, સ્મરણ થાંભલા, ટ્રામો, કાળી રાતે પણ ઝગમગતા સૂરજ જેવા લાગતા પંચબત્તીના થાંભલા: આ બધું પહેલવહેલાં તો મને પરીઓની વાર્તા જેવું જણાતું.

એવા પત્થરના આલેશાન માળામાં છઠ્ઠે મજલે હું એક સાદી નાની ઓરડીમાં રહેતો. અને મને બાળપણમાં પરીઓના મહેલનાં જે સ્વપ્નાં આવતાં તેના જેવી આ નાની ઓરડી પણ મને લાગતી.

રાત પડે ત્યારે મારે જરા 'સ્વીચ' દબાવવાની એટલે મારી ઓરડીમાં દિવસ જેવું અજવાળું ઝોક્કાર! વીજળીબત્તી સૂર્યના જેવી ચળકી ઉઠતી. નહિ ધૂમાડો, નહિ વાસ, નહિ આંસુભરી આંખો, નહિ માથાનો દુખાવો, અને નહિ કાંઇ આગનો પણ ભય! અને પેલી કંગાલ કરગઠિયાંની મશાલથી આપણે કેટલા આગળ વધી ગયા! એ મશાલો હવે ભલે હંમેશનો જ આરામ માણે!

જો મને મારી ઓરડીમાં ટાઢ લાગતી તો મારી બારીઓ નીચે ગોઠવેલી નળીઓના કાંટાને જરા ફેરવી દઉં એટલે અખંડ ગુલાબી હૂંફનો પ્રવાહ મારી ઓરડીને હૂંફાળી કરી દેતો. રસોડા પાસે ચોકડીમાં એક ચકલી ફેરવી કે ચોખ્ખું મજેનું પાણી હાજર! જેટલું જોઇએ તેટલું મળે, અને સુખેથી નહાઈ ધોઇ શકાય!

ગરમ પાણી કરવું હોય કે કાંઇ ખોરાક પકાવવો હોય તો ગેસના ચૂલાને જરા સળગતી દીવાસળી અડકાડીએ કે કામ ચાલતું થાય. બીજી કશી ખટપટ જ નહિ

બહાર ઓશરીમાં જઉં ત્યાં બારણાં આગળ જ અજબ કારીગરીથી બનાવેલો 'લીફ્ટ' મળે. હું એના પીંજરામાં ઉભો રહીને ભીંત પરનું બટન દબાવું કે તરત, કંઇ વિચાર કરવાનોય વખત મળે નહિ એટલામાં અરધી મિનિટમાં તો હું ૬ મજલા વટાવીને છેક નીચે આવી પહોંચું! અને ઉપર જવામાં પણ એટલી જ વાર લાગે!

મારા વડદાદાની અને દાદીમાની પરીઓની વાર્તા મને તો મારા જીવનમાં જ સાચી પડવા લાગી. અહીં હું તે બધું મારી સગી આંખે દેખું છું. ધૂમાડા ગોંટાતા કઢંગા ચૂલાથી છેક

નવાં પુસ્તકો

મૂંઝવતું બાળક લેખકઃ એ. એસ. નીલ
ભાષાંતર કરનારઃ હરભાઇ.
શિક્ષણમાં ક્રાંતિકારક વિચારકનું પુસ્તક.
પાનાં ૩૬૦ : કિં. ૧–૦–૦ : પો. ૦-૪-૦

હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ–૨
લેખકઃ નાનાભાઈ ભટ્ટ.
પાનાં ૧૭૬ : કિંમત ૦–૮–૦ : પો. ૦–૨–૦

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર

ચકચકીત વીજળી બત્તીવાળા સ્વચ્છ ઓરડા, તેમાં વળી જોઇતી હૂંફ, વહેતાં પાણી, અને ઉડણપાવડી જેવા 'લીફ્ટ'! કેવો ચમત્કાર!

આ બધું આજે જેઓ જીંદગીમાં ભોગવવાને ટેવાઇ ગયા છે, તેમને ગયા જમાનાની પરીઓના મહેલોની વાર્તા આજે સાચી પડવાનો ખ્યાલ કરવો પણ કઠણ પડશે. શહેરોમાં અને ગામડાંમાં બધો મજુરવર્ગ હવે આ પ્રગતિનો જલદી ઉપભોગ કરતો થશે. ગંજાવર પગલાં ભરતી પંચ-વાર્ષિક-યોજના આપણી એ મુરાદ વહેલી બર લાવશે.*

ભાષાન્તકાર ચિ. ચ. A. Jakvolev

* જૂની પરીઓની વાતોનો રશિયાએ બહિષ્કાર કર્યો છે, અને તેને બદલે નવી પરીઓની વાતોને તેણે સ્થાન આપ્યું છે. આ એક એવી નવી પરીકથા છે. વાસ્તવિકતામાંથી પરીકથા કેમ લખાય તેનો લેખકોને ખ્યાલ મળશે. તંદુરસ્ત પરીકથા તે આ કહેવાય.-તંત્રી

બાલસેવાના યજ્ઞ માટે આમંત્રણ

ભાવનગર તા. ૨૮મી જુલાઇના રોજ સવારના આઠ કલાકે મોન્ટીસોરી અધ્યાપન-મંદિર ખુલ્લું મૂકવાના પ્રસંગે આચાર્ય શ્રી. ગિજુભાઈ બધેકાએ કરેલું પ્રવચન.

બહાલા મિત્રો,

આજનો દિવસ ધન્ય છે! આજે તમે આટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ મારે ત્યાં અંતેવાસી તરીકે રહેવા આવ્યા છો. મને તમે તમારો ગુરુ સ્થાપ્યો છે. તમારી સર્વ શક્તિ અને અશક્તિ મારી પાસે મૂકી દઈ હવે તમે મારો જીવનસંદેશ ઝીલવાને અભિમુખ થયા છો. વિદ્યાગુરુને માટે આથી બીજો કયો દિવસ વધારે ભાગ્યશાળી હોઈ શકે?

એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે હું શૂન્ય વિદ્યાર્થીઓ સામે મારું ભાષણ આપતો હતો. એ દિવસ પછીના દિવસે ઇશ્વરે મારા તરફ એક, વિદ્યાર્થી મોકલ્યો. આજે એકમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ હું મારી સામે જોઉં છું. સાત વર્ષને અંતે હું આજે ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આ વર્ષે મારી સામે બેઠેલા જોઇને હર્ષથી ઉભરાઉં છું. મારું દિવાસ્વપ્ન પ્રત્યક્ષ થતાં મારો આનંદ માતો નથી.

એ આનંદમાં હું મારા મનથી તમને દરેકને પ્રેમથી સત્કારી રહ્યો છું, વધાવી રહ્યો છું, મારી નજીક બેસાડી રહ્યો છું, અને તમને હું મારાં પોતાનાં કરી રહ્યો છું. એટલે જ મેં તમને શિષ્યો તરીકે સંબોધવાને બદલે બહાલા મિત્રો તરીકે સંબોધ્યાં છે. હું તમારો મિત્ર જ છું, અને મિત્ર જ રહેવા માગું છું એમ માનજો. તમારા હૃદયમાં મારે માટે જે ગુરુભાવ છે તે છૂપો રાખજો. ગુરુ અને શિષ્યનો ઉચ્ચ-નીચ ભાવ આપણી વચ્ચે રહેવાને બદલે મૈત્રીભાવ વિકસે અને મિત્ર તરીકે આપણે પ્રગતિના પ્રવાસમાં આગળ જવા એકબીજાને સાથ આપીએ એમ હું ઇચ્છું છું અને માગું છું.

આજે હું તમને આપણા આ તપોભુવનમાં આવકાર આપું છું. બાલસેવા અને શિક્ષણનો જે નાનો સરખો યજ્ઞ હું ચલાવી રહ્યો છું તેને મહાન કરવા હું તમને આમંત્રણ આપું છું. બાલજીવનની જે ઉપાસના હું શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપાસી રહ્યો છું તે ઉપાસનામાં હું તમને સહભાગી કરવા તમારું આહ્વાન કરું છું. તમે આવો અને આ યજ્ઞને માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરો. તમે આવો અને આ યજ્ઞના રહસ્યમંત્રો મારી સાથે ઉચ્ચારો. તમે આવો અને ચાલો આપણે આ યજ્ઞને સફળ કરવા માટે પરમ દયાળુ પરમાત્માની

પ્રાર્થના કરીએ.

આ મારૂં તમને આમંત્રણ છે. અહીં તમારે માટે આલેશાન ભુવનો નથી. ખાનપાન માટે ઉંચી રસસામગ્રી નથી. સુખોપભોગનાં એકે સાધન નથી. ઉભા રહેવાની જગ્યા નથી. એવા સ્થળમાં તમે બધાં એકમનથી ઉભાં રહેજો. જે ભોજન મળે તેનો ઉત્તમ મિષ્ટાન્ન સમજીને તમે સ્વીકાર કરજો. કુદરતે આપેલ નિર્મળ હવા, ખુલ્લો પ્રકાશ, વિશાળ આકાશ અને અફાટ લીલી ધરતી, એ બધાં અતિથિસત્કારમાં હું તમારી આગળ ધરું છું. તમે એનાથી સંતુષ્ટ રહેજો અને યજ્ઞકાર્યમાં એકનિષ્ઠાથી પ્રવૃત્ત થજો.

તમારે અહીં પૂરું એક વર્ષ આ કાર્ય માટે રહેવાનું છે. સ્થિરતાથી અને દૃઢતાથી આ એક જ કાર્યમાં તમારું મન પરોવજો. મનના બીજા સંકલ્પવિકલ્પો છોડી દઇ, બીજી જીવનતૃષ્ણાઓને બાજુ ઉપર મૂકી, જે તે બીજું શીખવાને માટેનાં વલખાં તજી દઈ, આ એક જ વસ્તુ પાછળ એકાગ્રતાથી પડજો. આ એક જ વસ્તુ ઉપર ગાંડાં થજો. ગાંડો માણસ જ દુનિયામાં કંઇક મેળવી શકે છે. દુનિયા ઉપર જે ચમત્કારિક ફેરફારો થયા છે તે એવા માણસોએ કર્યા છે કે જેઓ જગતની દૃષ્ટિએ ગાંડા લેખાયા છે. તમારે જીવનમાંથી કંઇ પણ રહસ્ય ખેંચીને બહાર આણવું હોય, આટલું જીવ્યા તે ભવિષ્ય માટે સાર્થક કરવું હોય, તો તમે આ વસ્તુ ઉપર ગાંડાં બનજો.

આ વસ્તુ એવી છે કે જેના ઉપર ગાંડા બનવું લાજિમ છે. જગતનું મૂળ, પ્રગતિનું મૂળ બાળક અને બાલ્યાવસ્થા છે. તે મૂળનું તમે દર્શન કરવા માટે અહીં ઉતર્યાં છો. એ મૂળના અભ્યાસમાંથી તમે બાલશિક્ષણ, બાલજીવન અને જીવનસમગ્રના સિદ્ધાંતો પ્રયોગપૂર્વક જાણવા માટે અહીં આવેલાં છો. જે બાળકોની અંદર ગુપ્તપણે મહાન ચિત્રકાર, શિલ્પી, વૈદ્ય, તત્ત્વવેત્તા, રાજનીતિજ્ઞ, સમાજસેવક, જીસસ અને ગાંધીજી રહેલા છે તેની ખોજ કરવાનો તમારો અભિલાષ છે. એ અભિલાષને પાર પાડવો હોય તો ગાંડાઇ એ એક જ સાધન છે કે જે વડે તમે તે કરી શકો.

આ વર્ષ તમારે માટે ભોજમજાહનું નથી; વાણીના તેમ જ ઇન્દ્રિયોના વિલાસનું નથી; શરીરના વિલાસો માટે પણ નથી; અનેક જ્ઞાનના પ્રલોભન માટે પણ નથી; જીવનના અનેક ધર્મોને સાથે સાથે અનુસરવા માટે પણ નથી. ફક્ત બાલઅભ્યાસ માટે જ આ વર્ષ તમારું છે. આ વર્ષના ૩૬૫ દિવસ તમે તમારી નાતજાત, દૂર નજીકના સંબંધો અને સર્વ બંધનોને ઓટલો વખત ઇચ્છાપૂર્વક બાજુ ઉપર રાખશો અને અખંડ ઉદ્યોગથી, ભગીરથ જાગ્રતિથી તમે જે લેવા આવ્યા છો તેને માટે તપ તપજો.

તમે એક વર્ષને અંતે શિક્ષકો થશો. તમે જો વર્ષને અંતે મનુષ્ય તરીકે પુનર્જીવન મેળવી નહિ શક્યાં હો તો તમારું વર્ષ એળે જશે. એ પુનર્જીવન બાળકો પ્રત્યેની તમારી નવી દૃષ્ટિ મેળવવામાં અને કેળવવામાં છે. વર્ષને અંતે જ્યારે તમે તમારી સામે જોશો ત્યારે જો તમને લાગે કે તમે બદલાયલા મનુષ્ય છો, તમારામાં નવીન અને અદ્‌ભુત ચેતના આવિર્ભૂત થઇ છે, તો તમે સમજજો કે તમે શિક્ષક થયા છો. માત્ર મારાં ભાષણો સાંભળવાથી, મારાં પાઠ્યપુસ્તકો અક્ષરશઃ મોઢે

પ્રગટ થવાનાં

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક

લેખક: ગિજુભાઈ.

કિંમત ૦–૧૦–૦ પો૦ ૦–૨–૦

મહાન્ વિગ્રહ પછી

જર્મનીમાં કેળવણીની પ્રણાલિ

લેખક: ગજાનન ઉ. ભટ્ટ એમ. ઈ.ડી.

કિંમત ૦–૧૨–૦ પોસ્ટેજ ૦–૨–૦

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર

કરવાથી અને કેવળ યંત્રવત્ વ્યાવહારિક કામ કર્યે જવાથી તમે આ જીવનપલટો મેળવી નહિ શકો. જીવનપલટા માટે તમારે તમારા જૂના બોળિયાનો, જૂના દેહનો સાપ કાંચળી ઉતારે છે તેમ ત્યાગ કરવો પડશે.

તમારા મનની સંકુચિતતાઓને તમારે છોડવી પડશે. જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ અને ધર્મ ધર્મના વાડાઓને–ટૂંકા વિચારોને તમારે તિલાંજલિ આપવી પડશે, અને બાળક સમગ્ર એક છે તેનું વિરાટ દર્શન તમને થવું જોઇશે. તમારી સામાન્ય પામરતાઓને, પરંપરિત આચારોને, સમાજની રૂઢિઓને અને ધર્મ બંધનોને તમે કહી દેજો કે અમે તમારામાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર થઇને સ્વાતંત્ર્યના રહસ્યમંત્રને ઝીલવા નીકળ્યાં છીએ. અમારે અમારા આત્માનું તંત્ર શોધવું છે. બાળકોના આત્માને, સ્વતંત્ર મૂકવાને યોગ્ય થઇએ તે માટે અમારે અમારામાં સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવું છે. બાળકોને સમતોલતાને રાહે જવા દેવા માટે અમારે પોતે જ સમતુલિત થવું છે. બાળકોના સ્વયંસ્ફુરિત ચેતનને ઓળખવા માટે વર્ષોથી દબાયલી અને છૂંદાયલી અમારી સ્વયંસ્ફૂર્તિને અમે આજે બંધનમુક્ત કરીએ છીએ.

તમે સૌ અત્યાર સુધી મેળવેલા બાળકો સંબંધેના જ્ઞાનને બાજુ ઉપર રાખો; અત્યાર સુધી ગોખેલા શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને રસ્તાની પેલી પાર મૂકો; શીખવવાની અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલી પદ્ધતિઓને તેમને ઘેર પાછી મોકલી આપો. બાળકો અને શિક્ષણ સંબંધેના અત્યાર સુધીમાં કેળવેલા-મેળવેલા તમારા પૂર્વગ્રહોને કેવળ છોડી દઇ, નાહી ધોઇ, નિર્મળ બની શુભ્ર અને સ્વચ્છ કાગળ જેવા અંતઃકરણે અને બુદ્ધિએ તમે નવું દર્શન વિલોકવા ઉદ્યુક્ત થાઓ.

અહીં હું કહું તેમ કશુંયે તમારે સ્વીકારવાનું નથી. અહીં હું પ્રમાણ નથી, ગ્રંથ પ્રમાણ નથી, માત્ર સાક્ષાત્કાર જ પ્રમાણ છે. સ્વાનુભાવ જ પ્રમાણ છે. બાળકોની આ પ્રયોગશાળામાં તમે જે નજરે જોશો, કાને સાંભળો, સ્પર્શે સ્પર્શો, મનથી સમજો તે જ તમે માનજો. એ તમારા પ્રત્યક્ષ દર્શનની આડે તમારા રૂઢિચુસ્ત વિચારોને આણશો નહિ. આમ જોઇએ ને તેમ જોઇએ, આ ઉદ્દેશ ને તે ઉદ્દેશ, સમાજકલ્યાણ ને વ્યક્તિકલ્યાણ, એવા જાતજાતના રંગબેરંગી કાચોમાંથી આ દર્શનને તમે જોશો નહિ. વિજ્ઞાનથી વ્યવસ્થિત એવી તમારી આંતરશ્રદ્ધાથી તમે આને જોશો. અને એના ઉપર તમે બાલશિક્ષણ અને મનુષ્યજીવનના સિદ્ધાંતો તમારે માટે ઘડી કાઢીને–સનાતન સિદ્ધાંતોના સત્ય અને રહસ્ય સાથે સરખાવીને તમારા દર્શનને સ્થિર કરજો.

આપણે અહીં આદર્શને માટે એક કુટુંબ જેમ એકઠાં થયાં છીએ. તમારી સઘળી દિનચર્યામાં આ કુટુંબભાવના તમારામાં તીવ્રપણે જાગ્રત રહેજો. વિશાળ કુટુંબભાવનાના અભ્યાસના આ પહેલા દિવસને તમે તમારા જીવનમાં મહત્ત્વનો ગણજો. અને આ કુટુંબ સાથે રહીને એક એવું બળ મેળવજો કે બાલશિક્ષણમાં અને જીવનમાં આપણે જે ક્રાંતિ કરવા ધારીએ છીએ તે ક્રાંતિના મોરચાના સૈનિકો તરીકે આપણે આપણી જાતને

લંડનમાં સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬માં બાલશિક્ષણ ઉપર આંતર રાષ્ટ્રીય અધ્યાપનમંદિર (ઓગણીસમી વારનું) ઉઘડશે. આચાર્યઃ **ડોટોરેસા મેરીઆ મોન્ટીસોરી**

જેઓને તેમાં દાખલ થવું હોય તેમણે નીચેને ઠેકાણે પૂછપરછ કરવીઃ—

Mr. Claude A. Claremont *Hon. Organizer*
Montessori Training Course, Studio House Rosslyn Hill, Hampstead
LONDON N.W.3.

આપી દઈએ. તમે જ્યારે બાલશિક્ષકો થયાં હશો ત્યારે તમને ભાન થશે કે "હું કેવળ પંતુજી નથી, હું એક સાધારણ શિક્ષક નથી, હું એક મામુલી માણસ નથી; પણ હું રાષ્ટ્ર અને વિશ્વજીવનનો ઘડનારો એક આત્મા છું, અને એ તરીકે મારે હવેથી કામ કરવાનું છે. તે વખતે તમને લાગશે કે દ્રવ્ય મેળવવું એ મારા કાર્યક્રમમાં હોઇ ન શકે. હું તો એક ક્રાંતિને જ લક્ષ્ય માનનારો છું અને એ જ મારું પરમ ધન છે." વર્ષ આખરે તમારા અંતઃકરણમાં પ્રકાશ પડશેઃ "આપણે જે જે ટૂંકા વિચારોથી, ટૂંકી દૃષ્ટિથી, ટૂંકા સ્વાર્થથી ભણવા આવ્યાં હતાં તે બધું ટૂંકું તો ક્યાંયે ચાલ્યું ગયું; આપણી સમક્ષ તો નિસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિનો અનન્ત અવકાશ ઉભો થઈ ગયો; ગૂઢ શાંતિનો ગંભીર સાગર આપણી આગળ ઉછળી રહ્યો; અને જીવન સાર્થક કરવાનાં અનેક અવનવાં ક્ષેત્રો આપણી સામે આપણને આમંત્રી રહ્યાં!"

પહેલાં અને હવે

એને ખબર ન હતી કે બાળક એટલે શું; એને ખબર ન હતી કે એનો પ્રેમ એટલે શું; એને ખબર ન હતી કે એની મીઠાશ એટલે શું.

પણ એક વાર એને ખબર પડી. પરમેશ્વરે એને એક બાળક દીધું. એને ખબર પડી કે બાળક એટલે શું, પ્રેમ એટલે શું, મીઠાશ એટલે શું. પહેલાં કહેતી હતી કે એની મને ખબર છે. હવે કહી શકતી નથી કે એની મને ખબર નથી.

તમે મને કહેશો નહિ કે ચોપડીઓ કેમ ભણાવતા નથી. તમે મને કહેશો નહિ કે પરીક્ષાઓમાં માર્ક કેમ આપતા નથી કે પરીક્ષાઓ કેમ લેતા નથી. તમે મારી પાસેથી અભ્યાસક્રમની બેઢી તમારે માટે માગશો નહિ. કાયદા અને કાનૂનોની ઝાઝી જંજાળની અહીં આશા રાખશો નહિ. જ્ઞાન લેવાદેવાની એ બધી જૂની પુરાણી રીતિઓને આપણે છોડી દઇએ. આ બાલમંદિરનાં બાળકો પાસે જ્ઞાનના ભંડારો છે. એ ભંડારો ઉઘાડવાની થોડીએક ચાવીઓ મને જડી છે તે તમને હું હાથોહાથ આપીશ; અને બીજા અણઉઘડ્યા ભંડારોની ચાવીઓ તો હજી આપણે સહુએ સાથે મળીને શોધવાની છે. બાળકોમાં જે સ્વયં પ્રજ્વલિત જ્ઞાનદીપ છે તે દીપની દીવેટે આપણે આપણા દીવાઓ સળગાવી દેવાના છે. મેં મારા અંતરમાં થોડાએક દીવાઓ પ્રગટ્યા છે; તેમાંથી હું થોડા દીવાઓ તમારા હૃદયમાં પ્રગટાવીશ. એમાંથી થતા પ્રકાશમાં આપણે સહુ ઉભાં રહી અંધકારને દૂર કરવા સાથે મળી ઝૂઝીશું અને ઝૂઝીશું.

ઘોર અંધકાર બાળકો અને મનુષ્યોને આવરી રહ્યો છે. જીવન વધારે કડવાશભર્યું દિનપ્રતિદિન થતું જ જાય છે. દંડથી દુનિયા વધારે ભયંકર અને ભરાડી થતી જાય છે. લાલચથી દુનિયા વધારે પ્રલોભનશીલ અને નિર્બળ બની રહી છે. દવાખાનાં, કેદખાનાં, પાગલખાનાં અને બાલશાળાઓમાં મનુષ્યના પ્રાણો રૂંધાઈ રહ્યા છે. અને સ્પર્ધાના ઝેરમાં મનુષ્યો અને પ્રજાઓ પરસ્પરનું મોત નિપજાવવા તલખી રહ્યાં છે, અને જ્યારે દુઃખ માત્રથી ભરેલી દુનિયા દુઃખને ભૂલી જવા માટે અનેક ક્ષણિક સુખો અને માદકોમાં મસ્ત બની બેભાન છે, તે વખતે જે ઔષધ જગતને જોઇએ છે તે આ છેઃ "ફરી વાર નવેસરથી મનુષ્યજીવનનું રહસ્ય સમજવું; ફરી વાર મનુષ્ય કેળવણીનો નવો માર્ગ ઉઘાડવો; ફરી વાર સમગ્ર જીવનના મૂળ–બાળકને બચાવવું અને ઉદ્ધારવું." આપણે સહુ આ કાજે ભેગા થયા છીએ. આપણને ઇશ્વર તેમાં સફળતા આપે. આપણે સહુ તે માટે યોગ્ય થઇએ. આ યોગ્યતા આપણે સહુ એકત્ર થઈ એક બળથી, એક મનથી મેળવીએ.

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

બાળકો પાસેથી શીખ્યાં

સાતમ આઠમના તહેવારો ચાલતા હતા. શ્રાવણના ઝરમર ઝરમર મેહ વરસાવતાં સરવડાં ધરતીને ભીની ને ભીની રાખતાં. ગામની શેરીઓમાં કેટલેક ઠેકાણે ખાડાઓમાં પાણીનાં ખાબોચિયાં ભરાઇ રહેલાં હતાં.

રામજી બાપાની શેરીમાં રહેતાં રૂખી અને લીલા બેય જણીનો શેરીમાં ભરાયેલાં ખાબોચિયાં પાસે અચાનક ભેટો થયો. બેય જણીઓ ગોઠણો હતી અને સાથે જ પાંચીકા રમતી. રૂખી પાંચ વરસની અને લીલા સાત વરસની હતી. બેય જણીઓએ આજે તહેવારને દહાડે સારાં લૂગડાં પહેર્યાં હતાં.

રૂખીએ લીલી ઘાઘરી ને જાંબલી પોલકું પહેર્યું હતું, અને વધારેમાં કેડે એની બાનો રૂમાલ બોસ્યો હતો. લીલાએ રાતી ઘાઘરી, પીળું પોલકું અને ચુંદડીઆળી ભાતવાળી ઓઢણી ઓઢેલી હતી. એકમેકને જોઇને બેય જણીઓ હરખમાં આવી ગઇ, અને પોતપોતાનાં નવાં કપડાં બતાવવા લાગી. એ કામ પૂરૂં થયું અને વાતો ખૂટી એટલે બેય રમતે ચડી. રમતાં રમતાં વળી ખાબોચિયાના પાણીમાં છબછબિયાં કરવાનું મન થઇ આવ્યું, એટલે રૂખી તો એમ ને એમ પાણીમાં ચાલવા માંડી. ત્યાં તો લીલાએ કહ્યું: "એ રૂખી! જો જો, તારી ઘાઘરી પલળશે ને બગડશે. ને તારી બા ભડશે. એનો કછોટો મારી લેને. જો હુંય મારી લઉં છું."

બેય જણીઓએ ઘાઘરીઓના કછોટા મારી લીધા, અને પાણીમાં કૂંડાળાં કરતાં કરતાં ચાલ્યાં. રૂખીનાં પગનાં સાંકળાં સુધી પાણી આવ્યાં એટલે એ તો બોલી: "અરે લીલુ, આ તો ઉંડું છે. મને તો બીક લાગે બા!" ત્યાં લીલાએ કહ્યું: "અમસ્તી મૂંઝાય છે. જો ઉભી રહે, હું આવું. આપણે સાથે ચાલીએ. કાંઇ ઉંડું નથી."

બેય જણી પાસે આવી એટલે લીલાએ કહ્યું. "જો રૂખી, જાળવીને ચાલજે હોં, પાણી ઉછળે નહિ. નહિ તો મારાં લૂગડાં બગડશે." લીલા બોલી ન બોલી ત્યાં તો તાનમાં ને તાનમાં રૂખીએ પાણીમાં 'ઝબાક' કરતોકને પગ પછાડ્યો એટલે પાણી ઉડ્યાં અને લીલાની ઓઢણી ને પોલકું પાણીના છાંટાથી બગડ્યાં, અને થોડા છાંટા એની આંખમાંયે ઉડ્યા. નવીનકોર ઓઢણી ઉપર છાંટા જોઇને એ તો ખૂબ ખીજાઇ ગઇ અને રૂખીને મારવા એની પાછળ દોડી. રૂખી ગભરાઈ એટલે મારથી છટકવા માટે મૂઠીઓ વાળીને ઘર તરફ ભાગવા લાગી. એ જ વખતે બરાબર લીલાની મા ત્યાં થઈને જતી હતી. એણે લીલાનાં બગડેલાં લૂગડાં જોયાં એટલે તાડુકી: "એ રાંડ! મોઈ તું. આ ક્યાંથી બગાડી આવી?" ગભરાતાં ગભરાતાં લીલાએ કહ્યું: "એ તો ઓલી રૂખીએ મારાં લૂગડાં ઉપર છાંટા ઉડાડ્યા, બા." એટલે લીલાની બાએ ભાગતી રૂખીનું બાવડું ઝાલીને "પારકાં છોકરાંનાં લૂગડાં બગાડે છે?" એમ કહીને એના ડાબા ગાલ ઉપર બે ધરી દીધી! રૂખીએ આખી શેરી સાંભળે એટલો મોટો ભેંકડો તાણ્યો અને રડવા લાગી; એ

સાંભળી એની બા ઘરમાંથી બહાર નીકળી.

"એટલે? બા! અમારાં છોકરાં શું મારવાં રેઢાં પડ્યાં છે તે જેમતેમ મારો છો? સાફ કહું છું, મારી છોડીને તમારે આંગળી નો અડાડવી. ખબરદાર, જો બીજી વાર એવું કર્યું છે તો!" એમ કહીને રૂખીની બાએ તો લીલાની બાને સંભળાવવી શરૂ કરી. પછી કાંઈ ઝાઝું રહે? લીલાની બાએ પણ સામી આવડતી હતી એટલી ઠાલવવા માંડી, અને ગરમાગરમ કજિયો જામી પડ્યો. એ સાંભળી પુરુષો પણ બહાર આવ્યા અને થોડી વારમાં મોટું ટોળું ત્યાં ભેગું થઈ ગયું. બૂમો ને બરાડા બધાંય પાડ્યા કરે, કોઈ કોઈનું સાંભળે નહિ; એમ ત્યાં મોટી હોહા થઈ રહી. એમાં વળી બૂમો પાડતાં પાડતાં એક જણાએ બીજા જણાનો જોરથી હાથ ખેંચ્યો. એટલે મારામારી પણ ચાલુ થવાની તૈયારીમાં હતી, એટલામાં તો લીલાની ઘરડી દાદીમા બિચારાં લાકડીને ટેકે બહાર આવ્યાં ને એમને ટાઢાં પાડવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યાં: "અરે બાઈઓ, કાંક વિચાર તો કરો. આ તે શું માંડ્યું છે તમે? આજ તહેવારને દહાડે? આજે તો ખાવાપીવાનું ને ભજન કીર્તન કરવાનાં હોય કે આમ કૂતરાંની જેમ બાઝવાનું હોય?"

પણ એ ઘરડી ડોશીનું સાંભળે જ કોણ? બધાં લડવામાં જ મશગુલ હતાં એટલે એને બે ચાર ધક્કા વાગ્યા એટલું થયું. એટલે એ તો એક બાજુ 'રામ, રામ!' એમ કરતી ઉભી રહી. એનાથી બીજું શું થાય?

પણ એટલામાં આ બાજુ બીજું કંઈક થયું. જ્યારે બેય છોડીઓની માઓ સામસામી સંભળાવવામાં તલ્લીન થઈ ગઈ હતી, ત્યારે લીલાએ પોતાની ઓઢણી અને પોલકા ઉપરના છાંટા જળવીને લૂછી નાખ્યા, અને પાછી પેલા ખાબોચિયા પાસે આવી એક અણીદાર પથરો લઈને એણે ખાબોચિયાનું પાણી વહી જાય અને ચાલ્યું જાય એવી નીક ખોદવા માંડી; ત્યાં તો રૂખી પણ એની પાસે આવી અને લાકડાનું મોટું છોડિયું લઈને એ પણ નીક ખોદવામાં મદદ કરવા લાગી. જ્યારે બધા પુરુષો મારામારી ઉપર આવવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યારે આ છોકરીઓએ કરેલી નીકમાંનું પાણી બધાં લડતાં હતાં અને ડોશી સમજાવતાં હતાં ત્યાં આવી લાગ્યું. છોકરીઓ પણ પાણીની સાથે સાથે ત્યાં દોડી આવી. "જો જો, રૂખી પકડ. પકડ પેલું છોડિયું. જો ઓ જાય વહ્યું." એમ લીલીએ ધૂમ પાડી, અને પાણીમાં તણાતા છોડિયાની ગમ્મત જોઈ નાનકડી રૂખી તો પેટ પકડીને હસવા જ માંડી.

આ જોઈને ડોશીમાએ પુરુષોને અને બૈરાંઓને કહ્યું: "લાજતાં નથી હજુય લડતાં? આ છોકરીઓને કારણે તો તમે આ કજિયો માંડ્યો છે; ને જુઓને, બિચારી એ બે જણીઓને તો કાંઈ સાંભરતું'ય નથી ને કેવી એક થઈને મજા કરે છે? એમનામાં તમારા કરતાં તો વધારે અક્કલ છે. એમની પાસેથી તો કાંક શીખો, કાંક સમજો!"

બધા પુરુષો અને બૈરાંઓની નજર આંબે કિલકિલાટ કરતી છોડીઓ સામે ગઈ; બધાં ઝંખવાણાં પડ્યાં અને પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતાં હસતાં પોતપોતાને ઘેર વિખરાઈ ગયાં.* દ. કો.

* "ચીલ્ડ્રન વાઈઝર ધેન પેરન્ટસ" નામની વાર્તા ઉપરથી.

મોન્ટીસોરી શિક્ષકોને

૧

આથી સર્વ શિક્ષકભાઇઓ, બહેનો તથા કામગારોને જણ થાય કે તેઓએ કદી પણ બાળકો સાથે ઉતાવળાં થઇને વાત કરવી નહિ. વળી તેમને 'એ, ઓ,' એવા ઉદ્ગગારોથી બોલાવવાં નહિ કે તેમના કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ. બાળકોની કોઇ બાબતમાં દેખાતી અપૂર્ણતા માટે તેમને ટોકવાં કે અવાજથી રોકવાં નહિ, પણ ધીમેથી તેમની પાસે જઇ તેમણે શું કરવું જોઇએ તે મધુર શબ્દ સાથે જાતે કરી બતાવવું જોઇએ.

બાલમંદિરમાં કામ કરતી હરેક વ્યક્તિએ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમણે તાણીને બોલવું નહિ. પોતાનો અવાજ અત્યંત ધીમેથી કાઢવો. આપણા ઉંચા અવાજથી વાતાવરણમાં એકંદરે અવાજનું પ્રમાણ વધે છે, અને એ વધેલો અવાજ બીજાં કામ કરનારાંઓના જ્ઞાનતંતુઓને નિરર્થક ઉશ્કેરે છે, તથા તેમની શાંતિમાં ભંગ પાડે છે. માટે ઉંચે અવાજે બોલવું નહિ, તેમ બાળકો સાથે વાતચીત કરવી નહિ. મતલબે અત્યંત ધીમેથી બોલવું.

બાળકો તરફ આપણો પ્રેમ બતાવવા તેમને અડવાનું કે તેમને ઉંચકી લેવાનું કે તેમને ભેટવાનું નથી. પ્રેમને નામે બાલવિકાસમાં તે વર્તન આડખીલી રૂપ છે. એ વર્તન આપણા આવેશનું પરિણામ છે. આપણે આપણા આવેશને બાળકોની ખાતર સંયમિત કરવો જોઇએ. બાળકને વિકસતું જોઇને દૂરથી આનંદ પામવો અને ફક્ત જરૂર પડે તો જ સહાય આપવી, એમાં જ આપણો તેમના પ્રત્યેનો ખરો પ્રેમ છે. દોડીને બાળકને ઉંચકી લેવું, તેને બચી લેવી કે ભેટવું અને તેમ કરીને તેના સ્વયંવિકાસના મહાન કાર્યમાં વિક્ષેપ નાખવો, એ આપણી નિર્બળતા છે.

૨

આપણે સહુ શિક્ષકો અહીં બાળકોને પરાણે શીખવવા માટે એકઠાં થયાં નથી, તેમ જ તેમને તેઓ જે કરે તે કરવા દેવા માટે પણ એકઠાં થયાં નથી. બધો વખત તેમની પાછળ લાગીને કંઇ ને કંઇ કરાવવા માટે આપણું અસ્તિત્વ નથી. તેમ જ તેમને અંધાધુંધી કરવા માટે રખડતાં રઝળતાં મૂકીને બીજી ત્રીજી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવા માટે આપણું અસ્તિત્વ નથી. જે આપણે બાળકો શું કરે છે, તેમની ક્રિયાનો શો અર્થ છે. તેઓ સાધનો બરાબર વાપરે છે કે નહિ, તેઓને કંઇ મુશ્કેલી છે કે નહિ, તે બધું બારીક નજરે અવલોકવા માટે બેઠાં કે ફરતાં હરતાં ન હોઇએ તો આપણે બાલમંદિરમાં હોઇએ કે આપણા ઘરમાં હોઇએ તે બધું સરખું જ છે. આપણા બાળકોના અવલોકનમાં ટપાલ વાંચવી, છાપું વાંચવું, પુસ્તકો વાંચવાં, ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવું, વિના પ્રયોજને અંદર અંદર વાતો કરવી તેનો સમાવેશ થતો નથી.

બાલમંદિરમાં આવતાની સાથે જ આપણે આપણું બીજું બધું કામ બાજુએ મૂકવાનું

હોય. આપણું બધું ધ્યાન બાલમંદિરનાં બાળકોમાં જ હોય. બાલમંદિરની પ્રત્યેક પળ શિક્ષકને માટે અતિ અમૂલ્ય છે, કેમ કે બાલમંદિર જીવન પ્રયોગશાળા છે, અને બાળકો તેના વિષયો છે. આપણી સાથેના બીજા શિક્ષકો પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા હોય ત્યારે પણ તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં જ આપણું અવલોકન હોય. આપણો જીવ જ્યારે ઘરમાં હોય ત્યારે આપણી પ્રવૃત્તિ અવલોકન અને સહાયની બહાર હોય; ત્યારે આપણે બાલમંદિરમાં માત્ર નામનાં જ છીએ એટલું જ નહિ પણ નકામાં છીએ.

૩

તમને બાળકો સાથે બરાબર વર્તતાં આવડતું ન હોય તો તમે વર્તશો નહિ. બાળકોને પાઠ આપતા પહેલાં તમને ખાતરી ન હોય કે પાઠ બરાબર કેમ આપવો, તો તમે પાઠ આપશો નહિ. ખરાબ રીતે પાઠ આપવો તેના કરતાં પાઠ ન આપવો એ વધારે સારું છે.

પાઠ માત્ર બહુ જ થોડા વખત માટે જ આપવાનો છે. પાઠ એટલે સાધનનો ઉપયોગ કેમ થાય તે બાળકની દૃષ્ટિ ઉપર મૂકવું તે છે. બાળક અભિમુખ ન હોય તો પાઠ આપશો જ નહિ. અભિમુખ હોય તો પાઠ આપતાં આપતાં તેને ભણાવવા બેસી જશો નહિ. પાઠ આપવો એટલે ચેતના જગાડવી, જામગરી મૂકવી, સળગતું કરવું. આપણે સળગવાનું નથી પણ બાળકને જ્વલંત કરવાનું છે; આપણે જમવાનું નથી પણ બાળકને જમતું કરવાનું છે; આપણે જીવવાનું નથી પણ બાળકને જીવતું કરવાનું છે.

બાળકને પાઠ આપનારાંઓ આ બાબત ધ્યાનમાં રાખે.

૪

બધાં બાળકો બધો વખત કામ કર્યા કરે એમ મનમાં રાખીને મોન્ટીસોરી શાળા ચલવી ન શકાય. ઓરડામાં આવીને સાધનો વાપરવાં એનું નામ જ ફક્ત કામ એમ માનવું એ ગંભીર ભૂલ છે. ગેલેરીમાં ઉભાં ઉભાં સુંદર પવનની લહેરો ઝીલવી, હીંચકે હીંચકવું, લપસણે લપસવું, રેતીમાં આળોટવું, અંદર અંદર વાતો કરવી, એકબીજાને માથું ઓળવામાં કે પાણી પીવામાં કે શૌચ જવામાં મદદ કરવી, જમનાબેન સાથે વાતો કરવી: એ બધાં કામો છે. એ એકેએક કામ વિકાસક છે. તેની શિક્ષણ વિષયક કિંમત શી છે તે શિક્ષકે જાણવાનું છે.

જે શિક્ષક કામનો અર્થ વાંચવું, લખવું અગર દડા મિનારાથી રમવું એમ જ ફક્ત સમજે છે, તે આપણી પદ્ધતિનો દેહ સમજે છે પણ આત્મા સમજતો નથી. જે શિક્ષક લેખન, ગણિત કે રંગની તખતીઓના વપરાશમાં ફક્ત વિકાસ ભાળે છે તેની આંખો વિકાસને બરાબર જોઇ શકતી નથી એમ હું સમજું છું.

વિકાસ ક્યાં છે તે આપણે જોતાં શીખવું જોઇએ. ગિ.

મોન્ટીસોરી બાલમંદિરો

૧૬ ચં. કો. સ્મા. બાલમંદિર પાલણપુર.
૧૭ બાલમંદિર વસો.

શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિ
મોન્ટીસોરી અધ્યાપનમંદિર
તા. ૨૮ : ૭ : ૨૩ ના રોજ ઉઘડ્યું.

સમન્વય

આજે શિક્ષણમાં શીખવવાના વિષયો અને શીખવવાની પદ્ધતિ આ બે વસ્તુઓનો વિચાર કરવાનું મંજૂર થયું છે. નવા વિચારપ્રવાહમાંથી શીખનારના માનસનો વિચાર અને શીખવનારની સહાયની મર્યાદાનો વિચાર, એમ બે વિચારો જડી આવે છે. આમ આજે શિક્ષણમાં ચાર વસ્તુઓનો વિચાર કરવાનું રહે છે.

આમાંની એક પણ બાબતને વિસારી મૂકીએ તો શિક્ષણનું કામ અપંગ રહે. એકલા ઘણા બધા વિષયો શીખવવાની ધૂનમાં શીખનારનો, પદ્ધતિનો વગેરેનો વિચાર ન કર્યો તેથી આપણે શિક્ષા, ઇનામ, ગોખવું વગેરે વગેરે જે વસ્તુઓ તાત્કાલિક પરિણામ લાવી આપનારી હતી તેનો ઉપયોગ કર્યો.

વિષયો શીખવતાં જેમ પદ્ધતિનો વિચાર કરવાનું ભૂલી જવાયું, તેમ જ આજકાલ પદ્ધતિની સુંદરતાને લીધે તેની પાછળ પડવામાં વિષયોનો વિચાર ભૂલી જવાતો હોય એમ લાગે છે. પદ્ધતિનું કામ વિષયને બાળક પાસે સરસ રીતે મૂકવાનું છે; પણ સુંદરમાં સુંદર પદ્ધતિના ઉત્તેજન કે છળ વડે બાળકને ખરેખર ન ગમતો વિષય, અથવા જે વિષય માટે તે લાયક જ નથી તે વિષય, અથવા જેની તેને જરૂર નથી પણ આપણી માન્યતાને જરૂર છે તેવો વિષય શીખવીએ તો પદ્ધતિનો દુરુપયોગ છે. યોગ્ય અયોગ્ય વિષયોને નક્કી કર્યા વિના પદ્ધતિના બળથી શીખવી શકાય છે માટે તે વિષયો શીખવીએ એ વિચાર ભૂલભર્યો છે. વિષય-વિચાર અને પદ્ધતિનિર્માણ બંને સાથે જવાં જોઇએ. આવી ભૂલ સહજ છે, બનતી ભૂલ છે. દાખલા તરીકે ડાયરેક્ટ મેથડ, (પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ) પ્રોજેક્ટ મેથડ (યોજના પદ્ધતિ) કોન્સેન્ટ્રિક પ્લૅન (કેન્દ્રાનુસારી પદ્ધતિ) વગેરે પદ્ધતિઓ અને યોજનાઓ શીખવવાની સુંદર અને માન્ય રીતો છે. પરંતુ જો એ બધાને ન જોઇતું કે વધારે પડતું અંગ્રેજીનું કે ઇતિહાસનું કે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન લાવવા વાપરીએ તો ત્યાં ભૂલ છે. પદ્ધતિને વાપરતાં આપણે શિક્ષણના મૂળ ઉદ્દેશને ન ભૂલી જઇએ.

વિષયશિક્ષણ અને પદ્ધતિના વિચાર સાથે જ શીખનાર અને શીખવનારનો વિચાર ઊભો છે. સરસ પદ્ધતિથી શીખનાર આખો દહાડો શીખ્યા જ કરે, વસ્તુ સારી રીતે આવડે. પણ સરસ પદ્ધતિ ઉત્તેજક નથી, પણ શીખનારને સ્વાભાવિક સહાય રૂપ છે તે જોવાનું છે. એટલે પદ્ધતિનું નિર્માણ તાર્કિક અથવા સંયુક્ત હોય તેના કરતાં માનસ અનુકૂળ હોય એ આવશ્યક છે. માનસ ઉપર ન રચાયેલી પદ્ધતિ કદાચ ઘણો લાભ બતાવે, પણ આખરે જ્ઞાનતંતુઓનો બોજો વધવાનો જ. અને ઘણું ભણીને માણસો જ્ઞાનતંતુઓની માંદગી ભોગવતાં થાય તો એ ભયંકરમાં ભયંકર નુકસાન છે. માટે જ પદ્ધતિ અને યુક્તિ વચ્ચે તફાવત પાડીએ. પદ્ધતિ બાલમાનસ કે શીખનારની શીખવાની સાહજિક રીતિ ઉપર રચાય તે જોવાનું છે.

હવે આવે છે શીખવનારનો વિચાર. સારી પદ્ધતિથી જો વિદ્યાર્થીઓને લાભ થતો દેખાય પણ શિક્ષકને ખૂબ તણાવું પડે, તો તેમાં પદ્ધતિનો

દોષ છે એમ જ સમજવું; દોષનું સ્થાન માત્ર ફર્યું છે. એમાં મુવા નહિ ને પાછા થયા જેવું છે. શિક્ષક ટેબલ પર લાંબા પગ રાખીને બેસે અને વિદ્યાર્થીઓ માથું ફોડ્યા કરે એ જૂની ભૂલ; શિક્ષકો ચાવી ચાવીને તૈયાર ગળે ઉતારવા જેવું કરવામાં લાંબા થઇ જાય તે નવી ભૂલ. વિદ્યાર્થી જાતે મહેનત કરે અને શિક્ષક તેનો માત્ર માર્ગદર્શક સહાયક થઇ રહે એમાં વચલો માર્ગ છે. આમ આ ચારે બાબત શિક્ષણમાં વિચારવા જેવી છે.

પત્રમાંથી

ભાઇ શ્રીકાન્ત,

× × તમારા ઉપવાસ પછી મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં વધેલી તમારી શ્રદ્ધા જાણી મને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે ? બે ત્રણ વખત ગામડામાં મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ કેવી રીતે સસ્તી કરવી તે વિષે લખવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ અંદરથી વેગ આવ્યો નહિ. તમે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ગામડામાં લઇ જશો એવી પ્રેરણા તમારામાં ઉત્પન્ન થશે તેવી રાહ જોતો હું નિશ્ચિંત બેઠો રહ્યો હતો. સ્વતઃ જ તમારી શંકાઓ દૂર થઇ તે વાંચી મને થયું કે મોન્ટીસોરી સિદ્ધાંતના સત્યના પ્રભાવે જ તમારી અને મારી મૂંઝવણ અને મુશ્કેલી ટળી.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ગામડામાં વિના ખર્ચે કેમ ચલાવવી તેના વિચારો મેં કર્યા છે. આપણે વાતાવરણનાં બધાં ખર્ચો ઓછાં કરી શકીએ તેમ પિત્તળના સુંદર વાઝને બદલે માટીનો ઘડો મૂકી શકીએ. ગામડું કુદરતને ખોળે છે, એટલે ગામડાની શાળામાં એક પણ તૈલચિત્ર વિના ચલાવી લઇએ. ગામડાની આજુબાજુ નાનાં મોટાં ઝાડો, ખાડાઓ અને ટેકરાઓ, નદીના કિનારાઓ અને ખેતરો હોવાથી શહેરના બાલમંદિરોને જે અખાડો અને બાગ કરવાની જરૂર છે, તે વિના ગામડાંનાં બાલમંદિરો ચાલી શકે છે. સુંદર જાજમો, બારીના પડદાઓ, આલેશાન મકાન, જાતજાતનું ઉપસ્કર, એ બધા વિના ગામડાનાં ગારાનાં ઘરોમાં અને છાણથી લીંપેલ ઓશરી ઉપર મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ રહી શકે છે.

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ છે તેના સિદ્ધાંતોમાં જ; તે વિના તે શક્ય જ નથી. હવાની જેમ સિદ્ધાંતો સર્વવ્યાપી છે. તે ગામડાંઓમાં કે શહેરમાં બધે લઇ જઇ શકાય છે. તે હોય છે ત્યાં એક પણ સાધન વિના મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ ચાલી શકે. પણ પદ્ધતિનાં બધાં સાધનો હોવા છતાં સિદ્ધાંતને અભાવે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ નામની જ ગણાય. બેશક, મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય સાધનો માગે છે, અને તે દરેક શાળામાં હોવાં જ જોઇએ. છતાં સાધનો એ સાધનો જ છે; સાધ્ય નથી.

મિનારો, પહોળી સીડી, લાંબી સીડી વિના આપણે ઇન્દ્રિયવિકાસ, બુદ્ધિવિકાસ, ક્રિયાશક્તિ અને કલ્પનાવિકાસ સાધી ન શકીએ. બાળકોને વાપરવાને માટે અને તેમનામાં આઘાત પ્રત્યાઘાત ત્વરિત ઉત્પન્ન કરવા માટે આ સાધનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને સુંદર જોઇએ–સુરૂપ જોઇએ. પણ ગરીબ ગામડાંઓ તેવાં સાધનો ખરીદી ન શકે તો તેને બદલે આપણે છેવટે

માટીના ધનો બનાવી તેને સૂકવી લાલ રંગથી રંગી નાખીએ એટલે ચાલે. અલબત્ત, આ ધનો વજનમાં ભારે થશે. મિનારો પાડવાની રમત આમાં શક્ય નથી. તેમ છતાં પરિણામની કેળવણી માટે તે સાધનો ઉપયોગી થશે. માટીનાં સાધનો હોવાથી તે તૂટી જતાં ફરી વાર બનાવવાનું કામ બાળકોને માટે એક નવું કામ બનશે. કુંભાર લાકડાંનાં બીબાં વડે ઈંટો પાડે છે તેમ લાકડાંનાં બીબાં વડે આપણે માટીના ધનો પાડી શકીએ.

આવા ધનો પાડવાની પ્રવૃત્તિ સ્વતઃ જ એક પ્રવૃત્તિ થશે; અને તે બાળકના સ્નાયુઓ કેળવશે, તેની સાથે તેમની ઈંટો પાડવાની ને માટીકામ કરવાની પ્રવૃત્તિ પોષશે. આ એક દાખલો થયો. આવી જ રીતે બધાં સાધનો આપણે માટીમાંથી ઉપજાવી શકીએ. કાળા રેતિયા અક્ષરો આપણને મોંઘા પડે તો તે વિના ચલવીએ. ઝાડનાં જાડાં પાંદડાંમાં સોયથી કાણાં પાડી અક્ષરો બનાવી તે અક્ષરોથી બાળકને અક્ષરજ્ઞાન આપી શકીએ. તેમ કરવામાં આપણે ફક્ત સેગુઇનનાં પદ્ધો ભૂલવાં ન જોઇએ. સ્વયંસ્ફૂર્તિ અને સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતનો લોપ ન થાય તેમ આપણે ચાલવું જોઇએ.

તમે બુદ્ધિશાળી છો. મોન્ટીસોરીનું રહસ્ય સમજ્યા છો. તેની તીવ્ર હૃદયની થયેલી ઉપાસનામાંથી તમને પોતાને ગામડામાં મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ કેવી રીતે લઈ જવી તે સૂઝશે. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ બિચારા ગોંડ લોકો માટે ગામડામાં આવી ન શકે તો હું તેને શહેરમાં પણ લાવી શકું નહિ. એવી પદ્ધતિનો હું સ્વીકાર ન કરું.

સહુથી મોટું સાધન શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ છે. એ વ્યક્તિત્વ મોન્ટીસોરી શિક્ષક સમજ્યો હોય તો તે એકલો પણ બસ છે. તે બધાં સાધનો જરૂર ઉપજાવશે. આપણે જે જોઇએ તે પુનર્જન્મ પામેલો નવજીવનથી થનગનતો શિક્ષક જોઇએ છે. તે નવજીવનનો થનગનાટ, ઉત્સાહ, ભાવના હું તમારામાં જોઈ શકયો છું. એટલે મારી અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે કે તમે ગોંડના છોકરાંઓની મોન્ટીસોરી નિશાળ સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ બનાવશો.*

લી. તમારો

ગિજુભાઇના નમસ્કાર

*ભાઈ શ્રીકાંત કરંજિયા—મધ્ય પ્રાંતમાં ફાધર એલ્વીનના ગોંડમિશનમાં મોન્ટીસોરી શાળાના શિક્ષક છે.

બાળકોની મશ્કરી

આપણે મોટા માણસો એક બીજાની મીઠી મશ્કરી કરીએ છીએ, અને મજા મેળવીએ છીએ. સારી અને તંદુરસ્ત મશ્કરી માણસના મન અને શરીરને માટે સારી છે. એ માણસને સારો આરામ આપી શકે.

પણ મોટા માણસોએ બાળકોની મશ્કરી કરવામાં ખૂબ સાવચેત રહેવું જોઇએ; ઘણાં પોતાને સુધરેલાં કહેવડાવતાં કુટુંબોમાં મા અથવા બાપ બાળકોની મહેમાનો સમક્ષ મશ્કરી કરે છે. વળી નિશાળમાં માસ્તર તો મશ્કરી કરવી એ પોતાનો હક્ક સમજે છે. પણ તેઓ ભાગ્યે જ જાણે છે કે તેઓ બાળકોમાં જાણ્યે

અજાણ્યે ઘણી નબળાઇઓ દાખલ કરી દે છે.

બાળકને પહેલેથી ખેલાડી જેવી ઉદાર વૃત્તિવાળું માની લેવું એ ભૂલ છે. એનાથી ઉલટું બાળક ઘણું જ લાગણીપ્રધાન અને સંકોચ-વાળું હોય છે.

આજે તો બાળકો સમજે અને બાળકોને રુચે એવી મશ્કરી ભાગ્યે જ થાય છે. બાળકો સમજે અને રસ લઇ શકે એવી મશ્કરીની સામે કંઈ વાંધો ન હોય.

પણ બાળકોને ન ગમે તેવી મશ્કરીઓ કરવામાં ઘણું નુકસાનો રહ્યાં છે. એવી મશ્કરીથી બાળક ચીડીયું, લાગણીપ્રધાન બની જાય છે. જો માબાપ એ જાતની મશ્કરી કરતાં હોય તો તો તેમની તરફ એક અવિશ્વાસની લાગણી બાળકમાં ઉભી થાય છે; અને શિક્ષક કે એવું કોઈ મોટેરું કરતું હોય તો તેની તરફ જાણે અજાણે તિરસ્કાર બાળકમાં જન્મે છે. અને મનનું આ અસ્વાસ્થ્ય ઘણી વાર બાળકનાં શરીર તથા પ્રવૃત્તિઓને ખૂબ નુકસાન કરે છે. બાળક જલદીથી ઉશ્કેરાઇ જાય એવું, લાગણીપ્રધાન અને ચીંગુ બને છે.

વળી આ જાતની મશ્કરીઓથી બાળકમાં પોતાની જાતને હલકી માનવાની ગ્રન્થિનાં બીજ રોપાય છે, કે જેનાં પરિણામો ઘણાં પ્રાણઘાતક છે.

અને છેલ્લે 'બાળક નહિ સમજે' એમ ધારીને એની આજુબાજુ કે એને વિષે મોટેરાંઓએ કરેલી અસભ્ય મશ્કરીઓ એને ઘણી હાનિ કરે છે. કારણ કે આપણે ધારીએ છીએ અને ધારી શકીએ તે કરતાં બાળકો ઘણું વધારે સમજે છે; અને સમજે તેના કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ખોટી કલ્પનાઓ કરે છે. આ પણ બાળકને ઘણું નુકસાન કરે છે.

આનો અર્થ એ નથી કે બાળકો હોય ત્યારે મોટાઓએ ઘૂવડ જેવાં મોઢાં કરી બેસી રહેવું. એનાથી ઉલટું બાળકોને રસ પડે એવી છતાં કોઇને ઉદ્દેશીને નહિ એવી, અને હોય ત્યાં પણ કોઈની લાગણી ન દુખાય એવી રમુજોને ઘરમાં સ્થાન આપવું જોઇએ.

માબાપો જો આટલું જાણે, અને પોતાની જીભને કાબૂમાં રાખે તો તેઓ બાળકોની ઘણી નબળાઇનાં કારણભૂત થતાં અટકશે. **ન.**

બાળકનો હૃદયોદ્‌ગાર

આજે કેટલાંક મોટાં બાળકો બાલમંદિરની છબીઓ જોવા અને તેની વિગતવાર માહિતી મેળવવા ફરતાં હતાં. અમારું બાલમંદિર સુંદર ચિત્રોના નમૂનાઓની બાબતમાં બહુ ગરીબ દશામાં હોવાથી થોડાં ચિત્રો જોઇ વળ્યા પછી બાળકો ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નહેરુના ફોટાંઓ જોઈ તેને વિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યાં. અચાનક એક ચકોર બાળકની નજર કબાટ ઉપર ટાંગેલા એક અપરિચિત ચિત્ર ઉપર પડી.

"વીરસુતભાઇ, આ કોણ છે?"

અમે નવા પ્રેક્ષકોને બાલમંદિરનાં મૂળ ઉત્પાદિકાને ફોટામાં જોવાની તક મળે એ દૃષ્ટિથી મેડમ મોન્ટીસોરીનો એક ફોટો મઢાવીને કબાટ

ઉપર ટીંગાડ્યો હતો.

"એનું નામ મોન્ટીસોરી."

"મોન્ટીસોરી એટલે શું?"

હું જરાક વિચારમાં પડ્યો. મને થયું કે લાવને બાળકોને પણ મોન્ટીસોરી વિષે તેમની ભાષામાં જરા ઓળખાણ આપું! મેં કહ્યું: "ઇટલિ નામનો એક દેશ છે, ત્યાં એ બાઇ રહે છે. તેને તમારા જેવાં બાળકો બહુ ગમે છે. એક દિવસે બાળકો સાથે રમતાં રમતાં એને થયું કે 'અરરર! આવાં સુંદર છોકરાં ધૂળમાં આળોટ્યા કરે છે, તેની કોઇ સંભાળ રાખતું નથી અને માબાપો તો જરા વારમાં માર્યા જ કરે છે, એટલે તેમને માટે તેમને ખૂબ મઝા આવે એવાં રમકડાં બનાવું, અને કોઇ મારે નહિ એવી જગ્યાએ બધાં છોકરાંને રમવા બોલાવું.' પછી તેણે રમકડાં બનાવ્યાં અને છોકરાંઓને બોલાવ્યાં. આમ કરતાં બાલમંદિર થયું. પહેલવહેલાં આ મોન્ટીસોરીએ રમકડાં બનાવ્યાં અને બાલમંદિર કાઢ્યું. પછી તો ઘણાં બાલમંદિરો થયાં અને આપણું બાલમંદિર પણ થયું."

બધાં બાળકો એકધ્યાનથી સાંભળી રહ્યાં હતાં અને અવારનવાર મોન્ટીસોરીના ફોટા તરફ જોયા કરતાં હતાં. તેઓના ચેહેરા ઉપર આશ્ચર્ય, ઉપકાર અને એવી વિવિધ લાગણી-ઓનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. મેં વાત પૂરી કરી કે તરત જ પેલું ચકોર બાળક આછા સ્મિત સાથે એકદમ બોલી ઉઠ્યું: "વીર-સુતભાઇ, મને તો એમ થઇ જાય છે કે મોન્ટી-સોરીને રોજ પગે લાગું."

એના બોલવાના ધ્વનિમાં જરા ગળગળા-પણું હતું. કોઇ અત્યંત પ્રેમી જનને લાંબા વિયોગ પછી મળતાં જેવું થાય તેવું તેનું હૃદય આંદોલિત થતું હતું. આ બધું તેના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

આ વખતે હું કાંઇ ન બોલ્યો. બાળકના અંતરના ઉંડાણમાંથી આવેલી ઉપકારની લાગણી હું સમજી શકયો હતો, પણ મને ખબર નહોતી કે તે સાચે જ તેમ કરશે.

બીજે દિવસે સંગીત શરૂ થતી વખતે બાલમંદિરમાં આવીને તેણે મોન્ટીસોરીના ફોટાને સાચે જ નમસ્કાર કર્યા. મેં કહ્યું: "ઓહો! મનમોહનદાસ; તમે તો મોન્ટીસો-રીને સાચે જ પગે લાગ્યા!"

"કેમ ન લાગું? તેણે અમારે માટે કેટલું કર્યું છે. રમકડાં બનાવ્યાં, બાલમંદિર કાઢ્યું."

બાળકના હૃદયોદ્‌ગાર સાથે મેં પણ મોન્ટીસોરીના મહાન આભારનો વિચાર કરતાં ગીત ગાવાનું શરૂ કર્યું.

(સત્ય ઘટના) **વીરસુત અહેતા.**

'અક્ષરજ્ઞાન યોજના'ને મદદની જરૂર છે.

નિરક્ષરોને વાંચતાં લખતાં કરવાની આ યોજનામાં સહૃદયી ભાઇબહેનો તરફથી નાણાં અને સાધનોની મદદ જોઇએ લખોઃ **અક્ષરજ્ઞાન કાર્યાલય : દ.મૂ. બાલમંદિર–ભાવનગર**

વાર્ષિક લવાજમ રા. એક. લખોઃ તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીઝ બિલ્ડીંગમાં પારી, ભીખાભાઇ ગોપાલજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી ગ્રંથ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૯૯

અંક ૮ મો
આશ્વિન

: તંત્રીઓ :

ગિજુભાઇ અને તારાબેન

દેશમાં બેઠક ૩૫ત્રિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

બીજાના અવગુણોને બેશક પૂજીએ નહિ
પણ તેને ધિક્કારીએ તો નહિ જ.

બીજાના અવગુણોને બેશક સ્વીકારીએ તો નહિ જ
પણ તેનું અપમાન તો ન જ કરીએ.

બીજાના અવગુણોને બેશક ગુણ ન કહીએ
પણ તેને દુઃખ તો ન જ દઇએ.

બીજાના અવગુણોની મૈત્રી ન કરીએ
પણ તેના ઉપર રીસ તો ન જ કરીએ.

બીજાના અવગુણોથી ભલે દૂર રહીએ
પણ બીજાને તો ન જ તરછોડીએ.

બીજો આજે અવગુણોથી દૂષિત છે
અને તેથી તે કલુષિત છે;
કાલે તે પોતાના અવગુણોથી મુક્ત થશે
અને તેથી તે શુદ્ધ થશે.

અવગુણો આવ્યા અને ગયા–જેમ મેલ આવ્યો ને ગયો.

એટલે જ અવગુણોને માણસ ન ગણો
અને માણસને અવગુણો ન સમજો.

બાલમંદિરોની એકાત્મતા

[ડૉ. મોન્ટીસોરીનાં લખાણો વાંચતાં જ્યારે એમ વાંચેલું કે–સર્વ દેશ અને સર્વ કાળમાં બધાં બાળકો માટે તેના સિદ્ધાંતો અને સાધનો સરખી અસર કરનારાં છે ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. પણ નીચેના પત્રની લેખિકા અને અમારા બાલમંદિરની બાલિકા બહેન મંજુલાએ તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. બાલમંદિરનો પ્રાણ, તેના સિદ્ધાંતને અંગે ઉભા થતા સ્વતંત્ર અને સ્વયંસ્ફૂર્તિવાળા વાતાવરણમાં, અને આજનાં ઘરોમાં માબાપો અને બીજાંઓ તરફથી બાળકો ઉપર જે દમનનીતિ ચાલી રહી છે તેનાથી ઉલટું બાલમંદિરમાં જે પ્રેમ અને સ્વમાન બાળકને મળે છે તેમાં, રહેલો છે. એ પ્રાણનું બાળકને જ્યાં દર્શન થાય છે ત્યાં તે માબાપ અને સર્વસ્વને ભૂલી એકતાન થઇ જાય છે; એને સંપૂર્ણ ભાન થયું છે કે માબાપોના જુલમમાંથી આપણું સાંભળનાર અને આપણા ઉપર પ્રેમ રાખનાર એક બાલમંદિરની જુદી દુનિયા છે. એક વખત બાળકને બાલમંદિરના વાતાવરણ અને શિક્ષકના સાચા સ્નેહનો સ્પર્શ થયો એટલે તે એ દુનિયાના માણસોને પોતાની આસપાસની દુનિયામાં શોધ્યા કરે છે, અને એવું કોઈ મળતાં તેની પાસે તેનું હૃદય ઉઘડી પડે છે. જેમ લોહચુંબક લોઢાને સ્પર્શે છે કે તુરત જ તેને વળગી પડે છે, તેમ જ કોઇ પણ બાલમંદિરનું બાળક બીજા કોઇ પણ બાલમંદિરના શિક્ષક, બાળક કે વાતાવરણને સ્પર્શ કરે છે ત્યાં તો તેમાં તે ભળી જાય છે. સર્વ બાલમંદિરોમાં વહેતો રસ એક છે, તેનું તેને તુરત જ દર્શન થાય છે.

આપણે શિક્ષકો બાલમંદિરોના સહકાર અને સંગઠ્ઠન માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ; પણ જેમ જેમ સાચાં બાલમંદિરોની સંખ્યા વધતી જશે અને એકબીજાં બાલમંદિરોનાં બાળકોની પરસ્પર અવરજવર થશે, તેમ તેમ આપણે એક જ પંથના પથિકો છીએ, આપણા માર્ગમાં આપણે કયાં ઉભા છીએ, કોણ આગળ છે–કોણ પાછળ છે, અને મોન્ટીસોરીના સિદ્ધાંતો કેટલા વ્યાપક છે, તેનું ભાન બાળકો જ આપણને કરાવશે અને આપણો પરિચય વધારવાની ફરજ પાડશે.

માંગરોળમાં આજ દસ માસથી બાલમંદિરની સ્થાપના થઇ છે. મંજુલાબહેન ચાર વર્ષનાં હતાં ત્યારે દાખલ થયાં હતાં અને બાલમંદિર છોડયું ત્યારે પાંચ વર્ષનાં થયાં હતાં. અચાનક તેમનાં દાદી ગુજરી જવાથી તેમને માંગરોળ છોડવું પડયું. તેમને માંગરોળ છોડવાનું દુઃખ ન હતું પણ બાલમંદિર છોડવાનું તેમને માટે અસહ્ય હતું. તેમણે જતાં જતાં પણ તેમનાં માબાપને કહેલું કે " તમે જાઓ; હું વીરસુતભાઇને ત્યાં રહીશ." પણ તેમાંનું કાંઇ ન બન્યું અને તેમને અનિચ્છાએ બાલમંદિરનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. ત્યાર બાદ તેઓ જેતપુર અને બીજે રખડ્યાં, પણ બાલમંદિરની દુનિયાનું વાતાવરણ કે ત્યાંના જેવો કોઈ પોતાનું સાંભળનાર માણસ ન મળ્યો. અચાનક તેમને જે જોઇતું હતું તે પાલણપુર જતાં મળ્યું અને અંતર ઉઘડી પડયું. પોતાના મિત્રો અને જૂનું બાલમંદિર યાદ આવ્યું. પહેલે જ દિવસે તેમણે

પત્ર લખાવ્યો. મને કલ્પના પણ ન હતી કે તે અમને આવી રીતે યાદ કરશે. પણ આપણે બાળકોના આત્માને ઓળખીએ છીએ તેની કરતાં તેઓ આપણા આત્માને વધારે અને જલદી ઓળખે છે. પાલણપુરના બાલમંદિરના આચાર્યનો અને મંજુલાબહેનનો પત્ર નીચે આપ્યો છે. **વી. મ.**]

: ૧ :

બાલમંદિરઃ પાલણપુર.

તા. ૧૬–૬–૩૩

ભાઇ વીરસુતભાઇ અને શ્રીમતી રમાલક્ષ્મીબેન !

તમારા બાલમંદિરનું એક બાળક દૂર દૂર કેવી જાતનું દર્શન દે છે, તે તમને આમાંથી જાણવાનું મળશે. બાળકના હૈયામાં પોતાના પ્રિય શિક્ષક માટે કેટલી લાગણી છે, અને બાલમંદિરનું સોહામણું વાતાવરણ બાળકની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં કેવા રંગતરંગ ઉભા કરે છે, અને નવીન કેળવણી શિક્ષકોને કેટલો અભ્યાસ આપે છે, તે આપણે ત્રણે જણાં આમાંથી અનુભવીએ છીએ–અનુભવીશું.

આવાં કેટલાંયે પરિમલભર્યાં બાળપુષ્પો જૂની શિક્ષણની ઘરેડમાં પીલાઇ જતાં હશે તેનો ખ્યાલ કરીએ તો ?

મારા બાલમંદિરનાં મુક્ત થયેલ બાળકોને પ્રાથમિક શાળાની પાટલીઓ ઉપર જોતાં સાચે જ મારૂં હૃદય કંપે છે. જ્યાં સુધી સમગ્ર કેળવણીનું ધોરણ બાલમંદિરના અનુસંધાને ન રચાય ત્યાં સુધી આપણે પ્રયત્ન કરે જ છૂટકો.

વીરસુતભાઇ ! તમને તો હું જરાયે ઓળખતો નથી. તમે અધ્યાપનમંદિરમાં કયા વર્ષમાં હતા ? અને રમાબહેનને તો ખૂબ અસ્પષ્ટ ઓળખું છું.

૧૯૩૧ના અધ્યાપનમંદિર-સંમેલન વખતે જે વિદ્યાર્થીઓ આવેલા એમાંનાં એક બહેનનું નામ રમાલક્ષ્મી હતું: સહેજ ઉંચાઇએ વધારે અને એકવડિયું શરીરઃ ભાલે કુમકુમ ચાંદલા. આ સિવાય તમને બંનેને જરાયે પિછાનતો નથી. ચિ. મંજુલાબહેન પત્રથી ઓળખ કરાવે છે.

પૂ. ગિજુભાઇ જ્યારે ફરી સંમેલન બોલાવે ત્યારે આપણે જરૂર મળીશું. બંને કુશળ હશો.

લી. ઉમિયાશંકર જોષીના જય ભારતી.

: ૨ :

પાલણપુરઃ બાલમંદિર

વીરસુતભાઇ !

જયાબહેન મરી ગયાં છે. રમાબહેન કેમ છે ? બાલમંદિરમાંથી બાળકો કેટલાં ઓછાં થયાં છે ? ડાકટર સાહેબની પુરીબેન રાજકોટ ગયાં કે છે ? 'બિલ્લી વાઘતણી માશી' એ ગીત ગાઓ છો કે કેમ ?

'બાલમંદિરિયું' પણ ગાતા જ હશો. ચેનાજી નોકર છે કે બીજો નોકર રાખ્યો છે ? અહીં હું શંકરભાઇના બાલમંદિરમાં જઉં છું. હમણાં નાસ્તામાં શું આપો છો ? અમને કાગળ નીચેના સરનામે લખજોઃ—

ઉમિયાશંકર જોષી : : બાલમંદિર–પાલણપુર.

કુમુદચંદ્ર બાલમંદિરમાં આવે છે કે કેમ ? નવીનભાઇ તમારે ઘરે રમવા સારૂ આવે છે કે નહિ ? નાટક બાટક ભજવાય છે કે નહિ ?

રમાબહેનને મારી ભાભી ચંદ્રમણી કાગળ લખશે. ત્યાં કાંઇ નવું બન્યું હોય તો મને લખી જણાવશો. એ જ.

લી. મંજુલાબહેન

: ૩ :

શ્રી. ચં. કો. સ્મારક બાલમંદિર
પાલણપુરઃ તા. ૧૬–૬–૩૪

વીરસુતભાઇ અને રમાબહેન !

મંજુલાબહેનના સલામ. અમે તમને કાગળ લખ્યો પણ તમે અમને ન લખો તે સારૂં ન કે'વાય. અમને તમારા બંને ઉપર ખોટું લાગ્યું છે. આ કાગળનો જવાબ જરૂર લખશો.

મારા નવા પાલણપુરના બાલમંદિરમાં માંગરોળના બાલમંદિર જેટલી જ મજા આવે છે. અહીં રોજ ફુલદાનીમાં ગુલાબ, ચંપો, મોગરા અને બોરસલીનાં ફૂલોનો શણગાર કરીએ છીએ.

અમે આજે કલબના બગીચે ફરવા ગયાં હતાં, ત્યાં બચુભાઇએ અમારા ફોટા લીધા છે. તેવો એક ફોટો તમને મોકલાવું છું. તેમાંથી તમે મંજુબહેનને શોધી કાઢજો તો ખરા ! નાની મંડળી આ ફોટામાં નથી.

હું રંગીન કાગળોમાં ચિત્રકામ કરૂં છું. આ બાલમંદિરમાં કુસુમબેન ચિત્રો સારાં દોરે છે.

અમારા શંકરભાઇ પોપટભાઇની વાર્તામાં આમ બોલે છેઃ

" મંજુબેન ભૂખ્યાં નથી,
મંજુબેન તરસ્યાં નથી,
મંજુબેન આંબાની ડાળ,
મંજુબેન સરોવરની પાળ,
મંજુબેન કાચી કેરી ખાય,
મંજુબેન પાકી કેરી ખાય,
મંજુબેન ટહૌકા કરે. "

મારા બાપુજી ભાવનગરની કોલેજમાં જશે ત્યારે હું ગિજુભાઇના બાલમંદિરમાં ભણવા જઇશ. હું તો બાલમંદિરમાં જ ભણવાની.

આજે અમે શંકરભાઇનું ઘર જોવા ગયાં હતાં. એક નાની વાછડી ઘોળી ઘોળી મને બહુ ગમી. શાંતિબેન શંકરભાઇના નાના ભટુરિયાને હીંચોળતાં હતાં. કંઇ શાંતિબેન રમાબહેનની માફક બાલમંદિરમાં આવતાં નથી. શાંતિબેનને ઘરે પેંડા ચેવડાનો નાસ્તો લઈ અમે બાલમંદિર પાછાં આવ્યાં હતાં.

તમને ચંદ્રમણીબેન કાગળ લખશે. હવે અમને નાચ આવડી ગયો છે.

હવે હું અક્ષરો શીખું છું. રમાબહેનને કહેજો કે હવે અમારૂં ઘર જોઇ આવજો. મારા કેળાંના ઝાડને પાણી પાયો છો કે નહિ ? નવીનં ચંદુભાઇને કહેજો કે પાણી પાય. એને સૂકાવા ન દેશો. મીસ્ટર બાબો આખા ઘરમાં દોડાદોડ કરે છે.

લી૦ વીરસુતભાઇ અને રમાબહેનની
ભાઇબંધ મંજુબહેનના સલામ.

નવું પુસ્તક
સાગરસમ્રાટ
વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાને ઉત્તેજે એવી વાર્તા
મૂળ ફ્રેન્ચ લેખક જુલ્સ વર્નની
'ટ્વેન્ટી થાઉઝન્ડ લીગ્ઝ અન્ડર ધી સી'
નામની કથા ઉપરથી સંક્ષિપ્ત કરેલું પુસ્તક.
દીવાળી ઉપર મળશે : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર

યૂ ૨ પ માં થી*

× × ×

જો કે આમ પણ મૅડમ મોન્ટીસોરી શાળામાં હાથમહેનતના કામને ઓછું જ મહત્ત્વ આપે છે, પરંતુ તેમાંયે ખ સ કરીને ત્રણથી છ વર્ષનાં બાળકો માટે તો તેની જરાયે જરૂર જોતાં નથી. વિચાર કરતાં આ વાતમાં મને પણ ઘણું સત્ય લાગે છે.

ખરી રીતે બાળકને તાલ અને માનના સહકારવાળી તેમ જ બરાબર ક્રમમાં ગોઠવાયેલી પુષ્કળ કસરતો મળવી જોઈએ. પોતાના વર્ગના ઓરડામાં પણ હેતુસરની કાંઇક ક્રિયા કરવા દ્વારા તેનું સમગ્ર જીવન જ ક્રિયાત્મક હોવું જોઇએ. અને આ ક્રિયાત્મક જીવન એ જ તેને માટે હાથમહેનતનું સારામાં સારું કામ છે. તેના વડે તેના અવયવો અને આખા શરીરને નિયમન અને સમતોલપણું મળે છે. હું જોઉં છું કે આપણી શાળાઓમાં જે હાથમહેનતનું કામ આપણે શીખવીએ છીએ તેના ઉદ્દેશના મૂળમાં બાળકના વિકાસ કરતાં બાહ્ય દેખાવ અને પ્રદર્શનની વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમાં રહેલી છે. કારણ કે હિંદુસ્તાનની આપણી મોન્ટીસોરી શાળાઓમાં ચાલતા હાથમહેનતના કામમાં શિક્ષક એ પ્રધાન તત્ત્વ છે, અને બાળકને જે સાચી સ્વયંસ્ફૂરિત પ્રવૃત્તિઓ મળવી જોઇએ તેનું તો નામનિશાન પણ નથી. આપણે હાથ-મહેનતનું જે કામ આપીએ છીએ તે બાળક ઉપર પરાણે લદાયેલું હોય છે. શું તમને એમ નથી લાગતું કે આપણી શાળાઓમાં આપણે આવી હાથમહેનતની પ્રવૃત્તિ માટે વાતાવરણ જ ઉત્પન્ન કરતાં નથી ? મારા અહીંના અનેક શાળાઓના અવલોકન ઉપરથી હું સમજી શકી છું કે બાળકને કાંઇક ક્રિયા કરવામાં ખરો રસ અને આનંદ આવે છે. તેઓ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સમૂહમાં કરે છે, તો કેટલીક પોતાની મેળે એકલાં કરે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે કંઇક ને કંઇક ક્રિયા કરવામાં તેમને અત્યંત આનંદ આવે છે. અને આપણી શાળામાં કોઇ વસ્તુનો અભાવ હોય તો તે આનો જ છે. આમાં હું આપણા શિક્ષકોનો દોષ ગણું છું. આપણે આપણી શાળામાં હાથમહેનતના કામને સ્થાન આપ્યું છે તે એક ફેશન તરીકે, જ્યારે અહીંનાં બાળકો તે કરે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમને તે કામ પોતાના જીવનના એક ભાગ જેવું લાગે છે. અને અહીંના શિક્ષકોની શી વાત કરું ? આ બધી હાથમહેનતની પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકોને ઉત્સાહ અને આનંદ આવે તે માટે તેઓ પોતાના ઘર આગળ જથ્થાબંધ કામ માટે જે શ્રમ ઉઠાવે છે તેથી તો આપણે આશ્ચર્ય-ચકિત જ થઈ જઇએ !

× × ×

મારાથી જો વધારે પડતું કહેવાઇ જાય તો મને માફ કરશો, પણ સાચે જ મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં આપણે જે કામ કરી રહ્યાં છીએ અને જે કરવાનું છે તે પરત્વે આપણે

* બી ન્યુ ઇરા સ્કૂલવાળા મી. એમ. ટી. વ્યાસનાં પત્ની શ્રીમતી સરોજબહેન જેઓ અત્યારે શિક્ષણના અભ્યાસ માટે યૂરપમાં છે તેમના મી. વ્યાસ ઉપરના પત્રમાંથી.

જરા પણ ગંભીર નથી. અત્યાર સુધી હું એમ માનતી કે તમે બધા શિક્ષકો તમારા કામ વિષે ગંભીર નથી તેનું કારણ આપણી ભારતવર્ષની કંગાલિયત છે. પણ હવે તમને કહી શકું તેમ છું કે અહીં હું એવા કેટલાયે શિક્ષકોને મળી છું જે આપણા દેશના શિક્ષક જેટલા જ ગરીબ છે; અરે, ઘણા તો તેના કરતાંયે વિશેષ કંગાલ દશામાં છે. પણ છતાં તેમના કામ માટેનો તેમનો ઉત્સાહ અને ચેતન કેટલાં અપૂર્વ છે ? મારા ધારવા પ્રમાણે તેનું એક જ કારણ છે કે આ લોકો ત્યારે જ કોઇ પણ કામ હાથ ધરે છે જ્યારે તેમને તે વિષે રસ જાગ્યો હોય. અને હું અનુભવી રહી છું કે અહીં એવા કેટલાયે શિક્ષકો છે કે જેમણે કેળવણીને પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું છે. આ બધું જોયા પછી જ્યારે હું આપણા કાર્યની શિથિલતા, પ્રમાદ અને જવાબદારીનો વિચાર કરું છું ત્યારે ખરેખર હું અસ્વસ્થ બનું છું !

× × ×

અહીંની મોન્ટીસોરી શાળાઓમાં બાળકો જે શાંતિ, વ્યવસ્થા અને મનુષ્યત્વથી પોતાની વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીનપણે કરે છે તે જોઇને તો હું તાજ્જૂબ જ બની ગઇ છું ! અને એનું કારણ એ છે કે તેમને શારીરિક હિલચાલોવાળી ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, તેમ જ તાલ, નૃત્ય અને સંગીતથી સંવાદિત બનેલી રમતો પૂરા પ્રમાણમાં મળે છે. આપણામાં તો ધીરજ કે સહિષ્ણુતા જ ક્યાં છે ? એક વખત હું આપણી શાળાના એક છોકરાને એક સાદી કૂચ શીખવાડતી હતી ત્યારે બાળકને તે ન આવડવાથી હજી તો પૂરી અરધી કલાક નહિ થઈ હોય ત્યાં તો હું કંટાળી ગઇ અને વઢવા માંડી કે આપણા દેશનાં છોકરાંઓમાં વ્યવસ્થા કે શિસ્તનું ભાન જ ક્યાં છે કે કૂચ કરતાં આવડે ! ખરી રીતે બાળકો તો બધાં સરખાં જ હોય છે. હજી બે ત્રણ દિવસ પહેલાં જ બબ્બે ચારચારની જોડી અને નાની નાની મંડળીઓમાં ગોઠવાઇને લોકનૃત્ય શીખતાં બાળકોની સાથે તેના શિક્ષકને નૃત્યનો એક સાવ સાદો અંગમરોડ અત્યંત ધીરજપૂર્વક શીખવાડતો મેં જોયો હતો. અરધા કલાકને અંતે કાંઇ પરિણામ આવ્યું મેં ભાળ્યું નહિ; પરંતુ જ્યારે અઠવાડિયા પછી મેં તે બાળકોને જોયાં ત્યારે તેઓ પેલો સાદો અંગમરોડ તેની બારીકમાં બારીક વિગત સહિત સુંદર રીતે કરી રહ્યાં હતાં! આના ઉપરથી મને તરત જ વિચાર આવ્યો કે આપણામાં જો આ શિક્ષકો જેટલી ધીરજ અને સહનશીલતા હોત તો આપણાં બાળકોએ તો આ સાદા અંગમરોડમાં માત્ર ત્રણ દિવસમાં જ આટલી કુશળતા દેખાડી હોત —જ્યારે આ બાળકોને તેમાં છથી સાત દિવસ લાગ્યા હતા ! પણ આટલી ધીરજનું પરિણામ મેં એ પણ જોયું કે આના પછીનો બીજો અંગમરોડ બાળકોને બિલકુલ સહેલો લાગ્યો.

× × ×

હિંદમાં આપણી શાળાઓમાં આપણે સાચી મોન્ટીસોરી કેળવણી આપતાં જ નથી. તેનું કારણ એ છે કે આપણે હમેશાં માબાપોને ખુશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવામાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માનીએ છીએ. સાચે જ આપણે ત્યાં માબાપોની દખલગિરી આપણને બહુ જ નડે છે. વળી તેઓની શિક્ષણની એક માત્ર કસોટી બાળકને લખતાં અને વાંચતાં આવડે તેમાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે. મારે હૃદય-

પૂર્વક કબૂલ કરવું જોઇએ કે અહીંનાં માબાપો અત્યંત સમજુ અને બુદ્ધિશાળી છે; તેઓ શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે. બરી રીતે સમગ્ર શિક્ષણના પાયા રૂપ બાળકેળવણી માટે આપણે તદ્દન બેદરકાર છીએ. આપણે બાળકોને નવું નવું જાણવાને, માટે આવશ્યક એવું પંખીના જેવું ઉડતું જીવન જીવવાની પૂરતી તકો પણ આપતાં નથી.

× × ×

આપણામાંનાં લગભગ ઘણાં એક કે બે શાળાઓને ઉપર ઉપરથી જોઇ લઇ, મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ વિષે થોડું નહિ જેવું વાંચી લઇ, તેમાં જ સંતોષ માની બેસી રહે છે તે સાચે જ અત્યંત બેદકારક બીના છે. તમારા શિક્ષણશાસ્ત્રની ડિગ્રી લીધેલા શિક્ષકો તો એવા દંભ કરી રહ્યા છે કે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ જેવી મામૂલી પદ્ધતિનો તે વળી અભ્યાસ કરવો પડે ? તેઓ તો પોતાની જાતને તેનાથી પર માને છે. તે પદ્ધતિ પ્રમાણે ગંભીરતાથી કામ કરવામાં તેમને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થતો દેખાય છે. એમ કરવામાં તેઓ પોતાના ઉચ્ચ દરજ્જાની હિણપત સમજે છે. હું તમને સ્પષ્ટ કરી દઉં તો કાંઇ બોટું નથી, કે આ તમારા શિક્ષણ-શાસ્ત્રની ઉપાધિ ધારણ કરનારાઓ (બી. ટી.) મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ તો કરી જ શકતા નથી, પણ તેને સમજવા જેટલી બુદ્ધિ પણ તેમનામાં નથી. તમે રખે ગેરસમજ કરતાં. હું એમ નથી કહેતી કે હું પોતે પણ તેને સમજી શકું છું; કારણ કે એ એક એવી ગંભીર, ગહન, શાસ્ત્રીય, વૈજ્ઞાનિક અને તર્ક-શુદ્ધ વસ્તુ છે કે જે બુદ્ધ માનવજીવનનો સર્વાંગસુંદર અને તલસ્પર્શી વિચાર કરે છે. તમને ત્યાં બેઠાં કલ્પના પણ નહિ આવી શકે કે ડૉ. મેડમ મોન્ટીસોરી કેટલી મહાન્ પ્રતિભાશાળી અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ છે. તે ગણિતશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, વ્યાયામ, નૃત્યકળા: કોઇ પણ વિષયનું પ્રતિપાદન વાસ્તવિક અને પ્રત્યક્ષ મનુષ્યજીવનના ચોગઠામાં બંધ-બેસતું આવે તેમ જ કરે છે. અને બરી બૂબી તો એ છે કે આ પ્રત્યેક શાસ્ત્રના માનવજીવન સાથેના સંબંધનો પાયો તેણે સ્થૂળ પદાર્થો ઉપર રચ્યો છે. આવા વિવિધ વિષયોને પણ તે એટલા વાસ્તવિક અને હસ્તામલકવત બનાવે છે કે બાળકો પણ વ્યાકરણ જેવા જટિલ અને અટપટા વિષયને પોતાના જીવનનો એક ભાગ સમજે છે. તમે જો એક વખત મોન્ટીસોરી અભ્યાસક્રમના વિદ્યાર્થી બનો, તો સહેજે સમજી શકો કે કયા મહાન્ ઉદ્દેશને અર્થે મોન્ટીસોરી પોતાનું જીવન ગાળે છે. પછી તમે પોતે પણ બીજી સર્વ શિક્ષણપ્રથાઓનો ત્યાગ કરીને એ જ પદ્ધતિ પાછળ જીવનસમર્પણ કરવા તૈયાર થશો. મોન્ટીસોરીનાં બધાં વ્યાખ્યાનો અંતરના ઉંડાણમાંથી નીકળેલાં, સ્વતઃ આવિર્ભૂત અને સ્વાનુભવ ઉપર રચાયેલાં હોય છે.

એ વ્યાખ્યાનો બતાવે છે કે તેણે જીવનનો તેના સાચા અર્થમાં અભ્યાસ કર્યો છે. અને એ જીવ-નની સર્વાંગસુંદર પરાકાષ્ટા એ જ તેની પદ્ધતિનો પાયો છે. તમે તેને તેના પ્રત્યક્ષ જીવનવ્યવહારમાં જોશો તો પણ તે અણિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક—આધ્યા-ત્મિક શબ્દના સાચા અર્થમાં—સ્ત્રી દેખાશે. તે એક બાળક જેટલી સાદી અને નિર્દોષ છે; તેની આંખોમાં તીક્ષ્ણતા અને ચમકાર છે.

× × ×

હિંદુસ્તાનની મુલાકાત લેવા માટે તે અત્યંત આતુર છે. કારણ કે તે માને છે કે પૂર્વના દેશોમાં કોઇ પણ લોકો તેને અને તેની પદ્ધતિને વધારેમાં વધારે સારી રીતે સમજ્યા હોય તો તે હિંદુસ્તાનના લોકો છે. તેને આશા છે કે હિંદમાં તે જરૂર કાંઇક કરી શકશે. તમારા પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે ૧૯૩૫ના ડિસેમ્બરમાં હિંદ આવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. કેટલાક લોકો તેને મદદ કરે એવું તે ઇચ્છે છે. હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં બે ત્રણ અભ્યાસક્રમવર્ગો ગોઠવવા પણ તેઓ ધારે છે; અને જો કોઇ જવાબદારી લે તો હિંદનો કિનારો છોડતા પહેલાં એક ટ્રેનિંગ કોલેજ–અધ્યાપન-મંદિરનો આરંભ કરતા જવાની પણ તેની ઇચ્છા છે.

હું ધારું છું કે હવે જુદી જુદી બાળ-શાળાઓમાં જઇને તેનું અવલોકન કરવું તે મારે માટે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. જ્યાં જરૂર હશે ત્યાં પાંચ છ કે સાત દિવસ હું રોકાઇશ, આવ-શ્યક નોંધો કરીશ અને હિંદના આપણા કામમાં જે આવશ્યક અને ઉપયોગી દેખાશે તેનો સંગ્રહ કરતી રહીશ. આખા યૂરપના આ પ્રવાસમાં મારે ૭ માસ ગાળવા પડશે. **સરોજ વ્યાસ.**

:: પિતાને ::

ધૂંવાપૂંવા થતો ઘરમાં ના આવ અને બહારનો રોશ પત્ની ઉપર ના ઉતાર—

એટલે જ તું ઘરમાં આવે છે કે સામેથી તારા ઉપર ઘરનો રોષ પત્ની ઉતારે છે.

તું માને છે કે ઘરમાં પેસે કે તુરત જ પત્નીએ, બાળકોએ અને ઘરનાં કૂતરાંએ ચૂપ થઈ જવું જોઇએ—

એટલે જ તું આવે છે કે તુરત જ પત્ની, બાળકો અને કૂતરાંઓ કોલાહલ મચાવી મૂકે છે.

ઘર તારે માટે બધો વખત બેઠાં બેઠાં વાંચ્યા કરવાનું વાચનાલય નથી કે હરતાં ફરતાં હુકમો કરવાનું હુકમાલય નથી—

અને એમ કરે છે એટલે જ ઘરનાંઓ ઘરને ગડબડાલય અને સામું હુકમાલય બનાવી મૂકે છે.

ઘર સૌનો રાજા થઇ સૌને ડરાવવા માટે નથી, તેમ જેને તેને શિક્ષા કરવા માટે નથી—

અને એટલે જ ઘરનાં સૌ તારા રાજા થવા સામે દોડે છે અને તને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે. ગિ.

પિતા : : : વિષે

ધીરી અને વિનુ ઓટલે બેસી વાતો કરતાં હતાં: "બાપુજીને કશુંયે આવડતું નથી. વાળતાં, કપડાં ધોતાં, વાસણ માંજતાં, રસોઇ કરતાં, શીવતાં, અથાણું કરતાં, બાવાં પાડતાં, દાણા સાફ કરતાં, શાક સુધારતાં : કશુંયે આવડતું નથી.

"બાપુ તો બેઠા બેઠા છાપાંઓ અને ચોપ-ડાઓ વાંચ્યા કરે છે. સારાકાકા ને નાનાલાલ આવે છે તેની સાથે નરી વાતો જ કર્યા કરે છે! એક ખુરશીમાં બેસતાં અને વાતો કરતાં આવડે છે. આપણે જરા તાણીને બોલીએ તો

'એય, ગડબડ નહિ કરો!' આપણે એની ઓરડીમાં જઈએ તો 'ચાલ્યાં જાઓ છોકરાંઓ! અહીં કેમ આવ્યાં?' એમ બોલતાં ને ધમકાવતાં આવડે છે. આપણે નિશાળે ન જવું હોય તોયે પરાણે મોકલતાં અને નિશાળેથી આવીએ કે તુરત જ પાઠ કરવા બેસારતાં આવડે છે. અને વારે ઘડીએ પાણી લાવો, ચા લાવો, આ લાવો ને તે લાવો એમ મંગાવતાં આવડે છે; ને જરાક્રે મોડું થાય તો બા ઉપર અને આપણી ઉપર ખીજતાં આવડે છે. બાકી તો બાપુને કશુંયે આવડતું નથી. અને એટલા જ માટે બા તો એમને કશું કાંઇ ચીંધતી જ નહિ હોય, અને બધું પોતે જ કર્યા કરતી હશે!" ગિ.

બાળકોમાં તીવ્ર *સંવેદનાના સમયો

મૅડમ મોન્ટીસોરી પોતાની પદ્ધતિ વડે આશ્ચર્યકારક છતાં અબાધિત પરિણામો લાવી દે છે. એ પદ્ધતિ બાળકોના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. મૅડમ મોન્ટીસોરી નીચેના સિદ્ધાંતથી શરૂઆત કરે છે; એ જણાવે છે કે બાલજીવનમાં તીવ્ર સંવેદનાના એવા કેટલાક સમયો આવે છે કે જ્યારે બાળકની ગ્રહણ-ધારણશક્તિ અમુક દિશાઓમાં (પરંતુ તે દિશાઓ પૂરતી જ) ત્યાર પછીની મોટી ઉંમરે હોય તેના કરતાં પણ વધારે તીવ્ર હોય છે. આવા સમયો ત્યાર પછી ફરીથી કોઇ દિવસ આવતા જ નથી. એટલે એનો લાભ આપણે લઈ લેવો જોઇએ. આવા સમય દરમિયાન જે વિચારો બાળક પોતાના મગજ ઉપર કોઇ પણ જાતનો બોજો પડ્યા સિવાય પચાવી શકે તે ધરવા જોઇએ. આ સમય દરમિયાન બાળક જે જે વિચારો ગ્રહણ કરે છે તે એટલી સંપૂર્ણતાથી ગ્રહણ કરે છે કે એના પછીના જીવનમાં તે એટલી સંપૂર્ણતાથી કોઇ દિવસ ન જ ગ્રહણ કરી શકે.

*સંવેદના=Sensitivity.

હ્યુગો ડિ રીઍઝ (Hugo de Vries) નામનો સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એક પ્રત્યક્ષસિદ્ધ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરે છે કે વાતાવરણની એકની એક જ પરિસ્થિતિમાંથી જુદાં જુદાં પરિણામો મેળવી શકાય. શરત માત્ર એટલી કે એ પરિસ્થિતિ વિકાસના જુદા જુદા સમયો દરમિયાન પ્રાણી સમક્ષ ધરવી જોઇએ અમુક સમયો દરમિયાન પૂરેપૂરું સાનુકૂળ વાતાવરણ પણ નિષ્ફળ જાય પરંતુ તેનું તે જ વાતાવરણ ત્યાર પછીની કક્ષા દરમિયાન ધરવામાં આવે તો સુંદર પરિણામ આવે છે.

કોઇ પણ જીવન્ત પ્રાણીના વિકાસક્રમનો અભ્યાસ કરતી વખતે આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે વિકાસક્રમની અમુક ખાસ કક્ષામાં તે હોય ત્યારે, આગળ ઉપર તે જે બનવાનું છે તેનું નાનકડું પ્રતિનિધિ છે એ રીતે તેનો વિચાર નથી કરવાનો, પરંતુ એ પોતે જ એક સ્વતંત્ર અને નિશ્ચિત ખાસિયતો ધરાવતા વ્યક્તિત્વવાળું પ્રાણી છે, એ રીતે તેનો વિચાર કરવાનો છે.

પ્રાયોગિક પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં 'વાતાવર-

ણની પરિસ્થિતિ' એ શબ્દો વાપરવામાં આવે છે તે ખાસ આ જ સિદ્ધાંત માટે વાપરવામાં આવે છે કે દરેક પ્રાણીનું વ્યક્તિત્વ જુદા જુદા સમયો દરમિયાન જુદું જુદું હોય છે; અને તે વિકાસ પામતા જીવનની સામાન્ય ખાસિયતોમાં જ જુદું પડે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સંવેદનાના પ્રકારો પણ જુદા જુદા હોય છે. આવી તીવ્ર સંવેદના અમુક નિશ્ચિત સમયે જ દેખા દે છે. પછીથી એ ધીરે ધીરે ઓછી થતી જાય છે, અને કેટલીક વખત તો પૂરેપૂરી અદૃશ્ય પણ થઇ જાય છે. તીવ્ર સંવેદનાના આ સમયો દરમિયાન દરેક પ્રાણીમાં ફેરફારો અને પ્રેરણાબુદ્ધિ દેખાઇ આવે છે, અને તેની તે પ્રાણી ઉપર અદૃસ્યપણે અસર થાય છે. એના વડે જ જેના ઉપર તે પ્રાણીની આખી જાતિના ભવિષ્યનો આધાર રહેલો છે તેવી મૂળભૂત જરૂરિયાતો તે ખાતરીપૂર્વક મેળવી લે છે. આ બધાં ચિન્હો તીવ્ર સંવેદનાનો કાળ પૂરો થયો તે જ ક્ષણે દેખાતાં બંધ થઇ જાય છે.

આપણે મધપૂડાનો દાખલો લઇએ. મધપૂડામાં કામગાર મધમાખીઓ પૂરેપૂરો વિકાસ ન પામેલી માદા હોય છે; પરંતુ મધમાખીઓની રાણી એકલી જ વિકાસમાં છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષાએ પહોંચેલી હોય છે. વિકાસની આ છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષાએ પહોંચવા માટે અમુક પ્રકારના ખાસ ખોરાકની જરૂર હોય છે. આ ખોરાક કામગાર મધમાખીઓ જે જે ઇંડામાંથી રાણી થવાની હોય તેને તીવ્ર સંવેદનાના કાળ દરમિયાન આપે છે. હવે જો આ ખાસ પ્રકારનો ખોરાક જે ઇંડામાંથી રાણી થવાની હોય તેને ન આપવામાં આવે તો તેમાંથી ફક્ત કામગાર મધમાખ જ જન્મ પામવાની. તેવી જ રીતે જો એ ખોરાક તીવ્ર સંવેદનાના કાળ દરમિયાન ન અપાતાં મોડો અપાય તો પણ જે ઇંડામાંથી રાણી જન્મવાની હોય તેમાંથી કામગાર મધમાખ જ જન્મે. કેમ કે તીવ્ર સંવેદનાના સમય દરમિયાન તેને ખાસ પ્રકારનો ખોરાક મળતો નથી એટલે તેમાંથી કામગાર મધમાખ થવાનું શરૂ થઇ ચૂકયું હોય છે. ત્યાર પછીથી ગમે તેટલો ખાસ પ્રકારનો ખોરાક મળે છતાં તે ઇંડું કંઇ પોતાની આ સ્થિતિમાં ફરી પાછું જઇ શકતું નથી, અને ત્યાંથી રાણી બનવાની શરૂઆત કરી શકતું નથી.

મૅડમ મોન્ટીસોરીએ બાળકો ઉપર જે અખતરા કર્યા તે ઉપરથી તેઓ પણ આવી જ જાતના દૃસ્યનું વર્ણન કરવા પ્રેરાયાં છે.

માતા . . . . . બાળકને

આશ્ચર્યની વાત છે કે હું, હું મટીને
તું બની ગઇ છું.

તારા નૃત્યમાં મારો પ્રાણ નાચે છે.
તારા હાસ્યમાં મારૂં હૃદય હસે છે.
તારી વાણીમાં મારૂં અંતર બોલે છે.
તારી આંખોમાં મારૂં તેજ ઝગે છે.
તારા થનગનાટમાં મારા કોડ ફૂદે છે.
તારા ડોલનમાં મારૂં મન ઝૂલે છે.
તારા જીવનપ્રવાહમાં મારૂં નાવ ચાલે છે.
આશ્ચર્યની વાત છે કે હું, હું મટીને
તું બની ગઇ છું.

બાલજીવનમાં અમુક સમયો એવા હોય છે કે જ્યારે બાળક એટલી કુશળતા અને ગ્રહણધારણ-શક્તિ બતાવે છે કે તેવી તાકાત ત્યાર પછીના કાળમાં કોઈ દિવસ જોવામાં આવતી નથી. આ શક્તિઓનો જો બરાબર વખતસર ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે તો તેને પરિણામે એવો માનસિક વિકાસ સાધી શકાય છે કે જે ત્યાર પછીના કોઈ પણ સમય દરમિયાન મેળવી શકાતો જ નથી.

તીવ્ર સંવેદનાના આવા કાળ દરમિયાન બાળકો (અમુક કામ પરત્વે) એટલો બધો રસ બતાવે છે કે જેની ફરીથી કોઇ કાળે સરખામણી જ ન થઇ શકે. આવા સમય દરમિયાન બાળક જેના ઉપર એકધ્યાન થઇ શકે એવા કોઇ પણ નિશ્ચિત કામ તરફ એની શક્તિ વાળવામાં આવે તો તે પૂરું કરવાની અંદર બાળક મોટા માણસ માટે પણ અશક્ય એવી ધીરજ અને ચોકસાઇ બતાવશે. આ સમય દરમિયાન બાળક રમતને માટે પણ સ્પષ્ટપણે અમુક મર્યાદિત કામ નક્કી કરી નાખે છે. એટલે એને લીધે પોતે હાથમાં લીધેલું કામ પોતાનામાં હોય એટલી પૂરેપૂરી હોશિયારીપૂર્વક પાર પાડે છે. એટલે કે બાળક રમત પણ એવા જ પ્રકારની ખોળી લે છે અને તે પણ એટલો સમય જ રમે છે કે જેને લીધે એ પોતે હાથમાં લીધેલું કામ ખૂબ સુંદર રીતે હોશિયારીપૂર્વક પૂરું કરી શકે છે.

જો બાળક ખૂબ મહેનત કરે છે તો તેની એ બધી મહેનત સ્વયંસ્ફૂરિત હોય છે. એટલે એને લીધે તો શક્તિઓ વધારે ને વધારે બળવાન બનતી જાય છે, અને એ પોતાની એક સાચેસાચ અગત્યની જરૂરિયાત પૂરી કર્યાનો આનંદ અનુભવે છે. મૅડમ મોન્ટીસોરી કહે છે: "આ પ્રમાણે તમે કામ કરીને તમારો વિકાસ સાધી શકો અને વધારે બળવાન બની શકો. કામને લીધે તમને થકારો લાગતો નથી."

કેળવણીની કોઈ પણ પદ્ધતિ જે અંતિમ પરિણામ લાવવાની ધારણા રાખતી હોય તેનો આધાર નાનેરાંઓ મોટેરાંની દુનિયામાં (જે વલણ આજે તો જાતિનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવા તરફ છે.) ઉતાવળે અને અકાળે બંધબેસતાં થઇ જાય અથવા તો મોટેરાંની દુનિયાના આચારવિચારો ઉતાવળે અને અકાળે પચાવી શકે એવાં થાય તેના ઉપર નથી; પરંતુ એનો આધાર તો બાળક અમુક ચોક્કસ વખતે વિકાસક્રમની જે કક્ષાએ ઉભેલું હોય તે કક્ષાને યોગ્ય જીવન માટે જરૂરી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્યતા ઉપર રાખે છે.

આ ઉપરથી માલૂમ પડી આવશે કે દુનિયાની મૂલ્ય આંકવાની આજની પદ્ધતિને અને દુનિયાના કેળવણીના ક્રમને ફરી તપાસી જવાની અને તે નવેસર ફરીથી રચવાની ખૂબ જરૂર છે.

(અંગ્રેજી ઉપરથી.) શં.

'અક્ષરજ્ઞાન યોજના'ને મદદની જરૂર છે.

નિરક્ષરોને વાંચતાં લખતાં કરવાની આ યોજનામાં સહૃદયી ભાઈબહેનો તરફથી નાણાં અને સાધનોની મદદ જોઇએ છીએ. લખો: **અક્ષરજ્ઞાન કાર્યાલય : દ.મૂ. બાલમંદિર-ભાવનગર**

એ અજોડું દૃશ્ય

વાર્તાની બાળકો પર કેવી અસર થાય છે, અને વાર્તાનાં પાત્રો સાથે બાળક કલ્પનાના પ્રદેશમાં કેવો વિહાર કરવા મંડી જાય છે તેનો એક રમુજી કિસ્સો બન્યો છે, તે શિક્ષણપત્રિકાના વાંચકોને ભેટ ધરું છું.

જેલમાંથી નીકળ્યા પછી જે પ્રસંગ બન્યો હતો, અને ચર્ચાપત્રને સ્વરૂપે જે પ્રગટ થયો હતો, ત્યાર પછી અરધો કલાક ઇંદુ સાથે વાતચીત કરવાની પ્રથા મેં રાખી છે.

સમય વીતતું સંધ્યાટાણું હતું. મારા ઘરમાં બત્તી પેટાઈ ગઇ હતી અને બત્તીને અજવાળે હું નવા આવેલા બાલમિત્રનાં પાનાં ઉથલાવી રહ્યો હતો. રિવાજ મુજબ ઇન્દુ સાથે વાતચીત કરવાનાં ઘડિયાળાં વાગી રહ્યાં હતાં. અચાનક ઇન્દુ બહારથી આવ્યો. મેં બાલમિત્રમાંથી ધ્યાન તેના તરફ ફેરવ્યું.

"આજે મારે વાર્તા નથી સાંભળવી." હું વાર્તા સંભળાવવા તૈયાર બનું તે પહેલાં ઇંદુ બોલી ઉઠ્યો.

"કેમ?" મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"મારે આજે કામ છે." કહેવામાં એટલો ભાર હતો કે ઇંદુને કામ હશે એ હું તરત સમજી શક્યો.

"કેમ, તારા ગોઠિયા સાથે અજવાળિયુ અંધારિયું રમવા જવું છે?"

"ના રે ના, એ તે કાંઈ કામ કહેવાય?"

કહેતાંની સાથે તે બહાર ગયો. મારે મન બાલમંદિરનો સોમવાર આવ્યો. અને તરત જ બાલમિત્ર મૂકી ટપાલ લખવાનું કામ મેં લીધું.

હજુ તો ટપાલના કાગળમાં બે લીંટીયે પાડી નથી ત્યાં ઇન્દુ અંદર આવ્યો. મારા ટેબલ પાસે આવી ઉભો રહ્યો. એની ચાલમાં ધીમાશ હતી, પગમાં સ્થિરતા હતી, અને મુખ પર ગંભીરતાની સુરેખ છાયા ઢળી હતી.

"મારું એક કામ કરશો?"

સામાન્ય રીતે ઇન્દુ બહુ વિનયથી નથી બોલતો. આજે એના શબ્દોમાં વિનય ભર્યો હતો.

"કેમ, શું છે ભાઇ?" કલમ હેઠી મૂકવામાં તેનું કામ કરવાની મારી તત્પરતા સમાયેલી હતી.

"બાટલો ફળિયામાં ઢાળી દેશો?"

ઇંદુની માગણી મામૂલી હતી. હું ઉભો થયો; ઓશરીમાં ગયો. નજર ફેંકી તો ધોળી દૂધ જેવી ચાંદની ફળિયામાં ફેલાઈ હતી. આજે બાલમંદિરમાં સખત કામ કર્યું હશે એમ મેં અનુમાન દોડાવ્યું, બાટલો ફળિયામાં ઢાળ્યો.

"ગોદડું પાથરી દઉં?" પાછું વળીને ફરતાં મેં કહ્યું.

"ના, શેતરંજી લાવ્યો છું." ઇંદુએ શેતરંજી જમતે પાથરતાં કહ્યું.

ઇંદુ રોજના કરતાં આજે વધારે આજ્ઞાધીન, વધારે નિયમનવાળો, અને પોતાની ફરજ સમજનારો ડાહ્યોડમરો લાગતો હતો.

બાલમંદિરમાં હું ભણ્યો હતો. આવાં એકાગ્ર બાળકોનાં દૃશ્યો કોઈ કોઈ વાર જોયાં હતાં. આજે મારે ત્યાં એનાં દર્શન થાય છે, એમ અટકળ કરતાં મને વાર ન લાગી.

"ઓશીકું લાવી દઉં?" મેં એકાગ્રતાની કસોટી કરવા પૂછ્યું.

"ના, જોઈશે તો હું લાવીશ. તમે તમારે કામે."

રોજ કરતાં ઇન્દુ આજે વધારે સ્વાધીન હતો. એને પોતાનું કામ બીજા પાસે કરાવવાની તસ્દી આપવી રુચતી ન હતી, કે બીજાને કામ હશે એમ તે માનતો હતો. પોતાની જેટલો જ બીજાનો

સમય ફિંમતી હશે એનું એને આજે અસ્પષ્ટ ભાન થતું હતું.

સ્વાધીનતાને પંથે પડેલા એ બાળકની મુખ-મુદ્રા તરફ હું જોઈ રહ્યો. મેં એનાં વાક્યો પર ફરી વિચાર કર્યો. એમાં 'તમે તમારે કામે' એ વાક્યે હું હસી પડ્યો.

હું સમજી ગયો કે આ વાક્યમાં બાલમંદિરમાં ગિજુભાઇ ઘણી વાર કહે છે કે "સૌ પોતપોતાને કામે." એ શબ્દોની છાપ હતી. એ વેણમાં હુકમ ન હતો, પરંતુ સૌએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય કરવું જોઇએ એ જાતનો ધ્વનિ ગુંજતો હતો.

હું ઓરડામાં ગયો અને મારે કામે વળગ્યો. બેચાર પત્તાં ઢસડી નાખ્યાં. પણ મને આજે એમાં રસ રહ્યો નહિ. હું ઉભો થયો અને ઇન્દુ શું કરે છે તે જોવા ડોકિયું કર્યું.

ઇન્દુ ખાટલામાં નિશ્ચેતન થઇને પડ્યો હતો. ફળિયામાં છોકરાઓ ગોકીરો કરતા હતા, પરંતુ તે ઇંદુને વિઘ્ન કરી શક્યા હોય એમ લાગ્યું નહિ. લીમડી હેઠે થોડી છોકરીઓ બેઠી બેઠી રાસડા લેવાના આદર પહેલાંની સારેગમ ગણગણી રહી હતી, પરંતુ તે તેને અડચણકર્તા થઈ શકી હોય એમ દેખાયું નહિ. અને ઓશરીમાં બેઠેલા પાડોશીઓ દિવસનો થાકોડો ઉતારવા ટેલટપ્પા મારી રહ્યા હતા, પરંતુ એ એના ચિત્તને બેધ્યાન કરવામાં વિક્ષેપકર્તા થતા હોય એમ જણાયું નહિ.

ઇંદુ સૂતો હતો. એની આંખ ઉઘાડી હતી અને ઉંચે ઉંચે આકાશ તરફ જોઈ રહી હતી. જોધારે લટકતા અમીના ગોળા–ચાંદા તરફ એ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો હતો.

મને થયું કે હું પાસે જઉં. પરંતુ જઉં અને ધ્યાનભંગ થાય તો? બીજું જાય તો તો ઠીક, પરંતુ મેં બાલમંદિરમાં વરસ જેવડું વરસ ગાળ્યું અને જઉં એ ઠીક લાગે? અને કદાચ ગિજુભાઇ જાણી જાય તો? લાખ રૂપિયાનો ઠપકો મળે તો? છતાં હું ગયો, પણ બીજે કોમે જતાં હોવાનો ડોળ કરીને ગયો; તેને ધ્યાનભંગ ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને ગયો.

"કેમ ઇંદુ, શું કરે છે?" બહાર જવાનો ડોળ ધાલતાં મેં પૂછ્યું.

"હવે શું કરવું તે સૂઝતું નથી. ભારે ખરાખરી થઈ છે." ઇન્દુએ તરત જ ગંભીરતા ધારણ કરી લીધી.

"એવું વળી શું થયું છે?" મેં આતુરતાથી પૂછ્યું.

"જુઓ, બાજીપ્રભુ પડ્યા છે અને શિવાજી એકલા છે. હવે એનું શું થશે?"

ઇંદુની બાલમંદિરની પ્રવૃત્તિથી હું વાકેફ હતો. જયંતિભાઇ આજકાલ શિવાજીની વાર્તા ચલાવતા હતા. આથી ઇન્દુની વાત સમજવામાં મને મુશ્કેલી ન નડી.

"તેં શો વિચાર કર્યો છે?" ઇંદુની વાત પર વજન આપી હું બોલ્યો.

"મેં તો વિચાર કરી નાખ્યો છે. સિંહગઢને કિલ્લે અમે જઇ પહોંચશું."

"તમે વળી કોણ કોણ?"

"હું, રસિક અને અનિલ."

"એમ?" મેં ટાપરી પૂરવા જતાં કહ્યું.

"શું, હું કાંઈ જેવો તેવો છું? ખબર છે કે એક તલવારબળે આખા સૈન્યને કાપી નાખું!"

છેલ્લું વેણ કહેતાં તે ખાટલામાંથી બેઠો થઈ ગયો. પ્રત્યક્ષ લડાઇમાં ઉતરી ચૂકયો હોય એવો તેનો ચહેરો થઈ ગયો.

"રસિક અને અનિલને તેં પૂછ્યું છે?" ટાઢા પાડવા મેં પૂછ્યું.

"અનિલે તે હા પાડી છે; પણ રસિકને પૂછ્યું નથી એ જ વાંધો છે ને! પણ કાંઈ વાંધો નહિ. એ મારો દોસ્ત છે. ના પાડે જ નહિ."

"એમ? ત્યારે તો ઠીક."

"અરે, અમે ત્રણ જણા એની ભેરે ચડીએ તો સિંહગઢનો કિલ્લો જીતવાના કોના હેન છે!"

"ત્યારે કુસુમને લઈ જાઓ તો ઠીક ન પડે?" મેં કુસુમ વિષે તેનો મત જાણવા ઇરાદાપૂર્વક પૂછ્યું.

"અરે ના, ના! કુસુમ બિચારી શું કરે? ત્યાં કાંઈ ખાવું છે? ત્યાં કોઈ દી' ખાવાનું મળે અને કોઈ દી' ન મળે! આપણા ઓખરાના ડુંગરાથી કેટલાયે ઉંચા ડુંગરામાં આથડવાનું."

હું મૂંગો મૂંગો સાંભળી રહ્યો. ત્યાં તો તેણે ચલાવ્યું: "કુસુમ તો એવા ડુંગરામાં ચાલી શકે ખરી? અમે એક દી' વીજળીને ખાડે ગયાં હતાં. તે પૂરા ધ્રૂણકા ખાઇ શકતી નહોતી. રોતલનું ત્યાં કામ નહિ; મૂછાળાનું કામ છે."

છેલ્લું વેણ કહેતાં તેણે મૂછ પર હાથ નાખ્યો. પરંતુ ત્યાં તો અસ્ત્રાની ધાર આદમવારાની ફેરવાઈ ગઇ હતી, અને નજીકના ભવિષ્યમાં મૂછો ફૂટે એવો સંભવ ન હતો!

હું ઓરડામાં ગયો. મને તરત જ લાગ્યું કે વાર્તા દ્વારા જયંતિભાઈ ભાષાશિક્ષણ આબાદ આપી રહ્યા છે, અને ઈંદુએ જયંતિભાઈના શબ્દો એમ ને એમ પકડી લીધા છે.

મને લાગ્યું કે એકાંકી નાટકનું છેલ્લું દૃશ્ય ખલાસ થઈ રહ્યું છે. હું નિશ્ચિંત થઇ કામે વળગ્યો, અને આજે ઈંદુ વાર્તા સાંભળવા કે તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવા મને સમય આપી શકે એમ નથી એ તરત જ જોઈ શક્યો.

"શું કરો છો?"

ઇંદુ અચાનક ઓરડામાં આવ્યો. તેની ચાલમાં ઝડપ હતી, બોલવામાં શિવાજીના સૈનિકની છટા હતી, અને ઉભા રહેવામાં બાજીપ્રભુને શોભતી શિસ્ત હતી.

"કેમ, શું કામ છે?" મેં હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

"કોને કાગળ લખો છો?"

"માશા મિત્રોને."

"બાને લખો છો કે નહિ?"

મારી બાને ઇન્દુ 'બા' કહી સંબોધે છે; અને તેઓ અત્યારે બહારગામ હતાં.

"કેમ, કાંઇ ખાસ કામ છે?"

"હા. ખાસ કામ શું, બહુ જ ખાસ કામ. નહિ તો અહીં શાનો આવું?"

કામ વિના અંદર ન અવાય કે પૂછાય એવો લશ્કરી છાવણીમાં પળાતા કાયદાનો ધ્વનિ એમાં હતો.

"બોલ, શું લખવું છે?"

"બાને લખી નાખજો કે બાજીપ્રભુ પડ્યા એટલે ગભરાય નહિ. આવતી કાલે અમે શિવાજીની ભેરે જઇએ છીએ."

હું જવાબમાં મીઠું મીઠું હસી રહ્યો.

"આ હસવાની વાત નથી; તમે બરાબર લખી નાખજો."

કહેવામાં કટાણાના હસવા બદલ ઠપકો સમાયેલો હતો. આટલું કહી ઇન્દુ ઝડપભેર ગયો. તેની બા તેના રૂઆબ તરફ જોઈ રહી. ઈંદુને આજે તેની બા સામું મીઠ માંડવાની ફુરસદ ન હતી. આજે તેણે મહાન કામનો તોડ કાઢ્યો હતો.

બે મિનિટ પછી હું બહાર ગયો. ઇન્દુ ખાટલામાં સૂઇ ગયો હતો. તેની આંખ મળી ગઇ હતી. આજે તેણે ગોદડું પાથરવાનું માગ્યું ન હતું. શી ખબર કે શિવાજીના સૈનિકનું કઠણ જીવન ગાળવા આમ કર્યું હશે?

ઇન્દુ તરત જ ઊંઘી ગયો એનું કારણ ઉઘાડું છે. જે વસ્તુ તેને નક્કી કરવાની હતી તે નક્કી થઇ હતી. સૈનિક તરીકે કે સરદાર તરીકે જે હુકમ આપવાના હતા તે અપાઈ ચૂક્યા હતા, અને પોતાનું બધું કામ પતી ગયુ એમ નિશ્ચિત થઈ તેણે સ્વાસ્થ્ય સાથે શાંતિ લીધી હતી; અને શાંતિ સાથે ઊંઘ આવી હતી.

એક વાતનો ખુલાસો કરવાનો રહી જાય છે. ઇંદુએ મારી બાને કાગળ લખવાનું કહ્યું તેનું એક કારણ છે. મારી બાનું નામ જીજીબાઈ છે અને શિવાજીની બાનું નામ પણ જીજીબાઈ છે.

જયંતિભાઇ પાસેથી ઇંદુએ શિવાજીની બાનું નામ જીજીબાઇ છે એમ જાણ્યું હશે; મેઘાણીભાઇનું શિવાજીનું હાલરડું તેણે ઘણી વાર સાંભળ્યું છે તે વસ્તુએ આમાં ઉમેરો કર્યો હશે. એ હાલરડાની બે લીંટીઓ તો તે ઘણી વાર પણ ગાય છે.

આમ ઇંદુએ મારી બાને શિવાજીની બા ધારી લીધાં, અને તેને કાગળ લખવાનું ફરમાન મારા પર કાઢી ભાઈ સિધાવ્યા.

આ ખુલાસાથી તમે સૌ હસશો, ખરું? પરંતુ આવાં હસવા જેવાં અર્થપૂર્ણ અમૂલાં દૃશ્યો દરેક માબાપને ઘેર બને ત્યારે તેને વધાવી લેવાની તકને તમે સત્કારશો? ગૌ. કા.

ઓટી . . . ચિંતા

ઘણી વાર માતાઓને એમ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે "આ છોકરો બહુ કંટો છે, બહુ તોફાની છે, ઘડીયે જંપીને બેસતો નથી. એને સાચવવો એ તો જાણે કટકનો ઘોડો!" જેમ બાળક વધારે તેજસ્વી, વધારે પ્રાણવાન, વધારે બુદ્ધિશાળી તેમ આવી ફરિયાદોમાં વધારો થતો જ જાય છે. બાળકને કાંઇક પ્રવૃત્તિ કરવી છે અને માતાને બાળકને એનાથી ઇજા થશે એમ માની અટકાવ્યા કરવું છે. બાળક ચાલવા જાય, અને માતા પડી જશે એ બીકથી એને પકડી રાખે છે; બાળક દાદર ચડવા જાય, અને માતાને એની એ જ બીક લાગે છે, અને એને દાદરો ચડવા દેતી નથી. આવી રીતે બાળકની બધી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવતી માતા સાંજ પડચે થાકીને લોથ થઇ જાય છે, અને બાળક પણ એની એ પ્રવૃત્તિ વારંવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં ન કરી શકવાથી કંટાળીને લોથ થઈ જાય છે. એક રીતે તો માતા અને બાળકની આખો દિવસ લડાઇ જ ચાલે છે. એકને કરવું છે, બીજાને નથી કરવા દેવું. એ ન કરવા દેવામાં માતા પોતાની માતા તરીકેની મોટી ફરજ સમજે છે.

આવા એક બાળક અને માતાને મેં હમણાં જ જોયાં. બાળક અઢી વર્ષનું હતું; તેજસ્વી હતું. આખો દિવસ એને પ્રવૃત્તિ કરવી ગમતી. અને માતા તેને ગમે ત્યાંથી ઉચકી ઉચકીને પાછું લાવતી, અને સાંજ પડચે બાળકને ઉચકીને બાવડાં ભરાઈ ગયાની વાત કરતી. બે દિવસ સુધી તો મેં આ જોયા કર્યું, પણ પછી મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું: "એમાં દોષ તો તમારો જ છે. આટલો બધો વખત તમે એની પાછળ બગાડો છો, અને મનથી માનો છો કે તમે બાળકને સાચવો છો. તેનું ભલું કરો છો. પણ મને તો લાગે છે કે તમે બાળકને નુકસાન જ વધારે પહોંચાડો છો."

માતા: "પણ જુઓને, દાદર ચડે ત્યારે ધ્યાન ન રાખીએ તો પડી જાય, અને હાથ પગ ભાંગે તો પાછી ઉપાધિને?"

મેં કહ્યું: "તમે મારી વાત માનશો? એમ કરવાથી તમને પોતાને પણ થાક નહિ લાગે અને બાળક પ્રસન્ન રહેશે. તમે બાળકને દાદર ચડવા દો; પાસે ઉભાં રહી ધ્યાન રાખો. પડશે એમ લાગે તો જ મદદ કરો, નહિતર જોયા કરો. બાળક તેને ઠીક લાગશે ત્યાં સુધી એ પ્રવૃત્તિ કરશે; પછી આપોઆપ જ દિશા બદલશે."

માતાને કાંઇક મારૂં કહેવું સમજાયું. એણે

બાળકને છૂટું મૂકયું. બાળક હરખાતું હરખાતું દાદર ચડવા લાગ્યું. લગભગ એક કલાક સુધી બાળકની એ પ્રવૃત્તિ ચાલી. બાળક પડયું યે નહિ અને માતાની એને વારંવાર ઉચકીને લાવવાની મહેનત બચી ગઇ. એટલા વખતમાં બાળક સાત આઠ વાર દાદર ચડયું ને ઉતર્યું. બાળકના મોઢા ઉપર પ્રસન્નતા હતી. આટલી પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી બાળક પોતાની મેળે જ માતાના ખોળામાં આવીને બેઠું.

એક વાર એ જ બાળકને લઇને એ બહેન મારે ઘેર બેસવા આવ્યાં. મારી ઓશરીમાં એ બાળક ચડી ઉતરી શકે એટલી ઉંચાઇએ હીંચકો બાંધેલો હતો. બાળક ત્યાં ચડવા ઉતરવા લાગ્યું અને માતાએ અટકાવ્યું. મેં કહ્યું: "ચડવા દો. તમે સરિયા પાસે બેસો; પડે તો સંભાળજો." અમે બન્ને વાતોએ વળગ્યાં અને બાળક એના કામે વળગ્યું. હું વાત કરતી હતી છતાં મારું ધ્યાન તે બાળક તરફ જ હતું. લગભગ ત્રીશ વાર એ બાળક હીંચકા ઉપર ચડયું અને નીચે ઉતર્યું. પછી થોડી વાર બાના ખોળામાં પડી આરામ લીધો અને પાછું એ જ કામ ઉપર લાગ્યું, અને ફરી બોતેરીશ વાર ચડયું. આમ એકંદરે બોતેરપચ્યાસ વાર બાળક ઉપર ચડયું અને ઉતર્યું; અને હજીયે એ કેટલી વાર ચડત એ કેહી શકાતું નથી. પણ માતાની ધીરજ ખૂટી અને બાળકને કાખમાં નાખી તે પોતાને ઘેર ચાલી.

આ બોતેરપચ્યાસ વારની ચડઉતરમાં બાળકને એકજ વાર પડી જતાં બચાંવવા માટે મદદ કરવી પડી હતી. આમ માતા એને વારંવાર ઉંચકવાની મહેનતમાંથી બચી ગઇ અને બાળકને મનગમતી પ્રવૃત્તિ મળવાથી તે આનંદ પામ્યું. ભાં.

હવેથી એમ નહિ કરું

છોકરાંઓની બાનું હું હરઘડીએ અપમાન નહિ કરું, કેમ કે છોકરાંઓને તેથી બાકું લાગે છે.

તેમની માતુશ્રીનું હું પળેપળે વાંકું નહિ બોલું, કેમ કે બાળકો તેથી બહુ હિજરાય છે.

છોકરાંઓની બાને હું ન્યારે ને ત્યારે નહિ વઢું, કારણ કે બાળકો તે દેખીને મૂંઝાય છે.

છોકરાંઓની માતાજીને હું વારે વારે હુકમો નહિ કરું, કેમ કે બાળકોને એમ લાગે છે કે શું, બા બાપાનો નોકર છે?

બાળકોની બાને બધી વાતમાં પાછી નહિ પાડું, કેમ કે બાળકોને એમ લાગે છે કે બાપા બહુ જંગલી છે.

હું છોકરાંની બાને એમ નહિ કહું કે "તને કંઈ નથી આવડતું; તું મૂરખ છો; જંગલી છો!" કેમ કે બાળકો એમ વિચારે છે કે બાપા આવી જંગલી બાને શું કામ લાવ્યા હશે? એને સારી બા ન મળી?

હું ક્ષણે ક્ષણે છોકરાંની બાની ભૂલો કાઢયા નહિ કરું, કેમ કે છોકરાંઓ એમ સમજે છે કે શું બાપાને પણ માસ્તર જેમ ભૂલો જ કાઢતાં આવડે છે? બીજું કશું આવડતું જ નથી? ગિ.

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા: શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અંજીઝ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૬૦

અંક ૯ મો
કાર્તિક

:તંત્રીઓ:

ગિજુભાઇ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

હું નાના શરીરમાં રહેલ મહાન આત્માનું પળેપળે દર્શન કરું છું. એ અદ્‌ભુત દર્શન જ મને બાળકોના હક્કો માટે જીવવા અને મરવા પ્રેરે છે.

બાળક એક નાજુક યંત્ર છે. જેમ નાજુક યંત્રને સંભાળીને કામ કરીએ છીએ તેવી જ રીતે આપણા નાજુક યંત્ર સાથે આપણે સંભાળીને કામ કરીએ.

બાળકો આપણું પરમ ધન છે. આપણો વારસો છે. ભાવી પેઢી છે.

બાળકો એ પ્રફુલ્લિત બાગ છે. તેને જેમ વિકસાવશો તેમ તે વિકસશે.

બાલવિહાર

છેલ્લા એક બે દસકાઓમાં બાળકો વિષેના ખ્યાલોમાં ભારે મોટા ફેરફારો થઇ ગયા છે. અત્યાર પહેલાં એમ મનાતું કે બાળકો માટીના પીંડા જેવાં છે; શિક્ષકો અને માબાપો તેના ધારે તેવા ઘાટ ઘડી શકે. જૂના વિચારોને વળગી રહેનારા જૂજ અપવાદો સિવાય બાળકો વિષેનો આ હલકો ખ્યાલ હવે લોકોએ છોડી દીધો છે. આજનાં બાળકોએ પોતાનો હક્ક વર્તાવવાનું શરૂ કર્યું છે. બાળકોને પણ સ્વતંત્ર અને નિરાળું વ્યક્તિત્વ છે એ વસ્તુનો સ્વીકાર થયો છે. હવે શિક્ષકો અને માબાપોનું કર્તવ્ય બાળકોનાં જીવતર ઘડવાનું રહ્યું નથી, પણ માત્ર તેઓને યોગ્ય પોષણ આપવાનું જ રહ્યું છે કે જેથી કરીને તેઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય. બાલસ્વાતંત્ર્યનો આ નવો વિચાર ગોંડ દેશના અભેદ્ય પહાડો અને જંગલો સોંસરો પણ પહોંચી શક્યો છે, અને તેને પરિણામે અમારી નાની નવી બાલશાળા હસ્તીમાં આવી છે. 'બાલવિહાર' એટલે કે 'બાલસંસ્કૃતિનું નંદનવન' એવું સુંદર અર્થવાળું એનું નામ છે.

આ શાળા શરૂ થઇ તે દિવસ અમારે બધાને માટે મહત્ત્વનો દિવસ હતો. આજે અમે એક બીજ નાખ્યું. પ્રભુકૃપાએ કદાચ એ વિકાસ પામી એક મોટી કેળવણીની સંસ્થાના રૂપમાં ફેરવાય, અને અત્યાર સુધી અવગણના પામેલા ગોંડ લોકોને હિંદની એક મોટી અને વીર પ્રજા બનાવે. પણ હજુ તો એ સ્વપ્ન છે.

અમે જે ટેકરી ઉપર રહીએ છીએ તે ગોંડ બાળકોની શાળા માટે એક આદર્શ સ્થળ છે. જે જાતના પ્રકૃતિસૌંદર્ય વચ્ચે સામાન્ય રીતે ગોંડ બાળકને વસવું ગમે છે તે જાતનું બધું સૌંદર્ય આ સ્થળ વિષે છે. ગોંડ દેશની આસપાસનાં જંગલો અને પહાડો તે લોકોને બહારના સુધારાથી સુરક્ષિત રાખે છે. અમારા શાળાસ્થાનમાં પણ સુધરેલા પ્રદેશની કૃત્રિમતા જરાયે નથી, એટલે એ રીતે અમારી શાળા માટે આ આદર્શ સ્થળ છે; અને કુદરતને તેના પ્રાકૃત રૂપમાં જ ચાહનારા ગોંડ લોકોને આ સ્થળ ખૂબ અનુકૂળ આવે છે. કહેવાય છે કે સુધરેલી પ્રજાને અપાતી કેળવણી જ્યારે પ્રાકૃત લોકોને અપાય છે ત્યારે તે પ્રજા રફતે રફતે નાશ પામે છે. એટલે અમારી ઇચ્છા ગોંડ લોકોને વધારેમાં વધારે અનુકૂળ નીવડે તેવા પ્રકારની કેળવણી સ્થાપિત કરવાની છે.

આવા ઇરાદાથી અમે માત્ર બાર બાળકોના નાનકડા વર્ગથી અમારી શાળા શરૂ કરી છે. પ્રાકૃત લોકોની વચ્ચે કેળવણીનો આ અખતરો એ સાહસ જ ગણાય. પણ છેલ્લાં થોડાં અઠવાડિયાંના અનુભવથી અમને હિંમત આવી છે. કેળવણીમાં સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંત વિષે અમારી શ્રદ્ધા વધારે ઉંડી થઈ છે.

શાળા શબ્દની સાથે જે ભયની લાગણી હમેશાં સંકળાયેલી હોય છે તે લાગણી, જ્યારે આ નિર્દોષ બાળકોને પહેલી વાર શાળામાં લાવવામાં આવ્યાં ત્યારે, તેઓના મ્હોં પર તરવરતી હતી. પણ છેલ્લાં બે અઠવાડિયાંમાં એ ભયની લાગણી હળવે હળવે નાશ પામી છે, અને આજે હવે અમે વયોભેદ ભૂલી, પ્રેમસંબંધથી

જોડાઈ એક સુખી કુટુંબ રૂપ બન્યા છીએ. તે બાળકોની વર્તણૂક અને રીતભાતમાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો ફેરફાર થયો છે. તેઓ હવે અસ્વચ્છ મટી સ્વચ્છ બન્યાં છે, બીકણ મટી બહાદુર બન્યાં છે; અને ઘરના અંધારા ખૂણા રૂપી કેદખાનામાંથી નીકળી સ્વાતંત્ર્ય અને સદોદિત હાસ્યના પ્રકાશમાં વિહરવા લાગ્યાં છે.

શાળા ખુલ્લી હવામાં જ ચાલે છે. શાળાનું કામકાજ સવારે ૯ વાગે શરૂ થાય છે. પ્રથમ બાળકો સ્નાન કરે છે, અને પછીના ત્રણ કલાક સુધી બાળકો સાધનોથી રમે છે, હીંચકા ખાય છે, માટીના આકારો ઘડે છે, સંગીત સાંભળે છે અને રેતીમાં રમે છે. બાળકો અરણ્યપ્રેમી હોવાથી અમે ઘણી વાર જંગલમાં ફરવા જઈએ છીએ અને ત્યાં આ નાનાં બાળકો પોતાના બાપદાદાઓની માફક ગર્વથી, પણ નિર્દોષ રીતે, પોતાનાં નાનાં તીરકામઠાંનો ઉપયોગ કરે છે

આ બાળકોનાં મોઢાં પર રમતું આનંદપૂર્ણ હાસ્ય જોઈને નોકરોને અને ગરીબપ્રેમીઓને ભારે આનંદ થાય છે. બરલ અને મોટા પેટથી પીડાતો Ranjar નામનો ચાર વર્ષનો બાળક અમારી શાળામાં આવ્યો; પહેલાં કદી તે સ્મિત સરખું કરતો નહિ, અને બાળકો સાથે છૂટથી હળતો મળતો નહિ. આજે તેના મ્હોં પર સ્મિત જ ફરકતું હોય છે, અને તે મારી સામે ઉભી મને 'ભઇયા' શબ્દથી સંબોધી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. આ સ્મિત અને હમણાં ઉભી થયેલી ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા, તેની બરલ ઓછી કરી તેને તંદુરસ્ત બાળક બનાવવામાં ઔષધિ રૂપ થશે. અમારી શાળાનું બીજું રત્ન તે ૭ વર્ષનો ગણેશ. ગયે વર્ષે અમારા સાથીદારો અહીં આવ્યા ત્યાં સુધી તે એક લંગડો અને માંદલો બાળક હતો. બધાથી ઉપેક્ષા પામેલો. તે બાળક આખા ગામની વચ્ચે એકલો એકલો બની ગયો હતો. શાળામાં જોડાયા પછી તે એક બુદ્ધિશાળી બાળક નીવડવાની આગાહી બતાવે છે. એવાં બીજાં ઘણાં સુંદર બાળપંખીઓ વિષે મને લાંબાં વર્ણનો આપવાનું મન થાય છે, પણ આજે હજુ તેમના વિષેનો મારો અભિપ્રાય કાચો હોય. પણ બધાં બાળકો વિષે એક વાત કહેવાની છે. જો લોકો માન અને પ્રેમથી બાળકો પાસે જાય તો તેઓ પોતાની અંદર રહેલો અમિત ખજાનો જરૂર ખુલ્લો કરે. આ બાળકોએ એટલું તો જરૂર બતાવ્યું છે કે બાળકોનાં હૃદયો પ્રેમ અને મનુષ્યના નિર્ભેળ સદ્‌ગુણોથી છલોછલ ભર્યાં હોય છે: પછી તે બાળકો ગોંડ દેશ જેવા અસંસ્કૃત દેશનાં હોય કે યૂરપના જેવા સુધરેલા દેશોનાં હોય. બાળકો તો બધે ઠેકાણે તૃષ્ણા અને વૈરની લાગણીથી અસ્પૃષ્ટ કુટુંબીજનો જેવાં જ રહે છે. આ દેશનાં બાળકો બુદ્ધિશક્તિમાં કોઇ પણ સુધરેલા દેશનાં બાળકો કરતાં જરાયે ઉતરતાં નથી. સુધરેલાં બાળકો જે રીતે મોન્ટીસોરી સાધનોથી કામ કરે તે જ રીતે આ બાળકો કામ કરે છે.

આથી વધારે લખું તો અમારી શાળાની પ્રશંસા હું જ કર્યા કરું છું એમ લાગે. એક પ્રસંગ આપી હું આ હકીકત પૂરી કરીશ. ઉપર કહેલ ગણેશ એક દિવસ પોતાની સ્લેટ વાંકાચૂંકા, અડાઅવળા લીંટાઓથી ભરી લાવ્યો; હું કે તમે તેમાં કશો અર્થ જ જોઇ ન શકીએ. પણ મેં જ્યારે તેને પૂછ્યું: "સ્લેટમાં આ

જો જો, તારો દડો લઇ ગઇ !

"જો જો, તારો દડો લઇ ગઇ ! જા, તું લઇ લે તેની પાસેથી."

એક સુશિક્ષિત માતા (તે મુંબઇ યુનિવર્સિટીની સ્નાતિકા અને એક નોર્મલ સ્કૂલની મુખ્ય અધ્યાપિકા હતી.) પોતાના એક વર્ષના બાળકને દુનિયાદારીનું શિક્ષણ આપતી હતી. પાડોશણનું (જે પણ એક સ્નાતિકા જ હતી.) બે વર્ષનું બાળક એને ત્યાં રમવા આવ્યું હતું, અને તે દડો લઇને રમતું હતું. દડો આ નાની એક વર્ષની બાલિકાનો હતો એટલે તેની માતા તેને રમતે ચડાવવાના હેતુથી તેને કહેતી હતી: "જા જા, તારો દડો તે લઇ ગઇ ! જા તું લઇ લે તેની પાસેથી. જા દોડ."

નાનું બાળક દુનિયાદારીથી હજી ઘણું જ દૂર હતું. ઈશ્વરના ઘરની સરલતા ને સાદાઇ તેનામાં ભરપૂર હતી. મારાતારાનું ઝેર તેના જીવનમાં પેઠું ન હતું. તેને આ વાક્યથી ચાનક ચડયું નહિ. તે તો ઉલટું પેલા બાળકને ઉડતું રમતું જોઇ રાજી થઈ હસવા લાગ્યું. ને પેલું મોટું બાળક તેને રાજી થયેલું જોઇ વધારે ખુશી થઇને દડો ઉલાળવા લાગ્યું.

સુશિક્ષિત માતાને કદાચ કલ્પના પણ નહિ હોય કે તે એક વાક્યમાં તે બાળકને કયા પાસે સુખની ભિક્ષા માગી રહેલા ગોંડ લોકોના જીવનનો અર્થ આ બાળકના શબ્દોથી બહુ જ અસરકારક રીતે વ્યક્ત થતો હતો. આપણે જ્યાં કશું જોઇ શકતા નથી ત્યાં બાળકો ખૂબ અર્થવાળી વસ્તુઓ જોઇ શકે છે. **શ્રીકાન્ત.**

જો જો, તારો દડો લઇ ગઇ !

"જો જો, તારો દડો લઇ ગઇ ! જા, તું લઇ લે તેની પાસેથી."

એક સુશિક્ષિત માતા (તે મુંબઇ યુનિવર્સિટીની સ્નાતિકા અને એક નોર્મલ સ્કૂલની મુખ્ય અધ્યાપિકા હતી.) પોતાના એક વર્ષના બાળકને દુનિયાદારીનું શિક્ષણ આપતી હતી. પાડોશણનું (જે પણ એક સ્નાતિકા જ હતી.) બે વર્ષનું બાળક એને ત્યાં રમવા આવ્યું હતું, અને તે દડો લઇને રમતું હતું. દડો આ નાની એક વર્ષની બાલિકાનો હતો એટલે તેની માતા તેને રમતે ચડાવવાના હેતુથી તેને કહેતી હતી: "જા જા, તારો દડો તે લઇ ગઇ ! જા તું લઇ લે તેની પાસેથી. જા દોડ."

નાનું બાળક દુનિયાદારીથી હજી ઘણું જ દૂર હતું. ઈશ્વરના ઘરની સરલતા ને સાદાઇ તેનામાં ભરપૂર હતી. મારાતારાનું ઝેર તેના જીવનમાં પેઠું ન હતું. તેને આ વાક્યથી ચાનક ચડયું નહિ. તે તો ઉલટું પેલા બાળકને ઉડતું રમતું જોઇ રાજી થઈ હસવા લાગ્યું. ને પેલું મોટું બાળક તેને રાજી થયેલું જોઇ વધારે ખુશી થઇને દડો ઉલાળવા લાગ્યું.

સુશિક્ષિત માતાને કદાચ કલ્પના પણ નહિ હોય કે તે એક વાક્યમાં તે બાળકને કયા પ્રકારનું શિક્ષણ દેતી હતી ! અશિક્ષિત સામાન્ય લોકોમાં તો આ વ્યવહાર-નીતિ ચાલુ જ છે. ઉઘાડી રીતે જ બધાં માતપિતાઓ અને વડીલો બાળકને શીખવે જ છે કે પોતાની વસ્તુ કોઇને આપવી નહિ; ને મોટે ભાગે અસ્પષ્ટ રીતે સાથે સાથે એ પણ શિક્ષણ હોય છે કે લાગ મળ્યે બીજાની વસ્તુ જરૂર લઇ લેવી, બીજાનાં રમકડાંથી રમવા મળતું હોય તો રમી લેવું, ને બને તો ઘેર ઉપાડી લાવવું પણ ખરું; કોઇની વસ્તુ પોતાને ઘેર રહી ગઈ હોય તો ઉપાડીને મૂકી દેવી ને આપણે ત્યાં છે જ નહિ એમ કહી દેવું. આવું હલકાઇનું શિક્ષણ આજે સર્વસામાન્ય ચાલુ જ છે. પરંતુ એક સુશિક્ષિત અધ્યાપિકા પણ જ્યારે પોતાના બાળકને એમ જ કહે છે, ત્યારે આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇ જવું જોઇએ છીએ.

પરંતુ આશ્ચર્યચકિત થવાની જરૂર નથી. બાળકોનું નહિ પણ મનુષ્યજાતિનું દુર્દૈવ હજી ઘણું મોટું છે. મનુષ્યજાતિ હજી સલાહસંપથી, ઔદાર્યથી ને જ્ઞાનદાનીથી એકબીજાની સાથે વ્યવહાર રાખવાનું કયાં શીખી છે ? અશિક્ષિત સમાજમાં જે ઉઘાડું છે તે શિષ્ટ સમાજ ઢાંકે છે. પોતાનું સ્વાર્થીપણું અને અનુદારતા

છૂપાવીને તેથી ઉલટો ડોળ કરીને ચાલવું એનું જ નામ આજની ગણાતી શિષ્ટતા ને સંસ્કારિતા. કોઇ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે ઔદાર્યનો જે ડોળ કરતાં આવડે તો બસ છે. આવાનું અવરાવવાનું, ભેટ દેવાની લેવાની, મેમાનગતિ લેવાની દેવાની, બધી બાબતોનું આજે બધે એક જ ધોરણ છે. શિષ્ટ સમાજમાં બુદ્ધિશાળી વર્ગમાં પોતાની અનુદારતા છૂપાવવાની કલા એક વધારે હોય છે. બાળકો માબાપો પાસેથી આ જ પ્રકારનું શિક્ષણ લે છે. માબાપો પણ રમતમાં, ગમતમાં તેમ જ પોતાના વર્તનમાં તે છૂટથી આપે છે. પરિણામે માનવ સમાજ દુઃખી છે, હજી પશુદશામાં જ છે.

હરીફાઇ અને મારાતારાના વિષબીજથી બાલજીવન બચી જાય તો માનવ સમાજ પણ તેનાથી છૂટે, વધારે સુખી બને અને સાચી સંસ્કારિતા આવે. બાળકની સાથે બોલાતા વાક્યે-વાક્ય અને શબ્દે શબ્દની પાછળ જીવનની શી ફિલસુફી છે–અધમતાની છે કે ઉચ્ચ જીવનની છે–તેનો વિચાર કરીને જ માબાપો શબ્દ ઉચ્ચારે એવી અપેક્ષા સુશિક્ષિત ને સંસ્કારી ગણાતા વર્ગની પાસે રાખીએ તો બહુ ન જ ગણાય. **તા.**

રાંગોળી

દીવાળીના દિવસોમાં આંગણામાં અને ઊંબરામાં લીંપીગૂંપીને આંગણું અને ઊંબરો શણગારવાનો ઘણો જૂનો રિવાજ છે. ચાળીશ વર્ષ પહેલાં મારી માતા, કાકી, દાદી અને ભાભીને મેં છાણથી લીંપેલ ભૂમિ ઉપર અંગૂઠો અને તર્જનીની ચપટીમાં કંકુ લઇ સાથિયાઓ, દેવનાં પગલાં અને કમળ કાઢતાં જોયાં હતાં. સોપારી મૂકી તેના ઉપર કંકુ ભભરાવી તેને જમીન ઉપર જરા પછાડી તે ગોળાકારો પાડતાં અને તેના વડે લીંપણની કિનારીઓ અને ખૂણાઓ શણગારતાં. ધોયેલા ઊંબરા ઉપર એવી જ રીતે સોપારીનાં વર્તુળ પાડતાં, અને બે વર્તુળો વચ્ચે એક એક ફૂલ મૂકતાં. પથારીમાંથી ઉઠતા પહેલાં થઇ ગયેલ આ શણગાર જોઇને મન આનંદ પામતું. અમને કહેવામાં આવતું: "આના ઉપર પગ દઇને ચાલશો નહિ."

એક વાર કોઇ શહેરી પાડોશમાં આવીને વસ્યો અને તેણે તેની સાથે ભાવનગરના વોરાઓ તૈયાર કરેલાં છાપાંઓ આણ્યાં. બીજી દીવાળીએ અમારી ભાભીઓએ છાપાંઓમાં કંકુ, ગલાલ અને ચૂનો નાખીને પાંચ મિનિટમાં છાપાંનાં બીબાં વડે રાંગોળી પૂરી દીધી. ચારણીમાંથી લોટ પડે તેમ છાપાંઓમાંથી રંગ પડીને છાપાંઓમાં કોતરેલ આકારો જમીન ઉપર રચાતા; હાથી, ઘોડા, ફૂલ, ફુવારા એવું વગર મહેનતે ઝડપટ પડતું હતું. પહેલાં પોણા કલાકે થતી રાંગોળી પંદર મિનિટમાં બની ગઇ. બેન અને ભાભીઓના હાથને બહુ થોડી તરદી પડી. નવીનતાને લઇ તે સુંદર દેખાવા લાગ્યું અને શ્રમ ઓછો થયો એટલે ભાભીઓને સારું લાગ્યું.

થોડાં વર્ષ પછી શહેરમાં આવીને જોયું તો ચારેકોર આ જાતની રાંગોળી થતી હતી. પારસીના ઘરનાં પગથિયાં તો આ રાંગોળીથી

હમેશાં શોભતાં હતાં. જૂના વખતની રાંગોળી શહેરમાં કોઈ ઘરે રહી નહોતી. દીવાળી ઉપર વોરાઓનો બીબાંઓનો વેપાર વધ્યો હતો. દેશી વોરાઓ પરદેશથી આવેલાં પતરાંઓમાં જાત-જાતની ભાતો ઉપજાવતા હતા. આ છાપાંઓએ જૂની રાંગોળીઓને છેલ્લી રજા આપી.

લોકો દેશ પરદેશ ફરવા લાગ્યા, તેમ જ દક્ષિણી લોકો ગુજરાતમાં આવીને ઘણા વખ-તથી વસ્યા હતા તેમની પાસેથી, કેટલાંએક સંસ્કારી ઘરોમાં દક્ષિણી રાંગોળીએ વાસ કર્યો. પણ દક્ષિણી રાંગોળી પૂરવા પાછળ દક્ષિણી સ્ત્રીની મહેનત અને ઉત્સાહ ગુજરાતી સ્ત્રીમાં ન જડ્યાં, એટલે ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર બહુ થયો નહિ.

ધીરે ધીરે ગુજરાતમાં ચિત્રકારો થયા. તેઓએ રાંગોળીને નવી દિશા આપી. પૂંઠાંમાં કોતરણી કરી જાતજાતની કોતરણીઓ ઉપ-જાવી. એ કોતરણીવાળાં પૂંઠાં જમીન ઉપર મૂકી તેના ઉપર રંગો પાથરી રાંગોળીઓ ઉપજાવવાનું ચાલુ થયું. આ પદ્ધતિ રાંગોળીનું વિકસિત સ્વરૂપ કહેવાય.

શોખીન વેપારીઓએ આ છેલ્લી જાતની રાંગોળીને લક્ષ્મીપૂજનને દિવસે પોતાની દુકાન સામેના રસ્તાઓ ઉપર ધામધૂમથી પાથરી અને રસ્તાઓને વીજળીના દીવા નીચે રંગોથી રંગી મૂકયા. આની સાથે જ ગામમાં જાતજાતના રાંગોળીના ચિરોડીમિશ્રિત ભૂકા વેચવાનું શરૂ થયું.

ચિત્રકારો આગળ વધ્યા; તેઓ બંગાળ અને બીજા પ્રદેશોમાં જઈ આવ્યા અને તેમણે રાંગોળીને બીબાંમાંથી મુક્ત કરી. અસલની રીતે તેમ જ દક્ષિણી રીતે અંગૂઠો અને આંગ-ળાની ચપટીમાં ભૂકાઓને રાખી મનકલ્પિત અને મનોરમ ચિત્રો જમીન ઉપર ઉપજાવવા લાગ્યા. અર્થાત્ જમીન ઉપર રંગોના ભૂકાથી ચિત્રાલેખન એ રાંગોળી બન્યું. આજકાલના દીવા-ળીના દિવસોમાં આ જાતની રાંગોળી ઠીક ઠીક સંસ્કારી ઘરોનાં આંગણાંઓમાં જોવામાં આવશે.

આ રાંગોળી સંસ્કારી ચિત્રકારોના હાથમાં હજી આગળ વધી. પથ્થરની જમીન ઉપર કે ગાર ઉપર પાણીના રંગોની રૂની પૂણી વડે રાંગોળી ચીતરાવા લાગી. આ રાંગોળી એટલે રંગથી જમીન ઉપરનાં ભૂમિચિત્રો. અત્યાર સુધી રાંગોળી ઉત્સવપ્રસંગે ઘરોમાં અને રસ્તાઓ ઉપર જ હતી. અલબત્ત દેવમંદિરોમાં–કૃષ્ણમંદિ-રોમાં રાંગોળીનાં વિધવિધ સ્વરૂપો કેટલાય વખ-તથી ચાલ્યાં આવતાં તે બાદ કરતાં છેલ્લા દસકામાં રાંગોળીએ કલામંદિરોમાં, સંમેલનોમાં અને છેવટે બાળશાળાઓમાં અને કોઈ કોઈ સ્થળે વિનયમંદિરોમાં પ્રવેશ કર્યો. આજે સારી ચાલતી મોન્ટીસોરી શાળામાં રાંગોળીને ચિત્રવિભાગ સાથે જોડી દીધેલ એક કલાવિકાસનું અંગ ગણ્યું છે, અને મરજી પડે ત્યારે અગર ખાસ પ્રસંગોએ બાળકો પોતાના ચિત્રજ્ઞાનને આધારે રંગના ભૂકા વડે ભૂમિચિત્રો રચે છે, બગાડે છે અને ફરી વાર રચે છે. બાળશાળાઓમાં રાંગોળીના વિકાસનો પ્રશ્ન અહીં છેડ્યા વિના આપણે પ્રાથમિક શાળામાં રાંગોળીનો વિચાર કરીએ.

આપણે પહેલી જ તકે કહી દઈએ કે છાપાંની અને પૂંઠાંની રાંગોળી તે રાંગોળી નથી પણ ભાસ માત્ર છે. તેમાં સર્જન નથી પણ યંત્રવત ક્રિયાથી ઉપજાવટ છે. બીજે નહિ તો શાળામાં તો કલાનું શિક્ષણ સર્જનદૃષ્ટિએ જ

હોવું જોઇએ. ઉક્ત પ્રકારની બે રાંગોળીથી શાળા જલદી દીપાવી શકાય; બાળકોને લાગે કે તેમણે રાંગોળી કાઢી. પણ ખરી રીતે તેમણે તે સ્થળે કલાધર તરીકે કશું કામ નથી કર્યું, પરંતુ રંગનાં પોટલાં ઉપાડનાર મજૂરનું જ કામ કર્યું છે. કલા મજૂરી માગે છે પણ મજૂરી એ કલા નથી.

પહેલાં અને છેલ્લાં રાંગોળીના સ્વરૂપોને આપણે શાળામાં દાખલ કરી શકીએ. જેમ ચિત્રકળા છોકરાંઓ અને છોકરીઓ બન્નેને માટે સામાન્ય વિષય છે, તેમ જ રાંગોળી પણ બન્ને જાતિનાં બાળકો માટે સામાન્ય છે; અને હોવી જોઇએ.

રાંગોળી સ્વતઃ ચિત્રકલા નથી તેમ ચિત્રકલાનું કોઇ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ નથી; પરંતુ તેમાં ચિત્રકલાના જ્ઞાનનો વિશેષ અને નવીન ઉપયોગ છે. એટલે અંશે રાંગોળી સ્વતઃ સર્જન નથી, પણ ચિત્રની સર્જનવૃત્તિને એક વધારે અને જુદી રીતે અવકાશ અને ગતિ આપવાનું સાધન છે. મનુષ્યે પોતાની એક જ શક્તિને જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં જોવાનું પસંદ કર્યું છે, અને એ રીતે મૂળભૂત અથવા પાયા રૂપ કલાઓના પડછાયા કે પ્રતિબિંબ રૂપે ઘણી કલાઓનો મનુષ્યઆનંદ માટે વિકાસ થયો છે.

પ્રાથમિક શાળામાં ચિત્રનું શિક્ષણ મૂળ જોઇએ. તે વિનાનું રાંગોળીનું શિક્ષણ પાયા નાખ્યા વિનાના મકાન જેવું ગણાય. ચિત્રસર્જનશક્તિને જે અનેક રીતે વ્યક્ત કરી શકાય તેમાંની આ એક રીતને ચિત્રશિક્ષણ પછી વિકસાવવાની સારી અનુકૂળતા અહીં મળે છે. અલબત્ત ચિત્રશિક્ષણને અભાવે રાંગોળીના શિક્ષણને અવકાશ તો છે જ, પરંતુ તે ઉતરતી કોટીનો. જ્યાં ચિત્રશિક્ષણ ન હોય ત્યાં રાંગોળી શીખવવા માટે વિદ્યાર્થીના ખ્યાલમાં ચિત્રની રેખાનું શિક્ષણ પ્રથમ આપવું પડશે. અને ત્યાર પછી એ રેખાંઓને ભૂકાના રંગોથી પૂરવાના કારીગરી કામ (technique) માટે મહાવરો કેળવવો પડશે.

ચિત્રને આધારે રાંગોળી છે છતાં તેના ઉપયોગમાં તે ખાસ વિશેષતા બતાવે છે. કોઈ ચિત્રને કે ચિત્રના ખંડને ફરી ફરીને ઉપજાવવામાં રાંગોળીનો એક પ્રકાર છે. એથી ચિત્ર રૂપે જે કાગળ ઉપર ચિત્રકાર નથી કરતો તે રાંગોળી રૂપે જમીન ઉપર આવે છે. બેશક, રાંગોળીના પ્રગતિના દિવસોમાં એક સંપૂર્ણ ચિત્ર પણ રાંગોળીના પાયા રૂપ આજે બને છે. આથી રાંગોળી બે પ્રકારની બને છે; માત્ર ચિત્રના પાયા ઉપર રાંગોળી અને બીજી ચિત્ર કે ચિત્રખંડની ઘટનાઓની (designs) રાંગોળી.

શાળાઓમાં આ ઘટનાઓ ઉપજાવવાની કળા શિક્ષણ રૂપ છે; અને તેથી તેને સ્થાન છે–મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

રાંગોળીમાં સર્જનના આનંદ ઉપરાંત કૌશલવિકાસને પણ સ્થાન છે. આંગળીઓ વચ્ચેથી ભૂકો સેરવીને ચિત્ર ઉપજાવવામાં સ્નાયુસંયમ અને ચલન ખીલે છે. જ્યારે ચિત્રો દીવાલ પર ઘરની અંદરના કે બહારના ભાગને શણગારે છે, ત્યારે રાંગોળી ઓશરી કે આંગણાની જમીનને શણગારે છે. જમીન જેમ બાગથી, મકાનોથી, ફુવારાઓથી, લીલી હરિયાળીથી શણગારી શકાય તેમ રાંગોળીથી પણ શણગારી શકાય છે. ચિત્ર એકનું એક રહીને ક્ષણે

ક્ષણે નવીનતાનો આનંદ આપે છે, ત્યારે રાંગોળી ક્ષણે ક્ષણે વિધવિધ થઇને નવીનતાનો આનંદ આપે છે. ક્ષણિક વિવિધતામાં સંધ્યાના રંગો પેઠે રાંગોળીની ઉપજવટો અનંત અને અમર ચિત્રો જેવાં કલાનાં સર્જનો છે, અને મનુષ્યને સહેલાઈથી આંતર વૃત્તિને પ્રગટ કરવાનું સુલભ સાધન હોઇ શાળામાં તેને સ્થાન હોવા ઉપરાંત સાર્વત્રિક સ્થાન છે.

: ૨ :

હવે શાળાઓમાં રાંગોળી કેમ શીખવવી તે જોઇએ. આગળ કહ્યું તેમ રાંગોળીનો આધાર ચિત્રશિક્ષણ ઉપર છે. પણ ચિત્રશિક્ષણ અપાતું કે ન અપાતું હોય તેવી બધી શાળાઓમાં રાંગોળી શીખવવાનું ધોરણ સરખું જ રહી શકે. સર્જનના સત્ય સિદ્ધાંતો પ્રમાણે સર્જન સ્વતંત્ર અને સ્વયંસ્ફૂરિત વાતાવરણ માગે છે. તે આદર્શને, દિશાસૂચકને, સહાયકને અને સહચારીને સ્વીકારે છે; પરંતુ તે ઘૂંટાવનારને, ગોખાવનારને, ભણાવનારને, કહી દેનારને, કબૂલ કરતું નથી. તે પરીક્ષા અને ઇનામનો અસ્વીકાર કરે છે. તે દેખાવ અને 'વાહ વાહ!' માટે થવા માગતું નથી. કલાશિક્ષણમાં સર્વત્ર તેમ આમાં પણ આ નિયમોનો શાળાએ સ્વીકાર કરવાનો છે.

શાળામાં ભાતભાતના રંગો કે ભાતભાતની રંગબેરંગી ભૂકી ભરેલાં પાત્રો રાખો. રાંગોળી કેમ કરાય તે અવારનવાર પ્રસંગોપાત્ત બાળકોને પાસે બેસારી કાઢી બતાવો. તેમને કાઢનારનું હાથકૌશલ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય તેવી રીતે ધીમેથી કાઢો; મૂંગા બેસીને કાઢો. અને બાળકોને તે ધરાઇ ધરાઇને જોવા દો. બાળકો તે જોતાં જોતાં તેને પોતાનામાં લઇ લેશે, અને જેમ ખોરાકમાંથી હોજરી લોહી વગેરે ઉપન્ન કરે છે તેમ આ અંદર લીધેલ કલાસંસ્કારમાંથી બાળકો રાંગોળીનાં નવસર્જનો કાઢશે. અને તેમને તેમ કરવા દો.

ઇતિહાસ-ભૂગોળના વિષયોને અભ્યાસક્રમના ચોકઠામાં નાંખી લગભગ મૃતપ્રાય કર્યા છે, તેવું રાંગોળીનું કરવું નહિ. કલા ઝાડની જેમ પોતાના અંદરના આવિર્ભાવને અનુસરીને બહાર આવવા માગે છે; તેને ઉગી ગયેલાં ઝાડોના આકારોને અનુસરવાનું નથી. રાંગોળીમાં અમુક પાંચ પચ્ચીશ થઇ ગયેલાં સર્જનો પ્રમાણે બાળકોએ સર્જન કરવાં, નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરવો અને એ પ્રમાણે એને દોરવાં, એ રાંગોળીના વિકાસને વિઘાતક છે.

રાંગોળીની સફળતાનો આધાર રંગવિવિધતા છે. એટલા માટે જેટલા અને તેટલા વધારે રંગો બાળકોને મળવા જોઇએ. અલબત્ત, આ રંગવિવિધતાની કદર બાળકોમાં વર્ણેન્દ્રિયના વિકાસ વિના સંભવિત નથી. પ્રાથમિક શાળામાં વર્ણેન્દ્રિયના વિકાસ માટે મોન્ટીસોરી શાળામાં વપરાતી રંગની પેટીઓ તે પદ્ધતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વાપરવામાં આવે તો બાળકોમાં રંગની સંસ્કારિતા ખીલે. એવી જ રીતે રાંગોળી માટે રૂપની સમજણ અને વિવેકની જરૂર છે. એટલા માટે કુદરતે અને મનુષ્યકૃતિનાં અનેક રૂપોનું દર્શન પ્રદર્શનો દ્વારા તેમ જ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના પરિચયથી કરાવવું જોઇએ.

સર્જન પહેલાંથી સંપૂર્ણતા માગતું નથી. બીજી રીતે કહીએ તો કોઇ પણ સર્જન અંતરભાવને સંપૂર્ણ વ્યક્ત કરી શકતું નથી. અંતરમાં પ્રત્યક્ષ થયેલું કલાદર્શન ઇંદ્રિયો દ્વારા

અને સ્થૂળ સાધનો વડે સંપૂર્ણ પ્રગટ થઇ શકે જ નહિ. બાળકો કાલાંઘેલાં કે જેવાં સર્જનો કરે તેવાંમાં વચ્ચે આવવું નહિ. ભાષણથી કે કરી દેખાડવાથી હાથમાં કુશળતા આવતી નથી; હાથ પોતે જ વારેવારે તે કામ ઉપર ઇચ્છાપૂર્વક વપરાવાથી તે કુશળ થશે. બીજાં કામોમાં તેમ આ કામમાં પુનરાવર્તનથી રાંગોળી સિદ્ધ થશે, પરંતુ પુનરાવર્તન ઐચ્છિક જોઇશે.

આ રાંગોળીઓ બાળકોની સર્જનવૃત્તિને તેમ જ કેટલેક અંશે પ્રદર્શનવૃત્તિને અવકાશ આપવા માટે હોય. સર્જન કરવાની અભિરુચિ ન્યૂનાધિકપણે સર્વમાં હોય છે. માટે તમામ બાળકોને આ વિષયમાં કામ કરવાનો અવકાશ છે. કુશળતા બધા મેળવી નહિ શકે; છતાં પ્રવેશ અને પ્રવાસ સહુને માટે શક્ય છે. આજે પ્રવેશ કરી પ્રવાસ શરૂ કરી પાંચ જન્મે પણ પ્રવાસ પૂરો કરશે.

: ૩ :

રાંગોળીનાં દ્રવ્યો માત્ર રંગો અને રંગમિશ્રિત ભૂકીઓ નથી. રાંગોળી અનેક દ્રવ્યોથી કરી શકાય છે. અનાજની રાંગોળી, ફૂલની રાંગોળી, બીયાંની રાંગોળી, મોતીની રાંગોળી એમ વિવિધ રંગી પદાર્થોની તે બની શકે છે. રંગબેરંગી ચોખાથી પૂરેલાં મંડળો રાંગોળીનો પ્રકાર છે. વેદીઓ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન અન્નોથી પૂરવામાં આવેલાં સ્વસ્તિકો અને બીજા આકારો રાંગોળીઓ છે. વિશાળતાથી કહીએ તો મંડળ પોતે પણ વાસણ અને વસ્ત્રની રાંગોળી જ છે. બુદ્ધિશાળી શિક્ષક, ગામડાનો શિક્ષક, શહેરનો શિક્ષક, પોતાની આસપાસનાં રસ્તાં અને સાદાં દ્રવ્યોમાંથી રાંગોળીનાં દ્રવ્યો ઉપજાવી શકે. દરિયાકિનારાની કાળી અને રાતી રેતીઓ, વિધવિધ રંગી ધૂળ, રંગબેરંગી કાંકરાઓ, કચૂકાઓ, ચણોઠીઓ, કકોળ વગેરેથી રાંગોળીઓ થઇ શકે છે. લીલાં તાજાં શાકો અને પાંદડાઓની રાંગોળીઓ યાને મંડપો પણ રચી શકાય છે.

ધારે તો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો આ વિષયમાં ઓછે ખર્ચે શીખવવાની કડાકૂટ વિના બાળકોની કલાદૃષ્ટિના વિકાસ અર્થે ઘણું કરી શકે. ગિ.

બે ઘરમાં

એક ઘરમાં:

ફરવા જવાનો વખત થયો. બાનો સાદ પડ્યો. "રામા, એ રામા!' છોકરાંને તૈયાર કર. ફરવા જવાનું મોડું થાય છે. ખબર પડે છે?"

રામો સફાળો ઉભો થયો. એકની ગળચી પકડી મોઢું ધોયું; બીજાનું બાવડું પકડી ખમીસ પહેરાવ્યું; ત્રીજાને વળી રોવરાવ્યું. રામાએ બાળકોને તૈયાર કર્યાં.

મોટર આવી; બા બાપા બેઠાં; બાળકો બેઠાં. સાથે રામોયે બેઠો.

બાળકો મોટર બહાર ડોકિયાં કરે છે; રામો ડોળા કાઢે છે. બાળકોને ચૂપ રહેવું પડે છે.

માબાપ જાણે છે: "છોકરાં ડાહ્યાં છે; ગડબડ કરતાં નથી. છોકરાંને સાથે ફરવા લીધાં છે." બાળકો મૂંઝાય છે પણ બોલાતું નથી, કારણ કે રામાની બીક છે—માબાપની બીક છે.

બીજા ઘરમાં:

ફરવા જવાનો વખત થયો.

બાએ સાદ કર્યો: "જેને ફરવા આવવું હોય તે તૈયાર થાય." બાળકોએ હાથ ધોયા, મોઢું ધોયું, વાળ સરખા કર્યા ને કપડાં બદલ્યાં. બા આવી, બાપા આવ્યા; બધાં સાથે ડરાવતું.

ચાલવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ચાલે છે; ઝીણી દૃષ્ટિએ જુએ છે.

બાળકો પ્રશ્ન પૂછે છે; માબાપ જવાબ આપે છે. છોકરાંઓને મજા આવે છે, અને લાગે છે કે આપણે ફરવા આવ્યાં છીએ.

નથી બાળકને કોઈ રડાવતું કે નથી કોઈ

ગિરિબાળા ત્રિવેદી

બાલજીવનની કરુણતા

: ૧ :

"બા, એ બા! મારા હાથપગ ધોવડાવને!" નાના વિનુએ ધૂમ પાડી. એની બા હાથમાં પાણીનો લોટો લઈને બહાર આવી. એટલામાં જ બીજી બાજુથી ગાય આવી. આ ગાય મારકણી હતી એ બધાં બાળકોને તેમ જ મોટેરાંને બબર હતી. વિનુની બા વિનુને કહે: "લે ચાલ, હાથપગ ધોઈ નાખ." પણ વિનુ તો ગાય તરફ જ જોઈ રહ્યો હતો. બા કહે: "સાંભળતો નથી કે? હાથ પગ ઝટઝટ ધોઈ નાખ. ચૂલે દાળ ઉભરાઈ જાય છે." પણ વિનુને બિચારાને તો ગાયની બીક લાગતી હતી. એની બા કહેતી હતી તે કંઈ સાંભળતો જ ન હતો. એનું ધ્યાન તો ગાયમાં જ હતું—આમથી આવીને મારશે કે આમથી આવીને મારશે? એની બા તો ચીડાયે જતી હતી. "અલ્યા વિનુડા, સાંભળતો નથી કે? બહેરો થઈ ગયો છે કે શું? ગાય કંઈ મારી નાખવાની નથી: લે, ઝટ હાથપગ ધોઈ નાખે છે કે નહિ, કે ધબ્બો લગાવું?" વિનુએ હાથ તો ધર્યા, પરંતુ એની આંખો તો ચકળવિકળ થતી હતી. કઈ ઘડીએ આવીને ગાય મારી જશે એની એને બીક લાગ્યા જ કરતી હતી. બાએ પાણી રેડ્યું અને વિનુએ જેવા તેવા હાથપગ ધોયા, અને પછી તો એ સીધો દોડ્યો ઘરમાં. બાની તો દાળ ચૂલે ઉભરાઈ જતી હતી એટલે વિનુએ જેવા હાથપગ ધોયા તેવા ધોવરાવીને અંદર ચાલી ગઈ.

વિનુની બાને વિનુની યાતનાની કયાં બબર હતી? એ તો જો વિનુની બાની સામે વાઘ છૂટો ઉભો રાખ્યો હોય અને પછી હાથપગ ધોવરાવવાના હોય તો જ વિનુની બીકની એને બબર પડે.

માતાઓ! કયારે તમારાં બાળકોની યાતનાઓ તરફ ધ્યાન આપતી થશો?

: ૨ :

નાનો વિનોદ અઢી વર્ષનો થયો છતાં કાયમ માંદો રહેતો હોવાથી કોઈ દિવસ ન તો રમવા આવે કે ન તો ઘરના ઓટલાથી નીચે ઉતરે. પણ આજે તો કોણ જાણે કેમ, પણ એ નીચે ચોકમાં આવ્યો હતો. અને

વધારે આશ્ચર્યની બીના તો એ હતી કે હાથમાં નાનકડી સાવરણીનું પીસ્તુ લઈ એ ચોક સાફ કરતો હતો. એણે તો સાવરણી ઘસી ઘસીને ચોક એટલો ચોખ્ખો કર્યો હતો કે એની બાએ પણ કોઇ દિવસ એવો સાફ નહિ જ કર્યો હોય! જ્યાં જ્યાં ધૂળ વધારે હતી ત્યાં ત્યાં સાવરણીથી બરાબર ધૂળ આવે નહિ, એટલે એ હાથ વડે ધૂળ એક બાજુએ ભેગી કરી ચોક બરાબર વાળતો હતો. પણ એટલામાં તો એનો ભાઇ રસિક બહાર આવ્યો. એણે વિનોદને ચોક વાળતો જોયો. બસ, વિનોદનું આવી બન્યું. પરંતુ વિનોદનું સદ્‌ભાગ્ય એટલું જ કે એના ભાઇએ ન તો દૂરથી રાડો પાડી કે ન તો વિનોદને ધમકાવ્યો. એણે ઓટલા નીચે ઉતરી વિનોદનું કાંડું પકડયું. વિનોદ તો રહ્યો બિચારો માંદલો છોકરો, એટલે એ ચૂંચાં કર્યા સિવાય ભાઈ સાથે ચાલ્યો. વિનોદની જગ્યાએ બીજું કોઇ પણ પ્રાણવાન બાળક હોત તો એણે આની સામે જરૂર પોતાનો વાંધો નોંધાવ્યો હોત; રોવાનું પોતાનું શસ્ત્ર જરૂર અજમાવ્યું હોત. પરંતુ વિનોદે તો એવું કંઈકે જ કર્યું નહિ, છતાંયે જતાં જતાં પણ જાણે કે એ પોતાનો સાફસુફીનો શોખ પૂરો ન કરતો હોય એમ પગથિયા ઉપર સાવરણી ફેરવતો ગયો. એનો ભાઇ તો એને દોરી ગયો. એના ભાઇને તો થયું હશે કે એણે વિનોદને ધૂળમાં રમી ગંદો થતો બચાવ્યો; પણ એને બિચારાને કયાં ખબર હતી કે એણે વિનોદને કેટલું ભારે નુકસાન કર્યું હતું? કદાચ વિનોદ પોતાના શરીરને જોઇતી કસરત સાવરણી ફેરવીને આપી રહ્યો હશે, અને સાથે સાથે કદાચ પોતાની સાફસુફીનો શોખ પણ પૂરો કરી રહ્યો હશે. ઉપરાંત ગૃહવ્યવસ્થામાં મદદ રૂપ થઇ પડવાની તાલીમ લઈ રહ્યો હશે. એ બધામાંથી એના ભાઇએ અજાણતાં એને વંચિત કર્યો. અને એ બધું વિનોદને મૂંગે મોઢે સહન કરવું પડયું. શં.

પાઠ આપતાં

મોન્ટીસોરી પદ્ધતિમાં શિક્ષકે પાઠ આપતાં ખૂબ જ કાળજી રાખવી જોઇએ. પાઠ આપતી વખતે નકામી ક્રિયા ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઇએ, કારણ કે પાઠ આપતી વખતે થતી દરેક ક્રિયા બાળક પાઠ રૂપે જ માની લે છે.

દાખલા તરીકે દડાની પેટી લઇને તમે પાઠ આપો છો. એ વખતે દડાને તેના ખાનામાં મૂકતાં તમે જરા જોરથી કે ધીમેથી માથું હલાવો તો બાળક એમ માને છે કે માથું હલાવવું જ જોઇએ. એકાદ દડો લઇને એ મૂકી બીજો દડો લ્યો તો પણ એ વસ્તુ કરવાની છે એમ બાળક માનવાનું છે. એટલું તો ઠીક, પણ પાઠ આપતાં કદાચ તમારે ઉઠીને બહાર જવું પડયું તો બાળક એમ માની લે છે કે આમ રમતાં રમતાં બહાર જવું પડતું હશે. એટલે શિક્ષકે પાઠ આપતાં બરાબર જોઇએ તેટલી જ હલનચલનની ક્રિયા કરવી જોઇએ.

જ્યારે પાઠ અપાતો હોય ત્યારે બાળક એકાગ્ર થયું હોય તો આપણી ઝીણામાં ઝીણી હલનચલનની ક્રિયા પણ બરાબર ધ્યાન રાખીને

જુએ છે, અને એ જ પ્રમાણે પોતે કરે છે.

મને યાદ છે કે એક વાર હું રંગની તખ્તીઓનો પાઠ આપતી હતી. મને ખબર નહોતી કે મારી એક આંગળી ઉપર શાહીનો ડાઘ પડ્યો છે. હું પાઠ આપીને દૂર જઈ બાળકને જોતી ઉભી. બાળક મારી સામે જોઈ રહ્યું. થોડી વારે હું એની પાસે ગઈ. મેં પૂછ્યું: "તમારે આનાથી રમવું છે?" જવાબ મળ્યો: "હા."

મેં કહ્યું: "ત્યારે રમોને?"

બાળક કહે: "પણ તમારી જેવું કરી દો ત્યારેને!"

મેં કહ્યું: "શું?"

બાળક કહે: "આ તમારી આંગળીએ છે તેવું."

મેં જોયું તો મારી આંગળી ઉપર શાહીનો ડાઘ પડેલો હતો. પછી મેં એને સમજાવ્યું કે ભાઈ, આ તો લખતાં લખતાં શાહીનો ડાઘ પડી ગયો છે!

મોં.

કેળવણીની શરૂઆત

બાળકની કેળવણી જન્મથી જ શરૂ થાય છે. એક બાજુથી બાળક પોતાની મેળે જ પોતાની પ્રેરણાને અનુસરીને પોતાના શરીરને, ઈંદ્રિયોને, મનને વગેરેને તૈયાર કરે છે, તેમ બીજી બાજુથી આપણા પ્રયત્નથી અર્થાત્ આપણે રચેલા વાતાવરણથી તે જાતજાતની અસરો ઝીલે છે, અને પોતાના સ્વયંવિકાસના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે.

બાળક પોતાની મેળાએ વિકાસશીલ છે. પરંતુ વિકાસ માટે તે વાતાવરણ માગે છે. પ્રત્યેક બાળકમાં ચાલતાં શીખવાની, બોલતાં શીખવાની વગેરે બાબતની સહજ ભૂખ છે. પરંતુ જો બાળકના પગ બાંધી રાખવામાં આવે કે કાનમાં ડૂચા મારવામાં આવે તો બાળક ચાલતાં અને બોલતાં શીખશે નહિ. એટલે કે તેને જોઈતું વાતાવરણ તેને નહિ મળે, અથવા તેના વિકાસને વિરોધી એવું વાતાવરણ તેને આપવામાં આવશે, તો તે સ્વયંકેળવણીના માર્ગમાં અટકી પડશે; અને ઘણી વાર તો તે પાછું હઠશે.

આટલા માટે માબાપોએ કે બાળઉછેરનારાઓએ બાળક પોતાની મેળે પોતાને કેળવશે એવો વિશ્વાસ રાખ્યા પછી, કેળવણીના પ્રયત્નો શક્ય અને સફળ બને માટે યોગ્ય વાતાવરણ રચવું જોઈએ. અને જે શિક્ષક કે માબાપ યોગ્ય વાતાવરણ રચી શકશે તે જ બાળકનો પૂરતો વિકાસ સિદ્ધ કરી શકશે.

એમ માનવું ભૂલભરેલું થશે કે બધી કેળવણી વાતાવરણમાં છે, અથવા તો વાતાવરણ જ કેળવણી છે. વાતાવરણ ખાતરપાન છે; બીજ અને બીજને ઉગવાની શક્યતા બાળકના પોતાનામાં છે: ખાતરપાનના બળે-વાતાવરણના બળે, બાળકમાં જે બીજ હશે તે ઉગી નીકળશે અને ફૂલશે અને ફાલશે.

આથી વાતાવરણ ખાતરપાન રૂપે કેમ ગોઠવવું તેનો વિચાર ઝીણવટથી કરવો જોઈએ. બીજને માફક આવે તેવું વાતાવરણ કરવા બીજને–તેના કોંટાને જોયા કરવું જોઈએ, તેનો અભ્યાસ કર્યા કરવો જોઈએ, અને તેને અનુસરીને પોષક એવું વાતાવરણ રચવું જોઈએ.

વાતાવરણમાં પહેલી વસ્તુ–અતિ આવશ્યક વસ્તુ શાંતિ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વસ્થતામાં અને શાંતિમાં ઉગે છે અને વર્ધન પામે છે. આ નિસર્ગનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. બાળક પણ શાંતિમાં જ પોતાને જે જોઈતું હોય છે તે વાતાવરણમાંથી

બરાબર ખેંચી લઈ જઈ શકે છે.

ધરતીમાં સતત ભૂકંપ ચાલુ જ રહેતો હોય તો ગમે તેવા સારા ખાતરપાન વચ્ચે ઉગેલા છોડવાનાં મૂળ સ્થિર થશે નહિ, અને તેથી છોડ વધશે નહિ. તેમ જે ઘરોમાં અસ્થિરતા, ઘોંઘાટ ને અશાંતિ રૂપી ધરતીકંપ હોય તે ઘરોમાં બાળકોને વિકાસનાં મૂળ નાખવાં અને વર્ધનનું કામ કરવું આકરું બલકે અશક્ય થઇ પડે છે.

ઝાડ કેમ ઉગવું ને કેમ ડાળાં કાઢવાં તેની પંચાત કરનાર માળી ઝાડને સારું ઉગાડી શકતો નથી; ઝટ ઉગે તેવા ધરાદાથી વધારે પડતું ખાતરપાન નાખનાર ઝાડને સેડવી નાખે છે, એવી જ રીતે બાળકને વધારે પડતું ખાતરપાન આપનાર કરે છે, અને બાળકને હેરાન કરે છે.

બાળકના શરીરને જે પોષણ જોઇએ તે વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ માએ આપવું જોઇએ. ધવડાવવાના કે દૂધ પાવાના સમયો નિશ્ચિત કરવા જોઇએ. શીશીનું દૂધ કે બાયાનું દૂધ બાળકને બહુ નુકસાનકારક છે. તેનો ઉપાય માએ પોતે તંદુરસ્તીના નિયમો પાળવા જોઇએ, અને જીભના શોખ કે સ્વાદ-સ્વચ્છંદની ખાતર જે તે ખાઈ પી માએ માંદા પડવું ન જોઇએ. કેમ કે નાની ઉંમરમાં માની તંદુરસ્તી એટલે જ બાળકની તંદુરસ્તી છે. બાળક માના શરીરથી છૂટું હોવા છતાં તે માનું અંગભૂત જ છે એમ વિજ્ઞાનોથી મંજૂર થયું છે.

આથી જ માએ બાળકની તંદુરસ્તી સાચવવી જોઇએ, તેમ જ તેણે તથા બાળકના પિતાએ મનની તંદુરસ્તી પણ સાચવવી જોઇએ.

આ નાની ઉંમરમાં બાળકનું માનસ માબાપના માનસ સાથે એટલું બધું જોડાયલું રહે છે કે માબાપના સારા કે માઠા માનસના પરિણામની બહુ જબર અસર તેના પર થાય છે. આ ઉંમરમાં જ બાળકના ચારિત્ર્યની સમગ્ર શક્તિ, ભાવિ વિકાસના પ્રથમ પત્થરો—બાતમુહૂર્તના પત્થરો નખાય છે.

માબાપો મોટાં બાળકોની હાજરીથી ડરીને કે તેમનાથી ચેતીને તેમની હાજરીમાં સભ્ય, વિવેકી; સાચાંબોલાં વગેરે રહે છે. પણ છેક નાનાં બાળકની હાજરીને તેઓ હાજરી ગણતાં નથી. તેથી નાનું બાળક બાજુમાં જ સૂતું હોય છે કે પડયું હોય છે, તે વખતે પરસ્પર અસભ્ય રીતે વર્તે છે, જૂઠું બોલે છે, વગેરે સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક—તેમને માટે ધર્મ્ય અને અધર્મ્ય બધું કરે છે. પણ આ નાનું બાળક નાનું છે છતાં તેના ઉપરે માબાપના વર્તનની બધી છાપ પડે છે, અને મોટી ઉંમરે તે માબાપના ગુણદોષોવાળું આ જ કારણે પણ થાય છે.

બાળકને ઉછેરવામાં મા એકલીને માથે આવી પડતો બોજો મા અને બાળકને નુકસાનકારક નીવડ્યો છે. પિતા અર્થોપાર્જન માટે બહાર કામ કરે છે, અને તેથી માતા પાસેથી બાળઉછેરની જવાબદારીની અપેક્ષા રાખે છે. બહાર ને અંદરનાં કામો પરત્વે વિભાગો ઘણા વખતથી પડેલા છે તે ચાલ્યા આવે છે; પણ આજે એ જૂના ધોરણે બાળઉછેર શક્ય નથી. આજે માતાએ અને પિતાએ પોતાના પ્રેમફળને સરખી રીતે સંભાળવાનું, સંવર્ધવાનું અને સંસ્કારવાનું છે બાળઉછેરનું કામ એ એક તપશ્ચર્યા છે; મનુષ્યવિકાસનો એક પાયો છે; અને તેમાં હકદાર અને જવાબદાર માતપિતા બન્ને છે. માટે પિતાએ પણ પોતાનાં બહારનાં કામો ઉપરાંત માતાને બાળઉછેરમાં મદદ કરવાની જરૂર છે; અને એ જ રીતે સંપીને પિતાને જ્યાં બને ત્યાં ઘરના નકામા કામના બોજામાંથી મુક્ત કરવાનો છે. બાળઉછેરને નામે અત્યાર સુધી માતા એકલીને માથે બોજો હતો, હવે એ બહાને માતા પોતાના બોજામાંથી સદંતર મૂક્ત થઈ જાય છે. પણ પિતાની મદદનો અભાવ ક્ષમ્ય નથી, એટલું જ નહિ પણ તે નુકસાનકારક છે. બાળકને માતપિતાના બન્નેના ગુણો અને હકીકતોના વાતાવરણમાં ઉછેરીએ તો તે બરાબર ઉછરે છે.

બાળકને ઉછેરવાનું કામ માબાપો કેળવ પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ ન કરે. આ બાળક મોટો થશે ત્યારે આપણને સેવા આપશે, આપણું ઘડપણ પાળશે, એ દૃષ્ટિમાંથી છોકરી અને છોકરાના ઉછેરમાં ભેદ આવ્યો છે. એ ભેદ આપણને ન જોઈએ.

ઉછેરનાર માબાપોની જ દૃષ્ટિ આવી હોવી જોઈએ: "અમારા પવિત્ર પ્રેમનું મૂર્ત સ્વરૂપ આ બાળક છે. આ બાળકનું રક્ષણ અને ઉછેર એટલે પ્રેમનું રક્ષણ અને સંવર્ધન. બાળકનું શ્રમપૂર્વકનું સંવર્ધનકાર્ય એટલે સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમનો અગ્નિહોત્ર!" આ એક જ દૃષ્ટિ પવિત્ર શીલવાળાં અને કુળવાળાં માબાપો સમક્ષ હોય.

ક્ષુદ્ર અને પામર માતપિતાઓ બાળકને ભૂલ કે અકસ્માત ગણીને તેઓ પોતાને પશુઓથી પણ નીચી કોટીમાં મૂકે છે; અને તેમ કરીને તેઓ પોતાનું અને પોતાનાં બાળકોનું પતન અને હનન કરે છે.

સાચાં માતપિતાઓ બાળકને અનુકૂળ રૂપી વેલની એક આગળ ડાળ સમજે છે; સમગ્ર જનતાના વિરાટ દેહનું અંગ આ બાળક છે, એમ સમજી તેની સેવા મારફત સંમષ્ટિની તે સેવા કરે છે. આ સેવા નિર્વ્યાજ અને નિસ્વાર્થ હોય છે.

આપણાં માબાપો બાળઉછેરમાં આ સેવા પામી કૃતાર્થ થાઓ. ગિ.

પ્રશ્નોત્તર

પ્રશ્નઃ બાળકનું આકર્ષણ આપણા તરફ કરવા માટે શિક્ષકમાં કયા ગુણો જોઈએ?

ઉત્તરઃ પહેલો ગુણ બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ. પ્રેમ એટલે બાળક જેવી નાજુક અને નાની એવી વ્યક્તિ પ્રત્યે આદર, સન્માન. બીજો ગુણ બાળકની સાચી સમજણ. ત્રીજો ગુણ બાળકને યોગ્ય સહાય આપવાની તત્પરતા અને આવડત. ચોથો ગુણ બાળક સાથે નિખાલસપણું અને વફાદારી. પાંચમો ગુણ બાળકોની ન્યૂનતા, અપૂર્ણતા અને કચાશ તરફ ખૂબ ઉદારતા. છઠ્ઠો ગુણ બાળકમાં અંગત સ્વાર્થ બહુ ઓછો.

પ્રશ્નઃ બાળકને અમુક વિષય ગમે, અને અમુક વિષય શીખવવા ઘણા ઉપાયો લઈએ પણ શીખે નહિ, તો શું કરવું?

ઉત્તરઃ ન ગમે તેવું શીખવવાનો ધંધો શા માટે કરવો? જે ગમતું હોય, જે આવડતું હોય, તે શીખવા દો; તેનાથી તે મહાન થશે. કોઈને બધું આવડ્યું નથી ને આવડવાનું નથી. વિદ્યાર્થીની મરજી વિના શીખવવામાં શિક્ષકોએ આજ દિવસ સુધી જખ જ મારી છે.

પ્રશ્નઃ એક શિક્ષક છોકરાઓને પાઠ નથી આવડતા માટે મારે છે. પરીક્ષા આવતાં સુધીમાં વર્ગમાંથી અર્ધા છોકરાઓ ઉડી જાય છે. હવે પરીક્ષક આવી પરીક્ષા લે છે ને શિક્ષકનું સોટકા પરિણામ આવે છે. શિક્ષકનું કામ વખણાય છે. પરીક્ષા આમ છોકરાઓને ભણતા અટકાવે, મન બગાડે, શિક્ષકને ક્રોધી અપ્રામાણિક ને ચીડિયા બનાવે, એ બધું જોતાં પરીક્ષા નીકળી જવી જોઈએ એમ નથી લાગતું?

ઉત્તરઃ વર્ણવો છો તેવો શિક્ષક સાચે જ હોય તો તે અત્યંત અધમ છે. એને પોલિસ ખાતામાં પણ જગ્યા નથી. છોકરાઓને જેમ તે કાઢી મૂકે છે, તેમ જ તેને કાઢી મૂકવો જોઈએ. આવા શિક્ષકનું કામ જ નથી. પરીક્ષા

આવા દુષ્ટ શિક્ષક જેટલી દુષ્ટ નથી લાગતી. પરીક્ષા બદી છે, પણ ઘણી વાર દુષ્ટ અને અબૂજની દૃષ્ટિએ બહાનું છે. માત્ર પરીક્ષા કાઢી નાખવાથી આવો શિક્ષક સારો થવા સંભવ નથી. ઉલટું આ શિક્ષકને કાઢી મૂકવાથી પરીક્ષાની વધતી જતી બદી કંઈક ઓછી થશે.

પ્રશ્નઃ ગામડાની નિશાળમાં વિદ્યાર્થીને જો સ્વાતંત્ર્ય આપીએ તો છોકરાઓ તોફાન કરે છે; અને માબાપો કહે છે બાળકોને તમે ભણાવતા નથી. તો સ્વતંત્રતા આપવી કે નહિ ?

ઉત્તરઃ સ્વતંત્રતા આપતાં આવડતી નથી એમ લાગે છે.

પ્રશ્નઃ શાળામાં શારીરિક શિક્ષાનો અભાવ બિલકુલ શક્ય છે ?

—ઉત્તરઃ અલબત્ત, શક્ય છે. એકાદ મોન્ટીસોરી શાળામાં જઈને જુઓ.

પ્રશ્નઃ હાલની પ્રાથમિક શાળામાં મોન્ટીસોરી પદ્ધતિના કોઇ સિદ્ધાંતને સ્થાન છે ?

ઉત્તરઃ જરૂર. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર શિક્ષણમાં મોન્ટીસોરી પદ્ધતિના સિદ્ધાંતને સ્થાન છે. એ સિદ્ધાંત એટલે સ્વયંશિક્ષણ, એ સિદ્ધાંત એટલે સ્વયંનિયંત્રણ, એ સિદ્ધાંત એટલે સ્વયંભૂસર્જન, એ સિદ્ધાંત એટલે સ્વાભાવિક જીવનવિકાસ. પણ એ સિદ્ધાંત આજની પ્રાથમિક શાળામાં આવે એટલે આજની પ્રાથમિક શાળા હતી ન હતી જ થઇ જાય ! ગિ.

પત્ર

" ગિજુભાઇ બધેકા,

અમને અમારા ...ભાઇ મારે છે. અમારે નો વાંચવું હોય તો પરાણે વંચાવે છે. અમે જો નો વાંચીએ તો મારીને ઉપર વંચાવે છે. આનો જવાબ લખશો. લખીતંગ ...ભાઇ. "

મારા બાલમંદિરના એક બાળકે મારા ઉપર આવો એક પત્ર લખી મને હાથોહાથ આપ્યો. આનો જવાબ હું ચિ૦ ભાઇ.....ના મુરબ્બી ભાઈને એકને લખું તેના કરતાં એવા સૌ ભાઇઓને લખું તો સારું. એટલે મેં આ પત્ર 'શિક્ષણ પત્રિકા' માં જવાબ સાથે પ્રગટ કરવાનું ધાર્યું છે. જેમ એક જણ નદીને બંધ બાંધે અને બીજો જણ તે તોડી નાખે તેમ હું માર મર્યા વિના શીખવું અને બાળકને ઘેર માર મારીને શીખવાડે તેવો આ કિસ્સો છે. બાળક બાલમંદિરમાં પોતાની સ્વયંસ્ફૂર્તિને અનુસરીને પુષ્કળ વાંચે છે; મારે તેને પરાણે વંચાવવું પડતું નથી. જ્યારે ઘરે પિતા સ્વયંસ્ફૂર્તિને અનુસરવા દેતા નથી અને જોહુકમીથી કામ લે છે. બાળકના આ પત્રમાં તેનું દર્દ સ્પષ્ટ છે. પરાધીનતા પણ એટલી જ સ્પષ્ટ છે. તેનો ઉપાય મારા હાથમાં છે એમ બાળક માને છે. એમાં મારા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ અને આદર છે, અને તેની સાથે જ તેના પિતામાં અવિશ્વાસ અને અનાદર પણ છે. માબાપો પરાણે વંચાવી શકશે પણ તેઓ બાળકને આવી ચિઠ્ઠીઓ લખતા રોકી શકશે નહિ. પરાણે વંચાવવાને પરિણામે આવા પત્રો પ્રગટે તેના કરતાં તો બાળક એ દિવસ મોજું વાંચે તે વધારે સારું છે. ઘરની ફરિયાદ બાળકને બીજા પાસે શું કામ કરવી પડે ? પરાણે ભણાવવાના મોહમાં માબાપો બાળકને ભણતર આપી તેમનો પ્રેમ ખૂએ છે; તેમને તમનાં મટાડે છે. એ ચેતવા જેવી સ્થિતિ છે, કારણ કે તે ભયંકર છે. ગિ.

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

શિક્ષકનો નિશ્ચય

દુનિયા ભલે બદલાય પણ મારે બદલાવું નથી. મારે તો નોકરીને નામે પાંચ કલાક ભરવા છે, નહિ કે ભણાવવાને કામે.

મારે તો મારીમારીને ને ડારો દઈને ભણાવવા છે, નહિ કે સમજાવીને અગર બાળકને સમજીને.

મારે તો પરીક્ષા અને પ્રમોશન માટે ભણાવવું છે, નહિ કે બાળકનું જ્ઞાન વધે–શક્તિ વધે એટલા માટે.

મારે તો મનમાં આવે તો બાળકોને ગાળો દેવી છે ને કાન પણ ઉમેળવા છે, નહિ કે મારે ભાંભાપા કરવા છે ને વાંસો થાબડવો છે.

મારે તો વર્ગમાં ચા પાણી પીવાં છે, તમાકુ ખાવી છે ને વર્ગમાં થૂંકવું છે, નહિ કે મારે વર્ગમાં આવાં વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો છે.

મારે તો ટેબલ પર પગ લાંબા નાખી પડ્યાં પડ્યાં ઝોકાં ખાવાં છે, નહિ કે દિવસ બધો ફરતાં ફરતાં ધ્યાન રાખી પગે પાણી ઉતારવું છે.

મારે તો જેવો છું એવો જ રીઢો, જૂના જમાનાનો શિક્ષક રહેવું છે. મારે નવા જમાનાની નવીનતા નથી જોઈતી. ગિ.

વિદ્યાધિકારીનો નિશ્ચય

તમે ભલેને ના પાડો, પણ મારે તમને બદલવા છે મારે તો પાંચ કલાકની પાકી ઉભે પગે નોકરી કરાવવી છે, નહિતર ગડગૂમડિયું આપવું છે.

મારે મારીને અને ડારો દઈને ભણાવનારને ભણાવવા દેવું હોય ત્યારે જ તમે એવી રીતે ભણાવશો ના ?

મારે પરીક્ષાની કે તમારા પ્રમોશનની એકેયની નથી. મારે તો બાળકના વિકાસની અને તમારી ખીલવણીની પડી છે.

મારે તો ગાળો દેનારને ગાળો દીધા વિના ઘેર જ બેસાડવો છે, અને કાન ખેંચનારની નોકરી ખેંચવી છે.

મારે તો વર્ગમાં ભણાવવાને બદલે ચા પાણી પીનારને ચોવીશે કલાક ચાવાળાને ત્યાં જ રહે ને મજા કરે, તેવો જ બંદોબસ્ત કરી આપવો છે.

મારે ઓરડામાં ટેબલ ખુરશી રાખવાં હોય ત્યારે તમારે એના ઉપર બેસીને ઊંઘવું પડશે ના ? મારે તો ધ્યાન આપવા માટે પગે પાણી ઉતરાવવું જ છે.

મારે એ રીઢાપણું ધર્મે પણ ન ખપે. અને જૂના જમાનાના મુડદાને મારે સંઘરવું નથી. મારે તો એ રીઢાને કોરું કરવું છે, ને ન થાય તો બદલી કાઢવું છે. મારો નિશ્ચય પણ પાકો જ છે ! ગિ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીઝ બિલ્ડીંગમાં મારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૬૦

અંક ૧૦ મો
માગશીર્ષ

:તંત્રીઓ:

ગિજુભાઇ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

રાજાઓ લડશે તો તેઓ
રાજ્યોને પાયમાલ કરશે.
ધર્માચાર્યો લડશે તો તેઓ
ધર્મને પાયમાલ કરશે.
વેપારીઓ લડશે તો તેઓ
લક્ષ્મીને પાયમાલ કરશે.
અને શિક્ષકો અને કેળવણીકારો
લડશે તો તેઓ વિદ્યાને અને
વિદ્યાર્થીઓને પાયમાલ કરશે.

દેશની ગરીબી અને બાળકેળવણી

આપણો દેશ ગરીબ છે એ વાત સાચી છે. પરંતુ તેથી બાળકોની કેળવણી પાછળ પૈસા ખર્ચવા માટે તે સાવ અશક્ત છે એમ કહેવું એ તો કેળવણીની ઉપયોગિતા અને કિંમત ન સમજવા કે ન સ્વીકારવા બરોબર છે; અથવા કેળવણી ન આપવાનો વિચાર જુદી રીતે મૂકવા જેવું છે. રાયથી તે રંક સુધીનાં બધાં માણસો આજે જે જાતજાતનો ખર્ચ કરી રહેલ છે તે ખર્ચ ગરીબીને શોભે તેવો છે ખરો? તે ખર્ચ કરીને ગરીબીને વધાર્યા પછી કેળવણી આપતી વખતે "ગરીબ છીએ." એમ કહેવું શરમાવનારૂં નથી? રાજાઓના ખોટા વિલાસો પાછળ ખર્ચાતા લાખો રૂપિયામાંથી સારામાં સારી શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ચાલી શકે. એક તરફથી ખોટા રીત-રિવાજોને લીધે પૈસા ખર્ચાઈ રહ્યા છે, બીજી તરફથી ધર્મને નામે પૈસાનો દુર્વ્યય થઈ રહ્યો છે, ત્રીજી તરફથી વહેમો અને અજ્ઞાનને કારણે લોકો પૈસા ગુમાવી રહ્યા છે, અને ચોથી તરફથી સત્તા વગેરે શક્તિઓથી પ્રજા નીચોવાઈ રહી છે. આ બધા અપવ્યયો જ્યાં ચાલી રહ્યા હોય ત્યાં કેળવણી પ્રત્યે પ્રેમ નથી એમ કબૂલ કરવું એમાં વધારે સત્ય છે.

જો દેશ ખરેખર ગરીબ જ છે, એ ગરીબીથી દેશને અસંતોષ છે, ને એ ગરીબી તેને ભૂષણ રૂપ નથી લાગતી, તો દેશે તેમાંથી નીકળ્યે જ છૂટકો. મુક્તિનો ઉપાય કેળવણી છે. બીજા દેશોની હરિફાઈમાં નહિ, પરંતુ જીવન ટકે અને સુખી થાય એટલી સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે દેશે બીજા દેશો જેવું બુદ્ધિબળ અને ક્રિયા-શક્તિ કેળવવી જોઈએ. દેશના સાદાઈના આદર્શમાં ગરીબી કે દરિદ્રતાને અવકાશ જ ન હોઈ શકે.

આ બધું કેળવણીની ક્રિયાથી મેળવી શકાય. જે કેળવણી આપણને આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર કરે તેની પાછળ દેવું કરીને પણ અત્યારે તો દ્રવ્ય ખર્ચવું જ ઘટે. અત્યાર સુધીની કેળવણીએ આપણને ઉદ્યોગી માણસો, શોધકો કે પોતાના બળ ઉપર ઉભા રહી જાતે પેટ ભરે તેવા માણસો આપવાને બદલે કારકૂનો, પેટ માટે જ્ઞાન વેચે છતાં ભૂખ્યા રહેવું પડે તેવા માણસો, અને કોઈ પણ જાતનું કામ બજાવવા કેવળ અનાદરવાળા માણસો પેદા કર્યા છે. આર્થિક ઉત્કર્ષ કરવાની એમની શક્તિ જ મરી જાય છે. એમનામાં હાથપગ અને સાથે મગજ ચલાવવા જેટલી તાકાત જ રહી નથી હોતી. આવી કેળવણી પાછળ ખોટી પદ્ધતિ પડેલી છે; કેળવણીનો ખોટો આદર્શ પડેલો છે. આદર્શ અને પદ્ધતિને ફેરવી નાખનારી હરકોઈ શિક્ષણપદ્ધતિની પાછળ ગરીબાઈ મટાડવા માટે જ દ્રવ્ય ખર્ચવું એ આપણી મોટામાં મોટી ફરજ છે. આ ફરજ પોતાના તરફ છે, તે કરતાં ભાવી પેઢી તરફ વધારે છે. ભાવિનું સુકાન જ્યાં સુધી આપણે લઈને બેઠા છીએ, ત્યાં સુધી તેની જવાબદારી આપણે શિર છે. આપણી ગરીબીના વારસામાંથી તો ભાવિ પેઢીને બચાવીએ જ.

સ્થૂળ ગરીબીથી આપણે પીડાઈએ છીએ

તેના કરતાં આપણી શક્તિઓની ગરીબીથી આપણે વધારે પીડાઇ રહ્યા છીએ. વહેમો આપણે ત્યાં છે; ધર્મજડતા અને અંધતા આપણે ત્યાં છે; ગુલામી વૃત્તિ આપણે ત્યાં છે; આલસ્ય અને શેખચલ્લીપણું આપણે ત્યાં છે; અંત્યજો, જ્ઞાતિઓ, મૃત્યુ પાછળ પણ મીઠું ખાવાના રિવાજો, વગેરે આપણને શોભાવે છે. બિનકેળવાયેલ કે ઓછું કેળવાયેલ અને ગુલામી માનસની સર્વ સમૃદ્ધિઓએ આપણે ત્યાં કૃપા કરી વાસ કર્યો છે! આથી તો જીવનનાં લગભગ સઘળાં ક્ષેત્રોમાં આપણે નિસ્તેજ અને નિર્વીર્ય જેવા બન્યા છીએ. કર્મ કરવાની શક્તિ ગુમાવવાની સાથે વેદાંતની વાતોમાંથી મુક્તિ અને ગરીબાઇમાં સાદાઇનું સુખ માનવાનો ભ્રમ આવ્યો છે. આ બધાનો ઉપાય કેળવણી જ હોઇ શકે. તમસમાંથી જ્યોતિમાં, પ્રમાદમાંથી પ્રવૃતિમાં, પરાધીનતામાંથી સ્વાધીનતામાં જવા માગતા હોઇએ તો તેવી શક્તિ આપે એવી કેળવણીનું શરણ લેવું જોઇએ. મોન્ટીસોરી પદ્ધતિની તાત્ત્વિક કિંમત જો ખરેખર યોગ્ય લાગતી હોય તો પછી તેનો ખર્ચ આ સ્થિતિએ સાવ મામૂલી ગણાવો જોઇએ.

આપણે અનેક રીતે ગરીબ છીએ તેથી તો આપણી જવાબદારી વધે છે. માબાપને ઘરમાં આવાનું મળતું ન હોય તો પેટમાંથી કાઢીને પણ તે છોકરાંને ખવરાવે છે, ને તેમને જીવતાં રાખે છે; કારણ કે બાળકો ભાવિનો આધાર છે. ભલે આપણે અત્યંત ગરીબ હોઇએ, તો પણ એક વાર તો ભવિષ્ય સુધારવા માટે આપણે આપણાં બધાં સુખો ને તે પાછળ ખર્ચાતા દ્રવ્યને બચાવી તેને કેળવણીમાં જ રોકીએ. બાળક આપણી મોટામાં મોટી મૂડી છે. એ વિચાર સામે રાખીએ તો આપણી આડે ગરીબીની દલીલ નહિ જ આવે.

ખરી વાત એમ છે કે આપણી દૃષ્ટિ જ જુદી છે. બાળકો માટે દાગીના ને કપડાંનો ખર્ચ કરવા આપણે કદી ગરીબ નથી હોતા; તેને પરણાવવા માટે લગ્નલૂટ ખર્ચ કરી નાખીએ છીએ; તેને પરાણે ભણાવવા ટ્યૂશનોમાં પૈસા ખર્ચીએ છીએ; તેને ઠેકાણે પાડવા લાંચ રૂશવતમાં પણ પૈસા બગાડીએ છીએ. આ બધા ખર્ચો આપણે આપણી પ્રજા માટે જ કરીએ છીએ. આ ખર્ચો ખોટે માર્ગે છે. માંદા માણસને સાજો કરવા કરેલો ખર્ચ જો તેને તંદુરસ્ત રાખવા માટે જ કર્યો હોય તો અર્ધો ખર્ચ પતે, અને માણસ માંદગીમાંથી બચે તે જુદું. એમ પાછળથી નિષ્ફળ ગયેલ મનુષ્યને સફળ કરવા પૈસા ખરચવા તેના કરતાં સફળતાનું શિક્ષણ મળે તેમાં પૈસા ખરચવા એ સાચું અર્થશાસ્ત્ર છે.

ગરીબ હોવાથી જ ગરીબીમાંથી બચાવવા માટે છેલ્લી પાઈ ખરચીને આપણે સારામાં સારી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ રાખીશું તો કોઇ પણ અતિ ખર્ચાળ પદ્ધતિ પણ આખરે સસ્તી જ નીકળશે, કારણ કે તે કલ્યાણદાયી થશે. ગિ.

શ્રી. ગિજુભાઇનાં બે પુસ્તકો

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક ૦-૧૦-૦

હાલતાં ચાલતાં ૦-૧૦-૦

નવેમ્બર આખર પ્રગટ થશે.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર : ભાવનગર

ખોટનો દીકરો

મારા મિત્ર ગિરીશે લખેલી આ એક વાર્તા છે. તે વાર્તા છે એટલે તેને અહીં છાપેલી નથી; એ માનસશાસ્ત્રનું નાનું એવું પ્રકરણ છે. એમાં બહુ લાડકવાયા અગર માથે ચડાવેલા છોકરાની સ્થિતિ કેવી થાય છે, અને મા તથા છોકરો બન્નેની હાલત કેટલી ભયંકર બને છે તેનો હુબહુ ચિતાર છે. લાડ લડાવેલા છોકરા કેવા થાય છે તે સંબંધેના આજના માનસ-પ્રથક્કરણશાસ્ત્રીઓમાંના એક મી. આડલરના સિદ્ધાંત-વિચારોનું આ વાર્તા સચોટ દૃષ્ટાંત છે. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વાર્તાની અતિ મહત્ત્વની કિંમત એટલા માટે છે કે તે સાચેસાચી બનેલી વાત છે. તંત્રીઓ.

કસળી વહુને જ્યારે ચાર દીકરી ઉપર દીકરો આવ્યો ત્યારે આખા ઘરના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. હિંદુ કુટુંબોમાં દીકરા વગરનું ઘર કેવું અળખામણું લાગે છે, અને દીકરા વગરની વહુ કેવી અણમાનેતી હોય છે, એ વાત એટલી બધી સામાન્ય છે કે એને વિષે કશા લાંબા લખાણની જરૂર ન હોય. કસળીવહુને પ્રસવ અને હિંદુ સુવાવડની અજ્ઞાનતાજનક અનેક અગવડોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છતાં તેનો આનંદ એવડો મોટો હતો કે તેને એ કશું જણાયું જ નહિ; અને જ્યારે એ સુવાવડમાંથી નાહી ધોઈ ઉઠી ત્યારે જે ઘર એને નિરાશાના ડુંગર જેવું લાગતું હતું તે ઘર એને આશાના ઉપવનસમું દેખાવા લાગ્યું અને એના નબળા શરીરમાં વીતી જતી જુવાનીનું જોમ જાણે ફરી આવ્યું હોય તેમ જણાયું.

ત્રિકમ ગાંધીની ગાંધી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા બેચાર પેઢીથી એવી જામી ગયેલી કે એનાં જાતજાતનાં વસાણાં, બત્રીશું, મધ, બાળાગોળીઓ અને સોગઠીઓ, ચૂર્ણો ને પાકો માટે છેટે છેટેથી માગ આવતી; અને પોતે તથા પોતાના ચાર દીકરાઓ અને બીજા ઘણા નોકરચાકરો એ બધી બનાવટો પાછળ રાતદહાડો મંડ્યા રહેતા છતાં તેને પૂરા પહોંચી શકતા ન હતા. તેમના નાના દીકરા દામોદરનો સ્વભાવ જરા તીખો હતો. બાપના આવા ધીખતા ધંધામાં એની મદદ જબરી ફાળો આપતી, છતાં એક વાર કાંઈ બોલાચાલી થતાં એ કુટુંબની સંયુક્ત દુકાનથી જુદો પડ્યો અને બાપના ગામથી દૂર સોએક ગાઉ છેટે એક ગામમાં ગાંધીની દુકાન ખોલી કુટુંબની નામીચી પ્રતિષ્ઠા પર રળી ખાવા લાગ્યો.

કસળીવહુ અને દામોદરનો ગૃહસંસાર સારી રીતે ચાલતો. જેમ દામોદરનો સ્વભાવ તાઉ હતો તેમ સામેથી કસળીવહુનો સ્વભાવ તેટલો જ ઠંડો અને બામોશ હતો, એટલે ઘર્ષણના પ્રસંગો ભાગ્યે જ બનતા. પણ જ્યારે જ્યારે સારા માઠા પ્રસંગે તેમને ઘેર આવવું પડતું ત્યારે ઘરડાં ડોશીમા, લોંઠકી નણંદો અને દીકરાથી ઘર ભરી દેનારી એક જેઠાણી તરફથી બંનેને બહુ ત્રાસ વેઠવો પડતો, અને તે એક જ કારણેઃ કસળીવહુને ચાર દીકરીઓ હતી અને કુટુંબને ઉજાળનાર દીકરો ન હતોઃ દામોદરનું મન પણ પોતાના પુત્રવિહોણા સંસારથી બાટું થતું અને કસળીવહુને પણ બહુ ઓછું આવતું.

પણ છેવટે અનેક બાધાઆખડીઓ અને દોરાધાગાને પરિણામે ઠાકોરજીએ સામું જોયું ને

દામોદર અને કસળીવહુના મ્હેાં ઉજળાં કર્યાં.

ઘરમાં એક નાનું ઘેાડિયું હતું પણ નવા બાળકને કાંઇ એ ઘેાડિયામાં સૂવારાય ? હેાંશમાંને હેાંશમાં કસળીવહુએ મજ્જનું પેાપટિયા રંગનું નાજુક ઘેાડિયું ઉતરાવ્યું. આગલી દીકરીઓનાં બાળપણનાં ઘરેણાં, કપડાં ને રમકડાં હતાં પણ તેયે સાવ નવાં જ વસાવ્યાં. અને મનમાં જે જે કેાડ ઉઠ્યા તે બધા પૂરા કરવા લાગી. દામેાદરના કુટુંબના પ્રમાણમાં તેની કમાણી હજુ એટલી બધી વધી પડી ન હતી, કે જેથી આવા વધુ પડતા ખર્ચો તેને પેાસાય. પણ કાંઇક હરખમાં ને હરખમાં, અને કાંઇક પેાતાની પત્નીના અવનવા કેાડ પૂરા કરવા દેવાની ઉદારતાથી એણે આવા બાબતમાં દખલગીરી કરી નહિ.

બેાટનેા બાળક મેાટેા થવા લાગ્યેા. આવા બેાટના છેાકરાનાં નામ પણ જરા અટપટાં ને અવનવાં રખાય. સારાં રૂપાળાં નામ રાખે અને દીકરેા નજરાઇ જાય તેા ? એટલે એનું નામ રાખ્યું કાળુ.

કાળુ દિનપરદિન મેાટેા થવા લાગ્યેા. બાળપણને સહજ એવી નાનીમેાટી માંદગીઓ આવતી પણ તે બધી નિર્વિઘ્ને ચાલી ગઇ, અને કાળુ માનેા બેાળેા ખૂંદતેા વર્ષો વીતાવવા લાગ્યેા. ઘરમાં નાનીમેાટી ચાર દીકરીઓ હતી એટલે દળવું, બાંડવું, વાસીદાં કરવાં ને પાણી ભરવું વગેરે ઘરનું નાનું મેાટું કામ તેમને જ માથે હતું. કસળીવહુ તેા કાળુને લઇ સવારથી સાંજ બેસી રહેતી કે ફરતી. કાળુને એક ઘડી રેઢેા મૂકતી નહિ. વા ને પણ ધીરતી નહિ. છેાકરીઓને પેાતાના નાનકડા મેાંધાભાઇને રમાડવાનું બહુ મન થતું, પણ કસળીવહુ તેમને પણ કાળુને આપે નહિ, રખે એનેા બેાટનેા છેાકરેા કાળુ છેાકરીઓની બેદરકારીને કારણે કયાંક જોખમાઇ જાય !

ત્રણેક વર્ષ કેડે કસળીવહુને બીજો દીકરેા આવ્યેા; અને છતાં કાળુનાં માન તેા એનાં એ જ રહ્યાં. કસળી કહેતી કે " આ બીજા દીકરાનાં પગલાં પણ આ મારા કંકુ પગલાંના કાળુભાઇને જ પરતાપે. "

ઘેર દૂઝાણું હતું. સવાર સાંજ ગાય દેહેાવાય કે તરત જ કાળુભાઇ ઉભાઉભા તાજું દૂધ ઘટકાવી જાય. બપેારે પણ દૂધ, ઘી, માખણ કાળુભાઇને મ્હેાંમાગ્યાં મળે.

બેાટનેા દીકરેા એટલે અનેક અનિષ્ટેાના ભયથી બચાવવા કાળુને માદળિયાં ને દેારાધાગાથી ગળે ને હાથે બાંધી લીધેલેા. એ માટે તેા એનું નાક પણ વીંધાવેલું.

કાળુ મેાટેા થતેા ગયેા તેમ હઠીલેા થતેા ગયેા. બહુ મ્હેાંએ ચડાવેલેા એટલે પેાતાનું ધાર્યું જરા પણ ન થાય તેા મેાટેા કજિયેા આદરે અને ધાર્યું કરાવે ત્યારે જ જંપે. મ્હેાંમાગી ચીજો, વસ્તુઓ ને રમકડાં જોઇએ, અને ઇચ્છા પ્રમાણેનું બાવા જોઇએ.

હેાંશમાંને હેાંશમાં દામેાદર ઘરની માગણીઓ પૂરી પાડતેા; પણ કાળુના જન્મ પછી ઘરનું ખર્ચ કેાણ જાણે વધતું જ ચાલ્યું હતું, અને બીજી બાજુથી વેપારમાં બરેાબર સરખાઇ આવતી ન હતી. વરસ દહાડે સરવૈયું કાઢતાં ભાગ્યેજ કાંઇ કમાણી દેખાતી, અને ઉલટું બાપ પાસેથી જે મૂડી લઈ પેાતે જુદેા પડેલેા તે ચવાતી જતી હતી. તે કેાઇ વાર આ વાત

કસણીવહુને કરતો અને ઘરખર્ચમાં કરકસર કરવા એ સૂચવતો; પણ કસણીવહુ ઓછું લાવી કહેતી કે " તમારો જીવ તો બહુ કપરો જાણું. પ્રભુએ આપણને લાખ રૂપિયાનો કાળુ અને નાનો આપ્યા છે, પછી આપણે શી ખોટ છે? કાલ સવારે છોકરા મોટા થઈ જશે અને બધું રેરાસ્તી થશે. આવા દાણિયા જેવા દીકરા માટે જે ખરચીએ તે થોડું. અને આપણે સોનું કાપીને થોડું કંઈ જ બચરાવીએ છીએ?"

દામોદર પોતાની સ્ત્રીનાં આ મૂર્ખાઈ ભરેલાં વેણ પર હસતો ને શોચ કરતો, પણ ઘરખર્ચ કમી કરાવી શકતો નહિ.

કાળુ છ વર્ષનો થયો ત્યારે દામોદરે તેને નિશાળે બેસારવા વિચાર્યું, પણ કસળી હજુ પોતાના આટલા નાના કીકલાને પોતાથી છૂટો કરી રેઢો મૂકવા તૈયાર ન હતી. સમજાવીને દામોદરે નિશાળે તો બેસાડ્યો પણ કાળુભાઇ રમતગમત ને તોફાન કજિયામાંથી નવરા પડે તો નિશાળે જાય ને? દામોદર તેને ઘણી વાર ટપારતો પણ કસણીવહુ છોકરાનું ઉપરાણું લઈ વરનું મોઢું તોડી લેતી, અને છોકરો બગડતો જતો.

કાળુ નિશાળે જતો થયો કે વળી ઘરનું ખર્ચ વધ્યું. ભાતભાતની ચીજો ને કપડાં તે નિશાળમાં જોતો, ને હઠ કરી લેવરાવતો. માસ્તરો બધા ચાટણિયા હતા એટલે કસણીવહુ પાસેથી તેના બેટના દીકરાને સાચવવા અને ભણાવી દેવાના બહાને જુદી જુદી રીતે પૈસા કઢાવતા; અને કાળુભાઇ નિશાળે શું ભણતા તે તો ભગવાન જાણે! ઉલટું નિશાળમાંથી તો તે ફટલાંયે નાનાં મોટાં કુલક્ષણો શીખવા લાગ્યો.

મોટી દીકરી રાધા હવે પરણાવવા જેવડી થઇ હતી, એટલે દેશમાંથી બાપાનું ફરમાન આવતાં તેને પરણાવવા સૌ દેશમાં ગયાં ને સારો મૂરતિયો જોઇ તેનાં લગન કર્યાં. મજિયારામાંથી જુદો પડેલો એટલે બધું ખર્ચ દામોદરને માથે જ હતું. વળી કસણીવહુએ પોતાને ત્યાં આ પહેલું પગરણ હતું એટલે ઘરેણાંનું ને કપડાંનું ખર્ચ કરવામાં પાછું વાળી જોયું જ નહિ. બધું કામ ઉકેલી પાછાં સ્વસ્થાને આવ્યાં ને દામોદરે ખર્ચનો આંકડો માંડ્યો તો થયા અઢી હજાર!

આમ હળવે હળવે દામોદરની આર્થિક સ્થિતિ ઘસાતી ચાલી. બાપાએ અને ભાઇઓએ દેશમાં પાછા આવી ભેગા વેપાર કરવા વિનવ્યો પણ દામોદરે પોતાનો વળ મૂકયો નહિ, અને કસણીવહુને પોતાની સ્વતંત્રતા ખંડિત થાય તે પણ પોસાયું નહિ.

દામોદરને એક મોટો મંદવાડ આવ્યો. વેપાર વાણોતર હસ્તક ચાલ્યો અને તે વરસે તો જબરી ખોટ દુકાનમાં જણાઇ.

મંદવાડ દામોદરના શરીરમાં દમનો કાયમી ને કપરો વ્યાધિ મૂકતો ગયો, ને તન તથા ધનની મૂંઝવણે દામોદરનું મન સદાય ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યું.

બીજી દીકરી લીલી પણ ઉંમરલાયક થતી જતી હતી; તેને પણ ઠેકાણે પાડવાની ચિંતા હતી. કાળુ અગિયારેક વર્ષનો થયો હતો. ઘરમાં એક ત્રીજો દીકરો પણ વધ્યો હતો. કસણીએ લીલીનો વિંટાળ કરતી વેળા કાળુ માટે પણ વહુ શોધી લેવાનું મન કર્યું, અને એક પચાસ વર્ષના ત્રીજવરને લીલી માટે પસંદ કરી સાટામાં એક નાનકડી ઢીંગલી જેવી રૂપાળી વહુ લીધી.

આ સંબંધથી કુટુંબમાં સૌને નારાજી ખૂબ થઇ. વળી એ જ અરસામાં ત્રિકમ ગાંધી ગુજરી ગયા અને ઘરની વહેંચણીમાં ભાઇઓ ભાઇઓ વચ્ચે તકરાર ચાલી ને કોરટે થઈ. તેમાં પણ દામોદરને ઘસારો ઠીક લાગ્યો.

ત્યાં વળી મોટી દીકરીને સીમંત આવ્યું ને તેનું મામેરું ભર્યા વિના પણ કાંઇ ચાલે?

કાળુ નિશાળે જતો, પણ ભાગ્યે જ કાંઈ શીખતો. માસ્તરોને રાજી રાખીને ઉપલા ધોરણમાં ચડતો. કાળુ ચોથી ચોપડીમાં હતો એ અરસામાં જ મોટી દીકરીના વરની બદલી પોતાના જ ગામના સ્ટેશન માસ્તર તરીકે થઇ. હવે શું પૂછવું? બનેવી સ્ટેશન માસ્તર બન્યા તેથી તો કાળુની વાત વધી. ગામમાં છોકરાઓના બખેડાઓમાં કાળુ સરદારપદે રહેતો, અને એને વિષે માબાપ પાસે ફરિયાદો ચાલી જ આવતી. માબાપને બહુ દુઃખ થતું પણ તે ઘડીક જ. કાળુનાં લાડ ચાલુ રહેતાં; અને ખાસ કરીને તેની વેવલી મા તેને વધારે ચડાવતી અને બગાડતી.

બહેનને પોતાનાં લાડકવાયા ભાઇઓ પોતાને ઘેર આવે તે બહુ રુચતું; અને કાળુ તો સ્ટેશને જ પડ્યો રહેવા લાગ્યો. ત્યાં તે બીડીઓ ફૂંકતાં, કોઈ કોઇ વાર છાંટાપાણીની મજા ચાખતાં અને બીજી અનેક ગંદી રીતો શીખ્યો. સ્ટેશનના સાંધાવાળાઓ અને પોલિસ ચોકીદારો સાથે રહી નાની નાની ચોરીઓ કરતાં પણ તેણે તેમને જોયો. અને આ બધી સોબતને પરિણામે ૧૩–૧૪ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ, તેનું ભવિષ્ય કેવું થશે તે સહેજે કહી શકાય તેવું તેનું વર્તન બની ગયું. જેઓ દામોદરના ઓળખીતા અને હિતેચ્છુઓ હતા તેઓ છોકરાની ચાલચલગત વિષે તેને ઠપકા રૂપે સલાહ આપતા, અને તે તેને સાચી લાગતી. દામોદર કોઇ કોઇ વાર છોકરાંને ધમકાવતો કે મારતો, અને કસળીવહુને તેને માટે જવાબદાર ગણી તેને પણ વઢતો; પણ હવે બધું મોકું થયું હતું. છોકરો કોઇનું માને તેમ ન હતો.

ત્યાં તો શિયાળો આવ્યો ને લગનગાળો આવ્યો. કાળુનાં સાસરિયાંએ લગન લીધાં અને દામોદરને ઘેર દીકરાના લગનનું શુભ ટાણું આવ્યું. કસળી ગાંડી ઘેલી થઇ ગઇ; અને હવે દીકરાના ગળામાં ઘોંસરી પડશે એટલે બધું ઠીકઠીક થઇ જશે, અને ઘરમાં લેરખડી વહુ આવશે ને ઘર અજવાળશે, એ વિચારે તેનો રોજને રોજ શેરશેર લોહી ચડવા લાગ્યું.

સ્થિતિ પહોંચતી ન હતી છતાં દામોદરે જેમતેમ કરી દીકરાને પરણાવ્યો, અને તેની બગડતી જતી આર્થિક સ્થિતિ વધારે બગડી.

લગ્ને કાળુને કાંઇ સુધાર્યો નહિ. હંમેશ સંસારમાં સામાન્ય રીતે મનાય છે કે છોકરાને વહુનું આકર્ષણ થાય એટલે બીજાં અપલક્ષણ છૂટી પડે; પણ કાળુ તો એનો એ જ રહ્યો.

હવે તો કસળીવહુને પણ દીકરાના વર્તનથી બહુ દુઃખ થતું. નાનકડી વહુને કાળુ ઘણી વાર વગર કારણે ઝૂડતો, અને એ રીતે પોતાના ધણીપણાનું અભિમાન પોષતો. એક વાર એવા એક કિસ્સાવેળા માબાપે દીકરાને બે વેણ કહ્યાં. પરિણામે ઘરમાં જબરો કંકાસ થયો; કોઇએ ખાધું પીધું નહિ, સૌ રડ્યાં અને કાળુ ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો.

સ્થિતિ વિષમ બનતી જતી હતી. કાળુને

કંઇ જ કહેવાતું નહિ; અને કોઇ કહેતું તો હવે તો તે હાથ ઉપાડતો કે આપઘાત કરવાની ધમકી આપતો.

દામોદર બધી બાજુથી કંટાળ્યો હતો. દુકાન તેણે સંકેલી લીધી. પોતાના ત્રીશ વરસના સ્વતંત્ર ઘરવાસને વીંખી તે દેશમાં આવ્યો, અને વહુ છોકરાંને ત્યાં રાખી જાતી અવસ્થાએ તેણે મુંબઇ જવાનાં પરિયાણ કર્યાં. ભાઇઓ બધા મરી ગયા હતા, અને ભત્રીજાઓનો ધંધો ધમધોકાર ચાલતો; પણ તે તો ભત્રીજા તે ભત્રીજા. કોઇએ દામોદરકાકાની દયા ખાધી નહિ અને તે મુંબઇ આવ્યો. સદ્ભાગ્યે તેને નોકરી તો સારી મળી, પણ નસિબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. તબિયત લથડતી ચાલી, ને એ વર્ષે દેશમાં આવી ગુજરી ગયો.

આખું કુટુંબ ઉઘાડું પડી ગયું. કાળુ હજી નાનો હતો. બીજા ભાઇઓ તો તેથીયે નાના હતા. કારજપાણી પતાવી કાળુભાઈ રળવા ઉપડ્યા.

હજુ કસળીનું કાળુ પરનું મમત્વ તેવું ને તેવું જ હતું. કાળુ સહિત બધાં બાળકોની તે જન્મદાત્રી હતી, છતાં માતા તો કાળુની જ હતી. કાળુ મુંબઇ ગયો ને મળ્યો તેવો ધંધો ગોતી પોતાની રીતે રહેવા લાગ્યો. પણ અહીં રહી કસળી તો કાળુના જાપ જપતી.

ઘરમાં આર્થિક સંકડામણ જબરી હતી. કેટલીક વાર તો સાત દાણા વગર બેસી રહેવું પડે તેવો વખત આવતો. કાળુ મુંબઇથી કાંઈ જ મોકલતો નહિ. છતાં કસળીડોશી તો કાળુનાં વખાણ જ કરતી.

દુઃખના દહાડા વધવા લાગ્યા. નાના બે દીકરાઓ મરી ગયા. ઘરડા વરને આપેલી દીકરી રાંડી અને એક નાની દીકરીને સાસરિયાંમાં બહુ ત્રાસ હતો.

ત્યાં એક વાર અચાનક કાળુ મુંબઇથી દેશમાં આવ્યો. પાયમાલ થઇને આવ્યો હતો. મુંબઇના પાણીથી તે મરવા જેવો થઇ ગયો હતો. તેની વહુ મુંબઇ રહી શેઠાણીવેડા શીખી હતી, એટલે કસળીડોશીની મૂંઝવણ વધી પડી. કાળુ માંડમાંડ સાજો તો થયો પણ ડોશી પાસે હજુ કાંઇક દલ્લો છે એવી ધારણાથી તેણે તેની પાસે તે હઠ કરી માગ્યો. પણ ડોશી પાસે શું હતું?

વહુ-દીકરાએ ડોશીને એક દિવસ મારીને ઘર બહાર કાઢી મૂકી. આખરે તે પાછો મુંબઇ ગયો.

કસળીડોશી આંધળી બની. પાડોશીઓની દયા પર તેનો નિર્વાહ ચાલતો. ડોશી આખરે માંદી પડી.

ખાટલામાં પડી પડી વિચાર કરતી હતીઃ "મેં મારા કાળુને આટલો બધો લાડમાં ઉછેર્યો છતાં તે આવો કેમ નીવડ્યો?" તે અત્યન્ત દુઃખથી રડતી હતી ત્યારે પાડોશીઓ એમ કહી ધીરી પાડતા કે "માજી! હવે રડ્યે શું થાય? ઘરથી છોકરાને મરજી મુજબ કરવા દીધું અને માથે ચડાવ્યો, તે આખરે કોઇનો ન રહ્યો!"

આખરે એક દિવસ ડોશી ગુજરી ગઇ અને તેના પાડોશીઓએ તેને ઠેકાણે પાડી. હું એમાંનો એક હતો, અને ડોશીની કર્મકથાનો સાક્ષી હતો. એટલે જ મેં કલમ લઇને તેને કાગળ ઉપર ઉતારી.

ગિરીશ.

કલાનો વિકાસ

નિશાળોમાં કંઈક શરીર અને મનનાં સર્જનોને અવકાશ છે, પણ લાગણીનાં સર્જનોને અત્યારે આપણે અવકાશ આપતા નથી; એ તરફ સાવ ઉપેક્ષા છે. લાગણીનું સર્જન એટલે કલાનું સર્જન, સૌંદર્યનું સર્જન, અને સૌંદર્યનું આનન્દાસ્વાદન.

અત્યાર સુધી આપણે જાણે કે જમણી બાજુનો વિકાસ કરવા તરફ લક્ષ આપ્યું છે, પણ ડાબુ બાજુને સાવ ભૂલી જ ગયા છીએ. મનુષ્યની ત્રિવિધ એટલે શારીરિક, માનસિક નેં લાગણી વિષયક શક્તિનો વિકાસ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો વિકાસ અધૂરો છે. મનુષ્યના સુખદુઃખનો આધાર, મનુષ્યના આનંદ શોકનો આધાર, લાગણી ઉપર છે; કલા અને સૌંદર્યના આસ્વાદન ઉપર છે. મનુષ્યને કલાનું શિક્ષણ મળવું જોઇએ. સામાન્ય નિશાળોમાં સૌંદર્યની કદર કરવાનું શિક્ષણ સ્વપ્નવત્ ગણવામાં આવે છે. કેટલાએક શિક્ષકોના સુપ્રયત્નો પરિસ્થિતિ અને મકાન રચનાને લીધે નિષ્ફળ જાય છે. નિશાળો પોલિસ લાઇન જેવી કે ગાંડાશાળા જેવી કે જેલખાના જેવી છે; સૌંદર્યમંદિરો જેવી નથી. શરીરની દૃષ્ટિએ સ્થૂળ સર્જન, તેમ જ મનની દૃષ્ટિએ માનસિક સર્જન બંને કરતાં લાગણીની કેળવણી–સૌંદર્યની કદર કરવાની શક્તિ એ વધારે અગત્યનું છે. જેને સૌંદર્યનો ખરો ખ્યાલ છે તેમની સર્જનાત્મક શક્તિ બળવાન છે. માનસિક અને આધ્યાત્મિક સર્જનો અને સૌંદર્યનો ખ્યાલ સહગામી છે.

બાળકને સૌંદર્યનો આનંદ લેતાં આવડવું જોઇએ. વસંતના નવાંકુરો જોઇને, મંજુલ કંઠી પક્ષીઓનાં ગાન સાંભળીને, પશુપક્ષીઓનાં નવશિશુ નિરખીને આનંદ લેવાની શક્તિ બાળકમાં હોવી જોઇએ. સ્થૂળ સર્જનનું સૌંદર્ય જીવનકલહ વચ્ચે સંભવે છે, પણ મન અને આત્માનું સર્જન કલહમુક્તિ માગે છે, નિશ્ચિંતતા માગે છે. માનસિક અને આધ્યાત્મિક સર્જનો સૌંદર્ય ને મૃદુતાના વાતાવરણમાં સુલભ છે. ઉત્તમ સૌંદર્યકૃતિઓમાં માધુર્ય કે કોમળતા સહજ છે. કદાચ સૌંદર્ય અને માર્દવ એક જ વસ્તુ છે.

આપણે આપણી પાસે આવતા બાળકને સૌંદર્યના વાતાવરણમાં રાખવાની જરૂર છે. ફૂલો અને બીજી સુંદર વસ્તુઓની જેમ બાળક ઘડીકમાં અને સહેલથી ચીમળાઇ જાય છે કે તૂટી જાય છે. બરબચડાપણું કે કર્કશતા સુંદર વસ્તુને તોડી નાખે છે: જો આપણે આપણી શાળાઓની અંદર સૌંદર્યનું વાતાવરણ રચીએ તો, અને તેમાં બાળકને રાખી જ્ઞાનોપાર્જનની સગવડ કરી આપીએ તો, આપણે જ્ઞાન ને સૌંદર્યનો સુયોગ સાધવાની બાળકને તક આપશું. આપણા આજના જીવનના દુઃખનાં કારણોમાં એક કારણ એ છે કે આપણે આપણા હૃદયને અને લાગણીને જ ઓળખી શકતા નથી. નીટ્શેનું એક વાકય છે કે 'જે બધું સુંદર છે તે હળવે પગે દોડે છે.' દરેક બાળક સુંદર અને હળવે પગે દોડતું થાય એ આદર્શ આપણી સમક્ષ રાખવો જોઈએ. સર્જનાત્મક ક્રિયા અને સૌંદર્ય ઉપર ભાર આપીએ; નૃત્યમાં, સંગીતમાં, નાટકમાં જો આપણે બાળકને પોતાની જાતને

વ્યક્ત કરવાની અનુકૂળતા કરી આપશું તો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જે ગુપ્ત અને બળવાન શક્તિઓ છે તેને બહાર આણીશું. મનુષ્યમાં જે સર્જનશક્તિ ગુપ્તપણે રહી છે તેને આપણે બહાર નીકળવા દઇશું ત્યારે દુનિયા કેટલી બદલાઇ જશે, અને ભવિષ્ય કે જે ભૂતકાળ કરતાં કેટલું બધું ઉજ્જ્વળ છે તેનું સુખ લઇ શકીશું. આજના જે બુદ્ધિનાં, લાગણીનાં ફળો છે તે મનુષ્યની સર્જનાત્મક શક્તિના વિકાસનું પરિણામ છે. મનુષ્યની શક્તિ અપરિમિત છે. એ શક્તિની મુક્તિમાં મનુષ્યનો ઉદ્ધાર છે. બાળકને જેમ શરીર ને મન છે તેમ તેને હૃદય પણ છે. હૃદયની કેળવણી એ ખરી કેળવણી છે. અને હૃદયની કેળવણી એટલે કલાની સાચી કેળવણી, સર્જનશક્તિનો સાચો વિકાસ.*

* The New Era ના એ લેખ ઉપરથી.

બાલમંદિરનો શિક્ષક

ખોટો

૧ માત્ર ચોપડીઓ વાંચીને બાલમંદિર ચલાવશે.

૨ બાલમંદિરને નામે પૈસા કમાવા એ તેનો આંતર હેતુ રાખશે.

૩ ટ્યૂશન રાખીને પેટ ભરશે.

૪ પોતાની નિર્બળતાઓને સદ્‌ગુણતરીકે ઘટાવશે.

૫ કોઇને 'ઓથોરીટી' માનવાની ના પાડશે.

૬ 'પરોપદેશે પાંડિત્ય'નો મુદ્રાલેખ રાખશે.

૭ નકલી માલના વેપારીની જેમ દંભી અને ધાલમેલીઓ થશે.

૮ બાલમંદિર સ્વચ્છંદ પૂર્વક ચલાવશે.

૯ બાલ કેળવણીના સિદ્ધાંતો પોતાની લાયકાત સાબીત કરી બતાવવા મોઢે કરી નાખશે.

૧૦ બાળકોનો મુરબ્બી બની બેસશે.

૧૧ જીવન અને બાલધર્મ જુદાં રાખશે.

સાચો

૧ શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ કર્યા પછી જ બાલમંદિર ચલાવશે.

૨ બાલ કેળવણીનો સાચો પ્રચાર એ જ એનું લક્ષ્યબિન્દુ રહેશે.

૩ ટ્યૂશન પદ્ધતિનો સખત વિરોધ કરશે.

૪ પોતાની નિર્બળતાઓ સામે ઝઝૂમીને દૂર કરશે.

૫ બાલકેળવણીના સાચા ઉપાસકોને ઓળખી અનુસરશે.

૬ પોતાની જાતને ઉપદેશ પહેલો આપશે.

૭ સત્યને વળગી રહેશે; જૂઠાણું કદી ચલાવી નહિ લે.

૮ બાલમંદિરને બાલકેળવણીનું મંદિર બનાવશે.

૯ બાલકેળવણીના રહસ્યને બરાબર પચાવશે.

૧૦ બાળકોનો મિત્ર રહેશે.

૧૧ જીવનને જ બાળકેળવણીથી રંગી દેશે. વિ.

બાલમંદિરોની યાદી

[ચાલુ]

૨૮ સંપત બાલમંદિર : જુહુ રોડ : વીલે પારલે.

ઉઘરાણી પત્રિકાનું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે. જેમનાં જેમનાં લવાજમમાં હજુ બાકી હોય તેઓ હવે તુરત મોકલી આપે.

વ્યવસ્થાપક.

નોંધ

બાલમંદિર સંમેલન, પાટણ

પાટણમાં ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસગૃહ બાલમંદિરનું સંમેલન તા. ૧૯–૧૧ ઑક્ટોબરના અરસામાં સફળતાપૂર્વક ઉજવાયું; જેની નોંધ છાપામાં પ્રગટ થઈ છે. શ્રી. ગિજુભાઇના હમેશના કાર્યક્રમ મુજબ પાટણ બાલસંમેલન પ્રસંગે પણ માબાપો અને શિક્ષણમાં રસ લેતાં ભાઇબહેનોને વ્યાખ્યાન અને બાળકોને વાર્તાની લહાણી કરી હતી. બાલભોજન તથા નાટ્યપ્રયોગો ઘણા સુંદર અને આકર્ષક નીવડ્યાં હતાં. બાલમંદિરો અને બાલસંમેલનો દ્વારા જનતાનું લક્ષ્ય બાળકો અને તેના શિક્ષણ તરફ ખેંચાય એ ઘણી સુંદર વાત છે. ગુજરાતમાં અને હિંદમાં વધતાં જતાં બાલમંદિરો તથા બાલશિક્ષણનો પ્રેમ સમસ્ત દેશને સંસ્કૃતિની ટોચે લઇ જવામાં મદદ કરશે.

પાટણમાં કલાપ્રદર્શન વખતે અને માબાપો અને શિક્ષકો તથા બાળકો વચ્ચે શ્રી. ગિજુભાઇએ આપેલાં જુદાં જુદાં ભાષણોમાંથી થોડો ભાગ નીચે આપ્યો છે.

બાળકોને:—

કોઠાર માટે ઓરડી, પૂજા માટે ઓરડી, મોટર માટે ગેરેજ, ઘોડા માટે તબેલાની જગ્યા મળે છે. બાળકો! તમારા માટે તબેલા પણ નથી. તમે ઘરોમાં અટવાયા કરો છો. બાપાના ટેબલ પાસે જાઓ તો બાપા હાંકી કાઢે છે; રસોડામાં જાઓ તો બા હાંકી કાઢે છે!"

શિક્ષકોને:—

"આજે જગતની પ્રગતિમાં તમે પાટણના (ગુજરાતના) અને હું ભાવનગરનો એ વાત બરાબર નથી. આપણે બધા શિક્ષકો એક કુટુંબના છીએ. જેમ જેમ આપણી ભાવના વિશાળ, ઉદાત્ત અને ઉદાર થશે તેમ તેમ આપણે આપણને એક કુટુંબ જેવા લાગીશું. આપણી ઓળખાણ હૃદયથી હોય; હૃદય એક બીજા સાથે મળેલું હોય. આપણે ઓળખાણ-પાળખાણ વિના પણ એકબીજાને હૃદયથી ઓળખી શકીએ છીએ. ઓળખાણમાં નાતજાત, દોલત, ગરીબી, પાયરી કે હોદ્દો ગૌણ છે."

આપણા ઘરમાં

એક સાતેક વર્ષનો બાળક રમતે ચડ્યો છે. ઘરના એક ઓરડાના ખૂણામાં તેની વહાલી વસ્તુઓ પડેલી છે: ગરિયો, ગાડું અને બાલી બાકસની થપ્પી. ઘડીકમાં ગરિયો ફેરવે છે, ઘડીકમાં કલ્પનાના બળદને પાણી પાવા લઇ જાય છે, ઘડીકમાં બાકસનો બંગલો બનાવે છે. બાળક પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ છે. આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તે જોવા જાણવાની તેને પડી નથી. પ્રવૃત્તિ પાછળની એકતાનતામાંથી આજુબાજુની પરિસ્થિતિ તેને બહિર્મુખ નથી કરી શકતી.

કેવો આનંદમગ્ન બાળક?

ઘડિયાળમાં બેના ટકોરા થયા. બાપાએ બૂમ મારી: "વિનુ! નિશાળનો ઘંટ વાગ્યો.

કેમ હજી સુધી તૈયાર નથી થયો? જા ઝટ, માસ્તર ધખશે. આજે જ તારા માસ્તર કહેતા હતા, કે વિનુનો જીવ રમતમાં છે.” વિનુને એકાએક નિશાળનું સ્મરણ થાય છે; તેનો ચહેરો એકાએક કરમાય છે. પ્રવૃત્તિ પછીનો આનંદ અને તાજગી ઉડી જાય છે. તેને ધ્રાસકો પડે છે. આખા ડિલે પરસેવો વળે છે. વિનુ તેની બા પાસે ડોલતો ડોલતો જાય છે; બા પાસે મરી, મીઠું અને હીંગ માગે છે. વિનુ ઉલટી કરે છે. તેની બા રસોડામાંથી દોડી આવે છે. વિનુને ચક્કર આવે છે, અને બા બોળામાં બેસાડી ચિંતાભર્યા મુખે વિનુને વાંસે હાથ ફેરવે છે. પંખો નાખી વિનુને સૂવાડી દે છે.

વિનુના બાપા આવે છેઃ “આજે નિશાળે ન જતોઃ અલ્યા શું બાધુ”તું? પેલી દવા પી જા; મટી જશે.....”

વિનુ શું ખરેખર બિમાર પડી ગયો? આવા કેટલાય વિનુઓ નિશાળનું નામ પડતાં ઝટ માંદા પડી જાય છે. કારણ કોઇ સમજાવશો? **પ્રભુલાલ ધોળકીઆ.**

બાલશરીરની જરૂરિયાતો

ખોરાક વિષે

નવીન કેળવણી એટલે બાળકોની નૈતિક અને શારીરિક સાચી જરૂરિયાતોનો અભ્યાસ. આ બેને છૂટાં પાડી શકાય જ નહિ. આપણે બાળકોને સુંદર તંદુરસ્તી આપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; એટલે કે રોગની સામે ટક્કર કેમ ઝીલવી તેના કરતાં સાજા કેમ રહેવું તેનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. માંદગી આવી એટલે સમજી લેવું કે શરીરની અંદર અનિજ ક્ષારોની ઉણપ છે, અને એ ઉણપને લીધે શરીરની અંદર ઝેરી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ તો વારંવાર માલૂમ પડી આવ્યું છે કે માંદગી એ તો ખોરાકની અંદર ભૂલથી જે સળંગ પરંપરા ચાલી રહી હોય છે તેનું પરિણામ હોય છે. દાખલા તરીકે પશુઓના ઉછેરનારાઓને બરાબર ખબર હોય છે કે ઘોડાના કે કૂતરાના શરીરની જરૂરિયાતો કેવા પ્રકારની હોય છે, અને એમને કેવા પ્રકારનો ખોરાક આપવો જોઇએ. પરંતુ મનુષ્યની શરીરરચનાના સામાન્ય નિયમોનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવતો નથી.

ખોરાક એ બાળકની પ્રથમ જરૂરિયાત છે; અને બાળકનો ખોરાક એના શરીરની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે એવો હોવો જોઇએ. એટલે કે એ સંપૂર્ણ હોવો જોઇએ. એના વડે બાળકનું શરીર બરાબર, ટકી પણ રહેવું જોઇએ, તેમ જ સાથે સાથે બંધાવું પણ જોઇએ. શરીરમાં તાકાત ટકાવી રાખવા માટે નીચેના ખોરાકની જરૂર છેઃ પાણી (હાઇડ્રોજન), સાકર, આટો અને ચરબી (કાર્બન અને શક્તિ). સાકર તાત્કાલિક મહેનત માટે, આટાવાળા ખોરાકો દિવસ આખાની મહેનત માટે, અને ચરબી એ તાકાતનો સંચય કરવા માટે. આટાવાળો ખોરાક બાળકોના ખોરાકનો પાયો હોવો જોઇએ. દરેક ભોજન વખતે એણે બટાટા, અનાજ, tapioca, chest-nuts એવું કંઇક તો લેવું જ જોઇએ. ફળોમાંથી, મધમાંથી અને શેરડીની ખાંડમાંથી સાકર મળી

રહે છે. માખંણ, ઘી કે દૂધની મલાઈમાંથી ચરબી મળી રહે છે. રસાયનિક ચરબીનો તો બાળકોના ખેારાકમાંથી બહિષ્કાર કરવો જોઇએ.

બાળકોને શરીરનો બાંધો બાંધનારા ખેારાકની અને exchange materials ની જરૂર હોય છે. આને માટે પહેલવહેલાં તો azoted ખેારાકની જરૂર છે. દૂધ, ઇંડાં, ધઉં, પનીર વગેરે azoted ખેારાકમાં મુખ્ય છે. આ azoted ખેારાકનું પ્રમાણ આટાવાળા ખેારાક કરતાં ઓછું હોવું જોઇએ; પણ એની આટાવાળા ખેારાક જેટલી જ જરૂર છે. બાળકોને જો azoted ખેારાક પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો એના શરીરમાંથી ક્ષારનાં તત્ત્વો ઓછાં થઇ જાય. પરંતુ જો એ વધારે પ્રમાણમાં આવે તો તેને પરિણામે શરીરમાં વધારે પડતો ભારે ખેારાક જાય, અને તેને લીધે મૂત્રાશય ઉપર બેાજો આવી પડે. આ ખેારાકની જાત સારી હોવી જોઇએ. જો આ જાતનો ખેારાક ખરાબ પ્રકારનો આપવામાં આવે તો શરીરમાં રીતસરનું ઝેર જ દાખલ કરવામાં આવે છે એમ જ સમજવું. આપણા શરીરમાં અનાજ પાચન કરનારા અવયવો અને યકૃત્નું કામ જ આ azoted ખેારાકમાં જે albumen હોય છે તેમાં ફેરફાર કરી એના વડે શરીરનો બાંધો બાંધવાનું અને મજબૂત બનાવવાનું હોય. પણ જો આ જ albumen શરીરમાં ચામડી વાટે દાખલ થાય તો એ વિષ રૂપ થઇ પડે છે. એટલે જ દૂધનાં અને ઇંડાંની સફેતીનાં ઇંજેકશન ખૂબ ભયંકર હોય છે. તેવી જ રીતે સાપનું ઝેર શરીરમાં ચામડી વાટે દાખલ થાય ત્યારે જ ખૂબ ભયંકર હોય છે; પણ જો એ પેટમાં સીધું જાય તો એની ખરાબ અસર થતી નથી.

સાધારણ રીતે દાંત આવતા સુધી તો દૂધ એ બાળકોને પ્રિય ખેારાક હોય છે. પરંતુ કેટલાંએક બાળકો એવાં પણ હોય છે કે જેમને દૂધ ભાવતું નથી. આવાં બાળકોને દૂધને બદલે દહીં વગેરે પણ આપી શકાય, અથવા તો પનીર પણ બનાવી અપાય. જ્યારે દાંત આવવાનું પૂરું થાય, ત્યારે ખેારાકમાં દૂધ આપવાનું બંધ કરવું હોય તો કરી શકાય. માંસાહારી લેાકોએ પોતાનાં બાળકોને પાંચ વર્ષની ઉંમર પહેલાં માંસ ન જ આપવું જોઇએ, અને ત્યાર પછી પણ એનું પ્રમાણ ૫૦ થી ૮૦ ગ્રેન કરતાં વધારે ન હોવું જોઇએ. માછલીની બાબતમાં પણ આ જ નિયમને અનુસરવું જોઇએ: azoted ખેારાકમાં તૈલી ફળો કરતાં mushrooms વધારે ફાયદાકારક છે. Exchange materials માટે નીચેની જરૂર છે. Iron લેાહ; આ spinach અને ઇંડાંથી મળી શકે એમ છે. Phosphates અને lime-salts; આ દરિયાના મીઠામાંથી મળી આવે એમ છે. અને ખનિજ ક્ષારો; આ તો લીલાં શાકભાજી જેવાં કે ગાજર, લીલેાતરી શાક; (green-stuffs) પીળી છાલનાં બટેટા વગેરેમાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં હોય છે. બાળકોના શરીરમાં આ ખનિજ ક્ષારોનો સંચય રહે એવો પ્રબંધ કરવો જોઇએ. હવે acids આ બધા ખનિજ ક્ષારોના સંઘરાનો નાશ કરી નાખે છે. જ્યારે જ્યારે આપણા શરીરમાં acid નો વધારો થાય છે ત્યારે ત્યારે ખનિજ ક્ષારોના ઓછાપણાને લીધે ઉત્પન્ન થતાં બધાં દરદો દેખા દે છે. તેમાં યે ખાસ કરીને જ્યારે યકૃત્ બરાબર કામ ન કરતું હોય ત્યારે આવાં દરદો વધારે

પ્રમાણમાં થાય છે; દાખલા તરીકે શરદી, angina, sore-throat (ગળાના કાકડા સૂજી આવવા.) aphthae (mouth-ulceres–મોઢામાં ચાંદાં પડી જવાં.) bronchitis, otitis, rickets, અને ક્ષય વગેરે દર્દો વધી પડે છે. આ જ કારણસર બાળકોને acid ખોરાકો જેવા કે sorrel, rhnbarb, cress અને ટમેટાં એ આપવાં ન જોઇએ. અને આવાં બાટાં ફળોમાંથી બનાવેલા મુરબ્બા અથવા તો આવાં ફળોનાં મશાલા ભરીને બનાવેલાં શાક વગેરે તો આવાં તાજાં ફળોના કરતાં પણ વધારે નુકસાનકારક હોય છે, કેમ કે એ વધારે પ્રમાણમાં બાઇ શકાય. જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ઘોળાં અથવા blouched (છાલ કાઢી નાખેલાં) ફળોનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ.

કોઈ પણ બાળક પ્રાણશક્તિ વડે જ તંદુરસ્ત રહે છે, અને આ પ્રાણશક્તિ પૂરી પાડવા માટે જીવન્ત તત્ત્વોની જરૂર હોય છે. આ જીવન્ત તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે મળી શકે. ચરબીનાં તત્ત્વો ઘી, તેલ, પનીર, દૂધ, દહીં વગેરેમાંથી મળી આવે. આટાવાળા ખોરાકનાંત્ત તવો રોટી, પલાળેલા ઘઉં વગેરેમાંથી મળી આવે. આ ઉપરાંત ગાજર, કચૂંબર, તાજાં કાચાં શાકભાજી પણ બાળકોને આપવાં જોઇએ. પણ એ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં બાળકને આપવાં જોઇએ. અને છેવટે બાળકોને ફળ પણ આપવાં જોઇએ. કેમ કે ફળમાંથી દરેક જાતનાં વીટામીન મળે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એમાં cellulose હોવાથી એ શરીરમાંથી નકામો કચરો કાઢી નાખવામાં મદદ કરે છે અને કુદરતી રેચક તરીકે કામ કરે છે. તાજાં શાક બાળકોને આપતી વખતે સંભાળવાનું હોય છે કેમ કે કેટલીક વખત એ બાળકોને વધારા પડતાં ઉત્તેજિત કે ચીડિયાં કરી નાખે છે. અને કેટલીક વખત તો એને લીધે બાળકોને રાત્રે ભયંકર સ્વપ્નાં પણ આવે છે. કેટલીક વખત એને લીધે બાળકોના જ્ઞાનતંતુઓ ઉશ્કેરાએલા રહે છે; અને એમને enuresis પણ થઇ આવે છે. એટલે આવાં શાક બાળકોને રાત્રે આપવા કરતાં બપોરે આપવાં વધારે સલાહભરેલું છે; અને કેટલાંક બાળકોને તો એ આપવાનું સદંતર બંધ કરવું એ વધારે ઉત્તમ છે. છેવટે બાળકોને પાણીની-તેમાંયે બાસ કરીને સ્વચ્છ પાણી આપવાની જરૂર છે. બાળકો ધાવતાં બંધ થાય (milk-period?) એટલે એમને માટે પાણી એ એકલું જ સારામાં સારૂં પીણું છે.

બાળકોનો ખોરાક જેમ બને તેમ કુદરતી હોવો જોઇએ. આટાની બનાવેલી જુદી જુદી વાનીઓ, બાંડ વડે બનાવીને સંધરી રાખેલી મીઠાઇઓ, ડબ્બામાં તૈયાર આવતા ખોરાકો, એવી જાતના બધા ખોરાકોનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઇએ.

તંદુરસ્ત ખોરાક ઉપરાંત બાળકોને કસરતની જરૂર છે. કસરત વડે શરીર બંધાય છે. બાળકોનાં હાડકાં બાંધવા માટે જે હલનચલનની જરૂર હોય છે તે કસરત પૂરૂં પાડે છે. ઉપરાંત કસરત શરીરમાં નકામો કચરો થયો હોય તે બાળી નાખી શરીરને સ્વચ્છ બનાવે છે; તેમ જ બાધેલા ખોરાકને બરાબર પચાવે છે, અને આપણાં શરીર બાંધવા માટે જે તત્ત્વોની જરૂર છે તે બધાં આખા શરીરમાં બરાબર ફેલાઇ જાય એમ કરે છે. સાત વર્ષ સુધી સમધારણ બાળકને કંઇ જ બાસ કસરતની

જરૂર નથી. ત્યાં સુધી તો એને દોડાદોડ કરવા દેવી જોઇએ, નાચવા કૂદવા દેવું જોઇએ. આમથી તેમ નાની નાની વસ્તુઓ લાવવા લઈ જવાની રમતો રમાડવી જોઈએ, ઝાડ ઉપર ચડવા ઉતરવાનો શોખ કેળવવો જોઇએ, અને દડો ઉછાળવાની અને એવી બીજી રમતો રમવા દેવી જોઇએ. બાળકના જ્ઞાનતંતુઓ જલદી થાકી જાય છે. એને કામફેર કરવું ગમે છે. સાત વર્ષ પછી એ હર્બર્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે કસરત કરી શકે. આ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી કુદરતી છે. જરા જરામાં ઉશ્કેરાઇ જાય એવાં બાળકો–દાખલા તરીકે ફ્રેંચ બાળકોને કોઇ જાતની હરીફાઇવાળી અથવા પોતાની આવડતનું પ્રદર્શન બતાવનારી રમતો ન રમવા દેવી જોઇએ. દરેક બાળકે બીજાઓ સાથે નહિ પરંતુ પોતાની જાત સાથે જ હરીફાઇ આદરવી જોઇએ, અને પોતાનો જ રેકર્ડ (record) તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આદર્શ તો એ હોવો જોઈએ કે રમતો દરરોજ રમાવી જોઇએ, રજાઓ વારંવાર પડવી જોઇએ, અને શારીરિક તાલીમ અઠવાડિયામાં બે કે ત્રણ વખત રાખવી જોઇએ.

અને હવે શાળાના ઉપરકર (furniture) વિષે બે બોલ. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ તો એ છે કે શાળામાં કોઈ જાતનું ઉપરકર જ ન હોવું જોઇએ. નાનાં બાળકો માટે બેસી રહેવાની સ્થિતિ એ સાવ અકુદરતી છે. એમને માટે તો આરબ લોકોની માફક જમીન ઉપર પલોંઠી વાળી બેસવાની કે આડા પડવાની સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે. આપણે જે બાળકો એકલાં પડ્યાં હોય ત્યારે એમનું નિરીક્ષણ કરશું તો આ વસ્તુ માલૂમ પડી આવશે. દરેક બાળકને જ્યારે પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે જમીન ઉપર આરામ લેવાની સગવડ હોવી જોઇએ. પણ આ જરૂર ક્યારે ઉભી થાય છે એનો નિર્ણય તો બાળકને પોતાને જ કરવા દેવો, કેમ કે એને એકલાને જ એની ખબર હોય છે. આ પ્રમાણે આપણા વર્ગોની હાલની વ્યવસ્થા બાળકોની તંદુરસ્તીની વિરોધી છે.

અને બાળક હમેશાં જે શક્તિનો વ્યય કરી રહેલ છે, તે પાછી મેળવી લેવા માટે એને પુષ્કળ હવા અજવાળાવાળા ઓરડામાં લાંબો વખત ઊંઘ લેવાની જરૂર છે. ઉપરાંત એને સૂરજના તડકાની પણ જરૂર છે. તેમ જ દરરોજ રાત્રે સૂતા પહેલાં ખૂબ જ જલદીથી પાણી વડે નવરાવવાની જરૂર છે. બાળકને એને પોતાને ખબર ન પડે એવી રીતે ઘણીયે વખત શરદી થઇ આવે છે, અને એની મારફત એનું ઘણુંયે દૂષિત આંતર જીવનતત્ત્વ વહી જાય છે. એટલે એને ગરમીની જરૂર છે. તેથી એને બરાબર ઓઢાડવું જોઇએ. માંદલાં બાળકોને બહુ સખત પવનમાં બહાર રાખવાં જોઇએ નહિ, પરંતુ એમને પહેલાં તો ગરમી વડે બરાબર રક્ષણ આપવું જોઇએ. પછીથી એમને ગમે તેવી ટાઢમાં કે ગમે તેવા તડકામાં રમવા છૂટાં મૂકી બડતલ બનાવી શકાય. બીજી બાજુએ ઉનાળામાં બાળકોને કપડાં સિવાય રમવા દેવામાં બીક રાખવાની કંઈ જ જરૂર નથી. ઉલટમાં સાધારણ રીતે તો એવું બને છે કે જ્યારે ગરમી હોય અને બાળકો તડકામાં રમતાં હોય ત્યારે એમના શરીર ઉપર વધારે પડતાં કપડાં હોય છે.

બાળકોના જ્ઞાનતંતુઓની સમતુલા બાળ-

વવા માટે ખૂબ જ શાંત કૌટુંબિક વાતાવરણની જરૂર છે. જે માબાપ કાયમ ચિંતાગ્રસ્ત, વાતોડિયાં, કારણ સિવાય બડબડ કરનારાં, સમાજ સામે વગર કારણે પણ બળવો ઉઠાવવાની ટેવવાળાં, વધારે પડતાં પ્રવૃત્તિશીલ અથવા ઉદાસ રહેતાં હોય, તેવાં બધાં જ માબાપો બાળકો માટે ભય રૂપ છે, કેમ કે તેઓ બાળકની લાગણી હલાવી નાખે છે. બાળકોના જ્ઞાનતંતુઓ થાકી જવાનું બીજું કારણ શિક્ષકો યેનકેનપ્રકારેણ બાળકોને એકધ્યાન બનાવવા માટે જે જુદા જુદા નુસખા અજમાવે છે તે પણ છે. અને એકના એક બાળકની સ્થિતિ તો તદ્દન કફોડી હોય છે એની તો આપણને બધાને ખબર છે. એવું બાળક મોટેરાંના વધારે પડતા સહવાસને લીધે વધારે ઉત્તેજિત રહેવાનો ભય હોય છે.

આ વસ્તુ ફરી ફરીને કહેવાની કંઈ જ જરૂર નથી કે બાળકને વ્યવસ્થિત વાતાવરણમાં રાખીને એને નિયમિતપણાની અને સ્વચ્છતાની ટેવો પાડવી જોઈએ. દરરોજ રાત્રે બાળકને નવરાવવું જોઈએ, અને નવરાવતી વખતે એનું શરીર હાથ વડે ઉતાવળે ચોળવું જોઈએ. દરરોજ સાબુ અથવા spirit iriction નો ઉપયોગ કરવો સારો નથી. કેમ કે દરરોજ સાબુ વાપરવાથી શરીરમાં જે કુદરતી તેલની ચીકાશ હોય છે તે એને લીધે ચામડી ટકાવી શકતી નથી, અને આ તેલ તો આખા શરીરમાં તાકાતનો ફેલાવો કરનારૂં હોય છે. આપણે બરાબર નિયમિતપણે આંતરડાં સાફ કરવાની ક્રિયાનું મહત્ત્વ પણ યાદ રાખવું જોઈએ, અને મળવિસર્જન તરફ પણ પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ.

કેળવણી બાળકના સ્વભાવને અને વંશપરાગત સંસ્કારોને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. લાંબા પહોળાં હાડવાળાં બાળકોને વધારે કસરતની જરૂર હોય છે. આંગળીઓના નખની નીચેના ભાગમાં ચક્ર (moons) આવેલાં હોય છે તે તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે બાળકોને મોટાં ચક્ર હોય છે તેમનામાં પ્રાણતત્ત્વ વધારે હોય છે. જે બાળકોને નાનાં ચક્ર હોય, સુંવાળા અને નાના નાના હાથ હોય, જેમના અવયવો પોચા પોચા હોય, અને જેમની માંસપેશીઓ નબળી હોય તેવાં બાળકો તરફ સંભાળભરી રીતે વર્તવું જોઈએ.

ટૂંકમાં, કેળવણીકારનું મન સદૈવ જાગૃત હોવું જોઈએ. બાળકોની જરૂરિયાતો સમજી જવા માટે અને તે બધી યોગ્ય અને ખાતરી પૂર્વક ઉપાયો વડે સંતોષવા માટે એનામાં સદૈવ પ્રેમનું ઝરણું વહેતું રહેવું જોઈએ. એ પોતે જે કામ કરી રહેલ છે તે તરફના પ્રેમમાંથી જ એને બળ અને પ્રેરણા મળી રહેશે.*

હોય છે તે એને લીધે ચામડી ટકાવી શકતી * અંગ્રેજી ઉપરથી શ

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો તમારો ગ્રાહક નંબર લખશો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીઝ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

વર્ષ આઠમું
૧૯૬૦

અંક ૧૧ મો
પોષ

: તંત્રીઓ :
ગિજુભાઈ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

શયતાન પ્રથમ પોતાના મિત્રને ઠગે છે; પછી તે પોતાનાં સાથીને ઠગે છે; પછી તે પોતાની જાતને ઠગે છે; અને પછી તે પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રાદિને ઠગે છે. આખરે તે પોતાના પ્રભુને ઠગવા નીકળે છે; પણ ત્યારે જ તે પાછો પડે છે, અને પોતાની શયતાનિયતથી ધ્રૂજી ઉઠે છે.

જે શયતાન બીજાને ઠગતો નથી તે શયતાન નથી; જે દિવસમાં બે ચાર વાર બીજાને કનડતો નથી તે શયતાન નથી.

કાગળ અને કાતર

બાળકો કાગળ અને કાતર હાથમાં આવતાં એમને કલાકોના કલાકો સુધી વાપરે છે. હાથમાં કાતર પકડવી અને કાગળ કાપતાં શીખવું એ ક્રિયા સિદ્ધ કરવા માટે બાળકો ઘણો લાંબો વખત થાક વિના પોતાના હાથને હલાવે છે. એ ક્રિયા સિદ્ધ થતાં બાળકોના હાથમાં કાતર પકડીને કંઈ કાપવાનો કાબૂ આવી જાય છે. આ કાબૂ હાથમાં આવતાં બાળક જે તે કાપવા નીકળે છે અને કાગળ, લૂગડું, પાંદડાં વગેરે કાપવાના ઉત્સાહમાં ઘણી વાર માબાપોને ચીડવે છે. પણ જો માબાપો સમજતાં હોય કે કાગળ કાતર એ પણ કેળવણીનું એક સાધન છે, બાળકમાં એકાગ્રતા જાગ્રત કરવાનું સુંદર તત્ત્વ છે, તો તેઓ જરૂર બાળકોને પસ્તીના અને બીજા કાગળો અને કાતર આપીને ઘરમાં એક ખૂણો તેમને આપી દે, અને બાળકોના કહેવાતા તોફાનમાંથી મુક્તિ મેળવે. બાળકોને કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ જડતાં તેઓ આપોઆપ કહેવાય છે તેવાં તોફાની મટી જાય છે. પ્રવૃત્તિ દ્વારા કર્મેન્દ્રિય-જ્ઞાનેન્દ્રિયને કામે લગાડે છે; કામે લાગતાં એકાગ્ર થાય છે, અને એકાગ્રતામાં તેઓ આજુબાજુની પરિસ્થિતિ ભૂલી જઈ શાંત અને સ્વસ્થ બને છે. આ સ્થિતિમાં બાળકો માબાપોને ડાહ્યાં લાગે છે. આને પરિણામે બાળકો બળવાન, પ્રસન્ન અને માબાપ તરફ પણ ઉપકારની લાગણીભર્યાં અને પ્રેમળ બને છે. આવી પ્રવૃત્તિઓને કેળવણી-શાસ્ત્ર સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ કહે છે, અને કાગળ કાતરકામ એક એવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે.

જ્યારે બાળકો સામે ચોક્કસ લીંટા દોરેલા અથવા ચોક્કસ આકૃતિઓ આલેખેલા કાગળો મૂકવામાં આવે ત્યારે બાળકોની આ પ્રવૃત્તિ વધારે હેતુપૂર્વકની બને છે. કર્મેન્દ્રિય-જ્ઞાનેન્દ્રિયનો ઉપયોગ વધારે વ્યવસ્થિત અને ચોક્કસ બને છે, કેમ કે બાળકને ગમે તેમ કાપવાનું આમાં નથી પણ અમુક રેખાને જ અનુસરીને કાપવાનું હોય છે. આથી બાળકની સર્જનાત્મક વૃત્તિ વધારે ઉંડાણમાં જાય છે, અને એકાગ્રતા અને આનંદનો પ્રકાર વધતાં ચાલે છે.

શિક્ષણના ક્રમમાં પહેલવહેલાં કાગળકાતરનો માત્ર ઉપયોગ કરાવ્યા પછી ચોક્કસ દિશામાં કાગળોમાં આલેખેલાં ચિત્રો કાપવાં એ બીજું પગલું છે. છાપેલાં ચિત્રો કાપી કાઢવાં એ પણ આ બીજા પગલામાં જ આવે છે. આ બીજું પગલું સિદ્ધ કરતાં બાળકને રેખાને અનુસરવું પડે છે, અને તેની સાથે તેને ચિત્ર કે રેખાકૃતિ કાપવા ઉપરાંત રેખાકૃતિ કે ચિત્રની રેખા-મર્યાદાનો અભ્યાસ કરવો પડે છે, અગર તો તે અભ્યાસ તેને થાય છે. આ રીતે કાગળ-કાતરકામ ચિત્રકામ સાથે જોડાય છે.

આવી જ રીતે પતંગ, કાગળનાં ફાનસો, કાગળના પંખા વગેરે કાગળનાં રમકડાંઓ બનાવવામાં બાળકને કાતર અને કાગળ હેતુપૂર્વક વાપરવાં પડે છે. અને તેથી તેમાં પણ બાળકની સર્જનાત્મક વૃત્તિને ખીલવાનો અવકાશ છે. કાગળનાં ફૂલો બનાવવાં, તોરણો બનાવવાં, ગજરા બનાવવા, પાકીટો બનાવવાં, હોડીઓ, ખડિયો, ટોપીઓ, વગેરે વગેરે બનાવવાનું કામ

આ ત્રીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ નીચે આવી શકે છે. બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં જેમ દોરેલી આકૃતિ અથવા તો ચિત્રો બાળકને સ્વયંપ્રવૃત્તિ કરવાને દિશા બતાવતાં હતાં, તેમ આમાં પતંગ ફૂલો વગેરેના નમૂનાઓ બાળકને પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે. પણ એ નમૂનાઓ કેમ કરવા તે મોટાંઓએ તેને એક વાર બતાવવાનું હોય છે. મોટાંઓએ બતાવતી વખતે તેને દૃષ્ટિ જ આપવાની છે. સંપૂર્ણ અને સુંદર કામ બાળક ન કરે તો તેને ન કરવા દેવું એ વિચાર બાળકની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિની ખીલવણીમાં હમેશાં આડો આવે છે. માટે મોટાંઓએ દિશા બતાવ્યા પછી કાગળોના થોડાક બગાડ સાથે બાળકને પોતાની મેળાએ જ કામની આવડત હસ્તગત કરવા માટે સ્વતંત્ર મૂકવું જોઇએ. બાળક જરૂર પોતાની મેળાએ કામ શીખી લેશે.

આજે જગત સમક્ષ સૌથી મહાન પ્રશ્ન દલિતોદ્ધારનો છે. સ્ત્રીઓ દલિત છે, મજૂરો દલિત છે, અસ્પૃશ્યો દલિત છે. પરંતુ સૌથી વધારે દલિત તો બાળક છે. હાલવાચાલવામાં, ખાવાપીવામાં, ઘરમાં, સમાજમાં, માતપિતા પાસે અને શિક્ષક પાસે, બધે તેને દબાયલા જ રહેવું પડે છે. સમગ્ર મનુષ્ય સમાજની સાર્વત્રિક પરાધીનતાનો પાયો બાળકને દલિત ગણવામાં છે. એ દલિતોના ઉદ્ધારનું મંદિર–માનવ જીવનને મૂળમાંથી સ્વતંત્રતા શીખવનાર શાળા તે બાલમંદિર છે. જગતની મૂંઝવણનો ઉકેલ બાલમંદિરની એરણ ઉપર ઘડાઈ રહ્યો છે. સારા જગતની ગુલામી ને સત્તા સામેની જેહાદ ને ક્રાંતિનો મોરચો બાલમંદિરનાં બાળકો રચનાત્મક રીતે માંડી રહ્યાં છે.

વીરસુત મહેતા

આવી જાતના કામો બાળકો પોતાની દૃષ્ટિએ સુંદર અને સંપૂર્ણ કરવા માગે છે પણ આપણે સંપૂર્ણતા અને સુંદરતાનું ધોરણ આપણી દૃષ્ટિએ તેમની પાસેથી માગવું નહિ. તેમની દૃષ્ટિએ તેઓ પરિપૂર્ણ થતાં પોતાની મેળાએ જ તેઓ આગળ વધશે. સંપૂર્ણ અને સુંદર થાય માટે આપણે ઝીણાઝીણા નિયમો ટોકી ટોકીને બતાવવા નહિ; પણ કામની એક વાર પ્રેરણા જગાડ્યા પછી બાળકને છૂટું મૂકી દેવું.

કાગળ અને કાતરનો આવી રીતે થતો ઉપયોગ બાળકને કપડાં વેતરવાની કળા તરફ પણ લઈ જાય છે. દરજીઓ પણ વેતરતાં શીખવાડતા પહેલાં કાગળ ઉપર જ વેતરવાનું શીખવે છે. ઢીંગલીની રમતને આપણે આજે બહુ ટેકા આપતા નથી કારણ કે બાળકો તે દ્વારા કલ્પના નહિ પણ તરંગને પોષે છે. પણ ઢીંગલી કે બાબલાં કાગળ-કાતરકામ કે શીવણ-કામના ઓઠાં રૂપે માત્ર રહે, તો તેની સામે વાંધો લેવા જેવું નથી. બાળકો પોતાનાં છેક નાનાં ભાંડુઓને માટે કાગળનાંઝબલાં, ટોપી, ચોરણી વગેરે બનાવવા માટે કાગળ કાતરનો ઉપયોગ કરે તો સર્વથા ઉત્તમ છે. સૂચનથી બાળકોને તે દિશા બતાવી શકાય તેમ છે. પરંતુ તેમ શક્ય આ કામને માટે બતાવી શકાય. માત્ર રમકડાંનાં કપડાં બનાવવામાં તરંગ નથી આવતો પણ વાસ્તવિકતા છે. તેની હદ ઓળંગીને રમકડાંની તરંગી રમતો બનાવે ત્યારે તે રમતોમાંથી તેને જેવા સ્તવિકતા જોઇતી હોય તે આપવાનો સત્વર પ્રબંધ કરવામાં તરંગવિકાસની અટકાયત છે.

રંગીન કે ધોળા કાગળમાંથી બાળકો શણગારની ચીજો બનાવી શકે છે. કાગળની પટ્ટીઓ કાપી તેમાંથી જાતજાતની આકૃતિઓની યોજના કરી બાળકો જમીન ઉપર પટ્ટી–રાંગોળીઓ ઉપજાવી શકે છે. રેખા દ્વારા સર્જનનો આ પણ એક પ્રકાર છે. કાગળની પટ્ટીઓ એક જાતની રેખાઓ જ છે. જાપાનીઝ જાતજાતનાં રમકડાંઓમાં આવી જાતના પટ્ટી-શણગારો ખૂબ પ્રમાણમાં છે. ગૃહઉદ્યોગ ખીલવવામાં પટ્ટી-શણગારનો વિકાસ વધારવા માટે બાળકોને મોટાંઓએ નવી નવી દિશાઓ આપવી જોઇએ. પટ્ટીઓમાંથી બાળકો વાળમાં નખાતી 'બો' બનાવવાનું પણ કરે છે; અને તે અને તેવાં કામો કાગળ-કાતરકામોમાં સ્વીકારવા જેવાં છે.

રંગીન કાગળોમાં કોતરણી પાડવી એ એક બીજી પ્રવૃત્તિ છે. કાતરથી કાગળમાં પાડેલી કોતરણી બહુ સુંદર બને છે. તેની વિવિધતા અનંત છે. દરેકેદરેક કોતરણી નવીન, અદ્વિતીય અને કારીગરીના પ્રભાવવાળી છે. એવી કોતરણીઓ કરનાર બુદ્ધિપૂર્વક આગળથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે કરી શકતો હોય તો તે કોતરણીની કિંમત બહુ જ વધી જાત. પરંતુ વાત એમ છે કે આ કોતરણીઓમાં દેખાતી આકર્ષક મનોરમ કારીગરી એક રીતે કહીએ તો આકસ્મિક છે. કાગળને વાળ્યા પછી જુદી જુદી રીતે તેમાં કાતરથી કાપ મૂકવાથી જે આકૃતિ ઉપજે છે તેની સુંદરતા તેની ઘટનામાં છે, એટલે કે કાગળનાં જેટલાં પડો વાળ્યાં હોય છે તેટલાં પુનરાવર્તનો મૂળ કાપણીનાં દેખાય છે અને તેથી રમ્યતા લાગે છે. પણ મૂળ કાપણી પાછળ કશું ચોક્કસ કલાનું ધોરણ હોતું નથી; મૂળ કાપણી-આકસ્મિક છે, એટલે કે કાપનારને ઠીક લાગે તેમ આમ તેમ ત્રિકોણ ગોળ ચોરસ વગેરે કાપ મૂકે છે. કાપનાર પણ જાણતો નથી કે ઘડીઓ ઉઘડતાં આકૃતિ કેવી દેખાશે. આથી આ જાતનું કામ ઉપર વર્ણવ્યાં તેવાં સર્જનાત્મક કામોથી ઉતરતા દરજ્જાનું છે, જો કે પરિણામમાં તે સુંદર છે. આમાં ઘુણાક્ષરન્યાયે કેટલેક અંશે સર્જન થાય છે.

છતાં આ જાતની કોતરણીને કલા–શણગારમાં અને સર્જનપ્રવૃત્તિમાં સ્થાન તો છે જ. નવરાત્રની ગરબીમાતાઓ આ કોતરણીથી બહુ જ સુંદર રીતે શણગારાય છે. માતાઓ બહુ સુંદર લાગે છે. બાળકોને કલાકૃતિનો સરસ નમૂનો જોવા મળે છે. જોવાથી કલાનો પરિચય અને તેમાંથી ઉપજતો આનંદ તેમને મળે છે.

આવી કોતરણી કરતાં મોચી પોતાની આરીથી તો કોઇ બીજો કાતરથી આવાં સર્જનો ઉપજાવે છે. ઘણી વાર વારંવાર આ કામ કરવાથી કેવી રીતે કાપ મૂકાશે તો કેવી જાતની કોતરણી નીકળશે તે તેના ધ્યાનમાં આવી ગયેલું હોવાથી ધાર્યા પ્રમાણે ચોક્કસ કોતરણી તે આપણને કરી આપશે. ગરબીમાતાઓમાં વપરાતી કોતરણીઓ આવી ચોક્કસ કોતરણીઓ જ હોય છે. તે ચોક્કસ કોતરણીઓ હોવા છતાં સર્જનાત્મક દૃષ્ટિએ તેની બહુ કિંમત વધતી નથી, કારણ કે આ ચોક્કસ કોતરણીઓ અચોક્કસ ધોરણ ઉપર બંધાયેલી છે.

આવું કોતરણીકામ કરનાર બાળકો ભાગ્યે જ કાઢેલી કોતરણી ફરી વાર ધીરાદાપૂર્વક કરી શકે છે. કારણ કે કોતરણીનું ધોરણ અચોક્કસ છે અને તેથી તેની વિવિધતા ખૂબ છે. જેમ

કેલીડોસ્કોપની અંદર કાચના રંગીન ટુકડાઓ વડે અનેક રંગીન ઘટનાચિત્રો થાય છે, પણ તે કેલીડોસ્કોપ ફેરવનારના ધ્યાનથી નહિ પણ કાચના કટકાને અમુક રીતે ગોઠવીને મૂકી દેવાથી સ્વયં પરિણામ આવે છે, તેમ જ આ કોતરણીકામમાં છે.

આ કોતરણીકામ બાળકોને બહુ ગમે છે એમાં શંકા નથી. બાળકોને ભલે જેટલું કામ તેના ઉપર તેમને કરવું હોય તેટલું ખુશીથી કરે. કોઇ પણ કામ બાળકો ત્યાં સુધી જ કરે છે કે જ્યાં સુધી તેમાંથી તેમને કંઇક પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ કહ્યું તેમ બાળકોને આ કામમાંથી જ્ઞાનેન્દ્રિય–કર્મેન્દ્રિયનો વપરાશ અને પરિણામ જોવાથી કલાસર્જનનો પરિચય અને આનંદ તો મળે જ છે. કેલીડોસ્કોપ જોતાં બાળકો જેમ ધરાય નહિ તેમ આ કરતાં બાળકો જરૂર ધરાય નહિ.

પણ કેલીડોસ્કોપમાં થતાં ચિત્રોને જેમ બાળકોના સર્જન તરીકે ઓળખાવવામાં આવી ન શકે, તેમ આ કોતરણીઓને પણ એટલે બધે અંશે નહિ પણ થોડે અંશે બાળકોનાં સર્જન તરીકે ઓળખાવવી ન જોઇએ.

આપણાં આજકાલનાં બાલસર્જનનાં પ્રદર્શનોમાં આવી કોતરણીનાં કામોને બાળકોનાં સર્જન તરીકે મૂકવામાં આવે છે. તે જોનારે આ સર્જનની કિંમત કેટલી છે તે સમજવું જોઇએ. આ કામ કાઢી નાખવા જેવું નથી, પરંતુ બાળકો સ્વયંચિત્રો કરે કે માટીકામ કરે કે શીવણકામ કરે કે કાતરથી રેખાકૃતિઓને કાપી દે તેની સરખામણીમાં ચડતું નથી. કલાત્મક બાળકો આવાં કામ કરે અને બીજાં ન કરે, અથવા આ કામ દ્વારા બાળકો કલાત્મક છે એમ નિર્ણય ઉપર આવવું એમાં ભૂલ છે. કાગળ ઉપર કાતર ચલાવનાર બધાં બાળકોમાં આવી જાતનાં કામ કરવાની શક્યતા છે. અલબત્ત અકસ્માતથી આ બને છે એમ જાણવા છતાં જે બાળકો વારંવાર જાણી જોઇને આવા અકસ્માતો કરે, અને વિવિધ કોતરણીઓ ઉપજાવે અને તે ઉપજાવવામાં નવા નવા અકસ્માતો કરવા જોઇએ એટલું સમજે, તે બાળકો કલાત્મક સર્જન-દર્શનનાં શોખીન છે એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઇએ. એટલા જ માટે આ કામની કિંમત આંકવામાં હમેશ આ દૃષ્ટિ શિક્ષક કે માબાપ સામે ચોખ્ખેચોખ્ખી રહેવી જોઇએ.

રેખામાંથી કાપી કાઢેલાં અગર આવી રીતે કોરી કાઢેલાં ચિત્રોને બીજા કાગળ ઉપર ચોડવાં એ એક બીજી અને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ છે. કોતરણીઓને ખાસ કરીને રંગબેરંગી કાગળો ઉપર ચોડવાથી કોતરણીનું સૌંદર્ય વધારે સારી રીતે બાળકોની આંખને ચોટે છે, અને બાળકોને વધારે ને વધારે કલાપ્રેમી બનાવે છે. કોતરણીઓ કોરા કાગળો ઉપર મૂકી બાળકો તેની અંદર પેન્સિલ ફેરવી આકારો ઉપજાવે તો તેમને આકૃતિ ઉપજાવવાનો આનંદ અથવા લાભ ભલે ન થાય; પરંતુ તેમ કરવાથી આકૃતિનો પરિચય વધારે ઉંડો જશે. અર્થાત્ બાળકને કોતરણીનું દર્શન વધારે સ્પષ્ટ થશે.

કાગળ અને કાતરના બીજા ઉપયોગો બાળકો આગળ મૂકી શકાય. દાખલા તરીકે કાગળો કાપીને નાની નાની નોટો બાંધવી, ટીપણાંઓ એટલે કે ભૂંગળાંઓ બનાવવાં,

વગેરે. વળી થોડીએક કાતરની અને થોડીએક હાથની મદદ લઇને પેપર-ફોલ્ડીંગ એટલે કે કાગળની ઘડીઓ પાડીને જાતજાતનાં રમકડાં બનાવવાની એક પ્રવૃત્તિ છે. કાતર, વહાણ, છરી, ખડિયો, ટોપી વગેરે આકારો આ પ્રકાર નીચે આવે છે. આની કેળવણી વિષયક કિંમત કાતરણીની કિંમતથી જુદી છે. આમાં કાગળથી ચોક્કસ આકારો રચવાનું હોય છે; અને જેટલા આકારો સામાન્યતઃ બને છે તેટલા આકારો બનાવતાં આવડી જાય ત્યાં સુધી તે કરવામાં સર્જનાત્મક કિંમત છે; પણ તે બહુ ઓછા આંકની. કારણ કે દક્ષિણી રાંગોળી પેઠે તેમાં નજર અને આવડત જોઇએ છતાં ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે જ કરવાથી સર્જન થાય છે, એટલે સર્જન યંત્રવત બને છે. છરી કે ટોપી કેમ થાય એ એક વાર જોયા પછી તે કરવાની રીત સિદ્ધ થતાં તેમાં વિશેષતા–નવીનતા નથી રહેતાં. તેમાં વેપારીની બુદ્ધિ હોત તો તેને વધારે પ્રમાણમાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ તેમાંથી સહે જ મરે; પણ શાળામાં આ દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગનો પ્રશ્ન નથી. આમ છતાં બાળકો જેટલી (એટલે સેંકડો) ટોપીઓ, કાતર, છરી વગેરે કરવા માગે તેટલી કરવા દેવી જોઇએ. કાતર બનાવે તેમાં કેળવણી વિષય કિંમત છે તેના કરતાં પણ વધારે કિંમત તે બનાવવા માટે તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં છે. વિકાસનું બહિર લક્ષણ પુનરાવર્તન છે.

પાતળા કાગળને બદલે જાડા કાગળ એટલે કે કાર્ડબોર્ડ અને કાતર પણ બાળકને પ્રવૃત્તિ અને વિકાસ બન્ને આપે છે. કાર્ડબોર્ડમાંથી બાળકો બંગલા, ઓરડા અને ઘરનાં ઉપસ્કરોની સ્ટીન્ને જેવી નાની નાની ચીજો બનાવી શકે છે. આપણે બાળકોને કાર્ડબોર્ડ, કાગળ, કપડાંના કટકા અને ગુંદર આપીએ અને તેમાંથી તેઓ નાનાં નાનાં ફરનિચરો અથવા રમકડાં બનાવી શકે છે તેવી કલ્પના આપીએ, અને તેની સાથે જ તેવી જાતનાં રમકડાં કે કામો તેમની સામે રજુ કરીએ, તો તેઓ ઘણો વખત જાતજાતનાં રમકડાં ને નમૂનાઓ બનાવવામાં ગાળશે; અને જરૂર તે પ્રવૃત્તિ દ્વારા ઘણું શીખશે. પ્રથમ તો તેઓ પોતાની ખીલેલી ડ્રોઇંગ શક્તિને તેમાં વાપરશે. હાથમાં બેઠેલો કાતરનો કાબૂ તેમને ત્યાં બહુ કિંમતી થઇ પડશે. કાગળ ઉપર પેન્સિલથી રેખામાત્રથી જે ઉપજી શકે છે તે ઘન આકારમાં પણ ઉપજી શકે છે તેનો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે. અર્થાત્ આ કામ તેમને માટીકામ અને ખાસ કરીને સુતારીકામની દિશા સ્પષ્ટ રીતે બતાવશે. સુતારનાં હથિયાર વાપર્યા વિના અથવા બહુ થોડાં જ અને ખંજ ન કરે તેવાં હથિયારો વાપરીને કાતર, કરવતી અને કાર્ડબોર્ડ વડે બાળકો પોતાની ઓરડીમાં કે શાળામાં સુતારની કોડ, અથવા ફરનિચરની દુકાન ખડી કરી શકશે.

આવી જાતના કાર્ડબોર્ડમાંથી ચોક્કસ નમૂનાઓ નમૂના પ્રમાણે તૈયાર કરતાં શીખવાના કામને સ્લૉઇડના કામ તરીકે ઓળખી શકીએ શિક્ષણમાં સ્લૉઇડ પદ્ધતિ જ્ઞાનેન્દ્રિય-કર્મેન્દ્રિય તેમ જ બુદ્ધિવિકાસ અને હાથકારીગરીની આવડત માટે ઉપયોગી માનવામાં આવેલ છે.

પણ કેળવણીના આધુનિક સિદ્ધાંતો બાળકો પાસે સંપૂર્ણ કામ આગવાનો આગ્રહ નથી રાખતા. બાળકોની પોતાની મેળાએ તેમની

પોતાની મહેનત અને આવડતથી જેવાં થાય તેવાં રફ કામની તે વધારે કિંમત આંકે છે, ત્યારે સ્લૉઇડમાં સંપૂર્ણ નમૂનો બનાવવાનો વધારે પડતો આગ્રહ છે. એ આગ્રહમાં બાળકને ભૂલો કરીને શીખવાનું નથી હોતું. ભૂલ ન જ થાય તેવી રીતે કામ કરવાનું હોવાથી ચોક્કસ સૂચનાઓ અને દેખરેખમાં કામ કરવું પડે છે. પરિણામે કામનું પરિણામ બાળકની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને નહિ પરંતુ સૂચનાઓ અને દેખરેખને આભારી થાય છે. કામનો નમૂનો બને છે પણ કામનો આનંદ બાળકોને મળતો નથી. આનંદ તો પોતાની ભૂલો પડતી હોવા છતાં તે ભૂલો સુધારવાની જેમાં તક હોય, અને એ તકને લીધે ભૂલ સુધારવામાંથી પળે પળે બાળકને પ્રગતિ અને તેથી થતો સંતોષ હોય, તેમાં છે.

વળી સ્લૉઇડમાં બાળકોને પુનરાવર્તન કરવાની છૂટ નથી. તેમણે સંપૂર્ણ નમૂનો બનાવવાનો હોય છે. સંપૂર્ણ અને એક નમૂનો પરંતુ તે કાળજીપૂર્વક ભૂલ ન પડે તે માટે સૂચના અને દેખરેખ નીચે બનેલો હોવાથી તેમાં પુનરાવર્તન કરવાપણું હોતું નથી; અને તેથી નમૂનો બની જવા છતાં નમૂનો બનાવવાની ઝડપ, ચાલાકી, કુશળતા વગેરે બાળકમાં આવતાં નથી. એક કામ એક વાર મહા મહેનતે પૂરું કરવામાં કુશળતા કેળવાતી નથી. કુશળતા પુનરાવર્તનથી આવે છે; ઝડપ પણ તેથી જ મળે છે; જ્યારે સ્લૉઇડમાં પુનરાવર્તનનો અભાવ છે. આનું પરિણામ એ આવે કે બાળક તેમાંથી કારીગર બની ન જ શકે. કારણ કે પુનરાવર્તન દ્વારા તેનો કારીગરી વિભાગ દૃઢ થતો નથી. ગોખ્યા પ્રમાણે એક ભાષણ બોલી જવામાં જેટલું ભાષાજ્ઞાનથાય, જેટલી વકતૃત્વકળા ખીલે, તેટલી જ નમૂનાઓ ધ્યાનમાં રાખી આબાદ નમૂનાઓ બનાવી દેવામાં હાથકારીગરીની શક્તિ વગેરેની ખિલવટથાય.

બેશક કાર્ડબોર્ડ અને કાતરથી જાતજાતનાં રમકડાં કરવામાં બાળકને લાભ જ છે. પણ તે લાભ ત્યારે છે કે જ્યારે બાળકને મરજીમાં આવે તેટલાં એક ને એક જ જાતનાં રમકડાં બનાવી દેવાની સંપૂર્ણ છૂટ હોય; અને અમુક ઓડા પ્રમાણે જ, અને અમુક વખતમાં જ બનાવી દેવાનો આગ્રહ ન જ હોય.

આમ કાગળ કાતરનો બાળકના હાથમાં વિધવિધ ઉપયોગ શક્ય છે. એમાં અગત્યની દૃષ્ટિ ખાસ એક જ છે કે બાળક તેના વડે જે બનાવે તે તેને બનાવવા દો; તે શું બનાવે છે તે જુઓ; વચ્ચે પડો નહિ; અને તેની નોંધ રાખી કાગળ કાતર દ્વારા બાળકનો વિકાસ અને કલાત્મક વૃત્તિનો આવિર્ભાવ કેટલા કેટલા રૂપે શક્ય છે તેનો અભ્યાસ કરો. ગિ.

નવું જ તૈયાર થયું
પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક

લેખક : **ગિજુભાઇ**

પોતાના ધંધાનું ગૌરવ સમજાવે, કાર્યની દિશા બતાવે અને ઉત્સાહ તથા ચેતના પૂરે એવું આ પુસ્તક દરેક વાચનારને ઉત્તેજિત કરશે.

પાનાં ૨૧૪ પાકું પૂંઠું
કિં. ૦-૧૦-૦ : ૦-૨-૦ ટપાલના

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન-મંદિર : ભાવનગર

બાળકોની દશા

શ્રી માંગરોળ બાલમંદિરના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે માંગરોળની પ્રજા સમક્ષ શ્રી. ગિજુભાઇએ માબાપોને ઉદ્દેશીને બાળકો સંબંધે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેમાંના કેટલાક ઉપયોગી ફકરાઓ અહીં ઉતારવામાં આવ્યા છે.

તમે કહેશો કે આ બાલમંદિર શા માટે ઉભું કર્યું છે? હું કહું છું કે બાળકોને સુખી કરવા. તમે કહેશો કે બાળકો ખાય છે, પીએ છે, હરે છે, ફરે છે; એમને વળી દુઃખ શું છે? હું કહું છું કે બાળકોને ઘણું દુઃખ થાય છે. મેં ગુજરાત–કાઠિયાવાડનાં બાળકોને જોયાં છે. બાળકોના દુઃખનો એક દાખલો આપું.

મારે ત્યાં મારી દીકરીની બેનપણી આવીને કહે છેઃ "તમારી બા બહુ સારાં છે. મારી બા બહુ ખરાબ છે. મને કહે છે કે 'તું ઘરમાંથી બહાર મરને!' મને ઘરમાંથી ધબ્બો મારી કાઢી મૂકે છે." આમ બોલનાર છોકરી ચાર પાંચ વર્ષની છે. એવડી નાનકડી છોકરીના આ શબ્દો જે સાંભળે એને એનું દુઃખ સમજાય. આ છોકરીને મેં પૂછ્યુંઃ "તમારાં બા તમને કેમ મારે છે? કેમ કાઢી મૂકે છે?" છોકરીએ કહ્યુંઃ "હું તોફાન કરું છું." મેં કહ્યુંઃ "શું તોફાન કરો છો?" તો તે કહેઃ "હું વાસણ ઉટકવા જાઉં છું." જોયું આ તોફાન? બાળક વાસણ ઉટકે તે પણ તોફાન.

બાળક હોંશમાં વાસણો લઇ જતું હોય તેવામાં એકાદ વાસણ પડી જાય તે તોફાન! બાપની ઓરડીમાં જઇ બાળક ચોપડીમાંથી ચિત્રો જુએ કે બડિયો હોલ્ડર લઇ લખવા જાય તે પણ તોફાન! અલબત્ત આમ કરતાં બાળક બડિયો ઢોળી પણ નાખે.

બાળક માટે વ્યવસ્થા છે?

બાળકોનું શરીર નાનું છે. આપણા માટે ઘર તથા ઘરમાંનો સરંજામ છે. હું પૂછું છું કે તમે તમારા ઘરમાં બાળકોને કપડાં ટીંગાડવા માટે નીચે જુદી ખીંટીઓ રાખી છે? બાળકો કપડાં મૂકી શકે તે માટે કબાટની વ્યવસ્થા છે? એમને પાણી પીવા માટે ગોળાની માટલી બાળક પહોંચી શકે તેટલી નીચે છે?

આમ ન હોય એટલે બાળક મુશ્કેલીમાં આવી પડે. જાતે ટોપી લેવી મૂકવી હોય તો ન લઇ શકે. આથી ટોપી ગમે ત્યાં રાખે તો આપણે ચીડાઇએ. ટોપી જોઇતી હોય અને માગે તો ગુસ્સે થઈ જઇએ. કપડાં નીચે રાખે તે આપણને ન ગમે. આપણી ખીંટીઓ ઉંચી; એથી એને કપડું જોઇતું હોય અને માગે તો આપણા કામમાં અડચણ પડી એમ માનીએ. પીવા માટે પાણી માગે તો ન સાંભળીએ.

મારા એક મિત્રને ત્યાં હું ગયો હતો. તેમની તથા તેમની પત્ની સાથે ગપ્પાં હાંકતો હતો. એમનું બાળક આવીને કહેઃ "બાપા, પાણી પીવું છે." બાપા કહેઃ "જા, તારી બાને કહે." છોકરે બા તરફ જોઇ કહ્યુંઃ "બા, પાણી આપને?" બા સાંભળે જ શાનાં? વાત જ કર્યા કરે. છોકરે ફરી કહ્યું. બા કહેઃ "જોતો નથી આ વાત કરું છું તે? ઉભો રહેને! પાણી પાણી શું કર્યા કરે છે?" મારાથી ન રહે-

વાયું. મેં કહ્યું: " આ છોકરો પાણી માગે છે, અને તમે આપતાં કેમ નથી ? વાત કયાં જતી રહેવાની છે ? વળી તમે ગોળો છોકરો લઈ શકે તેમ મૂકતાં હો તો તમારે પંચાત શું કામ રહે ? "

આપણ બધાંને ત્યાં આમ જ બને છે. ઘર તથા સાજ-સરંજામની બાબતમાં બાળકોનો પણ વિચાર રાખવો જોઇએ.

બાળકો માટે વિચાર કર્યો છે ?

આ માંગરોળમાં લોકો ધનિક છે. બંગલા-વાળા છે. મોટર પણ કોઇ રાખતા હશે. એ બંગલાવાળાને ત્યાં નહાવા માટે બાથરૂમ ખરો, દીવાનખાનું ખરું, મોટર માટે મોટરનો તબેલો પણ ખરો; પણ એમણે કોઇએ બાળકો માટે એમના બંગલામાં તબેલો રાખ્યો છે ? બાળકો માટે ઓરડીનો વિચાર કર્યો છે ?

બાળકો દોષિત નથી

આપણાં બાળકોની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આપવા એક વાત કહું. અંગ્રેજીમાં ગુલીવર્સ ટ્રાવેલ્સ નામની ચોપડી છે. એમાં એક માણસ વિશાળકાય માણસોના મુલકમાં જઇ ચડે છે. ત્યાંના માણસનો મહેલ એટલે આપણું માંગ-રોળ. એની બાથરૂમ માંગરોળના એક ખૂણે, તો રસોડું બીજા ખૂણે અને પાયખાનું એકાદ માઇલ દૂર ! આવા માણસોના દાદરા, એમની જમવાની થાળીઓ બધું એ પ્રમાણમાં મોટું હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં આ માણસની શી સ્થિતિ બને તે કલ્પી શકો છો ? પાયખાનેથી નહાવા જતાં થાકી જાય. જમવા જતાં તો પગ જ રહી જાય. પાટલા ઉપર બેસવાનું તો એને મોટા પ્લેટફોર્મ ઉપર બેઠો હોય એવું લાગે. થાળીના એક છેડે મૂકેલું શાક લેવા તેને રીતસર ઉભા થઇને લંબાવું પડે. આ સ્થિતિ આપણાં બાળકોની સ્થિતિ સમજાવવા મેં તમને જરા અતિશયોક્તિથી વર્ણવી છે. આ માણસના જેવી સ્થિતિ આપણાં ઘરોમાં આપણાં બાળકોની છે. એમને દાદરા, ખીંટીઓ, કબાટો, પાણિયારાં, પ્યાલા, લોટા, બધું મોટું પડે. આવી સ્થિતિમાં બાળક આપણી માફક ન રહી શકે તો આપણે કહીએ કે બાળક તોફાન કરે છે, કજિયો કરે છે ! આપણે બાળ-કનો જરા નિરાંતે વિચાર કરીએ તો સમજાય કે આમાં બાળકો દોષિત નથી.

મારે ચાર બાળકો છે. એમને ઉછેરતાં ઉછેરતાં મારે ઘણા વિચારો કરવા પડ્યા; અને એમાંથી હું શિક્ષણશાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્ર શીખ્યો. પણ આપણે તો કયાં વિચાર જ કરવો છે ? આપણે તો માનીએ છીએ કે " બુધે જનરે પાંસરી, બુધે નાર પાંસરી, બુધે છોકરું છાનું રહે. " આમ બાળકોને બુધાથી ચલાવવાં માગીએ છીએ.

આપણી શિરજોરી

બાળકો ઉપર આપણી શિરજોરી ભારે છે. આપણો ધર્મ પણ આપણે બળજોરીથી પળાવવા ઇચ્છીએ છીએ. એનો એક દાખલો આપું. વિલા-યતમાં એક માબાપ એના બાળકને પ્રાર્થના કરા-વવા માટે દરરોજ લડે તથા મારે. માબાપ બાળકને પ્રાર્થનાની મહત્તા બતાવે અને કહે કે " પ્રાર્થના કરી જે માગીએ તે ખુદા આપે. " એક દિવસ બાળક પ્રાર્થના કરવા બેઠું. માબાપને થયું કે લાવો જોઇએ તો ખરાં, બાળક શું કરે છે ? ધીમે રહી છૂપાઇને માબાપ બાળકને નીહાળતાં હતાં. બાળકને એમણે બોલતું સાંભળ્યું: " હે ભગવાન !

મારી પ્રાર્થના સાંભળજો. મારાં માબાપ મને બહુ ત્રાસ આપે છે તો એમને મારી નાખજો."

પૈસાદારનાં બાળકો

પૈસાદારોની તમને વાત કરું. એમને ત્યાં બાળકોને બીજું દુઃખ છે. માબાપને એમની દરકાર રાખવાને ફુરસદ નથી. બાપા પેઢીએ જાય છે; બા મેડીએ ચડી નવલકથા વાંચે છે. બાળકો આયાઓ પાસે! આયાઓ તો તમે જોઈ હશે. મોટા ભાગે કાળી, વિચિત્ર પોશાકવાળી હોય છે.

હું એક મારા પૈસાદાર મિત્રને ત્યાં મળવા ગયો હતો. મારા મિત્ર, એમનાં પત્ની, તથા હું ચા પીતાં હતાં. એટલામાં મારા મિત્રનું એક બાળક ત્યાં આવ્યું. મારા મિત્ર બોલ્યા: "આયા! છોકરેકુ લે જાઓ." આયા પાસેના ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી અંદર આવી ને બાળકને ઉપાડી ગઈ. ચાપાણી ચાલતાં હતાં. પાસેના ઓરડામાં દાંત પીસીને બોલતું હોય તેવો "ચુપ રહો, ચુપ રહો!" નો અવાજ આવતો હતો. મને થયું: "શું છે? જરા જોવા તો દે." મેં મારા મિત્રને કહ્યું: "એક મિનિટ જરા જઈ આવું." એમ કહી હું ઉઠ્યો, અને પેલા ઓરડાનું બારણું ખોલ્યું, તો મારા મિત્રનાં બાળકો હારબંધ અદબ પલાંઠી વાળી ગુપચુપ બેઠાં હતાં. મ્હોં ઉપર દુઃખ હતું. સામે આયા સોટી લઈને ઉભી હતી. "ચુપ રહો; ચુપ રહો. અવાજ મત કરો. યહાંસે બહાર મત જાઓ. મેંને શેઠકું બોલેગા." આ દેખાવ જોઈ હું તો આભો જ બની ગયો. હું બહાર આવ્યો અને મારા મિત્ર તથા તેમનાં પત્નીને કહ્યું: "આ શું છે? છોકરાંને અંદર શા સારૂ પૂર્યાં છે?" મારા મિત્રે કહ્યું: "એમણે રીતભાત શીખવી જોઈએ. મહેમાનની હાજરીમાં એમણે દખલ નહિ કરવી જોઈએ." મેં કહ્યું: "એમણે આવવું જોઈએ." મારા મિત્રે કહ્યું: "કેમ?" મેં કહ્યું: "હું એમનો કાકો આવ્યો છું. ત્યાં છોકરાં શાં માટે ના આવે? આ બધું તોફાન જવા દે." ફરી મેં પૂછ્યું: "આ આયાને શું આપો છો?" એ કહે: "દર મહિને પંચોતેર રૂપિયા." મેં કહ્યું: "આયાને કાઢી મૂકો. છોકરાંની દેખરેખ તમે કે તમારાં પત્ની રાખો. બીજા કામમાં ન પહોંચાતું હોય તો બે વધારે મંત્રીઓ રાખો."

બાળકોની દશા

બાળકોને હડધૂત કરનાર ઘણાં હોય છે. મારા એક બીજા મિત્રની વાત કરું. એનું બાળક શક્તિશાળી છે; એને કંઈ કામ કર્યા વિના ગમે? બા બાપ આગળ તો કંઈ કામ નહિ; એટલે ગયા મુનીમ પાસે. હાથમાં કલમ લીધી ત્યાં મુનીમ ચશ્માં કપાળે ચડાવી બોલ્યા: "ચાલ્યા જાઓ અહીંથી. અહીં તમારૂં કામ નથી." ભાઇ ઉપડ્યા મોટર ગેરેજમાં. ત્યાં દાઢીવાળો શીખ મોટર સાફસુફ કરે. આ ભાઈ તો મંડ્યા મોટરના એંજીનનું ઢાંકણું ઉપાડવા. શીખ કહે: "યહાં કયું આયા? ચલે જાઓ. સાબકુ બોલેગા." છોકરો ચાલ્યો બહાર. ત્યાં થોડે દૂર ધોબી કપડાંને સાબુ દે. ભાઇ તો ધોબી પાસે પહોંચી ગયા, અને સાબુ લઇ મંડ્યા કપડાં ઉપર ઘસવા. ધોબી કહે: "ચાલ્યા જાઓ. નહિ તો શેઠાણીને કહી દઇશ." ભાઇ શું કરે? ગયા રસોડામાં. જ્યાં છરી લઇ શાક સમારે છે ત્યાં તો રસોયો લાકડું સળગતું લઇને નીકળ્યો જ છે! આવી આ ભાઇની દશા છે.

તોફાનથી બ્હીશો નહિ

હું કહુ છું કે બાળકો તોફાન કરે તેથી બ્હીશો નહિ. તોફાન કરવામાં શક્તિ જોઇએ છેને ? માયકાંગલાં બાળકો હોય તેથી તમે ખુશી થાઓ છો ? બાળક રૂષ્ટપુષ્ટ હોય; બે ઘડી આ જુએ કે તે જુએ; એમાં કંઇ ઢોળે ફોડે પણ બરૂં. એમાં ગભરાઇ શું કામ જવું ?

તંત્રીની ટપાલમાં

: ૧ :

એક ભાઇ લખે છેઃ—

મારે બેએક વર્ષની નાની બેબી છે. એની કેળવણી માટે શી વ્યવસ્થા કરવી ? કયાં કયાં પગલાં લેવાં ?

એ હજી હમણાં જ બોલતાં શીખી છે.

જવાબ

તા. ૧–૧૧–૧૯૩૩

ભાઇશ્રી,

તમારા કાગળનો જવાબ નિરાંતે આપવા ઉપર રાખેલો હોવાથી આજે લખું છું. તમે તમારી બેબીના શિક્ષણમાં અત્યારથી જ રસ લ્યો છો તેથી તમને અભિનંદન ઘટે છે. સામાન્યતઃ અઢી કે ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી મોન્ટીસોરી શાળાનો લાભ બાળક લઇ શકે છે. આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ વર્ષ પછીનાં બાળકો મોન્ટીસોરી શાળામાં જાય છે. દરમિયાન ત્રણ વર્ષ સુધીનો કાળ ઘણો કિંમતી છે, અને તેની સંભાળ લેવાનું તમે ઉચિત ધાર્યું છે તે યોગ્ય જ કર્યું છે. તમારો તથા તમારાં પત્નીનો અભ્યાસ, સ્થિતિ, સંજોગો, નોકરચાકરો વગેરે વિષે મને લખ્યું હોત તો હું તમને વધારે વિગત અને સ્પષ્ટતાથી જવાબ આપી શકત. પરંતુ વધારે વિગત નહિ હોવા છતાં સામાન્ય સૂચન રૂપે હું નીચે પ્રમાણે લખી શકું છું.

તમે ખાસ કરીને તરતમાં નીચેની ચોપડીઓ વાંચી જશો. જો કે તમારાથી પણ પહેલાં બેબીની બા વાંચી જાય એ જરૂરનું છે.

(૧) ઘરમાં બાળકે શું કરવું ?
(૨) ઘરમાં મોન્ટીસોરી
(૩) વાર્તા કહેનારને
(૪) શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ

આ ચોપડીઓથી સામાન્યતઃ બાળક તરફની તમારી દૃષ્ટિ નક્કી થશે, અને ઘરમાં તેને કંઇ કંઇ કામનો માર્ગ સૂઝાડી શકશો. તમને ફુરસદ હોય અને અંગ્રેજી વાંચવાનો પણ શોખ હોય તો નીચેની ચોપડીઓ પહેલી જ તકે વાંચી જશો.

(૧) Advanced Motessori Mothod part I

(૨) બાલશિક્ષણ : મને સમજાયું તેમ.

આ ચોપડીઓમાંની ગુજરાતી ચોપડી અહીં શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિરમાંથી મળશે. અંગ્રેજી ચોપડી તારાપોરવાળા એન્ડ સન્સ, કાલબાદેવી પરથી મળશે. આ સાથે શ્રીદક્ષિણામૂર્તિનાં પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર મોકલ્યું છે. તમને ઠીક લાગે તેટલી ચોપડીઓ લખવા ઉપરાંતની પણ તમે મગાવી શકશો.

બાળકને નોકરોના હાથમાં ઓછામાં ઓછું મૂકશે. મા અને બાપ બન્નેએ બાળકને પોતાનો થોડો થોડો વખત આપવો જોઇએ. નોકરો ભયંકર સંસ્થા છે, અને બાળકોને માટે તો તે પ્રાણઘાતક વાતાવરણ રૂપ છે.

બાળકને નુકસાન ન થાય તેમ જ કોઇના હક્કોને વાંધો ન આવે તેવી રીતે જે પ્રવૃત્તિ કરવી ગમે તે તેને કરવાની અનુકૂળતા કરી આપશો. રમકડાંથી બાળકને બહુ સંતોષ થતો નથી, પણ જેમાં કાંઇક કરવાનું આવે તેવું તેને આપવાથી બહુ લાંબો વખત તેમાં તે રોકાય છે, ને વિકાસ મેળવે છે. બાળકને આ નાની વયે ફોસલાવીને કે ધમકીથી કબજે રાખવાનો પ્રયત્ન લેશમાત્ર કરશો નહિ. લાલચ પણ શિક્ષા જેટલી જ ભયંકર છે, તેથી તેનો સદંતર ત્યાગ થવો જોઇએ. તમે પોતે ધંધાને અંગે બહુ કામમાં હો તો તેની માતુશ્રીને આ બધી બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવા કહેશો.

માતા થયા પછી સ્ત્રીએ પોતાનું સર્વ કર્તવ્ય બાળકના વિકાસમાં સમાપ્ત કરવાનું છે. એમાં મોટામાં મોટી પોતાની અને જનતાની સેવા છે. જીવન-ફિલસુફીના મહાન પાઠો એમાંથી મળે છે. અને બાળક પાસેથી પ્રત્યેક પળે જીવનધર્મનો પાઠ સહેજે સંભળાય છે.

માતાએ માતા થતા પહેલાં બાળકને કેમ કેળવવું તેની કેળવણી નહિ લીધી હોવાથી ઘરમાં બાળક આવતાં તે એકાએક મૂંઝાઇ જાય છે, મિજાજ ખોઇ બેસે છે અને બાળકને નુકસાન કરે છે. આને બદલે માતાએ પોતાના સ્વભાવ ઉપર કાબૂ રાખવાની જરૂર છે. ધણી-ધણીયાણીએ લડી પડવાને બદલે બાળકને કેમ સંભાળવું તેની શોધ કરવા નીકળવાનું છે. બાળક એ માબાપના પૂણ્યપ્રેમનો સાર છે, તેથી માબાપોએ માબાપ થયા પછીનું જીવન બાળકની આસપાસ જ ગોઠવવાની જરૂર છે.

હું ધારૂં છું કે અત્યારે આટલેથી બસ થશે. વિના સંકોચે યોગ્ય લાગે ત્યારે કાગળ લખી આભારી કરશો. એ જ.

લી. ગિજુભાઈના
નમસ્કાર.

: ૨ :

એક બેન લખે છે:—

મારે બે ભત્રિજાઓ છે; મોટો ભાઇ ૧૨ વર્ષની ઉંમરનો ને નાનો ભાઇ ૯ વર્ષની ઉંમરનો. મોટો ભાઇ વાંચનનો ઘણો શોખીન છે. એના હાથમાં કંઇ પણ આવે કે તે એ જરૂર વાંચે જ; ત્યારે નાનો ભાઇ વાંચન તરફ બહુ ઉદાસીનવૃત્તિ જાળવે છે. વાંચતાં આવડે છે. પણ નિશાળમાં ચાલતાં પુસ્તકો વાંચવા પડે એટલાં વાંચે, પણ તે સિવાય બહારનું બીજું કાંઇ વાંચન વાંચે નહિ. વાર્તા વાંચવાનો શોખ પણ એને નથી. સાંભળવાનો શોખ છે ખરો. એનામાં વાર્તા વાંચનનો રસ ઉત્પન્ન કરવા મેં એને વાર્તાઓ કહેવા માંડી. અને તે એ રસપૂર્વક સાંભળતો, અને જાતે જ વાતની માગણી કરતો. પણ એ રસથી પોતાની મેળે પ્રેરાઇ એ ઘરમાં વાર્તાઓની ચોપડીઓ પડી હોય છતાં કદી વાંચે નહિ. તેથી હું એને ચોપડી લઇ એમાંથી વાર્તા વાંચી સંભળાવું. મારૂં ધારવું એમ હતું કે જો એમ કરતાં એનામાં વાંચનની રસવૃત્તિ જાગૃત થાય તો પછી એ પોતાની મેળે વાંચવાનું કદાચ શરૂ કરે. વાંચી સંભળાવું

તે સાંભળવામાં એને રસ પડે ખરો. કોઇક વાર એ એની એ જ ચોપડીમાંની એની એ જ વાર્તાઓ કે જે મેં એની આગળ વાંચી હોય તે જ વાંચે; પણ તે સિવાયની બીજી વાર્તાઓ વાંચવાનું મન જ ન થાય. એ કેવું ?

ગમે તેવી રસભરી વાર્તા હોય કે નાનું નાટક હોય, ને કદાચ એ જો વાંચવું શરૂ કરે તો "હજી કેટલું બાકી રહ્યું ને કયારે પૂરું થશે?" તે જ જોયા કરે. જાણે એને વાંચતાં થાક ચડી જવું એ તો એનું વલણ હોય છે.

તમારો 'આપણે પાપે' નો ભેટ અંક એણે પોતાની મેળે વાંચ્યો. અંદર બધી ઘણી જ નાની નાની વાર્તાઓ છે એટલે એ વાંચી ગયો–બે વાર વાંચી ગયો. પછી મેં એને 'શિક્ષણ પત્રિકા' ના છઠ્ઠા વર્ષનો ભેટ અંક બતાવ્યો. પણ એ વાંચવાને હાથમાં લઇ એણે પાનાં ઉથલાવી જોયાં ને પાછો મૂકી દીધો કે "આમાં તો બહુ લાંબી લાંબી વાર્તાઓ લાગે છે." એમાં બહુ લાંબી લાંબી વાર્તાઓ તો નથી જ; છતાં એને લાંબી લાગે છે.

આનો ઉપાય શો હોઇ શકે ? અને આનું કારણ પણ શું ? મને કંઇ સૂઝ ન પડી, તેમ જ પત્રિકામાં આવતા ચર્ચાપત્રમાં પણ આવો એકે દાખલો વાંચ્યો નહોતો, તેથી એ ગૂંચવણનો ઉકેલ જડ્યો નહિ. તેથી આપને પૂછાવું છું. અને મહેરબાની કરીને જો આપ એનો કંઇ ઉકેલ બતાવશો તો આપની અત્યંત આભારી થઇશ.

જવાબ

શ્રીમતી બહેન,

તમારા તારીખ વિનાના કાગળનો જવાબ આજે મોડો મોડો આપું છું તો મને માફ કરશો. તમારા પત્રનો જવાબ સહેજ વિગતથી આપવાનો હોઇ તેમ બન્યું છે. આપણે બે ભત્રિજાઓ વચ્ચે સરખામણી કરવાની કશી જરૂર નથી. બન્ને શરીરથી અને શક્તિથી જુદા છે એમ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું. મોટો ભત્રિજો ખૂબ હોશિયાર અને વાંચનરસિક હોવાથી જ નાનો ભત્રિજો વાંચનમંદ લાગે છે. તુલના કરવા જેવું ન હોત તો તમને લાગે છે તેટલી ગંભીર સ્થિતિ નાના ભત્રિજા વિષે લાગત નહિ. હવેથી બન્ને ભત્રિજાઓ વિષે તુલનાત્મક નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરશો.

બીજું, મોટો ભત્રિજો તમારા લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે સાહિત્યરસિક છે, ઉપરાંત તે પોતાનું જ્ઞાન આંખની ઇંદ્રિય દ્વારા મેળવવા માગે છે; તેથી તે વાંચનરસિક સહેજે છે જ. પણ નાનો ભત્રિજો તેવો નથી; તેથી તેનામાં બેશક સાહિત્યરસિક વૃત્તિ ઓછી છે, અને આંખથી તે અત્યારે જ્ઞાન મેળવવા માગતો નથી. પરંતુ તેથી તેનામાં કાંઇ ખાસ દોષ છે એમ હું માનતો નથી. દુનિયાનું સમગ્ર જ્ઞાન વાંચનમાં આવી જતું નથી; તેમ વાંચન મારફતે જ મળવું જોઇએ કે મળે છે તેમ પણ નથી. વાંચન એક સાધન છે. કોઇને તે સાધન ઠીક પડે છે, જ્યારે કોઇને તે ઠીક નથી પડતું. માટે તમે તે વાંચે તો સારૂં તે વિષેની ચિંતા જ છોડી દેજો. તમારે ત્યાં સારૂં વાચનાલય હોય તો બસ છે. સારા ભોજનોમાંથી અમુક ભોજન કોઇ ન લે તો કશી ચિંતા કરવા જેવું નથી.

નાના ભત્રિજાને બીજી કઇ કઇ બાબતોમાં રસ છે તે તપાસો. અને તેમાં તેને જેટલું કરવું હોય તેટલું કરવાની અનુકૂળતા આપો.

એક બાળકના વિકાસનું સાધન પુસ્તકાલય છે, જ્યારે બીજાનું સાધન સંગીતશાળા હોય છે, અને ત્રીજાનું સાધન કારખાનું હોય છે. નાના ભત્રિજાને 'શું ગમે છે?'—નહિ કે તેને 'શું ગમવું જોઇએ?' તે દિશામાં અવલોકન કરજો; અને તેને જોઇતું તમે આપજો.

જો તેને લાંબી વાંતો વાંચવામાં થાક લાગતો હોય તો તેની વાંચવાની બુદ્ધિ અને ઉંમર નાની છે એમ સમજીને, તેને તેની ઉંમરથી નીચી કક્ષાઓનાં છોકરાંઓની ઉંમરના બરની ચોપડીઓ વાંચવા આપવાનું કરી જોશો. તે ત્રીજી ચોપડીમાં છે તો તેને બાળપોથી, પહેલી, બીજી અને તેના જેવી સારી ચોપડીઓ આપશો. ભલે તે ધીમે ધીમે ચાલ્યો આવે; તેનું વાંચન બંધ તો ન જ કરતાં.

બે ભાઇઓમાં એક ભાઈ બહુ વધારે પડતો હોશિયાર હોવાથી, અગર આપણે તેને હોશિયાર છે એવું વારંવાર કહેલ હોવાથી, ઘણીવાર બીજો ભાઇ આપણા શબ્દોને કારણે ઠંડો પડી જાય છે. તે પોતાનો આત્મવિશ્વાસ ખોઇ બેસે છે; સ્વપ્રયત્નને છોડી દે છે; અને ઘણી વાર તો વિકાસના માર્ગથી આડો જઇ તોફાન મસ્તી પેણ કરે છે. આને માનસશાસ્ત્રમાં Inferiority complex એટલે લઘુતાગ્રંથિ એટલે કે 'મારામાં કાંઇ નથી.' એવી ભાવના કહે છે. બે વચ્ચે સરખામણીમાં એકની સ્તુતિ અને બીજાની નિંદા કરવાથી આ સ્થિતિ આવે છે. માટે હવેથી બે ભાઇઓને સરખાવીને કશી વાત કરશો નહિ. બન્નેને પોતપોતાને માર્ગે જવા દેવા. નાના ભત્રિજાને ખાસ ઉત્તેજન પણ આપશો નહિ.

આમ કરી જોશો, અને અનુભવ થાય તે યોગ્ય લાગે તો જણાવવાની તસ્દી લેશો. હું વડોદરા આવ્યો ત્યારે આ બે ભાઇઓને જોઇ શકયો હોત તો મને વધારે સમજણ પડત. હાલ તો આટલેથી જ બસ. બે જ.

લી. ગિજુભાઇના
નમસ્કાર

માંગરોળ બાલમંદિરના નિવેદનમાંથી

અમારું એમ માનવું છે કે રાષ્ટ્રોન્નતિ, દલિતોદ્ધાર, સમાજરચના, આર્થિક સમાનતા, ધાર્મિક સુધારણા અને એવા બીજા અનેક પ્રશ્નો જે આજે આખી દુનિયાને મૂંઝવે છે, તેનો ઉકેલ સાચા શિક્ષણ સિવાય કદી આવવાનો નથી. અને એ શિક્ષણ પણ માનવ જીવનના આરંભકાળથી જ આપવામાં આવે તો જે અનિષ્ટ તત્ત્વો-સંસ્કાર આપણે અટકાવવા માગીએ છીએ તેનો જડમૂળથી નાશ થઇ શકે. આજે આપણા જીવનમાં જે તત્ત્વો વિઘ્ન રૂપ થઇ નડે છે તેને ઉગવા જ ન દે, એવી કેળવણી નવો અને બળવાન ભાવિ સમાજ રચવા સમર્થ હોઇ શકે.

કેળવણીના મહાન વિદ્વાનો અને જગતના લગભગ સઘળા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ આવી કેળવણી આપી શકે તેવી એકમાત્ર મોન્ટીસોરી પદ્ધતિને પદ્ધતિ તરીકે સ્વીકારી છે. આથી જ અમે એ પદ્ધતિ અનુસાર ચાલતું બાલમંદિર ઘણી મુશ્કેલીઓ અને કપરા સંજોગોમાં ચલાવી રહ્યાં છીએ.

હરીફાઇ, પરાધીનતા, અવ્યવસ્થા, અશાંતિ, ઇંદ્રિયવિકાસનો અભાવ, બેજવાબદારી, સામા-

જિક તાલીમની ખામી, વગેરે તત્ત્વો જ આજે આપણા જીવનમાં કલહ અને વિખવાદનાં મૂળ બની પ્રગતિનો રોધ કરી રહ્યાં છે. તેનો સદંતર બહિષ્કાર કરી સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા, સ્વયંસ્ફૂર્તિ અને એવા જ બીજા નૂતન શિક્ષણના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી મોન્ટીસોરી પદ્ધતિનું બાલ-શિક્ષણ એ જ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરનારૂં, અને માનવ જીવનનું સાચું ઉદ્ધારક છે, એવી આંતરિક શ્રદ્ધાથી અમે આ બાલમંદિરનો આરંભ કર્યો છે.

× × ×

બાળક એ આ જગતમાં નવો પ્રવાસી હોવાથી તેને સઘળું નવું જ જોવાનું અને જાણવાનું હોય છે. આથી તેને માટે અમુક જ વિષય શિખવાડવા તે તેના વિકસતા પ્રાણનું ખૂન કરવા જેવું છે. છતાં પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે કે આ ત્રણથી ૭ વર્ષની ઉંમરમાં ઇંદ્રિયવિકાસ માટે બાળક તલસતું હોય છે.

માબાપો આ વસ્તુ સમજતાં ન હોવાથી તેને વારંવાર વિકાસ કરતું અટકાવે છે. જ્યારે બાલમંદિરમાં આથી ઉલટું કોઇની પણ મદદ વગર, મરજીમાં આવે ત્યારે અને તેટલો વખત, તેની ઇંદ્રિયોને બરાબર વિકાસ આપે તેવાં સાધનો ઉપર બાળકો રમે છે; અને આંખ, કાન, સ્નાયુ, સ્પર્શ વગેરે ઇંદ્રિયોને વૈજ્ઞાનિક ઢબથી અને શાસ્ત્રીય સાધનોથી કેળવે છે. આ ઉપરાંત સામાજિક તાલીમ એ પણ બાલમંદિરનો ખાસ વિષય છે. આજે સમાજમાં સંસ્કાર, સ્વચ્છતા અને સભ્યતા કયાંય નજરે પડતાં નથી. આથી બાળકોને તેની તાલીમ મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ અનુસાર આંપવામાં આવે છે.

× × ×

આજે તો આપણે ઘરે ઘરે બાળકોનાં ખૂન કરી રહ્યાં છીએ. શરીર કરતાં આત્માનાં ખૂન વધારે ભયંકર અને ગુન્હાહિત ગણવાનો જમાનો આવતો જાય છે. આપણા જ બાળકમાં કોઈ મોટા કારીગરની, કોઈ કલાકારની, કોઈ પ્રખર મુત્સદ્દી કે વડા પ્રધાન થવાની શક્તિ રહેલી છે. આ શક્તિના વિકાસને ખરે વખતે તેને કચડી નાખીને, કાયમને માટે કરમાવી દઇને આપણે એક મોટું પાપ કરી રહ્યાં છીએ. એ અશક્ત આત્મા તેના હૃદયમાંથી આપણને માબાપોને અનેક શાપ આપી રહ્યો છે. એ શાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હોય તો સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના ત્રિવેણી-સંગમસમા બાલમંદિરના પુણ્યતીર્થ સિવાય કોઇ બીજું સ્થળ નથી. માબાપ જે બાળક માટે રાતદિવસ દોડધામ કરે છે, બાળક જરાક બિમાર પડતાં આકાશપાતાળ એક કરે છે, જેને માટે ધનના ઢગલા અને બીજી સુખ-સામગ્રી એકઠી કરે છે, તે બાળકનું જ—તેની ઉગતી મહાન શક્તિઓ, ખીલતું શરીરબળ અને બુદ્ધિબળ વિકસે તેવાં સાધનો ન આપીને, બલકે તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરીને એક ભવિષ્યની મહાન વિભૂતિના પ્રાણનું ખૂન કરે છે એમ કહેવામાં નર્યું સત્ય છે. માબાપો ચેતશે, પોતાના વર્તનની તપાસ કરશે, અને ભાવિ યુગ બાળકોનો છે તે સમજશે, તો બાલમંદિરની ઉપયોગિતા એક ક્ષણના વિલંબ વિના તેમને સમજાશે.

× × +

બાળક જે માબાપનું પ્રતિબિંબ છે, જેમને માટે તેમનું સમગ્ર જીવન છે, તેની ખરી અને ન મળે તેવી કેળવણી વિષે અજ્ઞાનુ

ધરાવવું એ એક મનુષ્યદ્રોહ છે, આત્મદ્રોહ છે. દુર્ભાગી રાષ્ટ્રમાં જ એવાં માબાપો વસી શકે.

દેવલોકમાંથી ભૂલો પડેલો મુસાફર. પૃથ્વીના નવા પ્રવાસી આ બાળક માટે—અનેક જુલ્મો નીચે દબાયેલાં બાળકો માટે—વિષમ પરિસ્થિતિમાં અને આર્થિક અગવડતાંઓ છતાં અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક એક પ્રયોગ તરીકે આ બાલમંદિર શરૂ કર્યું છે. એ પ્રયોગનો અગ્નિ અખંડ પ્રજ્વલિત રહે, અને તેમાંથી બાળકોના આશીર્વાદની ધારા અસ્ખલિત વહે એવી પ્રાર્થના ઈશ્વરને કરીએ છીએ. અને સાથે સાથે જ માંગરોળની જાહેર જનતા સમક્ષ વિનતિ કરીએ છીએ કે આપણાં બાળકોની કેળવણી માટે આપણે જ પુરુષાર્થ કરવાનો છે. અને પુરુષાર્થ વિના ઈશ્વર પ્રાર્થના સાંભળતો નથી. તો આપ સૌ એ પુરુષાર્થ કરી આ બાલદેવતાઓના આશીર્વાદ મેળવો.

ગ્રાહકોને

આવતા અંકની સાથે આપનું લવાજમ પૂરું થાય છે. અમને આશા છે કે 'પત્રિકા' ના ગ્રાહક તરીકે આપ ચાલુ રહેશો.

જો આપ મનીઓરડર કરો તો રૂા. ૧)નો મનીઓરડર તા. ૧૦–૨–૩૪ પહેલાં કરશો. કૃપા કરીને કુપનમાં આપનો ગ્રાહક નંબર—જે આ અંકના રેપર ઉપર છે તે લખશો.

આપને આવતા વર્ષનો પહેલો અંક વી.પી.થી જોઇતો હોય તો આપે અમને તે મતલબનું લખવાની જરૂર નથી. આપના તરફથી મનીઓર્ડર નહિ મળે, તો આપે અમને V.P. મોકલવા માટે લખ્યું છે એમ માનીને આપની તરફ વી.પી. મોકલીશું. પરંતુ આપને આ માસિક બંધ કરવું હોય તો કૃપા કરીને તરત જ ખબર આપશો.

કૃપા કરીને વી.પી. પાછું વાળીને કાર્યાલયને નકલ દીઠ ત્રણ આનાની ખોટમાં ન મૂકશો.

આપની મદદ માટે આભારી છીએ.

દ. મૂ. બાલમંદિર
કાર્યાલય: ભાવનગર.

તંત્રીઓ,
શિક્ષણ પત્રિકા

અખિલ ભારત શિક્ષણપરિષદ, કરાંચી

[નવમું અધિવેશન : ૧૯૩૩]

ઑલ ઇન્ડિયા ફીડરેશન ઑફ ટીચર્સ એસોસીએશનના આશરા હેઠળ કરાંચી મધ્યે તા. ૨૭મીથી તા. ૩૦મી ડિસેંબર ૧૯૩૩ દરમિયાન અલીગઢ વિશ્વવિદ્યાલયના વાઇસ ચેન્સલર સર. રોસ માસૂડના પ્રમુખપણા હેઠળ અખિલ ભારત શિક્ષણપરિષદની બેઠક મળવાની છે.

આ પરિષદના મંત્રીઓ કેળવણીમાં રસ લેતાં સર્વેને આમંત્રણ આપે છે. પ્રતિનિધિ ફી રૂા. ૨) એ રાખવામાં આવી છે. આ સંબંધે "મંત્રીઓ, સ્વાગતમંડળ, નવમી અખિલ ભારત શિક્ષણપરિષદ, કરાંચી" ના સરનામે લખવું.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખો: તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા, શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર.
આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીજ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી અંક)

વર્ષ આઠમું
૧૯૬૦

અંક ૧૨ મો
માર્ચ

: તંત્રીઓ :

ગિજુભાઈ અને તારાબેન

દેશમાં એક રૂપિયો : વાર્ષિક લવાજમ : પરદેશના બે શિલિંગ

જ્યારે શેઠ શિક્ષકને શિક્ષકને બદલે નોકર કે મે'તાજી તરીકે રાખે છે ત્યારે શિક્ષકનું સ્વમાન હણાય છે, અને શિક્ષક એક અથવા બીજી રીતે શેઠનું અપમાન થાય તેમ વર્તે છે.

ત્યારે શિક્ષક શેઠના છોકરાને મે'તાજી કે નોકર જ સમજીને તેને ભણાવવામાં બેદરકાર રહે છે; અને જે શીખવે છે તે નકામું જાય તેવું શીખવે છે.

ત્યારે છોકરાઓ શિક્ષક પ્રત્યે તોછડાઈથી વર્તવા માંડે છે, અને તેથી શિક્ષકનો પ્રેમ છોકરાઓ ઉપર વધતો નથી પણ ઘટે છે; તેથી તે ખરી વિદ્યા બતાવતો નથી.

ત્યારે શેઠાણીના ટુંકારાથી કે તોછડાઈથી શિક્ષક છોકરાઓ આગળ તેની માની નિંદા કરે છે, તેનાં અને શેઠનાં છિદ્રો શોધે છે, અને માબાપને હલકાં પાડે છે.

શેઠે નોકરી માટે નોકર રાખવો, રસોઇ માટે રસોયો રાખવો, અને માત્ર શિક્ષણકાર્ય માટે જ શિક્ષકને રાખવો.

પરીક્ષાનું પરિણામ

પરીક્ષા એ કેવળ બહારની વસ્તુ છે. પરીક્ષાથી વિદ્યાર્થીએ ગોખી ગોખીને કે સમજી સમજીને પોતાના મગજમાં કેટલું ઠાંસ્યું છે તે જ માત્ર જાણી શકાય છે. પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીની ગ્રહણ-ધારણ કરવાની અને શિક્ષકની ગ્રહણ-ધારણ કરાવવાની શક્તિનું માપ કાઢી શકાય છે; પરંતુ પરીક્ષા વિદ્યાર્થીના વિકાસને અને શિક્ષકની આવી વિકાસક્રિયાને સહાય આપવાની શક્તિને કસતી નથી.

પરીક્ષાથી વિદ્યાર્થી બહિરમુખ બને છે. પરીક્ષા વિદ્યાર્થીને અંદર લઇ જવાને બદલે બહાર કાઢે છે. તેને બહારની દૃષ્ટિએ બીજાની સરખામણીમાં પોતે કેવો છે તે બતાવે છે; ને બહારના માપથી પોતાને માપતાં શીખવે છે. અહીં સ્પર્ધાનું ને ઈર્ષાનું મૂળ રહેલું છે. આમાં બીજાની હાર ઉપર પોતાની જીત રહેલી છે; આમાં બીજાની ન્યૂનતા ઉપર પોતાની પૂર્ણતા સમજાય છે, ને બીજાની ખામીઓની તુલનામાં પોતાની ખામીઓ ઢંકાય છે.

પરીક્ષાથી અભિમાન અને નિરાશા આવે છે. બહારની દૃષ્ટિએ જે આગળ આવે છે તે મિથ્યાભિમાની થાય છે, અને પરીક્ષા જેને દુનિયામાં પાછળ રાખે છે તે નિરુત્સાહી બને છે. મિથ્યાભિમાની ને નિરુત્સાહી બન્નેની પ્રગતિ પરીક્ષાની ક્રિયાથી બંધ પડે છે; પરીક્ષા અભિમાન આપી જ્ઞાનના ખરા માર્ગમાં અંધકાર નાખે છે અને નિરુત્સાહ આપી વિઘ્નો પેદા કરે છે.

પરીક્ષા નિશાળમાં જ નથી; ઘરમાં પણ જાતજાતની પરીક્ષાઓનો સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ પ્રકાર ચાલે છે. એથી જ આજનો માણસ અંદરનો મટી બહારનો થયો છે; તે પોતાને માટે જીવવાને બદલે બહારને માટે જીવે છે. આંતર નીતિ, આંતર ધર્મ અને આંતર બળને બદલે બહિર્ નીતિ, બહિર્ ધર્મ અને બહિર્ બળને મોહે છે. બહારના તોલ-માપે પોતાને આપીને સંતોષ લે છે, ને સાર્થકતા માને છે. ટૂંકમાં તે અંદરથી મરી જઇને એટલે કે આત્માથી મરી જઇને બહારથી અર્થાત્ શરીરથી જીવે છે.

બહારની પરીક્ષામાં રેવાયેલો માણસ દિન પ્રતિદિન દંભી બનતો જાય છે. લોકો શું ધારશે, લોકોને શું ગમશે, લોકો પોતાને વિષે કેવો આંક કાઢશે, પોતાનો તોલ કેવો કરશે, તેનો જ તેને વિચાર હોય છે. તેને અંતરાત્માના કથનને રોકવું પડે છે, આંતર વેગોને દબાવવા પડે છે, ને આખરે અંતરમાં શૂન્ય થઇ બહાર એકડો થવું પડે છે.

બહિર્ પરીક્ષાનું જેને ઝેર ચડ્યું છે તે હમેશ ભયભીત રહે છે. "હાય, હમણાં પરીક્ષા થશે. હાય, નાપાસ થઇશ કે પાસ? હાય હાય, કસોટીએ ચડતાં ચઢીશ કે પડીશ?" એના ભૂતથી બિચારો ભરમાયેલો રહે છે. નિશાળમાં પરીક્ષાનો ભય આખા જીવનમાં જ્યારે વ્યાપે છે ત્યારે તો તે જીવનને છેક કડવું બનાવી મૂકે છે; અને એ ભયમાંથી જો એ મુક્ત ન થાય તો માણસ ગાંડો બની જાય છે.

પરીક્ષાની પ્રથામાં તૈયાર થયેલો મનુષ્ય 'સરતો'ના ઘોડા જેવો છે. 'સરત' કરવી હોય

તો તેનામાં જોર આવે છે. જીંદગીના જુગારનો એકે પ્રસંગ તેને આનંદ આપ્યા વિના રહે જ નહિ. જીંદગીને જુગારથી ખેલે; જુએ કે કાં તો હારીએ છીએ, નહિતર જીતીએ છીએ.

પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલ મનુષ્ય બંધાણી જેવો છે. બહારના જગત આગળ ઉભા રહેવાને વખતે, જગતનો અભિપ્રાય લેતી વખતે કોણ જાણે ક્યાંથી તેનામાં નશાબાજનું ક્ષણિક જોર આવે છે; પણ નશો ઉતરી જતાં જેમ નશાબાજ એક પાઇની કિંમતનો થઇ જાય છે, તેમ આ બહારનું ઉત્તેજન ખસી જતાં આવો માણસ ઢીલો થઇને પડે છે.

પરીક્ષાએ માણસને સ્વયં પ્રાણની ખોજમાં જતો રોકયો છે; આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાંથી તેને ભ્રષ્ટ કર્યો છે. તેથી જ તે સારી જીંદગી જગતની દૃષ્ટિથી ગાળે છે, ને આત્મજ્ઞાનને બદલે બારકાની પંચાતમાં નિરંતર રહે છે.

પરીક્ષા બહારની ન હોય પણ અંદરની હોય. પરીક્ષા જ્ઞાનની ન હોય પણ શક્તિની હોય. પરીક્ષા હકીકતોની ન હોય પણ વિકાસની હોય. પરીક્ષા પરાર્થે ન હોય પણ આત્માર્થે હોય. પરીક્ષક બહારનો ન હોય પણ અંદરનો હોય. ગિ.

એકનું એક બાળક

જે ઘરમાં એકનું એક બાળક હોય, જ્યાં માબાપ સિવાય કોઇ ત્રીજું માણસ ઘરમાં ન હોય, તે બાળકના ઉછેરમાં ખૂબ સંભાળ લેવાની જરૂર છે. આવાં બાળકોને સંયુક્ત કુટુંબમાં ઉછેરાવાથી જે ફાયદા મળે છે તે ફાયદાથી તેઓ વંચિત રહી જાય છે. એકના એક છોકરાને પોતે કુટુંબમાં એક જ બાળક હોવાથી ફાયદા પણ મળે છે; પણ તે ફાયદાઓ મોટે ભાગે ભાઇ-બહેનવાળાં બાળકોને જે મળે છે તેથી ઓછા હોય છે. જેને એકનું એક બાળક હોય છે તે આ બાબતમાં નીચેની હકીકતો સમજી બાળકના ઉછેરમાં તે દૃષ્ટિ રાખે તો બાળકને ઘણો ફાયદો થાય.

પૈસાદાર પિતાના આવા એકના એક બાળકને તો ઘણા ગેરફાયદા થાય છે. આજકાલ પૈસાદારનો વસવાટ મોટે ભાગે બંગલાઓમાં થતો જાય છે. એક બંગલામાં રહેનાર માણસો બીજા બંગલાનાં માણસો સાથે શેરીઓમાં વસતાં માણસો માફક હળીમળી શકતાં નથી. આમ બંગલાનાં વાસીઓ સમાજથી ખૂબ જ અતડાં પડી જાય છે; તેમની દશા નિર્જન વનના એરંડા સમી થઇ જાય છે. અને આવા કુટુંબમાં ઉછરતા એકના એક બાળકની તો તેથીયે ખરાબ દશા થાય છે. તેની સાથે રમવાને મિત્રો ન મળે; ભાઇબંધોના અભાવે તેને બંગલાની ચાર દીવાલોમાં ઉછેરાવાનું કમનશીબ પ્રાપ્ત થાય છે. મોટે ભાગે તેના દિવસો બિનકેળવાયેલ નોકર કે રસોયા સાથે જાય છે, અને તેમાંથી તે કેટલીયે અનિષ્ટ ટેવો ગ્રહણ કરે છે.

શેરીઓમાં વસતા એકના એક બાળકને બંગલામાં રહેનાર તેવા બાળક જેટલું નુકસાન નથી થતું, પરંતુ તેના માત્ર કેટલાક આવશ્યક ગુણો અણવિકસ્યા અને અણખીલ્યા રહી જાય છે. આવાં બાળકોમાં ખાસ કરીને કેવા ગુણો ખીલ્યા વિનાના રહી જાય છે તે આપણે જોઇએ.

આવું એકનું એક બાળક મોટે ભાગે અક્કડ

અને અતડું દેખાય છે. બીજાં બાળકો સાથે તેને મળવાના પ્રસંગો જ્યારે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેની ખરાબ દશા થાય છે. ભાઇભાંડરૂ સાથે ઉછરેલાં બાળકો તુરત જ મિલનસાર દેખાય છે, જ્યારે આ બાળક અન્ય બાળકો સાથે મળવાને બદલે તેમનાથી દોઢ ગાઉ દૂર નાસે છે.

આવું બાળક મોટે ભાગે સ્વાર્થી પણ જણાય છે. ઘરમાં એકલમલ તરીકે મહાલ્યા પછી તેને પોતાના ભાગમાંથી બીજાં ભાગ પડાવે તે પરવડતું નથી. પોતાને રમકડે કોઇ ભોગજોગે બીજું રમવા બેસે તો તે રડવા લાગે છે; દરેક વસ્તુનું માલેક તે જ હોઇ શકે એ એક જ ભાવના તેનામાં જણાય છે. જ્યારે ભાંડરૂમાં ઉછરેલ બાળકો વહેંચી ખાવાને અને પોતાના રમકડે ભાઇબહેનને રમવા દેવાને ટેવાયેલાં હોય છે, એટલે તેમનામાં સ્વાર્થીપણું ઓછું દેખાય છે.

એકનું એક બાળક શરમાળ વધુ પડતું જણાય છે કારણ કે તેનામાં જે સામાજિક ગુણો ખીલવા જોઇએ તે અણવિકસ્યા રહે છે.

આ જગતને તે પોતામાં જ જુએ છે. સારી દુનિયાની વસ્તુઓ જાણે એના માટે જ છે, અને બીજાનો તે પર અધિકાર જ નથી, એવી એની માન્યતા થતી જાય છે. આવું બાળક ઘરના રમકડા જેવું જ હોય છે. ઘરમાં બીજાં બાળકો હોતાં નથી એટલે માબાપ તેને વધુ પડતાં લાડ લડાવે છે, અને એવા લાડમાં ઉછરેલું બાળક જ્યારે દુનિયાની મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે તેની પરાધીનતા આપોઆપ જણાઇ આવે છે. તેને ખાવાની કે લૂગડાં પહેરવાની આવડત હોતી નથી; નિયમો પાળવા તે ટેવાયું હોતું નથી; બાલદુનિયામાં તે બંધબેસતું થતું નથી. તે જ્યારે મોટું થાય છે ત્યારે તેને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે.

આ બાળક જ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે આડાઇ કરે છે; સૂવા કે નાહવાના સમયે પણ સરખું ચાલતું નથી. અને માબાપનો જીવ કુટુંબમાં તે એક જ હોવાને કારણે ટૂંકા હોય છે, એટલે તેની લાગણીઓને તે દૂભવતાં નથી. પણ જ્યારે તેને બીજા સાથે પ્રસંગ પાડવાનો સંભવ આવે છે ત્યારે તેની મુશ્કેલીઓ વધે છે. ભાંડરૂમાં ઉછરતું બાળક રડઘડિયું થાય છે; તેને કેટલીક અગવડો વેઠી લેવાની પણ ટેવ પડેલી હોય છે; નાની બહેન કે ભાઇના હક્ક સમજતાં અને તેને આદર આપતાં તે શીખે છે; જ્યારે એકનું એક બાળક એકલવાયાપણાને લીધે નાની સરખી મુશ્કેલી વેઠી લેવા, જે મળે તે ખાઇને પેટ ભરી લેવા, ને ગમે તે વસ્તુથી ચલાવી લેવા જરાયે ટેવાતું નથી.

માબાપ પણ પોતાના એકના એક બાળકના ઉછેર પરત્વે વધુ પડતાં ચીકણાં બને છે. તેની એકેએક ક્રિયા પર વધારે પડતી ચીકાશ કરે છે. એટલે બાળકમાં બિનજરૂરી સંકુચિતતા આવી જાય છે તેની ખબર માબાપને રહેતી નથી.

આવું બાળક ઘરમાં ખૂબ લાડમાં ઉછરવા પામે છે, એટલે મોટપણે તેને આ લાડ ભારે થઇ પડે છે. કોઇ પણ સમૂહના નિયમને વશ થતાં અને ટેવાતાં તેને વાર લાગે છે. કેટલાંકને તો તેમની અસહાય દશાને લીધે આંસુ પણ સારવાં પડે છે. જ્યાં હોય ત્યાં તેણે તો મારાપણું જ અનુભવેલું હોય છે. 'આ મારૂં રમ-

કહું.' 'આ મારી ખુરશી.' 'આ મારી થાળી.' 'આ મારી ચમચી.' આવા મારાપણા-માંથી તે ઉંચું જ આવતું નથી. એટલે જ્યારે સમૂહમાં ભળવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના 'મારાપણા' તરફ બીજાં બાળકો ઘૃણાની નજર ફેંકે છે, ત્યારે તેને પોતાની જાત હલકી લાગે છે, અને તેથી તેનામાં પોતાની અશક્તિનું ભાન પેદા થાય છે. એની ઇચ્છાશક્તિ કેળવા-યેલી હોતી નથી. તેથી આ અશક્તિનું ભાન તેને હમેશને માટે સાલે છે; કારણ કે ઇચ્છા-બળથી તે તેને દૂર કરી શકતું નથી, અને ઉલટું પોતાના એ અવગુણોનું પોતે ગુલામ બનતું માલૂમ પડે છે.

આવા બાળકમાં બીજાને મદદ કરવાની કે પરગજુ થવાની વૃત્તિ જ ઉદ્ભવેલી હોતી નથી. શાળામાં કે બાલમંદિરમાં જ્યારે તે નવું નવું દાખલ થાય છે, અને કોઇ બાળક ઠેસ વાગતાં પડી જાય છે, ત્યારે આ એકનું એક બાળક દૂર ઉભું ઉભું જોઇ રહે છે. તેની પાસે જઇને તેને છાનું રાખવાની કે શિક્ષકને તેના પડી ગયાના સમાચાર આપવાની ઇચ્છા સરખી તેને થતી નથી; જ્યારે સમૂહમાં ઉછરેલાં બાળકો કોઇ બાળકને વાગ્યાના સમાચાર સાંભળતાં તેને મદદ કરવા કે ઉભું કરવા કે પાટો બાંધવા દોડી જાય છે, અને તેને છાનું રાખી શિક્ષક પાસે લઇ જઇ તેની પૂરતી બરદાસ કરે છે. એને કોઇ ભાઇબંધ મળતા નથી એટલે બીજાના દુઃખે જે અરેરાટી છૂટવી જોઇએ તે તેનામાં છૂટતી નથી; કારણ કે કોઇના માટે કાંઇ કામ કરવું, ઘસાવું, તે તો તે શીખ્યું જ હોતું નથી.

એક વખત એવું બન્યું કે અમે સૌ નદીએ નહાવા ગયા. નાહીને સૌ બહાર નીકળ્યા ત્યારે નાના બિમાર કનુભાઇ ટાઢે થરથરતા હતા. ભાંડુરૂવાળા કુટુંબમાં ઉછરેલાં સુલોચના-બેન પોતાના ભીના શરીરે અને ભીંજાયેલે કપડે દોડીને તેમનું ડિલ લૂછવા મંડ્યાં, જ્યારે એકનાં એક વસુબેન કનુભાઇની પાસે ઉભાં હતાં, છતાં બધું ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં હતાં!

ભાંડરૂમાં ઉછરેલાં બાળકોને બાની માંદ-ગીના સમયે, અડચણના સમયે કે બા શહેરમાં ગયાં હોય ત્યારે નાનાં ભાઇ-બહેનોની સંભાળ લેવાના જે પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તે આ બાળકને નથી થતા; એટલે પરાયાં તરફની મમતા તો તેનામાં કચાંથી જ આવે?

સામાન્ય રીતે બાળકોમાં માલેકીનો આવેગ (possession instinct) હોય છે; પરંતુ એકના એક બાળકમાં આ ગુણ બહુ વધારે પડતા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ઘરની નાની મોટી વસ્તુનું માલેક બનવાના પ્રસંગો એને જ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે એક વખત ઘરમાં એકલમલની માફક મહાલ્યા પછી બીજે કયાંય તે બીજાને સરખો હિસ્સો આપી શકતું નથી; આપવાના પ્રસંગ ઉભા થાય છે ત્યારે આકળુંભાંભળું થઇ જાય છે, અગર તો રીસાઇ કે ટરડાઇને ભાગી જાય છે.

આવા બાળકને ઉપર કહ્યા તેવા ગેરફાયદા છે; પરંતુ તે સાથે કેટલાક થોડાશા ફાયદા છે, તે પણ તપાસીએ.

પોતાના માબાપનું તે એકનું એક બાળક હોવાના કારણે પિતાની આવકનો સારો એવો ભાગ તેની જ કેળવણી પાછળ ખર્ચવાની સારી તક મળે છે; કારણ કે તેમાં કોઇ ભાગ પડાવ

નાર હોતું નથી. તેની કેળવણી અને ઉછેર પાછળ પૈસા ખર્ચવામાં ને જાતદેખરેખ રાખવામાં પિતા સહેજે ઉદાર રહે છે. આવા બાળકને શારીરિક પોષણ પણ સારું મળે છે, કારણ કે ઝાઝાં બાળકો ન હોવાને કારણે એક બાળકને તંદુરસ્ત બનાવવામાં માતપિતા પૈસા ખરચતાં પાછું જોતાં નથી.

ઉપર જણાવ્યા તે ફાયદા અને ગેરફાયદા જોતાં આવા બાળકને એકંદર ગેરફાયદા ઘણા છે. આ ગેરફાયદા એવા નથી કે જેને મિટાવી ન શકાય.

સમજુ અને કેળવાયેલાં માબાપો પોતાનાં બાળકોને સામાજિક બનાવવા માટે પોતાને ઘરે પાડોશનાં કે મિત્રોનાં બાળકોનો અખાડો જમાવી શકે; તેમને માટે પોતાનાં દ્વાર ચોવીશે કલાક ખુલ્લાં મૂકી તે બાળકોને પોતાનાં જ બાળકો જેવાં ગણી પોતાને ઘરે આવવા દે, અને રમવા તથા હળવા મળવા દે. આવી રીતે એકઠાં થયેલાં બાળકો અને પોતાનાં બાળકો વચ્ચે કોઇ જાતનો ભેદભાવ રાખ્યો હોય તો અર્થ ન જ સરે. જેમ કે પિતા શહેરમાંથી પોતાના બાળક માટે ખરીદવા જાય તો તેનાં મિત્રો માટે પણ પતંગ ખરીદતા આવે; સૌના સરખા આવે. ઘરનાં રમકડાં ઉપર તેના મિત્રોનો પણ સરખો હક્ક શરૂઆતથી જ સ્થાપિત કરે. પ્રસંગોપાત્ત, એ જ બાળકોને ઘેર પોતાના બાળકને મોકલે; તેમની ઉજાણીઓ ગોઠવે. આવા અનેક ઉપાય કરી તેના ઉછેરમાં જે ખામી રહેવાનો સંભવ જણાય તે દૂર કરે.

આવાં બાળકોને બાલમંદિરમાં મોકલવાં એ ખૂબ જરૂરનું છે. ત્યાં એમને બાળદુનિયા મળે છે. આજે બાળકોને જ્યારે બાળદુનિયા મળે છે ત્યારે તેનો સર્વતોમુખી વિકાસ ઝપાટાભેર થાય છે. બાલમંદિરમાં તે સામાજિક નિયમનને જલદી વશ થાય છે. આવું એકનું એક બાળક ઘેર જે અમુક જ ખાવા લે છે, અમુક વસ્તુ ખાય છે કે નથી ખાતું, તે બાલમંદિરમાં બીજાં બાળકો સાથે ટપ દઇને ભોજન પર બેસે છે, અને જે ખાવાનું હોય છે તે ખાવા માંડે છે. અમારે ત્યાં નાનાં પ્રતિમાબેન છે. જ્યારે તેમને બાલમંદિર મોકલ્યાં ત્યારે તેમના પિતાએ કહેલું કે તેને નાસ્તામાં કોઇ પણ વસ્તુ ભાવતી નથી. વખત જતાં અમે અનુભવ્યું છે કે આજે એવી કોઇ પણ વસ્તુ નથી કે જે પ્રતિમાબેનને ભાવતી ન હોય. પ્રતિમાબેનને નાસ્તાની વસ્તુઓ ખવરાવવા માટે અમારે કોઇ ઉપાયો લેવા પડ્યા નથી. એમણે બીજાં બાળકોને ખાતાં જોયાં એટલે પોતે પણ ન ભાવતી ચીજો કે જેની તેમને કાલ્પનિક સૂગ હતી, તે ખાતાં થયાં.

આ રીતે અનેક બાબતોમાં એકના એક બાળક માટે તો બાલમંદિર ખાસ જરૂરનું છે.

આ ઉપરાંત આવા બાળકના વાલીઓ ઘેર જે બહિર્ દ્વાર રમતનાં સાધનો વસાવે અને ત્યાં બીજાં બાળકોને રમવા આવવાની છૂટ રાખે, તો પણ આવા બાળકને બીજાં બાળકો સાથે હળવામળવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય. વ. દવે.

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક

લેખક ગિજુભાઈ : : : પાકી બંધાઇ ૦-૧૦-૦

પોસ્ટેજ બે આના વધારે

આનું નામ સ્વયંસ્ફૂર્તિ

કેટલાં બધાં બાળકો કામમાં મંડ્યાં હતાં, અને કેટલો બધો તેમનો ઉત્સાહ હતો, અને એ ઉત્સાહની પાછળ એમનો આનંદ કેટલો બધો હતો !

એમને કોઇએ ફરજ પાડી ન હતી છતાં તેઓ એક કલાકથી રેતીને એકઠી કરતાં હતાં અને સામી ભીંતે તેના ઢગલા કરતાં હતાં. તેઓ આ કામ કરવામાં એટલાં તો ભાન ભૂલ્યાં હતાં કે તેઓ ધૂળ ને રેતી ઉપાડવાથી મેલાં બન્યાં હતાં, તેમના માથામાં ધૂળ ભરાઇ હતી, તેમનાં પેરણ–ઘાઘરી ગંદાં બન્યાં હતાં તેનો કશો જ ખ્યાલ તેમને ન હતો. ઉંધું ઘાલીને તેઓ બાલદીઓ ભરતાં હતાં, અને ભરેલીને ઠલવતાં હતાં.

તેમના ગાલો ઉપર લાલાશ હતી; આંખમાં તેજ હતું; હાથપગમાં ક્રિયાનું બળ પ્રત્યક્ષ હતું; મન પ્રસન્ન હતું અને આત્મા તૃપ્ત હતો.

બાળકોને આજે મનગમતી પ્રવૃત્તિ મળી હતી. પોતાના હાથપગ ચલવી શકાય, ઇંદ્રિયોને વાપરી શકાય અને મનની શક્તિને કામે લગાડી શકાય એવી આ પ્રવૃત્તિ હતી.

કેટલાંક બાળકોને તો આ પ્રવૃત્તિ પહેલવહેલી જ હતી. તેમને ઘેર આવી રીતે રેતી અને ધૂળમાં રમવા કોણ આપે ? તેમને ઘેર આટલી વિશાળ જગા ક્યાં હતી કે તેઓ ક્યાંઇ જઇને રમી શકે ? કેટલાંકને આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ગમતી હતી કેમ કે તે શેરીની જેવી પ્રવૃત્તિ હતી.

ડોલો ઉપાડતાં તેઓ કોઇ વાર પડતાં હતાં કે આડાંતેડાં થઇ જતાં હતાં, છતાં તેઓ હસતાં હતાં; તેમાં તેઓ ગમ્મત લેતાં હતાં.

તેમની ઉપર મુકાદમ ન હતો પણ મદદમાં શંકરભાઇ હતા, એટલે તેઓ ડરથી કામ નહોતાં કરતાં; કમાવા માટે કે ભયથી કામ નહોતાં કરતાં. તેઓ તો પોતાના મનની લાગણીને સંતોષવા માટે આ કામ કરતાં હતાં. તેમનું શરીર, ઇંદ્રિયો અને મન જેકામ જરૂરનું હતું તે તેમને મળવાથી તેઓ આ કામમાં તલ્લીન હતાં. તેમને આમાંથી વિકાસ મળતો હતો તેથી તેમને આ કામ ગમતું હતું, એટલું જ નહિ પણ ખૂબ પ્રિય થયું હતું.

તેઓને કોઇ એમ શીખવતું ન હતું કે સહકાર કરો, સહકાર કરો; સંપીને કામ કરો, સંપીને કામ કરો ! અને છતાં સૌ મળીને કામ કરતાં હતાં. એક બીજાની મદદથી કામ કરતાં હતાં. અને છતાં કોઇ થાકતું હતું તો બીજું તેનું કામ ઉપાડી લેતું હતું અને પેલું થોડી વાર આરામ લેતું હતું. કોઇ એમ અદેખાઇ કરતું ન હતું કે એ કામ નથી કરતું અને અમે કામ શાના કરીએ. કારણ કે સૌને કામ ગમતું હતું. સૌને માટે કામ હતું; સૌને માટે પૂરતું કામ હતું. સૌથી થઇ શકે તેટલું સૌ કરે એથી જરાયે વધારે નહિ, એવી સૌની અનુભવથી થયેલી સમજણ હતી.

આવું સહકારી કામ–સંપીલું કામ, નાનાં બાળકો કરતાં હતાં, અને હું તે જોતો હતો.

જોતજોતામાં તો કેટલુંય કામ કરી નાખ્યું. જોતજોતામાં એક કલાકથી વધારે વખત કેવી રીતે ગયો તેનો કશો જ ખ્યાલ ન આવ્યો.

કારણ એ હતું કે કામ જ્યારે રાજીખુશીથી થાય છે ત્યારે જ બધી શક્તિઓ જાગ્રત થાય છે. કામ જોશભેર થવા લાગે છે, અને તેની સાથે જ સહકાર, શાંતિ અને પ્રેમ વધતાં ચાલે છે. વાત ખરી એ છે કે કામની સામે બાળકોને કે કોઇને વાંધો નથી. પણ કામ જ્યારે ફરજિયાત થાય છે ત્યારે તેની મીઠાશ ચાલી જાય છે અને કામ કરનારા ઠંડા પડે છે, શ્રદ્ધા ખુએ છે અને છેવટે પ્રાણ ખુએ છે. પણ આ કામ તો મરજિયાત હતું. ગિ.

ઓરીના વાયરા

ગામમાં ઓરીના વાયરા હતા. કેટલાંય બાળકોને ઓરી નીકળ્યાં હતાં, અને નમી ગયાં હતાં. શીતળા માતાના મંદિરે તેના ધજારદાર પૂજારીને હમણાં હમણાં ટંકશાળ હતી. ઓરી દેખાય ત્યાંથી શીતળા માની માનતા બંધાય. પાંચમે દિવસ બાળકની મા ટાઢું બાઇ ઓરી નમાવવા શીતળાએ જાય, પાણી રેડે, નાળિયેર, સિંદુર, મોડિયો, ચૂંદડી તથા માતાને આંબો ચડાવે અને બાળકને પગે લગાડે.

ઓરીની શરૂઆતમાં થોડા દિવસ બાળકોને તાવ આવે; એક તરફ ઉનાળાનો ઉકળાટ અને બીજી તરફ તાવની ગરમી; અને વળી ખોરાક પણ ગરમ પડે એવો અપાય એવી માન્યતા, એટલે સૌ ગરમ તાસીરનો ખોરાક બાળકને આપે. બાળકો તરફડિયાં મારે, ઊંઘમાંથી ઝબકી ઉઠે. બાળકોને થતો ત્રાસ દયાજનક હોય.

ઓરી વચ્ચે ગમે તેવું દર્દ અચાનક ઉભું થાય તો પણ કોઈ જવલ્લે જ બાળકની દવા કરાવે. દવા કરાવવાથી શીતળા માતા ગુસ્સે થાય, એવી બધે માન્યતા હોય.

× × ×

રેવાબેનના ચિરંજીવી નાનાભાઇને આ ઓરીના વાયરામાં આઠ દહાડા તાવ આવ્યો; સાથે ઝાડા પણ હતા. આંખો દુખી અને પછી ઓરી દેખાયાં. ઓરી દેખાયા પહેલાં નાનાભાઇના પિતાએ સંભાળપૂર્વક દવા કરી.

"નાનકાને ઓરી દેખાયાં છે, એટલે હવે દવા પિવરાવશો નહિ." રેવાબેને પોતાના પતિને એકાએક ખબર આપ્યા. નાનાભાઇના પિતાને વાત સાંભળી ફાળ પડી. એમણે સમજી લીધું કે ભોગ મળ્યા બિચારા નાનાભાઇના તથા પોતાના!

"ઠીક, પણ તાવ સાથે નાનાભાઇને નાની મોટી બીજી વ્યાધિઓ છે તેની દવા કરાવ્યા વિના ચાલી શકે એમ નથી. તું જુએ છે કે નાનાભાઇ આખો દહાડો કેવા હેરાન છે? આપણે પણ તેની સારવારમાં કેવાં મૂંઝાયાં છીએ?" રેવાબેનના પતિએ સમજાવટથી વાત કરી.

"એ બધું સાચું, પણ ઓરીમા દેખાય એટલે દવા ન પીવડાવાય. શીતળામા કોપે ભરાય અને પછી પરિણામ જરાય સારૂં ન આવે!" રેવાબેને પોતાની માન્યતા જાહેર કરી.

"પણ વિજયશંકર વૈદની સલાહ હું હમણાં જ પૂછી આવ્યો છું. એ કહે છે કે દવામાં

વાંધો નહિ; નાહકના છોકરાને દવા વિના હેરાન ન કરશો.” રેવાબેનના પતિ બોલ્યા.

“વૈદ બેમાં ન સમજે. તમારી માશી અને મામી હમણાં જ જોવા આવ્યાં હતાં. બેમણે પણ દવા બંધ કરવાનું કહ્યું છે, અને શીતળા-માની બાધા લેવા સૂચવ્યું છે.” રેવાબેન બોલી ઉઠ્યાં.

નાનાભાઇના પિતા હિંદુ સમાજના અજ્ઞાન પર ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી મૂંગા બેસી રહ્યા, અને નાનાભાઇની ચિંતામાં પડ્યા. નાનાભાઇ પારણામાં વ્યાધિથી પીડાઇ રહ્યા હતા; કોઇ પણ સહૃદયીના કાનના પડદામાંથી આરપાર નીકળી જાય એવા ઝીણા પણ તીવ્ર આર્તનાદ હતા; વધુ કાને પોતાનું દુઃખ પહોંચાડવા નાનાભાઈના ગળામાં આજે રુદનની શક્તિ પણ ન હતી. હજુ તો તે બોલવા પણ નહોતા શીખ્યા. દોઢ વર્ષની અંદર તેની ઉંમર હતી.

રેવાબેનના પતિ નાનાભાઈની માંદગીથી ખૂબ અકળાતા હતા. બોરીમાં આટલી માંદગી છતાં દવા નહોતા આપી શકતા અને આ બધું દેખી કે સાંખી નહોતા શકતા. બેમના વિચારને મળતું બેમની આસપાસ કોઇ નહોતું. રેવાબેનને સમ-જાવવા પ્રયત્ન કરતા, પણ બે તો ધૂળ પર લીંપણ હતું.

દિવસના દસ વાર નાનાભાઇના પિતા વૈદ પાસે નાનાભાઇ માટે સલાહ લેવા દોડી જતા; પણ વૈદ કે ડૉક્ટરની સલાહ માનવા કોણ તૈયાર હતું? નાનાભાઇના પિતા પોતે પણ વૈદ કે ડૉક્ટરોની સલાહને અમલમાં મૂકી નહોતા શકતા બે માટે તેમને દુઃખ હતું.

દવાના અભાવે અને સમાજના અજ્ઞાનના ભોગ બની નાનાભાઈ ઈશ્વરના દરબારમાં સમાજની અજ્ઞાનતા પર શાપ વર્ષાવતા ચાલ્યા ગયા!

દેવરામ.

સાચું લેખન

લોકસેવા સમિતિ : ભાવનગર
તા. ૨૦–૧૧–૩૩

પૂ. ગિજુભાઈ,

આ સાથે ચિ. ઇન્દુનો લેખ મોકલું છું. કાચો તમને ઉકેલતાં મુશ્કેલી ન પડે એટલા સારૂ સારા અક્ષરે કશાયે ફેરફાર વિના તેના કહેવા પ્રમાણે લખી નાખ્યો છે.

આ લેખ લખાયાને અઠવાડિયું થયું હશે. ઇન્દુ, સુમન તથા ગંગાબેન આજથી બેકાદ વર્ષ પહેલાં બોખરા મારી બા પાસે ગયેલાં તે પ્રસંગ યાદ કરીને ઇન્દુએ આ લેખ લખ્યો છે. બેક વર્ષ પછી પણ તેના અનુભવની છાપ કેવી સજ્જડ પડી છે તે તમે જોઇ શકશો. સાથોસાથ નાનાં બાળકોને પ્રવાસ કેવી અસર કરે છે, તેનો ખ્યાલ પણ આથી સ્પષ્ટ આવશે.

બેતરમાં કપાસ તરજ્યા હતા, અને તેની કલ્પના ‘ડોશી દાંત કાઢે’ તેવાં બેતરો લાગતાં હતા, બે સાચેસાચ અદ્‌ભુત છે! આપણે સૌએ આ સારૂ ગર્વ લેવાનો રહેશે.

આ લેખ લખ્યા પહેલાં થોડા દિવસ અગાઉ ઇન્દુએ મને પૂછેલું કે “લેખ કેમ લખાય? તમે રોજ ને રોજ શું લખ્યા કરો છો?” મેં ઉત્તર વાળ્યો કે “આપણને જે આવડે તે લખવા માંડીએ તે લેખ. લીમડાનો

લેખ લખવો હોય તો લીમડાનો અને પીંપળાનો લખવો હોય તો પીંપળાનો લેખ લખી શકાય. "ત્યારે હું ખોખરાનો લખું?" એકાએક ઇન્દુ થોડી વારે બોલ્યો. મેં હા કહી, અને પછી ઇન્દુએ આ લખી નાખ્યો.

મારે તમને કહેવું જોઇએ કે આ લેખ એક જ બેઠકે લખાયો છે. આ વખતે હું તો શાળામાં હતો. સુમન કહે છે કે બરાબર દિવસના અઢી વાગે શરૂ કર્યો હતો, અને પાંચ સવાપાંચે પૂરો કર્યો હતો. અત્યાર સુધી તેણે ભાગ્યે જ કંઇ લખ્યું હશે; એ તો બાલ-મંદિરનાં રેકર્ડ (નોંધ) બોલશે. અને તેનું જ્ઞાન મોટી ચાલણગાડી સુધીનું નથી. છતાં આવું અને આટલું તે લખી શકે તે આપણને વિચારમાં નાખી દે છે. લેખ લખતો હતો ત્યારે કોઇને બોલવા દેતો ન હતો. ઘડીયે ઘડીયે વિચારમાં ચડી જતો હતો, અને સામાન્ય રીતે તેના ચંચળ જણાતા સ્વભાવે સ્થિરતા પકડી હતી.

લેખ લખી રહ્યા પછી હું આવ્યો ત્યારે મને કહે: "આજે મેં લેખ લખ્યો છે. પરંતુ જોઇએ તેવો ન લખાયો. ઘણું લખવાનું બાકી રહી જાય છે. કેમ લખવું તે મને સમજ પડતી નથી." આ શબ્દો પાછળ તેનું મંથન જોઇ શકાય છે. પ્રવાસનું વર્ણન તે આબાદ રીતે પોતાની દૃષ્ટિએ ન કરી શક્યો તે અપૂર્ણતા તેને સાલતી લાગે છે; અને આ માટે તો તે કહે છે કે મારે ફરી ખોખરા જઇ બીજો લેખ લખવો છે.

આ લેખન કે એ લેખ પાછળ રહેલા માનસને "શિક્ષણ પત્રિકા" માં સ્થાન આપવાનું યોગ્ય લાગે તો તેમ કરવા તસ્દી લેશો.

ગૌરીશંકર ચાતુર્વેદીના વંદન.

તા. ક. આ રહ્યો એ લેખ.

ખોખરાના પ્રવાસે

એક વાર અમે ખોખરા ગયા હતા. અમે સૌ ત્યાં જવાની તૈયારી કરતા જ હતા. ત્યાં સ્ટેશનમાં ગાડી આવી. પ્રવાસમાં હું ને મારી બા અને ગંગાબેન અને બીજા અમારી સાથે એક ધરમશીભાઇ હતા. અમે દરવાજા પાસે પહોંચ્યા ત્યાં એક ઘોડાગાડી આવી.

ધરમશીભાઇએ કહ્યું કે ગાડી લઇને આવવું છે? ગાડીવાળાએ પહેલાં ના પાડી, પછી હા પાડી. ધરમશીભાઇએ બેગ ગાડીમાં મૂકી દીધી ને સૌ બેસી ગયાં. ત્રણ આના આપીએ એમ કીધું એટલે તે માની ગયો. ગાડીમાં સૌ બેસી ગયાં.

(રેલ) ગાડીને થોડી વાર હતી. ઘોડાગાડીવાળાએ ઘોડાને એવો દોડાવ્યો કે તેના મોઢામાંથી ફીણ જમીન પર પડતા હતા.

અમે સ્ટેશનમાં ગયાં. ત્યાં ગાડી સ્ટેશનમાં આવી ગઇ હતી. અમારી સાથે જે માણસ હતા તે ટિકીટ લેવા ગયા. હું ને મારી બા ને ગંગાબેન બેસી ગયાં. ત્યાં તો જે ભાઇ ટિકીટ લેવા ગયા હતા તે જ ભાઇ આવ્યા. અમે ગાડીમાં બેઠાં.

રસ્તામાં ખેતરો આવતાં હતાં. કપાસ જાણે કોઇ ડોશી દાંત કાઢતી કાઢતી તેનું ખેતર સાચવતી હોય એમ લાગતું હતું.

ત્યાં તો કોબડી સ્ટેશન આવ્યું, ને સૌ ઉતર્યાં. ટિકીટ દઇને ચાલતાં ચાલતાં એક વાડી આવી. ત્યાં કોસ ચાલતો હતો. એક બાઇ

કડલાં પહેરીને નહાતી હતી ને એક ઘરડો ડોસો નહાતો હતો. તેણે કહ્યું: "કયાં જવું ?" મેં જવાબ આપ્યો: "ખોખરા." તેણે કહ્યું: "છોકરો છે ને ગાડું કરો." મારી બાએ જવાબ આપ્યો: "અમારો છોકરો ચાલે એવો છે." પછી ખંભે ફાળિયું નાખી તે તેને રસ્તે ને અમે અમારે રસ્તે.

અમે ઉખરલા ગામની બધી ગાય મજા કરતી કરતી ચાલતી હતી. પરંતુ એક ગાયનો પગ લપસી જાય. તે સૌની પાછળ હતી. તેની પાછળ ભાભા ડચકારા કરતા ચાલતા હતા. ને પાછળ ગાડાના પૈ જેવડા રોટલા ને હાથમાં છાશની દોણી.

પછી એક સ્થળ (વાવ) આવ્યું. ત્યાં સૌ બેઠા ને સાથે ભાખરી છોડી અને ત્યાં ખાવા બેઠા. તે પહેલાં થોડી વાર હીંચકયા ને ખાવા મંડ્યા. ખાઇને હું ધરમશીભાઇ વાવમાંથી પાણી પીને અમે સૌ દાતણ કાપવા બેઠા. મારી બાએ દુઃખ દબાવ્યું. આખરે મારી બાએ તેનું દુઃખ કહી દીધું કે મારી સાસુ રાહ જોતાં હશે. મારી બા પાસે કોઈનું ન ચાલ્યું. અને અમે સૌ ચાલતાં થઇ ગયાં. ગંગાબેન કહેતાં હતાં કે કયારે ખોખરા આવશે ?

પછી ખોખરાનાં બોરડાં ભાળ્યાં ને હું ને ગંગાબેન દોડ્યાં. મારી બા જાણતી હતી કે ખોખરાના ખરબચડા હતા. થોડેક દૂર ગયા ત્યાં પડ્યા. હું ઉભો ઉભો હસતો હતો ને હું તો જોઇ રહ્યો. તે એવાં પડ્યાં કે ઉભાં થઈ ન શકયાં. મારી સાથે ધરમશીભાઇ હતા. તેના ખભા ઉપર બેગ હતી તે લઇને તે દોડ્યા. તે હજી પૂરા ન પોગ્યા ત્યાં તે પડ્યા. પછી બન્ને જણાં ઉભાં થઇને ઘેર ગયાં.

મારી બાની સાસુએ બાધું ન હતું. પછી તેમણે ઠંડું પાણી બધાને પાયું.

બાળકને સામાજિક જીવન માટે શી રીતે તૈયાર કરવું ?

આધુનિક જીવનની અંધાધુંધીને લીધે મૂંઝાયેલા ઘણાયે શિક્ષકોને સામાન્ય રીતે વ્યક્તિના અને સમાજના હક્કોની મર્યાદા આંકવી કઠણ થઇ પડે છે. હાલમાં આપણને સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાના અને એની જવાબદારી સમજવાના જે પ્રસંગો સાંપડે છે તે બહુ જ થોડા હોવાથી તેને લીધે, અને આપણી કેળવણીની હાલની પદ્ધતિઓમાં સામાજિક સેવાની ભાવનાની જે ખામી છે તેને લીધે, ઘણીયે વ્યક્તિઓ બધી જ જાતના નિયમનની સામે બળવો ઉઠાવવા પ્રેરાય છે. છતાં સાથેસાથે, તે જ વ્યક્તિઓ બીજી બાબતોમાં બીજાઓની પાછળ ઘેટાંના ટોળાની માફક દોરાય છે. આ બન્ને બાબતો બતાવી આપે છે કે એ રીતે વર્તનાર વ્યક્તિઓમાં સાચા સ્વાતંત્ર્યની ઊણપ છે.

બાળકો માટે શું કરવું જોઇએ એનું જો આપણે સ્પષ્ટપણે દર્શન કરવું હોય તો આપણે આ ત્રણ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો કદી પણ ન વિસરવા જોઇએ.

(૧) બાળકની માલેકી નથી કુટુંબની કે નથી રાજ્યની.

(૨) સમાજની ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે સેવા કરવા માટે અને પોતાની બધી શક્તિઓનો વિકાસ સાધી શકે તે માટે એને દરેક જાતની

તક આપવી જોઇએ.

(૩) શું સમાજ કે શું રાજ્ય, બધાં જ વ્યક્તિને મદદ કરવા માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; કેમ કે બરાબર રીતે વિકાસ સાધેલી વ્યક્તિઓ વડે જ સુધરેલો સમાજ બની શકે છે.

જો આ ત્રણે મુદ્દાઓ વચ્ચે સંભાળપૂર્વક સમતુલા જાળવવામાં આવે, અને એવી રીતે જ વ્યક્તિનું અને સમાજનું જીવન ઘડવામાં આવે, તો જ વ્યક્તિનું અને સમાજનું જીવન સર્વાંગ સંપૂર્ણ થઈ શકે. ઉપરાંત આ ત્રણ દેખીતી રીતે વિરોધી લાગતાં તત્ત્વો વચ્ચે-દેખીતી રીતે એક બીજા સાથે કોઈ રીતે મેળ ન ખાય તેવા આ ત્રણ સિદ્ધાંતો વચ્ચે-સુમેળ સાધવામાં આવ્યો હોય, તે સુમેળને જાળવી રાખવા માટે વારંવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હોય, તો જ વ્યક્તિજીવનનું અને સમાજજીવનનું સર્વાંગ-સુંદરપણું જળવાઇ રહે.

આપણે એક વસ્તુ તો કોઇ કાળે ન ભૂલવી જોઇએ કે દરેક વ્યક્તિ અનન્ય છે, અને એવી જ રીતે એની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ પણ અનન્ય હોય છે; એટલે કે કોઇ એક વ્યક્તિ કે એની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ બીજી કોઇ વ્યક્તિ કે એની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ જેવાં કોઇ દિવસ હોતાં જ નથી. દરેકની અંદર કંઈકને કંઇ ફેર તો હોય જ છે. એટલે પછી આપણે માણસ જાતનો વિચાર ટોળાબંધ એટલે કે સમૂહગત કરવાનું તો માંડી જ વાળવું જોઇએ. માણસો યંત્રોના જેવાં છે એ માન્યતાને તો તિલાંજલિ જ આપવી જોઇએ.

આપણે બાળકો ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં થઇએ એટલે તરત જ વ્યક્તિની અને સમાજની જરૂરિયાતો વચ્ચે નાજુકાઈથી સુમેળ સાધતો જે કૂટ પ્રશ્ન આજે અનેક શિક્ષકોને તકલીફ આપી રહ્યો છે તે સાવ સરળ બની જાય છે; કેમ કે બાળકો તો તરત જ ઝટઝટ સમજી જાય છે કે સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ જ જવાબદારી. સાચી વાત તો એમ છે કે જો કોઇ પણ સમધારણ બાળકને સારા વાતાવરણમાં રાખવામાં આવ્યું હોય તો સ્વાભાવિક રીતે તે આ નૈતિક કાનૂન સ્વીકારી લે છે.

આજે તો આપણે સ્થૂલ મુશ્કેલીઓ અને પરીક્ષાઓના ભૂતને લીધે આંધળાભીંત જેવા બનેલા છીએ. એને પરિણામે આપણે બાળકની સાચી જરૂરિયાતોનો વિચાર કરી શકતા નથી. નહિ તો આપણને ક્યારનુંયે માલૂમ પડી આવ્યું હોત કે આવતી કાલે નકામી થઇ પડવાની ડિગ્રીઓ બાળકે મેળવી તોયે શું, ને ન મેળવી તોયે શું. અત્યંત અગત્યની વસ્તુ તો એ છે કે બાળકની અંદર સ્વાતંત્ર્ય અને હિંમતનો બરાબર વિકાસ થયેલો હોવો જોઇએ. આપણી સંસ્કૃતિમાં જે સારાં તત્ત્વો છે તે બચાવવાની આપણી ઇચ્છા હોય તો આપણે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને હિંમતબાજ સ્ત્રીપુરુષ બનવું જોઇશે.

મનુષ્યજાતિની લગભગ બધી મુશ્કેલીઓ બીકને લીધે જ જન્મ પામે છે. બાયલાપણાનાં, ક્રૂરતાનાં અને ગુનેહગારીનાં બરાબરમાં બરાબર બધાં જ કૃત્યોને માટે બીક જ જવાબદાર છે. અને આજે દુનિયાના બધા જ દેશોને જે ભયંકર શસ્ત્રાગારો કબડી રહ્યાં છે તેના મૂળમાં પણ બીક જ છે.

એટલે હવે બધી જવાબદારી સ્ત્રીઓ

ઉપર આવી પડે છે. જો સ્ત્રીઓ–માતાઓ, દુનિયામાં સાચેસાચ શાન્તિ માગતી હોય તો તેઓએ એકાદ પેઢીને બીક સિવાયની એટલે કે ક્રૂરતા અને બાયલાપણા સિવાયની ઉછેરવી જોઇએ.

માતાઓને માથે ખૂબ જ મોટી જવાબદારી છે, કેમ કે તેઓ જ બાળકનો સામાજિક જીવનમાં પહેલવહેલો પ્રવેશ કરાવે છે. બીજા કોઇના કરતાં માતાઓએ જ નાનાં નાનાં બાળકોને કાયમને માટે પ્રવૃત્તિશીલ રહેવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાનું છે; અને એડલર કહે છે તે પ્રમાણે બહારની દુનિયાનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરતાં, બાળકો સાથે સહકાર સાધતાં અને સામાજિક જીવનમાં સાચેસાચ ભાગ લેતાં શિખવવાનું છે.

ડૉ. ક્રિસ્ટનમિલરે હમણાં જ એક સુંદર વિધાન કરેલ છે. એમણે બતાવી આપ્યું છે કે કયાં કયાં કુટુંબોનું વાતાવરણ બાળકો માટે અત્યંત નુકસાનકારક છે. એક તો જે કુટુંબોનાં માબાપ પોતાના મગજના ફાંટાને લીધે અને પોતાની ન સમજી શકાય તેવી વર્તણૂકને લીધે બાળકોના કુમળા મગજ ઉપર એવી છાપ પાડે છે કે તેઓ પોતે ન સમજી શકે તેવી દુનિયામાં વસે છે, અને એટલે એવી દુનિયામાંથી શક્ય હોય તેટલો વખત નાસી છૂટવું એ જ સારામાં સારો માર્ગ છે; તેવી રીતે જે કુટુંબોનો વડિલવર્ગ કાયમ નિરાશાના જ સૂર કાઢયા કરે છે, અને કહ્યા કરે છે કે આ સંસ્કૃતિનો જલદી અંત આવવાનો છે, અને એ રીતે બાળકના જીવનમાંથી સહીસલામતીની લાગણી છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે. ઉપરાંત જે કુટુંબોની અંદર માબાપના સ્વાર્થી અને કેવળ દુન્યવી વલણને લીધે બાળકો કાયમને માટે ઇર્ષા અને દ્વેષના જ વાતાવરણમાં જીવે છે, અને જ્યાં ઇનામ મળે તે માટે જ સારા થવાનું શિખવવામાં આવે છે; અને છેવટે જે કુટુંબોમાં માબાપ બાળકોની સતત ચિંતા કર્યા કરે છે અને લાડ લડાવ્યા કરે છે, અને એ રીતે બાળકોને એટલાં લાડઘેલાં, શરમાળ અને નમાલાં બનાવી મૂકે છે કે તેઓ બહારથી આવતાં પ્રલોભનો સામે ટક્કર ઝીલવા માટે સાવ અશક્ત બની જાય છે. આવાં બધાં કુટુંબોનું વાતાવરણ બાળકો માટે અત્યંત હાનિકારક છે. (અપૂર્ણ. અંગ્રેજી ઉપરથી) શાં.

એક ભાઇ પૂછાવે છે—

નીચેનો ખુલાસો મારા માટે કરવા મહેરબાની કરશોજી.

(૧) સ્કૂલની દીવાલો ઉપર કઇ જાતનો રંગ ચોપડવામાં આવે તો સારો? અને તેનાં કારણો?

(૨) અમારી સ્કૂલમાં સમૂહગત શિક્ષણ ટાઇમટેબલના આધારે આપવામાં આવે છે. જેથી નીચેના વર્ગોમાંનાં બાળકોનો વ્યક્તિગત વિકાસ થઈ શકતો નથી. જે વિદ્યાર્થી બહુ હોશિયાર હોય તેને અભ્યાસમાં આગળ ખેંચી શકાતો નથી; તેમ જ નબળા વિદ્યાર્થીઓ પાછળ પડયા રહે છે. માટે શું કરવું?

(૩) પિરીયડ (સમય) બદલાતી વખતે બાળકો અને શિક્ષક મગજની શાંતિ ગુમાવે છે,

અને ધોંધાટ શરૂ થઇ જાય છે. હું શિક્ષા ન કરવાની તરફેણમાં છું છતાં દરરોજ એકાદ વિદ્યાર્થીને ઓછામાં ઓછી શિક્ષા થઇ જાય છે. થયા પછી પસ્તાવો થાય છે; ન કરું તો અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ સમૂહશિક્ષણ અને ટાઇમટેબલ છે. જો તેને ન વળગવામાં આવે તો સ્કૂલના ધારાધોરણનો ભંગ થાય છે. માટે શું કરવું?

(૪) ક્રોધને દબાવવા જતાં અને શિક્ષા કરવાની તાલાવેલીને અટકાવવા જતાં મારું મ્હોં રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તે જાણીને મને દિલગીરી થાય છે. માટે શું કરવું?

(૫) મારું માનવું છે કે વ્યક્તિગત મનપસંદ શિક્ષણ હોય તો આ બધી મુશ્કેલીઓ મટી જાય. પરંતુ તે જ્યાં સુધી ન બને ત્યાં સુધીમાં શાં શાં ઘટિત પગલાં લઇ શકાય?

જવાબો

(૧) શાળાની દીવાલો ઉપર સૌમ્ય રંગ લગાડવા જોઇએ. લીલો, ભૂરો, જાંબલી આ રંગો સારા છે; રાતો, પીળો એવા ચકચકિત રંગો ઉત્તેજક છે તેથી ઠીક નથી. કાળો, રાખોડી, બ્રાઉન, સ્લેટીઓ, આ રંગો મંદ (dull) હોઇ ત્યાજ્ય છે.

(૨) સમયપત્રકથી બદ્ધ સમૂહગત શિક્ષણ 'લાંબા પાછળ ટુંકો જાય, મરે નહિ તો માંદો થાય.' એના જેવું છે. તેનો ખરો અને સાચો ઉપાય પ્રાથમિક શાળામાં મોન્ટીસોરી પદ્ધતિ અને માધ્યમિક શાળામાં ડૉલ્ટન યોજના છે. અભ્યાસક્રમ અને સમૂહગત શિક્ષણની બેડીમાં જ રહીને ચાલવાનું હોય તો શ્રેણીશિક્ષણ દાખલ કરવું; સાત ધોરણનાં દસબાર ધોરણો કરવાં અને બુદ્ધિ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓના દસબાર વિભાગો પાડવા. તેમાં પૈસાનો સવાલ છે, અને તે ગભરાવશે. પણ આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. જેઓને વિદ્યાર્થીઓની લાગણી હોય તેમણે ધોરણ, અભ્યાસક્રમ અને સમૂહશિક્ષણની સામે લડવા ઉઠવું જોઇએ.

(૩) બરાબર જ છે કે દબાણથી ભણતા વિદ્યાર્થીઓ અને કંટાળાથી ભણાવતા શિક્ષકો સમયને અંતે ધોંધાટ કરી મૂકવાના જ. ધોંધાટ વડે જ તેઓ એક આખો સમય તેમને જે સહન કરવું પડ્યું છે તેમાંથી મુક્ત થઇ શકે છે. ચાલુ ધોરણની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને બેસી જ રહેવાનું હોય છે, તેથી તેઓ વર્ગ પૂરો થતાં હિલચાલ માગે છે અને હિલચાલનો પોણો ભાગ ધોંધાટ હોય છે. ઉપાય તરીકે—

ક શિક્ષકોએ ભણાવતી વખતે બહુ બરાડા પાડવા નહિ.

ખ વિદ્યાર્થીઓ જાતે કંઇ કામ કરે અને ભણે તેવી રીતે શિખવવું.

ગ ચાલુ વર્ગે જરા પણ ધોંધાટ ન થાય માટે શિક્ષકે અત્યંત સખ્ત—કડક રહેવું નહિ.

ઘ પિરીયડ બદલાતી વખતે વિદ્યાર્થીઓને ધોંધાટ કરવાની છૂટ જ આપવી—પણ શાળાથી દૂર જઇને.

ચ પોણો કલાક કબરની શાંતિથી બેસી રહ્યા પછી આ ધોંધાટને કાયદેસર ગણી કાઢવો.

છ શાળાની અંદર શાંતિની રમત દાખલ કરવી.

આ છેલ્લો ઉપાય બહુ અજમાવી જોશો. 'શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ' ત્રૈમાસિકના ચોથા વર્ષના ત્રીજા અંકમાં 'શાંતિની રમત'નો મારો લેખ છે તે જોવા તસ્દી લેશો.

જ કદી પણ કોઇ પણ વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરો નહિ, પણ દરેક વર્ગના ખાસ ધોંધાટનાયકોને શોધી કાઢો અને તેમને પિરીયડ બદલાય ત્યારે તમારી પાસે આવી જવાની જાહેરાત કાઢો.

(૪) શિક્ષા કરવામાં સાર નથી તે વિચારને દૃઢ કરો. ધોંધાટનો ઉપાય શોધ્યા કરો પણ ધોંધાટ વખતે ગુસ્સો ન કરો. ખરી રીતે જ્યારે આપણા મનની અંદર અવ્યવસ્થા હોય છે ત્યારે બહાર અવ્યવસ્થા થાય છે. કારણ કે આપણું અવ્યવસ્થિત મન બહારની અવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરી શકતું નથી. આપણે જો અંદરથી સમતોલ હોઇએ તો જ બહાર સમતોલતા લાવી શકીએ. આપણે પોતે જ બહુ મજબૂત અને ખૂબ અસરકારક વાતાવરણ છીએ. આપણી મનોદશાનું જ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. માટે પહેલાં તમે પોતે જ સ્વસ્થ થતાં શીખો. છોકરાઓ તોફાન કરતા હોય એ વિચારથી એકાએક અકળાઇ ન જઇએ. તેઓ તમારા દુશ્મન છે એમ ન માનો; તેમના ઉપર રૉફથી ઉતરી ન પડો. ક્રોધાવેશથી તમારું મોઢું તમે લખો છો તેમ રૌદ્ર સ્વરૂપ બનાવી તેમની હાંસીના પાત્ર ન બનો. તેમના ધોંધાટ વચ્ચે શાંતિથી ફરીને ધોંધાટનું કારણ શોધી કાઢો. ક્રોધને રોકવા માટે જૂના ઉપાયોમાં દસ ગણવાનો એક ઉપાય છે. કાચમાં મોઢું જોવાનો પણ એક ઉપાય છે. ક્રોધને દબાવવો શિક્ષકને માટે જરૂરી છે. જેમ ઇતિહાસ શીખવતાં આવડવું જોઇએ તેમ ક્રોધને રોકતાં આવડવું જોઇએ. ક્રોધને મારવાનો હક્ક માત્ર સાધુઓને જ નથી. આપણે–શિક્ષકો ક્રોધ દબાવશું તો તેઓ સાધુ થઇ જશું તેવો ભય રાખવાનું પણ કારણ નથી.

(૫) વ્યક્તિગત શિક્ષણ સારી વસ્તુ છે. પરંતુ તે શિક્ષણની ભાવના જાગૃત થવાથી જરૂર પડે ત્યારે સમૂહગત શિક્ષણ આપતાં ન આવડે તે ન ચાલે. વ્યક્તિગત શિક્ષણ કે સમૂહગત શિક્ષણ એ બન્નેની પાછળ વિદ્યાર્થીના માનસના અભ્યાસની અને શિક્ષણની કલાના જ્ઞાનની જરૂર છે. વળી કેટલીએક બાબતો સમૂહગત જ સારી શીખવી શકાય છે એટલે જરૂર પડે ત્યારે આખા સમૂહને વ્યક્તિ ગણીને જ શિક્ષણ આપવું. અલબત્ત, એમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વ્યક્તિને આપણે પરાણે ખેંચવી નહિ, અગર રોકવી નહિ. ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓ હોય તેમને જોડીદાર પદ્ધતિથી સંભાળી લેવા. શિક્ષણમાં એક જ પદ્ધતિને વળગવું નહિ. શિલ્પીને જેમ જુદી જુદી વખતે જુદાં જુદાં ટાંકણાંઓ વાપરવાં પડે છે, તેમ શિક્ષકે પણ વખતોવખત જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવાની છે. તેને ઘણી પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન હોવું જોઇએ. જે ફક્ત એક જ પદ્ધતિ જાણે છે તે વેદિયો અને ધર્માંધ બની જાય છે; તે અચલાયતન થઇ જાય છે. જેના હાથમાં શિક્ષણ જીવંત વસ્તુ રહે તે જ સાચી પદ્ધતિ જાણે છે. 'પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ' વાંચો. ગિ.

નવી શોધ

કેટલાએક શિક્ષકો પરીક્ષામાં પાસ કરાવી દેવાનું ટ્યૂશન ઉઘાડે રાખે છે. એક શાળામાં એક શિક્ષકે રૂપિયા ૧૮) થી પરીક્ષા પાસ કરાવી દેવાનું રાખ્યું હતું !!!

Regd. No. B 2241

આ છોડીઓની રમત ?

સર્વદમનના પિતાજી મણિભાઇ આજે રવિવાર હોવાથી સર્વદમનને બાલમંદિર પહોંચાડવા આવ્યા.

મને કહેઃ "શંકરભાઇ, જય જય!"

મેં કહ્યુંઃ "પધારો, જય જય. આ ખુરશી પર બિરાજો."

મણિભાઇ મને કહેઃ "શંકરભાઇ, સર્વદમનને છોડીઓની રમત ન શિખવાડશો."

મેં પૂછ્યુંઃ "આપ મને કહેશો કે કઇ રમતને આપ છોડીઓની રમત કહો છો?"

મણિભાઇ કહેઃ "સર્વદમન સાવરણી લઇ ઘરમાં વાળે છે, કપડાં સંકેલે છે, વાસણ માંજે છે, ગીતો ગાય છે, અને ઠમકી લેતાં રાસડા લે છે; છરીથી વારંવાર શાક સમારવાની માગણી કરે છે. વધુમાં, બોલતાં બોલતાં વાકય છૂટાં છૂટાં કરીને બોલે છે."

મેં કહ્યુંઃ "આથી વધુ સર્વદમન વિષે તમારે કહેવું છે?"

મણિભાઇ કહેઃ "હા. વારંવાર કાંસકાં લઇ વાળ ઓળે છે, અને બોશરીમાં બૂટ, ચંપલ, જોડા વગેરે ગોઠવે છે."

ઉમિયાશંકર.

'શિક્ષણ પત્રિકા'ના ગ્રાહકોને

આ અંકે આપનું લવાજમ ખલાસ થાય છે.

આ અંકે આપનું આઠમા વર્ષનું લવાજમ પૂરું થાય છે. આઠમા વર્ષનો આ બારમો છેલ્લો અંક છે. ગયા અંકમાં કરેલી સૂચના મુજબ જે ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ રૂા. ૧) એક મનીઓર્ડરથી મોકલી ન આપ્યો હોય એમને તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૪ પહેલાં તુરત મોકલી આપવા વિનંતી કરવામાં આવે છે. રૂા. ૧) મનીઓડરથી મોકલી આપનાર ગ્રાહક વી.પી.ના ખર્ચમાંથી બચશે અને તુરત અંક મેળવી શકશે. જે ભાઇબહેનો પોતે આવતા વર્ષથી ગ્રાહક તરીકે નીકળી જવા માગતાં હોય એમણે તેવા ખબર પણ તુરત લખી નાખવા કૃપા કરી તસ્દી લેવી. નહિતર એમને પણ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવા માગે છે એમ સમજી વી.પી. થશે; અને જો વી.પી. પાછું વળશે તો અમારા કાર્યાલયને સવાત્રણ આનાનું ફોગટનું ખર્ચ થશે અને નુકસાન થશે. આશા છે કે અમારી આ વિનતી ગ્રાહકો જરૂર લક્ષમાં લેશે.

વ્યવસ્થાપક
'શિક્ષણ પત્રિકા'

પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપરનો ગ્રાહક નંબર જરૂર લખશો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. એક. લખોઃ તંત્રી, શિક્ષણ પત્રિકા, શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર, ભાવનગર

આ પત્રિકા શ્રીસરસ્વતી છાપખાનું, અજીજ બિલ્ડીંગમાં પારી. ભીખાભાઇ ગોપાળજીએ છાપી.

'શિક્ષણ પત્રિકા' અંક ૧૨ માનો વધારો.

ગલિયારા સ્મારક અંક–૨

શિક્ષણ પત્રિકા

(મોન્ટીસોરી સંઘ)

સેવા અંક

૧૯૬૦

.....

ઉંધું ઘાલીને ભણ્યા કયાં કરો?
શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં
ગરીબ લોકોને ઉઠી ઉઠીને
કામે દોડવું પડે છે, તેમનાં
નાનાં બાળકોના ગાલ અને
હોઠ ફાટી જાય છે, ને તેમના
ઉઘાડા ડિલને ઠંડો પવન
લાગે છે, અને તેઓ બિચારાં
ટાઢે ધ્રૂજે છે; એ જોવા માટે
ઘરમાંથી બહાર તો આવો!
ઉંધું ઘાલી ભણ્યા કયાં કરો?

.....

તંત્રીઓ
ગિજુભાઈ
અને
તારાબેન

: કાર્યાલય :
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર
ભાવનગર (કાઠિયાવાડ)

વહાલાં બાળકો,

હું જાણું છું કે તમને નવું નવું સાહિત્ય વાંચવું બહુ ગમે છે. ઘડીકમાં તમે કેટલુંયે સાહિત્ય વાંચી નાખ્યા છો, અને નવા સાહિત્યની રાહ જોતાં બેસો છો. મારાથી જો અત્યારે બની શકતું હોત તો હું રોજ ને રોજ તમારે માટે નવું નવું સાહિત્ય પ્રગટ કરત અને દરેક સવારે તમે ઉઠો તે પહેલાં તમારે ઘેર મોકલી આપત.

ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો એવું પણ બની આવશે. અત્યારે તો આ 'ભેટ અંક' તમને મોકલું છું. તમે તે સ્વીકારજો, વાંચજો, અને તમને કેવો ગમે છે તે લખી જણાવજો.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર
ભાવનગર તા. ૫–૧ ૩૪

તમારો
ગિજુભાઈ

ભેટ અંક

શિક્ષણ પત્રિકા : ૧૯૬૦

સોમનાથને જોતાં

પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર હતું. લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું મંદિર. મંદિરને મંડપ હતો. મંદિરને માથે સોનાનો કલશ હતો. અને એ કલશ, દીવાદાંડી જેમ દૂરનજીકનાં વેપારીઓનાં વહાણોને સોરઠની સમૃદ્ધિની ખબર આપતો હતો.

અરબી સમુદ્રનાં મોજાં મંદિરના પાજોઠે અથડાતાં, અને સાગરનાં મોજાંઓનો ઘૂઘવાટ આરતીના ઘંટારવમાં ઘૂંટાતો. અને એની અંદર સવારસાંજે ઉગતી અને આથમતી.

ભારતની ઉત્તરેથી, દક્ષિણેથી, પૂર્વેથી અને પશ્ચિમેથી યાત્રાળુઓ આ તીર્થક્ષેત્રે ઉતરતા, અને સોમનાથને અભિષેક કરી એનું નમણ લેતા. સોમનાથની મૂર્તિને નમીનમીને પાછા વળતા પ્રવાસીઓ દેશદેશમાં મંદિરની સુંદરતાનાં અને મહત્તાનાં ગાન કરતા.

નગરનાં નરનારીઓ સવારે પૂજનમાં અને સાંજે આરતીમાં

મંદિરમંડપને ભરી દેતાં; મંડપ-સ્થંભોનાં ચિત્રોમાં અને ઝળહળાટમાં જીવંત ચિત્રો અને ઝળહળાટ ઉમેરતાં, અને મંદિરનો જયનાદ પોકારતાં.

કલ્પના કહે છે કે ઉત્સવે ઉત્સવે, સોમવારે સોમવારે, પર્વણીએ પર્વણીએ, હરેક પુણ્યદિને સોમનાથને આંગણે નોબત ગડગડતી અને શરણાઈના સૂર રેલતા. અગણિત નરનારીઓની માનવમેદની દરિયાને કિનારે, આંગણામાં, મંડપમાં અને મંદિરે એક અદ્‌ભુત રમ્ય દર્શન રચતી, અને મનુજ હૃદયમાં રહેલ ધર્મની લાગણીને પ્રગટ કરતી.

મહોત્સવે મહોત્સવે, મંદિરે મહાપૂજાઓ ભણાતી અને કમળપૂજાઓ થતી. ઉત્સવે ઉત્સવે દીપમાળાઓ થતી અને દેવદર્શન ઉભટતાં.

ઇતિહાસકારો, કલાધરો, વેપારીઓ, સોમનાથને આરે આવતા અને તેની સમૃદ્ધિ અને કલાનાં યશોગાન મુખપરંપરાએ વધારતા.

સોમનાથને આ ન ગમ્યું. સમૃદ્ધિને સંકેલીને ફરી વાર હિમાચલ ઉપર બેસી ભસ્મ લગાવી યોગ સાધવાનો સંકલ્પ કર્યો; અને ઇશ્વરની અકળ લીલાએ મહમદ ગઝનવીને કહ્યું: "જા, મારૂં અવતારકૃત્ય પૂરૂં થયું. હવે પત્થરના મંદિરને અને મૂર્તિને તોડી નાખ અને જગતને કહે કે હું હમેશાં પત્થરમાં નથી રહેતો. મને હવે મંદિરમાંથી મસ્જિદમાં લઇ જા." એવી સોમનાથની ઇચ્છા ન હોય તો આવી અકલ્પ્ય ઘટના બને જ કેમ ?

પછી તો મહમ્મદ ગઝનવીએ મંદિર તોડ્યું અને લૂંટ્યું.

અને તે દિવસથી સોમનાથનું મંદિર હતું ન હતું થયું.

આજે એ મંદિરનું તૂટેલું દહેરું એ જ સાગરને કિનારે ઉભેલું છે. પણ આજે તે ઝાંખું છે. એની મૂર્તિઓ તૂટી ગઇ છે. શંકરના બાણની જગાએ ખાડો છે. મંડપની ફરસોને સ્થળે ધૂળના ખાડાટેકરા છે. કહેવાય છે તેમ રત્નજડિત સ્થંભો આજે કાળ, વરસાદ અને પવનથી બવાતા બવાતા જૂની વાતોને સંભારતા ઉભા છે. મંદિરમાં આરતીના રવને બદલે બે પાંચ ચામાચીડિયાંની ચીસ સંભળાય છે. મંડપમાં સંહિતા ભણતા બ્રાહ્મણોને બદલે પાંચ સાત જુગારીઓનો જુગાર રમાતો નજરે પડે છે. હજારો માણસોની મેદનીથી ઉભરાતા આંગણામાં આજે ખડ અને પથરા પડ્યા છે. અને છતાં પુરાતન યોદ્ધા જેવું તૂટેલું મંદિર બીજાં પાંચ હજાર વર્ષ માટે કાળબળને કહેવા માટે પગ બોડીને ઉભેલું છે.

તેની ધજા આજે નથી ફરકતી. તેના કલશના તેજને બદલે આજે ત્યાં અંધારાં છે. તેના 'હરહર મહાદેવ'ના જયઘોષની જગ્યાએ આજે ભયંકર શાંતિ છે.

એનો એ સાગર દિનરાત ધૂધવે છે, અને કિનારાનાં ઘોળાં ફીણોમાં પોતાનું અટ્ટહાસ્ય મેળવીને માનવકૃતિને હસે છે.

એનો એ પવન આજે મંદિરના પત્થરો ઉપરથી વહી જાય છે; અને તેના સુસવાટમાં વચ્ચે વચ્ચે નિર્દયતાની કરુણ વાત કહી રહે છે.

એ જ સ્થળ આજે પ્રવાસીઓને હાથે જુદી જુદી નોંધો લખાવે છે; અને હું પણ એવી એક નોંધ નીચે પ્રમાણે લખી આવ્યો છું:—

"આજે સોરઠને કિનારે આવેલ હિંદુ ધર્મની સંસ્કૃતિનો અવશેષ જોતાં કાળના બળને નમન કરવાનું મન થાય છે.

જેણે આ મંદિર બંધાવ્યું અને જેણે આ તોડ્યું તે બન્ને અદ્‌ભુત શક્તિઓ ઈશ્વરપ્રેરિત ન હોત તો આજે આ દૃશ્ય વિચાર-પ્રેરણા માટે ન હોત.

આ નોંધ સૌનું કલ્યાણ કરો.

જેઓ આ મંદિરને સાચવે છે તેઓ પણ ઈશ્વરનું જ કાર્ય કરે છે."

સ્ટીમ લૉંચમાં

ભોં.....ભોં !

ભૂંગળું વાગ્યું, અને નાની સ્ટીમ લૉંચ વેરાવળના દરિયામાં ઉપડી.

સુંદર બપોર હતી. દરિયાનાં પાણી નીતર્યાં હતાં. પવન શાંત હતો. મોજાં ઓછાં હતાં.

ખટ્ ખટ્ ખટ્ ખટ્ એન્જિન ચાલતું હતું, અને લૉંચ પાણી કાપતી આગળ જતી હતી.

વર્ષો પછી હું આજે અરબી સમુદ્રના પાણી ઉપર ફરી વાર ઉભો હતો. જૂનાં સ્મરણો તાજાં થતાં હતાં. તે દિવસે બાવીશ વર્ષનો જુવાન હતો; મૂછનો દોરો માત્ર ફૂટ્યો હતો. કોટ, પાટલુન, બૂટમોજાં અને ટાઈ-કૉલરમાં સજ્જ થયેલો હું મારી આંખ આગળ ખડો થયો. એ હું આજે નહોતો. મૂછોના વાળ આજે કાળા મટી ધોળા થયા હતા; પાટલુનની જગ્યાએ પોતિયું, તથા શર્ટ અને કોટની જગ્યાએ એક સાદું પહેરણ મારા ડિલ ઉપર હતાં; પચીશ વર્ષ પહેલાંના કાળા વાળવાળા

માથા ઉપરની કાળી બેંગલોર ટોપીની જગ્યાએ ધોળા વાળથી શોભીતું અર્ધ ભાગે ટાલથી ચકચકતું મારું માથું હતું.

સ્ટીમ લૉંચ ખરૂખરૂખરૂખરૂ આગળ જતી હતી, અને મને તેના પંખાથી કપાતા પાણીનો ખળખળાટ સંભળાતો હતો. એ ખળખળાટ મને 'સિબિલ' આગબોટના પંખાની યાદી આપતો હતો. એ ખળખળાટ મને કેટલીયે સુંદર સવારો અને સાંજો સંભારી આપતો હતો. એ ખળખળાટમાં મને સ્વાહીલી લોકોના ગુણગુણાટ, અરબ્બી લોકોની અરબ્બી બોલી અને જર્મન કપ્તાનની જર્મન ભાષા સંભળાતી હતી.

અમારી સ્ટીમ લૉંચ ઉંચી નીચી થતી આગળ ધપતી હતી. સ્મરણોમાં સ્થળકાળ ભૂલેલો હું મારા સાથીઓને, વેરાવળને અને વર્તમાન સમગ્રને ભૂલી જતો પૂર્વ આફ્રિકા તરફ નજર લંબાવી ત્યાંના કેટલાયે મિત્રોને સંભારતો હતો. કેટલાયે કડવા-મીઠા અનુભવોને ફરીફરીને એક જ ક્ષણમાં જીવી રહ્યો હતો.

અમારી સ્ટીમ લૉંચ આગળ જતી હતી. મારા સાથી શંકરભાઇ આભા બની દરિયાના પાણીને જોતા હતા. કાંતિલાલ એન્જિનનાં ચક્રોને તપાસતા હતા. મોંઘીબેન ફેર આવવાની બીકે ઉલટીને દબાવવાના પ્રયત્નો કરતાં હતાં; લૉંચવાળો સુક્કાન ફેરવ્યે જતો હતો. એક બે બારવાઓ સાંજના ભોજન માટે બીચડી ઓરતા હતા.

અમારી સ્ટીમ લૉંચ આગળ જતી હતી; કિનારો દૂર જતો હતો; કિનારાનાં ઘરો નાનાં થતાં હતાં; ઘરની અંદરનાં માણસો દેખાતાં બંધ થતાં

હતાં; છૂટાં છૂટાં ઘરો ઢગલા જેવાં બન્યાં હતાં; દૂરના સોમનાથના દહેરાની ધજા ઘડીમાં નજીક તો ઘડી દૂર જતી હતી.

અમારી સ્ટીમ લૉંચ આગળ જતી હતી, અને તે એક સ્ટીમર નજીક પહોંચતી હતી. કિનારા ઉપરના ખારવાઓનો ઘોંઘાટ જાણે કે આ સ્ટીમર ઉપર આવી વસ્યો હોય ! કિનારા ઉપરના કારીગરો જાણે કે આ સ્ટીમરને રીપેર કરવા આવી પહોંચ્યા હોય ! કિનારા ઉપરના સાહેબ કપ્તાને જાણે કે આ સ્ટીમરને પસંદ કરી હોય ! અમારી સ્ટીમ લૉંચ સ્ટીમર 'અકબર' નજીક જતી હતી. દરિયાની રાણી 'અકબર' મોટા જલવિહાર પછી કિનારાના પાણીમાં થોડો વિરામ લેવા આવી હતી. દરિયાનાં તોફાનો અને હુંગર જેવડાં મોજાંઓની સામે ઝૂઝયાનો થાક ઉતારવા આવી હતી; અવિશ્રાંત પ્રવાસ પછી વિશ્રાંતિની પ્રવૃત્તિ કરવા આવી હતી. શાંત, ગંભીર, સ્થિર, નાનકડા એવા ગિરિરાજ જેવી અડોલ અને અબોલ તે ઉભી હતી.

* * *

અમારી સ્ટીમ લૉંચ નજીક જતી હતી. દૂરનાં ઘરો, દૂરની હવેલીઓ, દૂરનો કિનારો અને કિનારા ઉપરનાં જહાજો તથા માણસો નજીક આવતાં હતાં; નાનાં ઘરો મોટાં થતાં હતાં, વેંતિયાં માણસો ઉંચાં થતાં હતાં, નાની હોડીઓ મોટાં વહાણો બનતી હતી.

અમારી સ્ટીમ લૉંચ નજીક જતી હતી. પાણીના પ્રવાહ બદલાયા હતા; દિશા બદલાઇ હતી; સુકાન બદલાયું હતું; જે તરફ અમારી પીઠ હતી તે તરફ અમારાં મ્હોં આવ્યાં હતાં.

પાછળ અરબ્બી સમુદ્ર રહી ગયો હતો અને આગળ કિનારાનાં પાણી આવ્યે જતાં હતાં.

અમારી સ્ટીમ લૉંચ નજીક જતી હતી. ડ્રેજરનો અવાજ, કોલસા વહેનાર મજૂરોનો અવાજ, ક્રેનોનો અવાજ નજીક ને નજીક આવતો હતો, અને દરિયા ઉપરની શાંતિ દૂર ને દૂર જતી હતી. નજીક ને નજીક લોકોનો કોલાહલ, મજૂરોની મજૂરી, ગરીબોની ગરીબી અને જીવનની અશાંતિ આવતાં જતાં હતાં; અને એકલો ઘૂઘવતો દરિયો—ઘૂઘવાટની જીવનશાંતિ-વાળો દરિયો દૂર જતો હતો.

દૂરમાંથી નજીક આવ્યાં; નજીકમાંથી કિનારે આવ્યાં, અને કિનારેથી ઉતારે આવ્યાં.

વેરાવળના અરબ્બી સમુદ્રના પાણી ઉપર ફરી એક વાર જઈ આવ્યો, અને જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં કરી આવ્યો.

એક વાર હું વેરાવળ ગયો હતો.

કૂવો

તે દિવસે જોયેલો કૂવો હજી પણ સાંભરે છે. ઘણા કૂવાઓ જોયા અને તેને ભૂલી પણ ગયો; પણ પેલા કૂવાનું સ્મરણ જેવું ને તેવું તાજું જ છે, અને તાજું જ રહેશે.

એ કૂવો મામાના ગામડાની બહાર હતો; પાદરે આવેલી વાડીઓમાં હતો. એ કૂવો ઘટાદાર વડની શીતળ છાયા નીચે હતો. એ કૂવો ઉનાળે પાણી પાઇને કરેલા જુવારના છાસઠિયાની કોરે હતો.

એ કૂવે બે ગરેડિયો હતી,

અને બે કોસનું થાણું હતું. એ કૂવે પંદર હાથનું લાંબું પૈયું હતું અને પૈયામાં બે જોડી બળદો હતા.

સાથીઓ બળદોને હાંકતા હતા અને કોસને 'કિતરૂક કિતરૂક' કૂવામાંથી કાઢતા હતા. પાણીભર્યા કોસ થાળે આવી ઠલવાતા હતા, અને થાળામાં મીઠાં જળ ઊભરાતાં હતાં.

થાળામાં જળ ભરાતાં નાનાં છોકરાં આડાં પડીને નહાતાં હતાં, ને થાળાનાં પાણી ખળખળ ધોરિયે પડતાં હતાં, ને ધોરિયે ધોરિયે વહીને કૂવાનાં પાણી ક્યારામાં જતાં હતાં. એ ધોરિયે ગામની બહેનો ઉટકેલાં બેડાં ધોઇ ધોઇને ઉજળાં કરતી હતી; ઉજળાં બેડાંને ભરી ભરીને માથે ચડાવતી હતી, ને માથે ચડાવીને ગામ ભણી વળતી હતી.

એ ધોરિયે ગામની બહેનો ધોવા આવતી હતી. બપોરે આવી ધબ ધબ ખડકા ઉપર ધોકા પછાડતી હતી—ધોરિયાનાં પાણીને ડોળાં કરતી હતી.

એ ધોરિયે ગાયોના ગોવાળ બાબે બાબે ને ઢોરનાં ધણ મોઢે મોઢે પાણી પીતાં હતાં.

એ ધોરિયે પારેવાં ને હોલાં, ચકલી ને પોપટ પાણી પીવા આવતાં ને પાણી પીને ઉડી જતાં.

એ ધોરિયે બન્ને બાજુએ લીલી લીલી ધરો હતી ને ધોરિયાના પાણીમાં એના પડછાયા પડતા હતા. કૂવાને કાંઠે એ ધોરિયો હતો.

કૂવાને કાંઠે ને વડની છાંયે શવો ભાભો ખાટલો ઢાળીને બેસતો હતો. ભાભો ચંશી ઉપર પાંચ વરસનો હતો. હાથમાં હોકો ને કેડે બેશિયું બાંધેલો

શવો ભાભો કૂવાની પહેલાંનો જન્મેલો હતો.

શવા ભાભાએ જુવાનીમાં એ કૂવો હાથોહાથ ગાળેલો. કૂવામાં જળ આવેલાં ત્યારે એ જ ભાભાએ ગોળધાણા વહેંચેલા, ને ધોળી એવી ધજા ચડાવેલી. સાઠ વરસની પહેલાંનો કૂવો તે દિવસથી એવો ને એવો ને જળે ભરેલો હતો.

ભાભો કૂવો જેતો જતો હતો, કિતરૂક કિતરૂક સાંભળતો હતો ને સાઠ વરસની વાતોને સંભારતો હતો.

ભાભા પાસે લધા અને રણછોડનાં છોકરાંઓ રમતાં હતાં. હાથમાં છાસઠિયાના સાંઠાની કાતળીઓ હતી, ને છોલાં કાઢી છોકરાંઓ ઘરની શેરડી (જુવારની) ખાતાં હતાં.

એ કૂવાની અંદર કબૂતર રહેતાં. ઘૂ ઘૂઘૂ... ઘૂ કરીને કૂવાને ઘૂઘવી મૂકતાં ને ઉડાઉડ કરીને વારંવાર કોસની સાથે અથડાઈ પડતાં.

કૂવા કાંઠે ઉનાળે કોયલ આવતી ને વડની ડાળે ટહૂકતી.

કૂવાને કાંઠે કુમારિકાઓ આવતી ને કૂવાનાં જળ પૂજતી.

કૂવાને કાંઠે પૂજારી આવતો અને વાના પાણીમાં શિવનિર્માલ્ય પધરાવતો.

કૂવાકાંઠે આંબલી હતી ને આંબલીએ કાતરા થતા.

સવારે સરખી સહિયરો પાણી ભરવા આવતી ને આંબલીએ ચડતી; ખોળા ભરીને કાતરા પાડતી ને ખાએ ખાએ ભાગ પાડતી.

બપોરે છોકરાંઓ આવતા. આંબલીએ ચડી ઓળકોળામણો રમતા. રમતાં રમતાં કાતરા ખાતા, ને કાતરા ખાતા ખાતા રમતા.

કૂવા કાંઠે બારડી હતી. બારડીએ બાર આવતાં ને બાર બાવા છોકરાં આવતાં. બધાં દિવસ આખો બાર બાધા જ કરતાં, બાધા જ કરતાં.

કૂવા કાંઠે કરેણના કયારા હતા ને જૂઈનો એક માંડવો હતો. જૂઠી મા કૂવે જ નહાતાં ને કૂવે જ ધોતાં. વળતાં કરેણનાં ફૂલ લેતાં ને ઘેર જઈને દેવ-સેવામાં ધરતાં.

રામદાસ શેઠ સાંજે સાંજે ફરવા આવતા, ને ભાભો એને જૂઈનાં રૂડાં ફૂલ આપતા.

એ કૂવો ને એ ક્રોસ, એ ભાભો ને એ છોકરાં, એ બાર ને એ કાતરા, એ બધું—એ બધું હજી એવું ને એવું સાંભરે છે.

કોડિયું

અમે નાનાં હતાં ત્યારે ચોંડા કાકાને ત્યાં લાડવા જમવા જતાં. ચોંડા કાકા અમારા જજમાન હતા અને અમે એના ગોર હતા. મારા મોટા દાદા ગોરપદું કરતા.

ચોંડા કાકાના ફળિયામાં ચાકડો હતો અને ચાકડે કાકા માટીનાં ઠામ ઉતારતા.

અમે જમવા ગયા ત્યારેય કાકા ઠામ ઉતારતા હતા. દીવાળી પાસે આવી હતી એટલે કાકા કુલડીઓ અને કોડિયાં ઉતારતા હતા.

ચાકડો ફરતો હતો અને માટીનો પીંડો ચક્કર લેતો હતો. કાકા પાણીમાં હાથ બોળીબોળી માટીના પીંડા પર થાબડતા હતા, અને આમ તેમ વાળીને તેમાંથી અંગૂઠે અને આંગળીએ

વાળીને ક્રોડિયાં બનાવતા હતા.

અમે તો ક્રોડિયાં જોવા બેઠાં. હું, લખુભાઇ અને મણિબેન.

એક પછી એક ક્રોડિયાં ઉતરતાં જાય ને કાકા નવાં ક્રોડિયાં કરતા જાય. અમે તો જોઇ જ રહ્યાં હતાં.

અમને નવાઇ લાગતી હતી કે આ તે કાકા શી રીતે કરતા હશે?

ઘડીક થઇ ત્યાં તો કાકાએ કેટલાં બધાં ક્રોડિયાં કરી નાખ્યાં.

કાકા ક્રોડિયાં કરતા હતા ને કાકી ક્રોડિયાં સૂકવવા જતાં હતાં. નજીકમાં જ ક્રોડિયાંનું મોટું મંડળ પૂરાઇ ગયું.

દાદાએ અમને લાડવા બાવા બોલાવ્યાં. લાડવા બાઇ અમે ઘેર ગયાં. અમે ઘેર જતાં હતાં ત્યારેય કાકા ક્રોડિયાં ઉતારતા હતા.

થોડા દિવસે દીવાળી આવી. ચોંડી કાકી કુલડીઓ ને ક્રોડિયાંઓ લઇને અમારે ત્યાં આવ્યાં. બાએ એને વધાવી લીધાં ને સુંવાળી–ફાફડા ચોંડી કાકીને આપ્યા.

ચોંડી કાકી પછી બીજે ઘેર ક્રોડિયાં દેવા ગયાં.

બાએ લીધેલાં ક્રોડિયાં ઘરમાં મૂકયાં.

મેં પૂછયું: "બા! આ ક્રોડિયાંનું શું કરશું?"

બા કહે: "એ તો આજે દીવાળી છે તે એમાં રાત્રે દીવા કરશું. આજે દીવાળી એટલે દીવા કરવા જોઇએ ના?"

વાત મારા ધ્યાનમાં આવી. બપોર થયા. નાની ભાભીએ રૂની લાંબી લાંબી દીવેટો તૈયાર કરી. સાંજ થઇ. મોટી ભાભીએ ક્રોડિયાંમાં તેલ પૂર્યું ને મહીં દીવેટો મૂકી. રાત પડી ને બાએ ક્રોડિયાંની દીવેટો પ્રગટાવી.

ચારેકોર ઝળહળ ઝળહળ થઇ રહ્યું. મેં અને બાણુએ ક્રોડિયાંને ચારેકોર ગોઠવી દીધાં. ઉંબરામાં મૂક્યાં, પડથારે મૂક્યાં, ટોડલે મૂક્યાં, તુલસીક્યારે મૂક્યાં. મોટાભાઇએ તો બે ચાર ક્રોડિયાં વંડી ઉપર મૂક્યાં. ક્રોડિયાંના દીવાનો રૂપાળો દીપમાળ થઇ ગયો. દીવાળીની રાત દીવા, દીવા ને દીવાવાળી થઇ ગઇ.

પુત્રપેટી

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર : ભાવનગર તા. ૨૭-૧૨-૩૩

: ૧ :

ચિ. રસિકલાલ,

નવીનચંદ્ર અને ભગવતી-બેન પોતાના કાગળમાં લખે છે કે તમે પણ મને બહુ સંભારો છો. હું જાણી બહુ ખુશી થયો છું. ખરેખર, તમે લોકો મને બહુ ચાહો છો, અને તેથી મારૂં હૈયું હરખાય છે. તમે કેટલાં બધાં સારાં છો કે ગિજુભાઇને જરાયે ભૂલ્યાં નથી!

હું પણ તમને સૌને યાદ કરૂં છું, સમજ્યાં? તમને યાદ કરતી વખતે આપણી વાર્તાઓ, નાટકો અને વાતોને પણ યાદ કરૂં છું; આપણા મંડળને અને સભાને પણ યાદ કરૂં છું, અને આપણે કરેલા ઠરાવોને પણ યાદ કરૂં છું.

આપણે કરેલા ઠરાવો તમારા ગામના માણસો અમલમાં મૂકે તો કેવું સારૂં? તમારે ત્યાં બાળકોને ફરવા હરવા માટે એક બાગ થાય તો સૌ બાળકોને કેટલો બધો આનંદ મળે? અને તમારે

ત્યાં એક બાલપુસ્તકાલય ઉઘડે તો બાળકોને કેટલાં બધાં નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવાનું મળે? તમે મણિભાઇને અને સૌને કહ્યા કરજો કે બાળકો માટે એક પુસ્તકાલય ખોલે, ને એક બાગ કરાવે. બાળકો માટે એટલું તો કરવું જ જોઇએ ના?

તમે તમારાં માબાપને પણ કહેજો. તમને જે મોટાંઓ મળે તેમને પણ કહેજો. આગ્રહ કરીને કહેજો કે બાળકો માટે કંઇક તો કરે જ કરે.

આખા ગામનાં બાળકો જો આ એક જ વાત સૌને કહ્યા કરશે તો જરૂર કંઇક તમારે ત્યાં થશે જ.

તમે સૌ રમજો, ગાજો, નાટક કરજો, અને મજા કરજો. નવરાશે ભણજો પણ ખરાં.

લિ. શુભેચ્છક
ગિજુભાઇના આશીર્વાદ.

: ૨ :

ચિ. પોપટભાઇ,

તમારો પત્ર અને બોરાં બન્ને મળ્યાં. મને બન્ને મીઠાં લાગ્યાં. બોરાં ઘણાં બધાં હતાં અને ઘણાં જણાંએ ખાધાં. અહીંનાં બોરાં કરતાં મોટાં પણ હતાં, ને ગળ્યાં પણ હતાં. તમે તો રોજ ને રોજ ખાતા હશો ને દિનુભાઇને હેત કરીને ખવરાવતા હશો.

દિનુભાઇ બોરાં ખાવાની રજા પાડતા તો હશે જ. પણ જો એમ ન કરતા હોય તો તમે કહેજો કે 'બોરાં' રજા પાડો. તે દિવસે બોરાં ખાવાનાં, સીમમાં ભમવાનું, અને ગમ્મત કરવાની.

તમે સૌએ મને સીમમાં ફેરવ્યો હતો અને આપણે કૂવા પાસે બેસી ભાતાં ખાધાં હતાં, તે મને બહુ યાદ આવે છે. અને પેલી રૂપારેલ? એણે તો

આપણને કાયર કાયર કરી નાખ્યા! પણ આપણેય ખરા કે એને જોયે જ રહ્યા. પેલો ગોડિયો કેવો ઉંચે ચડીને બોલતો હતો? અહીં ઉસ્તાદો એને ચંડુલ કહે છે. તમે પણ આ નવું નામ યાદ રાખજો.

તમારી પાસે આવવાનું ઘણુંયે મન થાય છે પણ અત્યારે તો હું બહુ કામમાં પડ્યો છું. એકાદ માસમાં કદાચ આવીશ. તે વખતે ઘઉં ડૂંડીએ આવી ગયા હશે, અને પોંકની ઉજાણી કરવાનું ટાણું થયું હશે. પોંક ખાવાની મજા તો પડશે.

પણ એની તો મને ખબર જ નથી કે તમારી સીમમાં ઘઉંનું વાવેતર થાય છે કે નહિ! ઘઉં તો ભાલમાં થાય; તમારે ત્યાં તો કદાચ ન પણ વવાતા હોય. વારૂ, એ બાબતમાં લખશો તો ખરા જ.

લ્યો ત્યારે આ કાગળ પૂરો કરું છું. સૌને રામરામ કહેજો.

લિ૦ તમારા
ગિજુભાઇના આશીર્વાદ

: ૩ :

ચિ. વાઘજીભાઇ,

વાઘજીભાઇ, તમારો કાગળ મળ્યો છે, હોં! પણ મેં તમને તરત જવાબ ન આપ્યો, ખરૂં? અરે, હું તે જવાબ કેમ કરીને આપું? દિવસ આખો કામ કર્યા કરૂં અને રાત પડે ત્યારે થાકીને ઊંઘું; પછી મારે કાગળ લખવો ક્યારે? અને તો પણ હું રોજ કેટલાયે પત્રો લખું છું.

પત્રો લખવામાં હું વારા ગોઠવું છું. તમારો વારો આવે ત્યારે પત્ર લખું ના? આંજે તમારો અને ભગવતીના વારા આવ્યા એટલે તમને પત્ર લખવા બેઠો છું. હજી ઘણા પત્રો લખવાના બાકી છે. ધીમે ધીમે

બધા લખાઇ જશે. પણ ત્યાં નવા કાગળો આવશે ને નવા જવાબો લખવાનું મળશે. આવી રીતે કાગળો આવે તે વાંચવા, અને તેના જવાબો આપવા. કહો જોઇએ, તમને એ ગમે કે નહિ? તમને કોઇ રોજ રોજ પત્રો લખે તો કેવું સારૂં લાગે? તમે એને રોજ રોજ જવાબ આપી શકો કે નહિ?

વાઘજીભાઇ, તમારૂં તો નામ જ વાઘજીભાઇ પડી ગયું! તમને ત્યાં કોઇ વાઘજીભાઇ કહે છે કે નહિ? કદાચ હું એકલો જ કહેતો હોઇશ. ના, ભગવતીબેન તો તમને વાઘજીભાઇ કહેતાં જ હશે.

કહો, ત્યારે આપ શું કરો છો? શું ખાઓ છો ને શું પીઓ છો? શું ભણો છો ને શું ગણો છો? શું રમો છો ને શું નથી રમતા?

હું પાટણથી અહીં આવ્યા પછી માંગરોળ બાલમંદિરના ઉત્સવમાં, ત્યાંથી લીંબડીની કન્યાશાળાના ઉત્સવમાં અને છેવટે અમદાવાદના ઉત્સવમાં જઇ આવ્યો.

મણિભાઇને કહેજો કે 'નવ-ભારત' માં આવેલા અહેવાલો તમને વંચાવે.

બધે ઠેકાણે તમે સૌ મને સાંભરતાં હતાં.

લ્યો, ત્યારે હવે બસ રાખું. નવરાશે વળી લખશો.

લિ૦ શુભેચ્છક
ગિજુભાઇના આશીર્વાદ.

: ૪ :

ચિ. બેન ભગવતી,

તમને થતું હશે કે ગિજુ-ભાઇ તે કેવા માણસ કે કાગળ લખવાનું વચન આપી ગયા અને કાગળ જ લખતા નથી? પણ બેન, તમે મને માફ

કરશો. ત્યાંથી અહીં આવ્યા પછી હું બહુ દોડાદોડમાં પડી ગયો, ને કાગળ લખવાનો વખત મેળવી ન શક્યો. તમે એમ ના સમજશો કે હું તમને ભૂલી ગયો છું. બિલકુલ કાગળ નથી લખતો તેથી વારંવાર સાંભરો છો. મને બૂબ વહાલ કરતાં હતાં, મારી સાથે ને સાથે ફરતાં હતાં, તમે મને તમારી પાસે જમવા બેસાડ્યો હતો, અને તમારી મોતીની માળા તમે મારા ગળામાં નાખી હતી, એ બધું મને યાદ આવે છે.

તમારી એટલી બધી પ્રીતિ હું કેમ ભૂલી શકું?

વારૂ, તમે હમણાં શું વાંચો છો? કયાં નાટકો કરો છો? કંઈ લખો છો પણ ખરાં કે?

તમારૂં પાટણ જૂનું શહેર છે. એની જૂના વખતની વાતો નટુભાઇ જાણતા હશે. તેને તે પૂછીને સાંભળશો અને જૂનાં સ્થળો જેવા જશો.

તમારૂં પાટણ મને તો ગમ્યું હતું. ત્યાંથી મેં માટીનાં સસલાં ને ફૂલદાનીઓ ને એવું એવું આણ્યું છે. મારી દીકરી ટીકુબેનને એ બધું ગમ્યું છે. ટીકુબેન તમારી જેવડાં જ છે; રમતિયાળ પણ છે.

વારૂ, આ સાથે વાઘજીભાઇ ઉપર એક પત્ર છે. તે પણ તમે વાંચશો. બીજા ભાઇબંધ ઉપર પણ હું લખીશ જ.

મને તમારા પિતાશ્રી પાસે સંભારશો.

તમે તો પત્ર લખજો જ.

લિ૦ શુભેચ્છક
ગજ્જુભાઇના આશીર્વાદ.

ભિખારણ

અને એ એક ભિખારણ હતી. ફાટલે તૂટલે કપડે અને ભૂંડે હાલે એ ભિખારણ હતી. ઘરબાર વિનાની ને માબાપ વિનાની એ ભિખારણ હતી. ખેતરપાદર વિનાની, માલ મિલકત વિનાની એ ભિખારણ હતી.

મારા ઘરને આંગણે ઉભી ઉભી એ ભીખ માગતી હતી, "એ ગરીબના બેલી! આ બે દિ'ની ભૂખી છોકરીને એક કોળિયો ધાન આપો, માબાપ! એ ભગવાન તમારૂં ભલું કરશે બાપુ! એ....."

ઓશરીમાંથી મારા દાદાના મોટાભાઇ તાડૂક્યા: "એલા રતના! કાઢયને, કાઢ્યને આ આ રાંડ ભિખારણને! ક્યારની કકળાટ કરે છે ને મારી માળામાં ભંગ પાડે છે!"

ભિખારણ બટકું કોરટલાં માટે રગતી હતી: "એ મોટા દાદા! પરમેશર તમારૂં ભલું કરશે. એ ઘરમના થાંભલા છો, મારા બાપ! એંઠું જૂઠું જે હોય ઈ આલો."

પૂજા કરતાં મોટીમા ભભકયાં: "જોને રાંડ લાગી જ છે, તે ક્યારની કાંગાબૂંડા કરે છે, ને પૂજામાં ભંગ પાડે છે! જોને, જોને મણકી, કાઢ્યને રાંડને!"

ભિખારણ પાવળું કઢી માટે કરગરતી હતી: "એ મોટી બા! ભલા, ભગવાને આપ્યું છે આપોને! આ ગરીબની આંતરડી ઠારોને, બા! પાવળું ઢાઢી કઢી હોય તો ઈયે આલોને!"

રસોઇ કરતાં ભાભી બબડ્યાં: "રાંડું ચાલી જ નીકળી છેના! એ કામકાજ કરવું નહિ,

ઘેરઘેર ભટકવું, ભીખ માગવી, ને લાગ પડે તો ચોરી પણ જવું! એ મફતનું ખાવું ને મસીદે સૂવું.”

ભાઇએ ભાભીનો બબડાટ સાંભળ્યો ને ભાઇ ઘુરક્યા: “કોણ ઇ રાંડ ઘરને આંગણે ગરબડ કરે છે? એલા રતના! કાઢ્ય, કાઢ્ય ઇ રેઢીયાળને. આ જેતો નથી વાંચવા લખવામાં મને ખલેલ પડે છે?”

ભિખારણ રગતી હતી, કરગરતી હતી. બિચારીની આંખમાંથી આંસુ સરતાં હતાં: “એ મોટાભાઇ! એ દયાના દરબાર! એ મારા બાપલિયા! આ તમારી છોકરી છું, ને બે દિ'થી ભૂખે મરૂં છું! એ મોટાભાઇ!.....”

રતનો લાકડી લઇને દોડ્યો ને બારણા આગળ આવી પહોંચ્યો. “ભાગ્ય, ભાગ્ય અલી રેઢીયાળ! ભાગ્ય નિકર આ લાકડીથી વાંસો ભાંગી નાખીશ.”

ભિખારણ હજીયે કકળતી હતી. “એ ભલાભાઇ! એ એક જ બટકું રોટલો અપાવને, દાદા! એ એક જ કોળિયો ધાન. આ પેટમાં કૂવા જેટલો ખાડો છે, મારા બાપલા!”

રતનો ઢીલો પડ્યો. હાથમાંથી લાકડી પડી ગઇ. મ્હોં ઉપર ઝાંખપ વળી ને હૈયું વલોવાઇ ગયું.

રતનો ફળિયામાં ગયો. ફળિયાને ખૂણે એક નાનો હડફો હતો. હડફામાં ટાઢી રોટલી હતી. શેઠની કૂતરીને એ ભાવી ન હતી. ટાઢી રોટલી લીધી અને રતનો બારણા તરફ ચાલ્યો.

“રતના, રતના! ઇ શું કરે છે? મેં શું કીધું? ઇ કમનાતને રોટલી આપવાનું કીધું કે? કાઢ્ય, કાઢ્ય ધક્કો મારીને!

કાઢે છે કે નહિ ? નહિ કાઢ્યા તો તને જ કાઢીશ. ”

રતનો થંભી ગયો. ભિખારણ હજીયે કરગરતી હતી. એ દયાળુ દાદા ! એ મોટાં બા ! એ મોટાભાઈ...! ”

મોટાભાઈએ જોયું. રતનો ભિખારણને મારતો નથી ને કાઢતોયે નથી.

મોટાભાઈએ પડેલી લાકડી ઉપાડી લીધી. ધડધડ લાકડીના બે ઘા થયા, અને ભિખારણ ‘ઓય બાપ !’ કરતી નીચે ઢળી પડી.

ભિખારણ બેભાન થઈ ગઈ; મોઢા ઉપર ફીણ આવી ગયા. હું ચીસેચીસ નાખવા લાગ્યો.

પછી ?

પછી ભિખારણને એક રેંકડીમાં નાખીને ક્યાંક લઈ ગયા. અને લઈ ગયા ત્યારે એ બોલતીયે ન હતી ને હલતીયે ન હતી; એ ભીખ પણ માગતી ન હતી; એ રડતી પણ ન હતી.

અને પછી ?

પછી ખબર નથી એને ક્યાં લઈ ગયા ને એનું શું થયું.

૨ જી ની ગંધા

“અહો ! એનું જ નામ રજનીગંધા ? એને તો હું ગુલછડી કહેતો હતો. મારા બાપાએ મને એક વાર એને ગુલછડી તરીકે ઓળખાવેલી.

અમે એક વાર કવિ નાનાલાલે લખેલી કવિતા વાંચતા હતા. એમાં લખ્યું હતું: ‘ગુલછડી સમોવડી એક બાલિકા હતી.’ તે વખતે મેં બાપાજીને પૂછેલું

કે બાપાજી! ગુલછડી તે વળી કેવી હશે? ને એના જેવી બાલિકા તે વળી કેવી કહેવાય? બાપુએ ત્યાર પછી થોડા દિવસે ગુલછડી બતાવેલી. પછી હું સમજ્યો કે આવી લાંબી પાતળી છોકરી તેને ગુલછડી જેવી કહેવાય. પણ રજનીગંધા નામ તો આજે જ સાંભળ્યું. તમને એ કોણે કહ્યું, મોટાભાઇ?"

મોટાભાઇ કહે: "એ નામ હું બંગાળામાં શીખ્યો. શાંતિનિકેતનમાં બધા એને રજનીગંધા કહેતા હતા. કવિ ટાગોરે પણ એને રજનીગંધા જ કહેલી છે. ખરેખર એ રજનીગંધા છે."

નાનાભાઇ: "સાચું લાગે છે મોટાભાઇ. રોજ હું જોઉં છું તો એની કળીઓ રાતે ઉઘડે છે, ને એવી તો મીઠી અને કોમળ વાસ આવે છે, કે બસ! સાચે જ એ આખી રજનીને ગંધવતી કરી મૂકે છે. પવન એનો પરિમલ કેટલેય દૂર સુધી લઇ જાય છે, ને વાતાવરણને સુગંધી બનાવે છે. પણ મોટાભાઇ, ગુલછડી નામ એટલું કાવ્યમય નથી લાગતું. ફૂલની લાકડી એટલે ગુલછડી એમાં બહુ મજા નથી. તમને કેમ લાગે છે?"

મોટાભાઇ: "વાત તો ઠીક છે. છતાં એ નામ પણ કાઢી નાખવા જેવું નથી. ફૂલનો ગજરો, લાકડીને છેડે ફૂલ, એવો અર્થ પણ રૂપાળો તો લાગે જ છે, હા, એમાં એની સુગંધની વાત નથી; ફક્ત એના રૂપની વાત છે. એક શબ્દ ગંધસૂચક છે, બીજો રૂપસૂચક છે."

નાનાભાઇ: "મને પણ એમ જ લાગે છે. હા, પણ મને વળી એક નવો શબ્દ સાંભર્યો. ત્યારે તો નિશિગંધા પણ આ જ

છોડ. નિશિ એટલે રાત્રી અને ગંધા એટલે સુવાસવાળી. એટલે કે રાત્રે સુવાસવાળી. અને આ શબ્દ મેં સરસ્વતી પાસેથી સાંભળેલો. પેલી પૂનાથી આવી હતી તે દક્ષિણીબેન પાસેથી.”

મોટાભાઇ: “એમ? ત્યારે તો મરાઠીમાં પણ એક જ અર્થમાં ગૂલછડી બોલાય છે. એ પણ ઠીક જાણવાનું મળ્યું. ત્યારે હવે હિંદીમાં એને માટે કયો શબ્દ છે એ કોઇને પૂછવું પડશે.”

નાનાભાઇ: “જરૂર હું મણિલાલજીને પૂછીશ, અને નક્કી કરીશ. પણ મોટાભાઇ, આ છોડનાં પાંદડાં કંઇક ડુંગળી જેવાં લાગે છે, ખરું? જો કે એ ગોળ તો નથી જ. એ છોડ ખડની જાતનો નથી લાગતો?”

મોટાભાઇ: “લાગે છે તો એમ જ. પણ એ કયા વર્ગનો છે એ વિષે તો આપણે વનસ્પતિશાસ્ત્રીને પૂછવું જોઇએ.”

નાનાભાઇ: “ભલે ગમે તે વર્ગમાં આવે, પણ એ સુંદર છોડ તો છે. નીચે થોડેક સુધી ખડ ઉગ્યા પછી વચ્ચેથી આ જે લાંબો દંડ નીકળે છેને, એના ઉપર ધોળી કળીઓ બેસે છે. એ જોતાં આંખને આનંદ આવે છે.”

મોટાભાઇ: “જરૂર; આવે જ છે. વળી એની પાંખડીની સુંવાળપ બીજાં ફૂલોની પાંખડીથી કંઈક જુદી નથી લાગતી? અને એની સુગંધ તો જુદી જ જાતની છે.”

નાનાભાઇ: “છે; છેસ્તો. મને તો એ છોડ અને એનું બંગાળી મરાઠી નામ પણ ગમ્યાં. બાપાજીને હવે તો આજે જ કહેવાનો કે આપણા બાગમાં એને નખાવે.”

બાળવાર્તા ભાગ પહેલો: ૩૩ ચિત્રો: બેરંગી પૂંઠું: પાકી બંધાઇ: ૦–૬–૦: પોસ્ટેજ ૦–૨–૦

મારો ચોકીદાર

હમણાં જ નથુએ મને જગાડ્યો. "ભાઇ, છ વાગ્યા છે; ઉઠો."

મેં કહ્યું: "અચ્છા જા. હું ઉઠું છું."

એ ગયો ને નોકરી પર ચડ્યો. હું જાગ્યો ને વિચારે ચડ્યો: "એક આખા વીશ રૂપિયાના પગારમાં બિચારાને કેટલી મુસીબત વેઠવી પડે છે? રાત આખી ચોકી કરવાની. ચોકી કરવાની એટલે મકાનો ફરતા આંટા મારવાના, ખોંખારા કરવાના, ને જાગતાં તો રહેવાનું જ. આ મુસીબત તો ઠીક, પણ એને રોજ રાતે જોખમ જ ખેડવું પડે છે. વખતે કોઇ ચોર આવ્યો તો ઝપાઝપી કરવી જ પડવાની. એમાં એને લાગે પણ બરૂં, અને વખતે માર્યો પણ જાય. માત્ર વીશ રૂપિયામાં એ જીંદગીનું જોખમ ખેડે છે."

હૂંફાળી પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં હું વિચારે આગળ ચડ્યો: "શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાંયે ચોકી કરવી ને ચોમાસાના વરસતા વરસાદમાંયે ચોકી કરવી. ઉનાળાની મીઠી હવામાં મીઠાં ઝોકાં આવે તોયે ચોકી કરવી. ફક્ત વીશ રૂપિયામાં ત્રણે ઋતુમાં ચોકી જ કર્યા કરવી. અંધારી રાત હોય, ધુવડ અને ચીબરી બોલતાં હોય, શિયાળ રોતાં હોય ને કૂતરાં ભસતાં હોય ત્યારે પણ ચોકી કરવી; ને અજવાળી રાતે ચાંદનીથી પૃથ્વી રેલાઇ રહી હોય ને ચાંદનીમાં ફરવા જવાનું કે ચાંદનીની ચાદર નીચે સૂઈ રહેવાનું મન

થાય તોયે ચોકી તો કરવી જ.”

હૂંફાળી પથારીમાં પડખું ફેરવતાં વધારે વિચારો આવવા લાગ્યા: “આપણેય કાંઇ છીએ? હિંમતનું સાહિત્ય આપણે લખીએ અને ચોકીદાર આપણી ચોકી કરે. નિર્ભયતાનો પાઠ આપણે ભણાવીએ અને ચોકીદાર આપણી ચોકી કરે. સાદાઇનો આપણે બોધ આપીએ ને આપણી મિલકત સાચવવા ચોકીદાર રાખવો પડે. આપણે બારણાં બારી બંધ કરી નિરાંતે ઊંઘી રહીએ ત્યારે ચોકીદારે આપણી ચોકી કરવી, અને તે માત્ર વીશ રૂપિયા માટે. આપણે આપણાં બાળબચ્ચાંની સાથે ઘરમાં ઘોરવું ને ચોકીદારે બિચારે બાળબચ્ચાંને પોતાને ઘેર રાખી રાત આખી મારા ઘર ફરતા આંટા મારવા! મારાં છોકરાંને ટાઢ વાય ત્યારે હું ઉભો થઇને એને ઓઢાડું, પાણી માગે ત્યારે હું એને પાણી પાઉં. ચોકીદારે તો એનાં છોકરાંને ઘરને સોંપીને રાત બધી મારી ચોકી કરવાની.”

હૂંફાળી પથારીમાં પગ લંબાવી પડખું બદલી નિરાંતે વિચાર ચલાવ્યા: “માળું, વિચાર ચલાવવા જેવું છે ખરું. ઘણી વાર રાતે બાર વાગ્યા સુધી આપણા ચોકમાં રમત ગમત ચાલે. ચોકીદારે તે દૂરથી જોવાની. ઘરમાં કોઇ વાર ગ્રામોફોન વાગે તો ચોકીદારે ચોકી કરતાં કરતાં સાંભળવાનું. હૂંફાળા ઘરમાં ઘરનાં બાળકો ચોપડીઓ વાંચે, પાને રમે, ત્યારે ચોકીદારે ચોકી કરવાની. હું બેઠો બેઠો છાપાં વાંચું કે લેખો લખું ત્યારેય ચોકીદારે તો ચોકી જ કરવાનું! બસ, આંટા જ મારવાનું, ટપારવાનું;

ધ્યાન રાખવાનું અને ન ઊંઘવાનું જ ચોકીદારનું કામ! ન વિચાર કરવાનું, ન કલ્પના કરવાનું, ન રમતો રમવાનું ને ન વાજાં વગાડવાનું.”

ચોકીદાર ફરી વાર મને ઉઠાડવા આવ્યો. હું સૂઈ જઉં તો પાછો હું જ એને વઢું ના?

“ભાઈ, ઉઠ્યા કે?”

“અચ્છા, આ ઉઠ્યો.”

ચોકીદાર ચાલ્યો જાય છે. હું પાછો વિચારે જ ચડું છું: “બિચારો બે બે વાર જગાડવા આવે છે ત્યારેય હું ઉઠતાં આળસ કરું છું, ને ટાઢ વાય છે. અને એ ટાઢે ધ્રૂજતો ઉઠાડવા આવે છે!” મારા વિચારો જોરથી દોડે છે: “અરે, બિચારો ચોકીદાર! એને ચોકી તો કરવાની, તાઢ વરસાદ તો સહેવાના, પણ ઉપરથી ઠપકા પણ સાંભળવાના, જો રાતમાં ઊંઘી ગયો તો હું કહેવાનો જ કે ‘અલ્યા, ઓ નથુ! ઊંઘી ગયો કે? નોકરી આમ થતી હશે? આમ ઊંઘીશ તો રજા આપીશ, સમજ્યો?”

નથુ કહે છે: “ભાઈ, એ તો જરા.....”

હું કહું છું: “એ નહિ ચાલે. નોકરી કરવી હોય તો કર નહિ તો બીજો ચોકીદાર લાવું; અને સાચે જ મને બીજો ચોકીદાર મળે એમ છે. વીશ રૂપિયામાં હેરાન થવાવાળા એક નહિ પણ એકવીશ છે. બિચારા પેટ માટે પડાપડી કરે છે!”

પણ વિચારો વધારે વખત ચાલ્યા નહિ. ત્રીજી વાર ચોકીદાર જગાડવા આવ્યો ને એ વખતે તો હું ઉભો જ થયો એટલું મોડું તો મારે ઉઠવું જ જોઈતું હતું. હું ઉઠ્યો ને વિચારો સૂઈ ગયા, ને ચોકીદાર પોતાને ઘેર ગયો.

હરિજન બાળા

"ગિન્નુભાઇ, આ ચિત્ર અહીં શા માટે ટાંગ્યું?"

"સવારે ઉઠીને એનું મ્હોં જોવા માટે."

"એનું મ્હોં શા માટે જોવું?"

"એ પવિત્ર મ્હોં છે; અને પવિત્ર મ્હોં કે વસ્તુને સવારે ઉઠીને જોવાનું મને ગમે છે."

"એ તો એક છોકરીનું ચિત્ર છે. એવી છોકરીઓ તો ઘણી હશે."

"પણ એ પવિત્ર ચિત્ર છે; મારે મન એ પવિત્ર ચિત્ર છે."

"તો કહોને, એ કોનું ચિત્ર છે ને પવિત્ર ચિત્ર શા માટે છે?"

"એ ચિત્ર એક હરિજન બાળાનું છે, અને હરિજનો પવિત્ર છે."

"આ ચિત્ર હરિજન બાળાનું છે? કેવું સુંદર છે! બનાવટી છે કે અસલ છે?"

"અસલ ચિત્ર છે. ચિત્રકાર ડાહ્યો એક હરિજન બાળાને જોઇજોઇને જેવું ને તેવું ચીતરેલું છે."

"કેટલી કૃપાળી છે? પણ કહોને, એ એટલું બધું પવિત્ર શા માટે છે?"

"મેં ન કહ્યું કે હરિજનો પવિત્ર છે માટે?"

"પણ હરિજનોને પવિત્ર શા માટે કહો છો?"

"કેમ કે એ આપણી સેવા કરે છે. આપણે ગંદકી કરીએ છીએ ત્યારે તેઓ ઉઠાવી જાય છે, કારણ કે તેઓ હડધૂત છે. બધા લોકો એમને ધિક્કારે છે કારણ કે એ સૌથી ગરીબ, દુઃખી અને

કંગાળ છે.”

“પણ તેથી એ પવિત્ર કહેવાય? તેથી તે સવારે જેવા યોગ્ય મ્હોં ગણાય?”

“સાંભળ. જેઓ બીજાને લૂંટીને પૈસાદાર થાય છે તેઓ તો પવિત્ર ના કહેવાય; ખરૂં?”

“ના, ન કહેવાય.”

“જેઓ બીજા ભૂખે મરે છે અને છતાં મોજમજા ઉડાવે છે; તેઓ તો પવિત્ર ના કહેવાય; ખરૂં?”

“ના, ન જ કહેવાય.”

“ત્યારે જેઓ બીજાને હેરાન કરે છે, મારે છે, કૂટે છે, થોડા પૈસા આપી કામ કરાવે છે, ગામમાં રહેવા દેતા નથી, અડી જાય તો મારવા દોડે છે, તેઓ શું પવિત્ર કહેવાય?”

“ના; તેઓ પણ ન જ કહેવાય.”

“ત્યારે શું તેઓનાં મ્હોં ઉઠતાંવેંત જોવા જેવાં ખરાં?”

“ના, તેમનાં મ્હોં તો જોવાનું ન જ ગમે.”

“ત્યારે જેઓ આટલું હેરાન છતાં આપણું જાતજાતનું કામ કરે છે ને તેથી ડગલે ને પગલે આપણને લાભ થાય છે, એ લોકો અપવિત્ર કહેવાય?”

“ના; તેઓને અપવિત્ર ન જ કહેવાય.”

“ત્યારે હવે તું જ કહેને, સવારે ઉઠીને તેમનું મ્હોં જોઇએ તો સારૂં ના?”

“જરૂર; એ લોકોનું જ મ્હોં જોવું જોઇએ.”

“પણ બાપુ, તમે કહેતા હતાને કે વહેમો રાખવા નહિ; તો પછી આ પણ એક વહેમ નથી?”

“ના, આ વહેમ નથી, પણ વહેમનું ખંડન છે. લોકો માને છે કે સવારે ઉઠીને અંત્ય-

જનું મ્હોં જોયું હોય તો સાંજ સુધી ખાવા ન મળે.”

“એમ? એવું માને છે? એ તો વહેમ જ કહેવાય.”

“ત્યારે એ માન્યતાને તોડવા માટે હું એમનું મ્હોં જોઉં છું.”

“એમ! ત્યારે હવે ખબર પડી કે તમે શા માટે વહેલા ઉઠી એનું મ્હોં જુઓ છો. એ તો ઠીક, પણ તમે એકલા આ છબીનું મ્હોં જોશો એમાં વહેમ કેમ કરી તૂટશે?”

“પહેલાં તો મારો પોતાનો વહેમ જશે. મારો જશે એટલે હું એ વહેમને ટાળવા બહાર આવીશ. મારું જોઈ બીજાંઓને વિચાર આવશે. તેઓ કહેશે: ‘આ ગાંડું ગાંડું શું કહે છે?’ હું કહીશ કે ‘એ ડહાપણ છે; એ ઋણપૂજા છે; એ સેવાની પૂજા છે; એ દલિતો સાથે રહેલ પ્રભુપૂજા છે.”

“આ વાત જરા અઘરી પડી, ગિજુભાઇ. જરાક ન સમજાયું. તોયે એટલું તો સમજાયું કે તમે પવિત્ર કોને કહો છો, ને પ્રભુને ક્યાં માનો છો, અને કોનું મ્હોં મંગળ ગણો છો, ને કોનું મ્હોં સવારે જોવા જેવું ગણો છો.”

“ઓહો! ત્યારે એટલું સમજાયું હોય તો વધારે સમજવા જેવું રહ્યું જ નથી.”

કોસ

કિતરૂક કિતરૂક કોસની ગરેડી ફરતી હતી. બળદો અને થાળા વચ્ચે અંતર વધતું હતું. કૂવામાંથી વરત વધારે ને વધારે બહાર આવતી હતી અને કાણામાંથી પાણી વહી જવાથી

ભરેલો કોસ અર્ધો થતો ઉપર આવતો હતો. નાનાં છોકરાંઓ નહાવા માટે થાળામાં પાણીની રાહ જોઈ ગડમથલ કરતાં આડાંઅવળાં પડ્યાં હતાં.

કોસ ઉપર આવ્યો અને ખળખળ કરતું પાણી થાળામાં ઠલવાયું. હર્ષભર્યા ઉન્માદથી બાળકોએ થાળું ગજવી મૂક્યું અને ક્ષીણવાળા ધોળા પાણીમાં નાનાં શરીરોને તેઓ નવડાવવા અને માછલાં જેમ તરાવવા લાગ્યાં

બળદો પાછે પગે ચાલવા લાગ્યા. ખાલી કોસ ઉંચેથી નીચે ઉતરવા માંડ્યો. વરતો ગરેડીથી કૂવામાં સરકવા લાગી. પટલાણી ખડકા ઉપર નાખેલ થેપાડાને ધોકા વતી ધોતી નવા પાણીની રાહ જોતી બેઠી.

કિતરૂક કિતરૂક બળદોએ શીંગડાં નીચાં નમાવ્યાં. કોશિયાએ બળદનાં પૂંછડાં ઉંબેળ્યાં અને જળ કૂવામાંથી થાળામાં આવવા નીકળ્યું. ખળખળ કરતું પાણી થાળામાં ઠલવાયું અને પનિહારીઓએ ઉજળાં કરેલાં બેડાં નવા પાણીથી ભર્યાં, માથે ચડાવ્યાં અને ઘરનો માર્ગ લીધો.

એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ બે પાંચ બેડાં ભરાયાં અને એટલામાં તો થાળું ખાલી થયું. વળી પાછો કોસ આકાશમાંથી પાતાળમાં ઉતરવા લાગ્યો; બળદો પૂર્વમાંથી પાશ્ચમમાં વળવા લાગ્યા; ગરેડીનાં ઉપરનાં દોરડાંની ગતિ અવળીમાંથી સવળી થઇ, અને નવી આવેલી પનિહારીઓ બેડાં ઉટકતી નવા પાણીની રાહ જોતી બેઠી.

બાલસાહિત્ય ગુચ્છ
: સંપાદકો :
ગિજુભાઇ અને તારાબેન

૨૫ પુસ્તકોનો સેટ : દરેક ઉપર અનેક ચિત્ર.
મોટા અક્ષરોમાં. રૂા. ૨–૮–૦ : પોસ્ટેજ ૦–૧૨–૦
લખો : શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર : ભાવનગર

ગલિઆરા સ્મારક અંક

શ્રી. છોટાલાલ વી. ગલિઆરાએ પોતાની હયાતીમાં 'શિક્ષણ પત્રિકા' ના તંત્રીઓને 'શિક્ષણ પત્રિકા' જેવું ઉપયોગી પત્ર કાઢવા માટે રૂા. ૫૦૦) લેટ તરીકે આપેલા. પોતાને મળેલી આ લેટ તંત્રીઓએ 'શિક્ષણ પત્રિકા'ને અર્પણ કરીને તેમાંથી બાળકો માટે સાત અંકો 'શિક્ષણ પત્રિકા'ના લેટ અંકો તરીકે કાઢ્યા.

એમના દુઃખદ અવસાન પછી એમના ચિરંજીવી ભાઇ નિરંજને લેટ અંક ચાલુ રાખવા માટે દર વર્ષે રૂા. ૧૫૦) અંકે દોઢસો આપવાનું અમને જણાવ્યું છે. એ લેટમાંથી આ બીજો સ્મારક અંક છે. આને અમે 'ગલિઆરા સ્મારક અંક' એવું નામ આપ્યું છે.

આ સેવા માટે ભાઈ નિરંજનનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

પોષ વદ ૪/૧૯૯૦ ગિજુભાઇ

ભાવનગર

શ્રીસરસ્વતી છાપખાનામાં પારી. લીખામાઇ ગોપાળજીએ છાપ્યું.

અમે અમારા ઘરમાં કેટલાક નિયમો રાખ્યા છે. અમે સૌ તે પાળીએ છીએ. હું ધારું છું કે એ તમને ગમશે જ, અને તમે પણ જરૂર તે પાળશો જ.

૧ દરેક જણે પોતાના જોડા તેને ઉતારવાની જગાએ જ ઉતારવા.

૨ કોઇએ બીજાની ચીજ તેની રજા વિના લેવી નહિ.

૩ લીધેલી ચીજ જ્યાંથી લીધી હોય ત્યાં જ પાછી મૂકી દેવી.

૪ કોઇએ બીજાને ગરબડ થાય તેવી રીતે વાંચવું કે ગાવું નહિ.

૫ કોઇએ બીજાને અડચણ થાય તેમ રમવું કે કૂદવું કે ખેલવું નહિ.

૬ કોઇએ પોતાનાં કપડાં, પેન, પુસ્તક અને કોઇ પણ ચીજ જ્યાં ત્યાં રખડતી મૂકવી નહિ.

૭ કોઇએ ગંદા પગથી ઘરમાં આવવું નહિ, તેમ જ્યાં ત્યાં થૂંકવું નહિ.

૮ કોઇએ બૂમો પાડીને કે ઘોંઘાટ કરીને બોલવું નહિ.

૯ દરેક જણે કપડાં સ્વચ્છ પહેરવાં, માથું ઓળવું, નખ કાઢી નાખવા, અને નાક સાફ રાખવું.

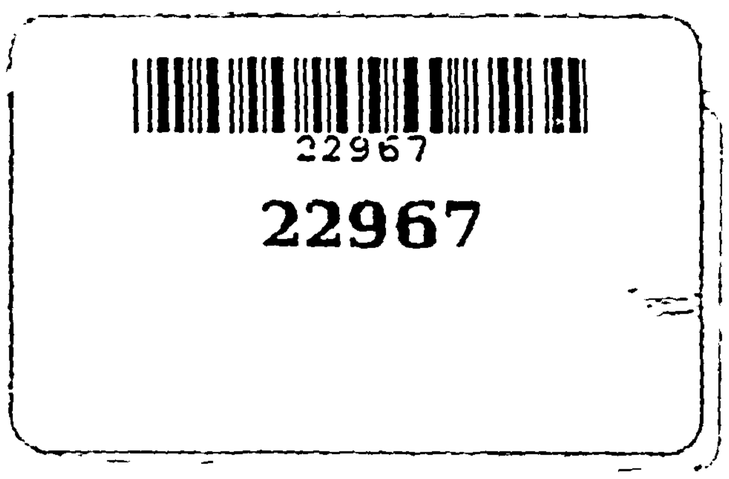
22967
22967

২২৯৬৭

শিক্ষাক্রম পত্রিকা

বর্ষ-৫ : ১৫৫৫

[illegible]